

Ekohistorijski aspekti habsburških i mletačkih protuepidemijskih mjera u 18. stoljeću

Ostojčić, Nikola

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:878864>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-06**



Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)



SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

NIKOLA OSTOJČIĆ

**Ekohistorijski aspekti habsburških i mletačkih protuepidemijskih
mjera u 18. stoljeću**

DIPLOMSKI RAD

MENTOR: PROF. DR. SC. Hrvoje Petrić

ZAGREB, 2022.

UNVIERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

NIKOLA OSTOJČIĆ

**Ecohistorical Aspects of Habsburg and Venetian Antiepidemic
Measures in the 18th Century**

MASTER'S THESIS

SUPERVISOR: PROF. DR. SC. Hrvoje Petrić

ZAGREB, 2022

ZAHVALA

U ovoj jedinstvenoj prilici moram zahvaliti svima koji su omogućili da do nje uopće dođe. Po pitanju izrade diplomskog rada prije svega moram zahvaliti profesoru Hrvoju Petriću kod kojeg sam na preddiplomskoj razini uopće postao svjestan toga da je tema kojom se ovaj rad bavi relevantna. Od početka mog znanstveno-istraživačkog interesa podržavao je moje ideje i rad te je iste razine lakoće kojom je pristao mentorirati ovaj rad, bila i razina komunikacije te suradnje s njim. Uz njega se zahvaljujem svim profesorima na odsjeku koji su kroz ovaj period mog života oblikovali moje istraživačke interese te način na koji sam pisao ovaj rad i provodio ovo istraživanje. Uz zahvale profesoru Žigi Zwitteru na komentarima vezanim uz ovaj rad moram se zahvaliti svima onima počevši od nižih razreda osnovne škole pa do današnjeg dana. Osim obrazovnih institucija, rodnog kraja i svih mjesta, ljudi i događajima koji su me poučili vrijednim iskustvima moram zahvaliti fakultetskoj knjižnici, u kojima ne samo da se nalazi dio materijala kojim sam se bavio, već i divni ljudi, prije svega Silvija i Stela. Svojim dragim prijateljima čija imena ovdje ne stanu, ne mogu dovoljno zahvaliti na strpljenju, podršci, kreativnom impulsu i brojnim drugim vidljivim i nevidljivim aspektima koji su utjecali da ovaj rad postoji. Iako je teško reći kome ponajviše, prvo ću istaknuti divne prijatelje s godine koji će se zasigurno prepoznati sami te u kojima nisam našao samo kolege, već prijatelje za cijeli život. Prijateljima koji me prate od najmanjih nogu do danas zahvaljujem na svom strpljenju i uvažavanju mojeg umanjenog prisustva uzrokovanom radu na istraživanju. Ako netko od njih ovu zahvalu ne vidi u ovom obliku i/ili se ne prepozna, neka ne brine zahvalit ću mu se osobno ako do sada nisam jer je to najmanje što mogu učiniti. Onima kojima to nažalost više neću moći, a bitno su utjecali na moju formaciju kao čovjeka ovim putem im još jednom hvala za sve i neka znaju da ih ne bih zaboravio čak i kada se ne bih bavio povijesti („Pamtit ću vas kao što bih volio da pamte i mene“). Posebno značajne zahvale upućujem Sonji i Hrvoju koji su uvijek bili tu negdje uz mene, kao inspiracija, podrška, utjeha... Uz obitelj i njenu toplu podršku, zahvaljujem se i onoj „zamjenskoj“ koja je uz prijatelje i udruga! I naravno, dva su razloga zbog kojih sve navedeno uopće piše i zbog kojih je sve ovo moguće – Mama Rada i Tata Tihomir, netko kome nikada neću moći iskazati dovoljno ljubavi, ponosa, poštovanja i zahvale za sve što su sa mnom prošli u životu i čemu su me naučili. Žao mi je što imena svih ljudi kojima sve što danas jesam dugujem ovdje ne stanu, ali ako vas to tješi, moj dug vama ne može i ne smije stati u jednu zahvalu!

Sadržaj

UVOD	4
Metodologija	8
Epidemije kroz povijest	15
Kuga u vremenu i prostoru: promišljanje u svjetlu historijske epidemiologije	21
Aktualnost teme i motiv iza istraživanja	26
POTREBA ZA (SANITARNOM) GRANICOM I (SANITARNIM) GRANIČNIM INSTITUCIJAMA	27
Habsburški i mletački „kužni susjed“: osmanske protuepidemijske prakse i potencijali	29
Percepcija kuge i problem bijega na osmanskom prostoru	35
SANITARNI KORDON U SKLOPU HABSBUŠKE MONARHIJE: PRIMJER NA VOJNOKRAJIŠKOM I SLAVONSKOM PODRUČJU	39
Teorije vezane uz zaraze: Habsburška Monarhija	40
Sanitarni kordon u teoriji: kontekst, odredbe i institucije	43
1) Kontekst	43
2) Odredbe i institucije	45
Sanitarni kordon u praksi: ideje „odozgo“ u realnosti „odozdo“	57
Kontumaci: esencijalni dio kordonske linije	61
1) Izgled kontumaca	64
2) Osoblje kao dio kontumaca	66
3) Kako funkcionira kontumac	73
Rašteli kao dio kordona	84
Čardaci kao dio kordona	86
Utjecaj kordona na obližnja područja	89
SANITARNI KORDON NA PRIMJERU POGRANIČNIH GRADOVA	91
Zaštićeni grad: Brod na Savi i brodski kontumac	92
Ugroženi Srijem 1795. godine: protuepidemijske borbe u području gdje kuga prodire	100
HISTORIJSKOIMAGOLOŠKI POTENCIJAL TEME: SURADNJA CRKVE I DRŽAVE U PROTUEPIDEMIJSKU SVRHU: PRIMJER IZ VUKOVARA 1795. GODINE	107
Zašto je Peštalić kao franjevac mogao biti medijator?	108
Odras javnozdravstvene politike u Peštalićevom djelu: usporedba sa službenim mjerama ..	112
UTJECAJ KUGE NA KULTURU I RELIGIJU PODRUČJA SANITARNOG KORDONA ...	117
„Suživot“ kuge i pučke pobožnosti uz Sanitarni kordon	117
Kuga kroz prizmu kulture i praznovjerja	120
Kulturno-vjerska ostavština kuge na slovenskom povijesnom prostoru	123

SANITARNO KORDONSKA GRANICA S OSMANSKIM CARSTVOM NA ISTOČNOJADRANSKOJ OBALI: SPECIFIČNI UVJETI ODRŽAVANJA TRGOVINE NA MORU I KOPNU PUTEM LAZARETA I SANITARNOG KORDONA KAO PROTUEPIDEMIJSKIM I TRGOVAČKIM TOČKAMA	127
Protuepidemijska praksa i utjecaji Mletačke Republike na istočnojadransku obalu	127
Protuepidemijsko nasljeđe ranijih vremena na području istočnojadranske obale	129
LAZARET – DODIRNA TOČKA ZALEĐA I OBALE: PROTUEPIDEMIJSKA I TRGOVAČKA INSTITUCIJA	131
Institucija lazareta u europskom kontekstu	131
PRIMJER LAZARETA U GRADU: SPLIT	134
Split u kontekstu mletačke gospodarske politike	134
Mletačka uprava u Splitu	140
Gradnja lazareta u Splitu	141
Arhitektonske karakteristike splitskog lazareta	143
Tko se nalazi i što se odvija unutar splitskog lazareta	145
PROTUEPIDEMIJSKA BORBA NA KOPNENOJ GRANICI: SANITARNO-KORDONSKI SUSTAV I NJEGOVA PROTUEPIDEMIJSKA I TRGOVAČKA SVRHA	149
Kontekst nastanka kordona	149
Odnos obale sa zaleđem	152
Kako je izgledao put karavane od osmanske granice do Splita	157
Cijena splitskog trgovačkog značaja: <i>Trajno zaraženi grad 1783./1784.</i>	161
1) Smjer širenja epidemije	161
2) Izbijanje kuge i posljedice	163
3) Protuepidemijske mjere	166
Kuga van trgovačkog središta: Makarska 1815. godine i nasljeđe mletačkog sanitarnog kordona	169
Između praznovjerja i znanosti: liječenje kuge u Splitu i okolici	176
Dubrovački sanitarni kordon: uvjet kopnene trgovine	179
Dubrovački sustav informiranja u svrhu prevencije epidemija	184
Mletačka Istra i sanitarni kordon	186
HISTORIJSKOIMAGOLOŠKI POTENCIJAL EPIDEMIJA U POVIJESTI: SOCIJALNE PREDODŽBE O IZVJEŠĆU O SPLITSKOJ KUGI OCA FEDELEA	190
Socijalna stratifikacija u gradu Splitu	191
Kuga kao čimbenik socijalne transformacije prema Fedeleovu izvješću	193
1) Dokidanje društvene nejednakosti	193
2) Društvena hijerarhizacija žrtava kuge	195
3) Kuga kao identifikacijski marker (plemstvo, svećenstvo, politička elita, dobročinitelji)	198

4) Kuga kao čimbenik „odrugovljenja“	199
KUŽNA BAŠTINA U MLETAČKOJ DALMACIJI I DUBROVNIKU	204
Religijska ostavština protukužne borbe	204
Nematerijalna ostavština kuge i kužnog folklora	207
ZAKLJUČAK	211
BIBLIOGRAFIJA	214
Objavljeni izvori	214
Knjige	216
Članci i zbornici radova	221
Završni i diplomski radovi/ Doktorske disertacije	236
Ostalo	238

UVOD

Proučavanje povijesti uključuje promatranje različitih faktora koji su utjecali na izgled povijesne svakodnevice.¹ Jedan od takvih faktora bez ikakve je sumnje prisutnost bolesti na nekom prostoru, među određenom zajednicom. Epidemija poput kuge nije birala prostore i zajednice, već je kao vjetrom nošena ulazila u živote ljudi i mijenjala tijek povijesti, nekad na bolje, češće na gore. Ne može se tvrditi da je bolest bila temeljni uzrok svih velikih promjena, no trenutke u kojima je bolest igrala važnu ulogu svakako vrijedi istražiti. Uostalom, nije li fenomen susreta dvaju svjetova nakon Kolumbovog otkrića bio snažno obilježen, između ostalog, razmjnom bolesti (broj prastanovnika Amerike je u jednom stoljeću pao s 80-100 na svega 15 milijuna, no treba reći kako se radi o dvosmjernoj razmjeni bolesti poput primjerice sifilisa koji je pristigao u Europu iz Novog svijeta). Kako se čovjek razvijao tako ga je pratila i bolest pa je uz brže i lakše putovanje uz čovjeka i bolest mogla „putovati uspješnije“. Kada pričamo o kugi, možda je dovoljno reći da se uz glad i rat koji su obilježili ljudsku povijest, upravo kuga spominje kao jedan od „jahača Apokalipse“ što govori o njenom utjecaju na čovjeka i kako ju je on percipirao. Glad, rat, prirodne katastrofe i epidemije uvijek su bile uzročno – posljedično vezani, o čemu i danas svjedoče primjeri u zemljama gdje se spiralno povezuju svi navedeni elementi.² Ono što može olakšati istraživanje povijesti bolesti i historijske epidemiologije jest pojam patocenoze tj. koegzistencija više bolesti na nekom prostoru, ali gdje samo jedna ili manji broj poprima dominantan karakter. Kuga je bila jedna od onih bolesti dominantnog karaktera koja je izbijala van tog okvira „ravnoteže“. U 19. će stoljeću taj će „primat“ preuzeti kolera.³ Dominacija kuge bila je jedan od podsjetnika europskim narodima da unatoč nekim razlikama dijele istu sudbinu u razdobljima poput onih uzrokovanih prisutnošću epidemije.⁴ Dijeljenje iste nesretne sudbine tako je povezala na različite načine različite zajednice jer kuga nije birala gdje će harati.⁵ Prema Hrabakovim riječima zaraza je u

¹ Kada pričamo o proučavanju kužne svakodnevice svakako moram spomenuti Pepysov dnevnik u kojem je opisana kužna svakodnevica Londona 1665./1666. koji se za ovakvo istraživanje nameće kao prvoklasni izvor. (Samuel Pepys, *The Diary of Samuel Pepys, Complete* (<https://www.gutenberg.org/files/4200/4200-h/4200-h.htm>))

² Frederick Cartwright; Michael Bidis, *Bolest i povijest*, (Zagreb: Naklada Ljevak, 2006.), 11.; William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (New York: Anchor Press, 1976.), 176.; O povezanosti kuge i gladi vrijedi pročitati diplomski rad Dine Pašić. (Dina Pašić, *Glad u Bosanskom ejaletu od 17. početka 19. stoljeća*, (Diplomski rad, Zagreb: FFZG, 2019.))

³ Mirko Dražen Grmek, *Život, povijest i bolest* (Zagreb: HAZU, 2000.), 66. – 71.

⁴ Robert Delort; Francois Walter, *Povijest europskog okoliša*, (Zagreb: Barbat, 2002.), 137.

⁵ Kao što je kuga bila simbol zajedničke muke naroda i njihova poveznica, isto se može reći i za slične katastrofe poput primjerice poplava. Poplava je kao riječ označavala također širi pojam od same prirodne katastrofe te je bila jedan od biblijskih simbola i motiva oko koje se razvijala ranonovovjekovna svijest o čovjeku i okolišu. (Lydia Barnett, *After the Flood. Imaginig the Global Environment in Early Modern Europe*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019.), 160.-188.)

ranom novom vijeku, a i ranijim periodima odnosila više života nego svi ratovi te je tragičnom sudbinom spajala udaljene narode i kulture. Uostalom, o svojevrsnoj pojavi svijesti o jednakosti svih ljudi svjedoči kulturna ostavština poput *totentanza* koji kao žrtve kuge prikazuje sve staleže.⁶ Kordon i protuepidemijske institucije odraz su 18. stoljeća obilježenim prije svega prosvjetiteljstvom te idejama merkantilizma, fiziokratizma, kameralizma proizašlim iz njega, ali treba reći kako do suočavanja s epidemijom dolazi i ranije zbog čega je preciznije reći da u 18. st. dolazi do poboljšanja u ovom pogledu. Ideje o borbi protiv epidemije javljaju se prijašnjim epohama, a najviše vrijedi istaknuti ideju karantene koja se prakticirala u Dubrovniku i na području sjeverne Italije u razvijenom srednjem vijeku. Sama ideja o karanteni ukazuje kako rad barem sporadično izlazi iz vremenskih okvira ranog novog vijeka s obzirom na to da su protuepidemijske institucije i prakse postojale u srednjem vijeku, a održat će se poslije ranog novog vijeka. Habsburški se kordon primjerice održao do 1871. godine, a Osmansko Carstvo karantenu će organizirano provoditi tek u 19. stoljeću.⁷ Kako bi se protuepidemijski sustav izgradio, potreban je bio napredak u znanosti, prihvaćanje prijašnjih iskustava i prilagodba uvjetima koje postavlja epidemija. O proučavanju teme protuepidemijskih mjera i sustava smatram kako je bitno se osvrnuti na misao Mirka Dražena Grmeka, da je uspjeh u medicini, u ovom slučaju preventivnom sustavu, bio plod zajedničkog djelovanja liječničke struke i društvenih čimbenika koji ukazuju na razvitak društva (*Suzbijanje zaraznih bolesti ne može postići trajan uspjeh ako nema zajedničkog djelovanja medicinskih i društvenih čimbenika*).⁸ Ovo je značilo prihvaćanje spoznaja iz prethodnih suočavanja s epidemijama te period kada institucije koje su se pokazale efikasne u protuepidemijskom smislu poboljšavaju svoj rad, a grade se slične i obnavljaju zastarjele prema najnovijim saznanjima.⁹ Stoljeće kada nastaje Sanitarni kordon doba je razvoja znanosti („Znanstvene revolucije“) te prepoznavanje znanosti kao moći, potencijalom vladavine i službe društvu. Nepoznavanje znanstvenih postignuća značila je zaostajanje i marginalnost, kako individualno tako i kolektivno. Zastarjeli humanistički program edukacije se napušta, a teologija počinje gubiti glavno mjesto u obrazovnom sustavu u korist znanstveno-filozofskih ideja. Nekritičnost rigoroznih i moralno dvojbenih protuepidemijskih mjera (npr. smrtna kazna) kao i intervencije

⁶ Bogumil Hrabak, „Talasi kuge u bosanskohercegovačkom upravnom prostoru 1463.-1800.“ *Acta hist med stom pharm med vet.* 29 (1989): 19.

⁷ Robert Skenderović, „Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji“ u: *Rijeka Sava u povijesti*, ur. Branko Ostmajer (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.), 316.-326.

⁸ Grmek, *Život, povijest i bolest*, 100.

⁹ Teodora Daniela Sechel, „Translations of Medical Texts of the Habsburg Monarchy in the Long Eighteenth Century“, u: *Translation In Times of Disruption*, ur. David Hook; Graciela Iglesias-Rogers, 147.-171., (London: Palgrave Macmillan, 2017.)

u okoliš odraz su prosvjetiteljske pragmatične misli čovjekovog gospodarenja nad prirodom. Za ostvarivanje „javne sreće“ bilo je nužno iskoristiti prirodne resurse pa je tako i više nego logično reći da je prosvjetiteljstvo odigralo važnu ulogu u formiranju i funkcioniranju Sanitarnog kordona na habsburškoj strani kao i mletačkog protuepidemijskog sustava. Stoga smatram kako je Sanitarni kordon jedan od dokaza prosvjetiteljske misli o "općem dobru" koji je predstavljao preduvjet za ostvarenje tog dobra koje je moguće specifičnom intervencijom u okoliš. U isto vrijeme Sanitarni je kordon bio protuteža liberalnoj ekonomiji fiziokratizma jer je granice učinio manje propusnima.¹⁰ *Prva biološka revolucija* u 17. i kroz 18. stoljeće u znanstvenom smislu predstavljaju period kada prirodne znanosti dolaze do mnogih brojnih otkrića pod utjecajem engleskih i francuskih filozofa i enciklopedista. Javlja se sasvim nova premisa, *zdravlje je blagostanje pojedinca što znači bogatstvo i prosperitet države*. Tako se iz ove premise razvijaju dva zdravstvena modela, od kojih prvi, liberalni, stavlja naglasak na razvoj opće svijesti o nužnoj odgovornosti pojedinca da svojom voljom brine o zdravlju i onaj drugi, prosvijećeni apsolutizam i centralizam, koji dužnost liječnika u organiziranim zdravstvenim institucijama ugrađuje u zakonske norme. Ova dva modela međusobno su se ispreplitala te su iznjedrila mnoga dostignuća i napretke na poljima protukužne i epidemijske zaštite stanovništva.¹¹ Jedno od takvih dostignuća bez ikakve sumnje je habsburški Sanitarni kordon koji Biserka Belicza opisuje kao „najopsežniji sustav kopnene karantene u povijesti medicine“.¹² S istim se slaže i Robert Skenderović koji ga naziva jednim od najboljih sanitarnih kordona u Europi.¹³ Drago Roksandić smatra kako se kordon javlja prekasno s obzirom na to da je kuga za vrijeme njegove organizacije već naveliko harala europskim prostorima, osobito na ovim prostorima gdje se javljala u 19. stoljeću.¹⁴ Kako bi polupropusni sustav Sanitarnog kordona mogao funkcionirati ne samo u protuepidemijskom, već i trgovačkom smislu, institucije u sklopu njega trebale su biti prilagođene granici na kojoj se nalazi. Stoga, kako bi kao simbol reorganizirane Vojne krajine mogao biti trgovački konkurentan, sustav Sanitarnog kordona je kao ljudska intervencija u okolišu bio uvjetovan prije svega okolišem u kojem se granica nalazila pa se stoga dijelio na „suhi“ (planina, prijevoj, šuma, put) i „mokri“ (u blizine

¹⁰ Teodora Shek Brnardić, *Svijet Baltazara Adama Krčelića. Obrazovanje na razmeđu tridentskog katolicizma i katoličkog prosvjetiteljstva*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.), 23.-28.

¹¹ Biserka Belicza, „Uvod“, u: *Četiri stoljeća javnoga zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini*, ur. Branko Vitale et al., 13. – 15. (Zagreb: Medicinska naklada, 2007.)

¹² Biserka Belicza, „Vojna Krajina – Sanitarni kordon“, u *Četiri stoljeća javnoga zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. stoljeća* (Zagreb: Medicinska naklada, 2007): 19.-23.

¹³ Robert Skenderović, „Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine“ *Scrinia Slavonica* 3 (2003): 157.-165.

¹⁴ Drago Roksandić, „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“ *Ekonomika i ekohistorija* 3/1 (2007): 75. – 76.

vode, najčešće rijeke) dio.¹⁵ O značajnom utjecaju okoliša na funkciju ovog sustava dovoljno svjedoči činjenica kako je „mokri“ dio kordona poput rijeke Save bio lakši za kontrolu od onog „suhog“ gdje je granica bila planina gdje se to radilo teže zbog čega postoji značajna razlika u kontroli granice u blizini rijeke Save i planina Transilvanije (zbog čega je lakše moglo doći do tamošnje kuge 1738. koja je potencirala smrtnu kaznu kao kompenzaciju za težu kontrolu uvjetovanu okolišem). Tako je rijeka dobila uz trgovačku i onu preventivno-epidemiološku funkciju.¹⁶ Iako je Sanitarni kordon bio efikasan protuepidemijski sustav, kuga ga je uspijevala zaobići ili proći kroz njega. Uzrok tome često je bio nevezan uz sami kordon, koliko za okoliš u kojem se nalazio zbog čega je utjecaj okoliša važan aspekt proučavanja ovog sustava. Uz njega, važan faktor predstavlja imunitet što je bilo poznato i u 18. stoljeću čemu u prilog idu tadašnji izvori, a loša ishrana i životni uvjeti mogli su ujedno biti uzrokovani neposrednom blizinom ovog sustava koji je za svoju funkciju zahtijevao financijske i ljudske resurse. Osim imuniteta, važan faktor bili su uvjeti okoliša poput godišnjeg doba (zima je drugačije „plodno tlo“ od ljeta u epidemiološkom smislu) kao i životinje nastanjene u okolišu.¹⁷ Stoga, iako su ekonomski, politički, kulturni i brojni drugi faktori utjecali na uspostavu Sanitarnog kordona, preduvjet da se svrha takvog sustava ostvari bila je prilagodba okolišu u kojem će se nalaziti sve do 1871./1872. kada je ukinut.¹⁸ Isto vrijedi i za mletački protuepidemijski sustav koji neće propasti zbog proboja bolesti, već zbog propasti karavanske trgovine uzrokovane pojavom parobroda zbog čega prijetnje i aktivnost s prostora zaleđa neće biti toliko prisutne kao prije spomenutog izuma (ipak, povećana mobilnost ljudi i robe intenziviranjem trgovine u isto je vrijeme značila i veću mogućnost transmisije bolesti). S obzirom na to da su i mletačka i habsburška protuepidemijska borba bile uvjetovane teorijama koje su uzrok i širenje epidemija objašnjavale povezanošću s okolišom i prirodnim procesima, proučavanje ovakve tematike podrazumijeva pogled na ovu problematiku kroz ekohistorijsku prizmu. Ekohistoriju vidim kao vrlo široku historiografsku prizmu koja u svom okrilju utjelovljuje niz različitih disciplina i poddisciplina koje proučavanje kuge i borbe protiv epidemija zahtjeva. Stoga, uključenost društvenih, prirodnih i humanističkih znanosti znači temelj plodnog istraživanja. Primjerice,

¹⁵ Gunther Rothenberg, *The Military Border in Croatia, 1741-1881: A Study of an Imperial Institution* (Chicago: The University of Chicago Press, 1966.), 46.-47.

¹⁶ Peter Balasz; Kristie Long Foley, „The Austrian success of controlling plague in the 18th century: maritime quarantine methods applied to continental circumstances“, *Journal of History of Culture, Science and Medicine* 1 (2010): 78.-79.

¹⁷ Veljko Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga u Slavoniji i Srijemu tijekom XVIII. stoljeća“, *Scrinia Slavonica* 21 (2021): 117.-120.

¹⁸ Sunčana Roksandić; Krešimir Mamić, „Širenje zaraznih bolesti kao prijetnja ostvarivanju ljudske sigurnosti i kaznenopravni mehanizmi u sprječavanju širenja bolesti COVID-19“ *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu* 27/2 (2020): 681.-713.; Dubravka Mlinarić; Sanja Lazanin, „Zarazne bolesti, prostorna mobilnost i prevencija u ranome novom vijeku: povijesna iskustva Dalmacije i Slavonije“, *Povijesni prilozi* 61 (2021): 9.-43.

kontinuirana prisutnost kuge na osmanskome prostoru potaknula je Nukhet Varlik na razmišljanje o problemu prisutnosti kuge na nekom prostoru, a rješenje problema nazire se u proučavanju „udaljenom od čovjeka“ tj. okolišu, klimatskim čimbenicima, utjecaju čovjeka na prirodu, značaj životinja u prijenosu kuge i utjecaj okoliša u kojem obitavaju na njih (ona kao „rezervoar“ kuge vidi gorja).¹⁹ Ako ćemo to povezati s Grmekovom teorijom, okoliš u kojem Varlik pronalazi uzrok prisutnosti kuge jest temelj patocenze tj. „dominacije“ kuge na nekom prostoru. Uzevši u obzir usku povezanost ove tematike s ekohistorijom smatram da je moguće povući paralelu s nekim ekohistorijskim pristupima. Primjerice, koncept odnosa čovjeka prema rijeci tj. okolišu može se prenijeti i na onaj prema bolesti. Razina problematike može se podijeliti na utjecaj bolesti na ljude, utjecaj ljudi na bolest i doživljaj bolesti od strane ljudi.²⁰ Utjecaj bolesti na ljude proučava se s demografskog, kulturnog, ekonomskog i drugih gledišta.²¹ Promatranje protuepidemijske borbe samo po sebi spada pod utjecaj ljudi na bolest. A sva ona ostavština, bila pučka pobožnost, vjerska ili kulturna, predstavlja doživljaj bolesti među ljudima.

Metodologija

Rad se bavi suočavanjem perifernog područja habsburškog imperija te istočne jadranske obale s epidemijama uz analizu slučajeva proboja epidemija u gradove na tim područjima. Istraživanje borbe protiv epidemija uključuje promatranje razvoja misli, osobito medicinske, kroz povijest, percepciju bolesti, pučka i religijska vjerovanja vezana uz njih, otvorenost ili zatvorenost prostora i razdoblja prema idejama zaraze te niz drugih aspekata. Stoga je za uspješno bavljenje ovom temom nužan pristup više historijskih poddisciplina, od ekohistorije, historijske epidemiologije, povijesti institucija, ekonomske povijesti te svakodnevice stanovništva koje proživljava glad, slabost imuniteta, percipira mjere kao pozitivne ili loše i sl.²² Na kompleksnost teme u povijesnoj analizi može ukazati tek nasumični primjer pretpostavke da je niži broj vjenčanja u Slavoniji povezan s gladi i kugom u osmanskoj Bosni i mletačkoj Dalmaciji jer su sve regije bile povezane i međuovisne o čemu također govori i Ivan

¹⁹ Nukhet Varlik, „New Questions for Studying Plague in Ottoman History“, *TRAFO – Blog for Transregional Research*, 29.06.2021, (<https://trafo.hypotheses.org/29284>)

²⁰ Hrvoje Petrić, „O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća“, u: *Rijeka Sava u povijesti*, Ur. Branko Ostmajer, (Slavonski Brod: Hrvatski Institut za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.): 262.

²¹ Teza da se bez proučavanja povijesti epidemija (i gladi) ne može razumjeti povijest stanovništva s obzirom na sve čime se ovaj rad bavi i na što ukazuje smatram da je neoboriva, a mogla bi se primijeniti i na srodne znanosti i (pod)discipline. (Vladimir Stipetić; Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2004., 63.))

²² Ivan Jurković, „Model uzročno-posljedičnih veza osmanske ugroze, klimatskih nepogoda, gladi i kuge na privredu hrvatskih i slavonskih vlastelinstava u zadnjim desetljećima 15. i tijekom 16. stoljeća“, *Tabula* 12 (2014): 139.-143.

Jurković.²³ Protuepidemijske institucije u teoriji i praksi bile su obilježene razlikama, a isticanje tih razlika ili pak sličnosti u planu i u stvarnosti vrlo dobro mogu istaknuti slučajevi kuge. S obzirom na značajne posljedice i utjecaj koji je kuga imala na društvo, kuga je kao motiv ostala dobro dokumentirana u narativnim izvorima.²⁴ Dok se primjerice primorje može istraživati relativno dobro, unutrašnjost jugoistočne Europe, osobito prostor pod vlašću Osmanskog Carstva, može se promatrati tek na pojedinačnim slučajevima, ako i tako. Navedenim se bavila nekolicina historiografa na ovim prostorima, a istaknuti treba Luju Thallera, Rafaela Ferija, Gordana Ravančića, Ristu Jeremića, Rinu Kralj-Brassard, Roberta Skenderovića i dr. Kugom u osmanskoj Bosni ponajviše se bavio Bogumil Hrabak.²⁵ Ovaj rad pokušat će objediniti ova istraživanja, no ukazati na nužnost daljnje rasprave jer oko nekih temeljnih točaka nema konsenzusa. Što se proučavanja epidemija tiče u svjetskoj historiografiji, interes za ovu temu značajno se razvija u 19. stoljeću nakon pandemija kuge i kolere. Najistaknutiji predstavnik istraživanja epidemija u 20. stoljeću nakon širenja povijesnih tema u sklopu škole Anala je William McNeill sa svojim djelom *Plagues and People* iz 1976., a uz njega valja istaknuti Alfreda Crosbyja, Emmanuela Le Roy Laduriea, Jareda Diamonda te Philipa Slavina kao jednog od najrecentnijih autora.²⁶ Interes za islamski prostor po pitanju povijesti bolesti dugo je bio zanemarivan. Na islamskom prostoru istraživači su se bavili povijesti medicine, a tek 1970-ih se pojavljuju prva istraživanja epidemija koja je započeo Michael Dols. Ova boljka prisutna je i danas kako u hrvatskoj, tako i u historiografiji općenito što se uočava u previše negativnim ocjenama osmanskog zdravstva. Osmansko Carstvo uistinu je često bilo izvorište zaraza i potreba ograđivanja habsburškog i mletačkog prostora proizlazi iz toga zbog čega je ovaj rad pisan na ovakav način, no pri ocjenama osmanskog zdravstva svejedno treba biti oprezan. Prva značajnija istraživanja bila su rađena u sklopu socijalne historije. Prvi takav članak djelo je Dolsa te izlazi 1979. u *Journal of the Economic and Social History of the Orient*

²³ Tomislav Habdija, *Poplave i glad u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća u civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini* (Diplomski rad, Zagreb, 2014.), 135.

²⁴ Jedno od upozorenja pri proučavanju kuge jest opaska da se pozornost mora obratiti na specifičnost područja koje se promatra. S time sam suglasan te osim što je na nekom području specifično stanovništvo i način života kojim ono živi, uz njega se također nalazi stanovništvo s kojim je u suživotu te konačno i okoliš s kojima promatrani prostor i ljudi su u stalnom dodiru. Takva skupina ljudi i određen(i) prostor(i) dijele zajedničke karakteristike te se mogu proučavati u tom pogledu relevantnije i točnije. Upravo to mogu potvrditi primjeri Starog Vukovara i Iriga kada za vrijeme kuge 1795. jedno mjesto je poharano, a drugo prolazi s višestruko manjim brojem žrtvi. Uzrok tome, osim u mjerama, jest u specifičnostima svakodnevice u gradovima. (Joris Roosen, Daniel R. Curits, „Dangers of Noncritical Use of Historical Plague Data“, *Emerging Infectious Diseases* 24 (2018): 109.)

²⁵ Bogumil Hrabak, „Talasi kuge u bosanskohercegovačkom upravnom prostoru 1463.-1800.“ *Acta hist med stom pharm med vet.* 29 (1989); Bogumil Hrabak, „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine“, *Historijski glasnik* 1-2 (1957)

²⁶ Philip Slavin, „1310s Event“, u: *The Palgrave Handbook of Climate History*, ur. Sam White, Christian Pfister, Franz Mauelshagen, (London: Palgrave Macmillan, 2018.): 495. - 515.

te se bavi kronološkim pojavama kuge i reakcije stanovništva na nju. Uskoro će se početi istraživati ekonomske, religijske, kulturne i psihološke posljedice epidemija u povijesti. Nakon upoznavanja s izvorima teme će se početi širi na one iz historije mentaliteta, lingvističke analize, historijske antropologije, vjerske povijesti, vojne povijesti i političke povijest. Metodologija se oblikovala oko izvora od prvotne jednostavnije analize do filoloških konstrukcija i detalja, no često su istraživanja bila fokusirana na periode koji nisu uključivali rani novi vijek. Početkom 21. stoljeća istraživanja će uključiti i rani novi vijek te zapadne prostore Osmanskog Carstva u fokus pa će tako polako i nestajati dihotomija kršćanskog i islamskog odnosa prema bolesti koja je do tada dominirala, a u našoj historiografiji često i danas dominira (u vidu pasivnosti islamskog stanovništva u borbi protiv epidemije). Ta dihotomija razvodnila se proučavanjem političkog sustava i njegove reakcije na epidemiju, a ne samo proučavanjem stanovništva i njegove prakse. Mit o fatalističkoj pasivnosti muslimana naspram epidemije raspršio se daljnjim uključivanjem osmanista koji su utvrdili kako se i u islamskoj sferi borilo protiv epidemije kao i u kršćanskoj. Ubrzo je doveden u pitanje i zaključak kako je Osmansko Carstvo bilo vječno žarište kuge. Zanimljiv novitet bilo je uvođenje problematike utjecaja faktora na ekonomiju i funkciju države u proučavanju epidemije od strane Sama Whitea i Alana Mikhailova koji će proučavati simboličku i materijalnu prisutnost kuge u politici. Krajem 20. stoljeća doprinos istraživanju dati će i postkolonijalna istraživanja koja će borbu oko medicine i protuepidemijskih mjera tumačiti kao borbu kolonizatora i kolonija, promocije centralizma putem protuepidemijskih mjera i sl.²⁷ Kako se donedavno mislilo da kuga na tijelu tj. kostima, nije ostavila tragove svoje prisutnosti, pisani povijesni izvori uz kulturno-materijalnu i sakralnu baštinu smatrani su njenim rijetkim dokazom. Ipak, neka istraživanja paleogenetičara ukazala su na prisutnost bacila kuge u kostima žrtava između 6. i 8. te 14. i 18. stoljeća čime je debata o mogućim drugim epidemijama donekle razriješena te je samo potvrđeno koliko je interdisciplinarnost presudna u ovakvim istraživanjima.²⁸ U kontekstu interdisciplinarnosti treba spomenuti i primjer palinoloških rezultata interpretiranih u kontekstu pojavnosti kuge u razvijenom srednjem vijeku.²⁹

²⁷ Miri Shefer-Mossensohn, „A Historiography of Epidemics in the Islamic Mediterranean“ u: *Plague and Conatgion in the Islamic Mediterranean*, ur. Nukhet Varlik (Kalamazoo; Bradfor: Arc Humanities Press, 2017.), 4. – 22.

²⁸ Johannes Preiser-Kapeller, *Die erste Ernte und der grosse Hunger: Klima, Pandemien und der Wandel der Alten Welt bis 500 n. Chr.* (Beč, Mandelbaum Verlag, 2021.), 39.

²⁹ Adam Izdebski et al., „Palaeoecological data indicates land-use changes across Europe linked to spatial heterogeneity in mortality during the Black Death pandemic“, *Nature Ecology and Evolution* 6/3 (2022): 297. – 306.

Ovaj rad odraz je proučavanja kuge prema objavljenim demografskim, gospodarskim i sudskim izvorima, zapisima, putopisima i kulturnoj i vjerskoj ostavštini navedenog perioda te literature koja se ne ograničava samo na povijesnu znanost.³⁰ Proučavanje teme poput kuge dotiče se i proučavanja povijesti medicine za koju je Mirko Grmek rekao, i s čime sam suglasan, da se diskreditira proučavanjem anegdota, kurioziteta ili linearnog tijeka „od uspjeha do uspjeha“.³¹ Ovo istraživanje jest proučavanje uspona i padova, kako pojedinca tako i država. Isto sam tako suglasan po pitanju proučavanja povijesti medicine, kako ga Grmek naziva, „povijesnim usmjerenjem“. Obuhvatiti „filološki“ (bavljenje izvorima poput službenih propisa ili zapisa suvremenika)³², „biografski“ (proučavanje individua poput Marije Terezije, Grgura Peštalića i dr. osoba relevantnih za temu), „sociološki“ (stanje društva, relevantnih ideja poput prosvjetiteljstva i sl.) i „epistemološki“ (ideje znanstvenika i struke poput kontagionizma i antikontagionizma) pristup svojevrsan je preduvjet za ozbiljnije bavljenje ikakvom temom iz povijesti medicine jer se svaki od njih nadopunjuje i daje jasniji uvid u ovu kompleksnu tematiku.³³ Iako su pojmovi javnozdravstvene politike i protuepidemijskih mjera povezani i vrlo široki, u slučaju sanitarnog kordona i protuepidemijskih institucija radi se o specifičnosti. Naime, ono u čemu leži posebnost kordona, lazareta i drugih protuepidemijskih institucija jest to što predstavljaju ljudsku, državnu intervenciju u okolišu i reakciju na procese proistekle iz okoliša. O odnosu čovjeka i okoliša i povezanosti s bolesti u svom poznatom djelu *Plagues and People* govori William McNeill baveći tom tematikom od prapovijesti do svanuća modernog doba. Upravo u tom djelu govori o tome kako je i priroda iskorištavala nove ideje i razvoj čovjeka, stvaranje zajednica, naseljavanja i sl. Stoga koliko je čovjek prilagođavao se i iskorištavao prirodu, toliko je i ona „uzimala“ od njega ono što joj je on nudio novim rješenjima (dana više nego ranije).³⁴ Tako bi intervencijama u okolišu iz ekonomskih, gospodarskih i sličnih motiva čovjek izazivao okoliš, nekad ga činio manje ili više pogodnim za širenje bolesti.³⁵ Protuepidemijske mjere i institucije itekako su bile prilagođene okolišu jer način suočavanja s određenom bolesšću u jednom okolišu mogao je zakazati pri suočavanju s istom bolesti u nekom drugom. Tako je okoliš utjecao na čovjeka izazivajući uz bolesti i pojavu ideja,

³⁰ Donald J. Hughes, *Što je povijest okoliša?* (Zagreb: Disput, 2011.), 9. – 22.; Potencijal za proučavanje demografije predstavlja građa tj. sanitarni postupci koje su prošle obitelji koje u 19. stoljeću iz osmanske Bosne sele na habsburški prostor prije čega su u sklopu kordona prošle sanitarni postupak.

³¹ Grmek, *Život, povijest i bolest*, 44.

³² Pri ovome moram napomenuti kako smatram da pojam „filološkog pristupa“ znači svojevrsni preduvjet i „umbrella term“ naspram svih drugih pristupa koji slijede nakon njega.

³³ Grmek, *Život, povijest i bolest*, 53.

³⁴ McNeill, *Plagues and Peoples*, 14.-30.; Will Steffen et al., „Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet“, *Science* 347 (6223): 736. – 747.

³⁵ Preiser-Kapeller, *Die erste Ernte und der grosse Hunger*, 38.- 39.

a čovjek pak na okoliš ga prilagodi određenoj svrsi. Upravo ovom problematikom na primjeru Californije bavi se Linda Nash u svojoj knjizi.³⁶ Uspostava ovakve „neprirodne“ membrane na političkim i prirodnim granicama između carstava vrsta je ljudske intervencije u okoliš. Upravo u okolišu leži objašnjenje te intervencije jer na procese i mikroorganizme koji dolaze iz okoliša reagiralo se upravo tako da se čovjek od nje koliko je to bilo moguće pokuša odvojiti. Ipak, čovjek koliko god to htio nikad nije i neće moći biti van okoliša.³⁷ Stoga, postavljanje i funkcija protuepidemijskog sustava i ljudi u sklopu njega predstavlja ekohistorijsku temu jer ne samo da se takav sustav po prirodi bavi kugom, već je on očiti produkt odnosa čovjeka i okoliša tj. reakcije čovjeka na procese iz okoliša kao što je pojava epidemije. Suočavanje s epidemijom temeljilo se na teorijama koje su širenje zaraze vidjele produktom okolišnih čimbenika tj. mijazmatskoj teoriji zbog čega je proučavanje suočavanja s kugom prije Yersinovog otkrića sama po sebi proučavanje odnosa čovjeka i okoliša zbog neznanja o mogućnosti bakterijskog ili virusnog načina zaraze. Osim podijele habsburškog „kopnenog“ kordona na „suhi“ i „mokri“ dio, o tome svjedoči i mletački protuepidemijski sustav u Dalmaciji ili pak onaj dubrovački koji je ostao pomalo zanemaren u historiografiji što se tiče kopnenog dijela protuepidemijske borbe. Taj sustav morao je biti organiziran kako bi funkcionirao „na vodi“ putem institucije lazareta, ali je isto tako bio povezan i sa zaleđem „na kopnu“ koje je graničilo s osmanskim imperijem zbog čega su tamo postavljani sanitarni kordoni kao kontrolne stanice prije daljnjeg nastavka kretanja sumnjivih ljudi. Lanac pojavnosti bolesti ovisio je i o prirodnim katastrofa, klimatološkim specifikumima i sl. Osim Krešimira Kužića koji je pokušao povezati erupcije vulkana s pojavom bolesti, treba istaknuti i radove koji su pokušali prirodne katastrofe poput potresa povezati s pojavom kuge tj. njenim intenzivnijim širenjem. Primjer je pojava kuge 1994. u indijskoj državi Maharashtra nakon potresa ili pojava Justinijanove kuge nakon snažnih potresa gdje se ukazuje na moguće prirodno žarište bolesti i njezine aktivacije. Neupitno je da su prirodne katastrofe kao dio ekosustava i klimatološkog specifikuma mogle igrati ulogu u širenju bolesti.³⁸ Prirodne katastrofe također su smatrane i istražuju se kao nešto povezano s pojavom i širenjem bolesti. Prema istraživanjima, u Bizantskome Carstvu su prije kuga prethodili potresi. Osim potresa, brojne druge nepogode bile su povezivane s njom, bilo kao prethodnica ili kao jedna od Božjih kazni uz kugu. U drugu ruku, brojni izvori svjedoče o potresima kojima nije prethodila ni slijedila kuga pa tako ove teorije uvijek treba s obzirom

³⁶ Linda Nash, *Inescapable Ecologies: A History of Environment, Disease, and Knowledge* (Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2006.), 49.

³⁷ Walter; Delort, *Povijest europskog okoliša*, 2.

³⁸ Costas Tsiamis, Effie Poulakou-Rebelakou, Spyros Marketos, „Potresi i kuga u vrijeme Bizantskog Carstva: mogu li povijesne lekcije poboljšati pripremljenost za epidemije?“ *Acta med-hist Adriat* 11/1 (2013): 55.-64.

promatrati i uzeti u obzir tko ili što je izvor i kako tumači prirodne pojave oko sebe. Potres doduše može izazvati urušavanje kuća, požare (kao u Dubrovniku 1667.) migraciju ljudi i životinja te stoga i prijenos bolesti, zbog čega se sigurnije može reći kako potresi mogu dovesti do širenja bolesti ako već ne pojave.³⁹ Važna i samim time tema za sebe jest ona epidemija kuge kod životinja kojom se bavio Christopher Wills u svojoj knjizi. Također, isti autor povezuje katastrofu poput požara ne kao uzrok kuge, već u ovom slučaju kad okidač prekida lanca prenošenja.⁴⁰ U ovom kontekstu treba istaknuti i njemačkog historiografa Johannesesa Preiser-Kapellera koji se posebno bavi klimatološkim promjenama, posljedicama poput gladi i potencijalno povezanim uzrocima epidemija.⁴¹ Uz navedeno treba istaknuti i zbornik iz 2020. koji se bavi povezanošću ljudski nedaća i okoliša diljem Europe u razvijenom srednjem i ranom novom vijeku.⁴²

Cilj rada bit će prikaz strukture i funkcioniranja protuepidemijskih institucija u vremenskom, ali i kulturnom te okolišnom kontekstu u kojem nastaju i razvijaju se, njihov utjecaj na obližnje stanovništvo te konkretan primjer funkcije u područjima zahvaćenim kugom. Rad će pokušati prikazati kako zamišljeni sustav funkcionira na primjeru institucija u doba kada opasnost prijeti, a kako grad tj. zajednica funkcionira i nosi se s epidemijom kada je ona prisutna i oblikuje svakodnevicu čovjeka i struktura. Jasnija distinkcija na državnoj razini pokušat će se prikazati komparacijom habsburških i mletačkih protuepidemijskih mjera na prostoru istočne jadranske obale i osmansko-habsburške granice na hrvatsko-slavonskom prostoru. Naravno, ovakvi primjeri tek djelomično mogu oslikavati državnu borbu s epidemijom jer ona ovisi o lokalnim faktorima na koje državni okvir u kojem se institucije nalaze ne može utjecati u trenutku kojeg definiraju pojedinci, kultura, religija i mnogi aspekti koji su uključeni u suočavanje s epidemijom. Baš zato proučavanje ovakve tematike moguće je iz različitih pozicija, a kao dokaz potencijala teme u radu se nalaze poglavlja koja se bave historijskoantropološkim i historijskoimagološkim pristupom tematici. Upravo je ovo specifikum kuge koja se može proučavati kao zaseban „case-study“ u svakom gradu, ali opet može ukazivati na sličnosti i razlike u odnosu regija, država, zajednica ili pak pojedinaca prema epidemiji.⁴³ Intervencija

³⁹ Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 148.-153.

⁴⁰ Christopher Wills, *Yellow Fever Black Goddess: The Coevolution of People and Plagues*, (New York et. al: Helix Books, 1996.), 64.-70.

⁴¹ Preiser-Kapeller, *Die erste Ernte und der grosse Hunger*, 11.-51.; James L. A. Webb, „Climate, Ecology, and Infectious Human Disease“, u: *The Palgrave Handbook of Climate History*, ur. Sam White, Christian Pfister, Franz Mauelshagen, (London: Palgrave Macmillan, 2018.): 355. – 365.

⁴² *The Dance of Death in Late Medieval and Renaissance Europe. Environment Stress, Mortality and Social Response*, ur. Andrea Kiss i Kathleen Pribyl, (London; New York: Routledge, 2020.)

⁴³ Usporedba s osmanskim primjerom protuepidemijske borbe ukazat će tako na razlike, dok će usporedba s primjerice finskim modelom ukazati na sličnost s habsburškim mjerama i fokusom na čovjeka i trgovinu kao

ljudi u okoliš nije samo ovisila o ekosustavu nekog područja, već i o njegovom političkom okviru, trgovačkom značaju i sl. Dubravka Mlinarić tvrdi kako je pojava poput malarije bila odgovor prirode na izostanak čovjekove brige o njoj, a briga čovjeka o prirodi bila je uvjetovana već navedenim faktorima. Zato će se intervencija u okoliš (npr. melioracija) u Istri razlikovati od one na osmansko-habsburškoj granici gdje ona neće biti direktna intervencija u okoliš, već iskorištavanje pogodnosti da se na prirodnoj i političkoj granici postavi protuepidemijsko-trgovačka institucija poput Sanitarnog kordona. Isti princip, samo prilagođen morskom ekosustavu vrijedi i za lazarete poput onog u Splitu. Stoga, borba čovjeka protiv epidemije nije bila borba čovjeka protiv okoliša, već međudnos čovjeka i okoliša u svrhu sprječavanja epidemije.⁴⁴ Štoviše, ne postoji kordon koji čovjeka može odvojiti od okoliša jer su ovi dionici “osuđeni jedni na druge”.⁴⁵ Okoliš predstavlja nešto dugotrajno, prisutno i uvjetovano te stoga kada pričamo o postavljanju protuepidemijskih institucija i provođenju protuepidemijskih mjera treba biti svjestan navedenoga. Protuepidemijski sustav morao je nastati tamo gdje su ljudi bili u međusobnoj interakciji, odnosno krajoliku koji je ljudima bio privlačno mjesto susreta zbog čega je nužno spomenuti i potencijal ovakve teme iz perspektive arheologije krajolika i prostora.⁴⁶ Proučavanje nepogoda i reakcija na njih otkrivaju različite aspekte socijalnih struktura i procesa koji se odvijaju prije, za vrijeme i nakon epidemije. Reakcija čovjeka u situaciji koja mu ugrožava život i uloga institucija u takvom periodu predstavlja temu koja čini proučavanje ovih tema relevantnih za današnjicu. Nepogoda poput kuge oblikovala je svakodnevicu pojedinaca na određenom prostoru u nekom vremenu, a njena pojava značajno je utjecala na najviše državne odluke.⁴⁷ Stoga sam suglasan s kanadskim epidemiologom Davidom Waltnerom-Toewsom koji navodi da *sve lekcije o ekologiji (bolesti), javnom zdravstvu, osobnoj higijeni, klimatskim promjenama, suosjećanju, sudbini za čovjeka današnjice kriju u proučavanju epidemija u povijesti*.⁴⁸

najopasnije karike u lancu zaraze. (Mika Kallionen, „Plagues and Governments. The prevention of the plague epidemics in early modern Finland“, *Scandinavian Journal of History* 31 (2006): 35.-51.)

⁴⁴ Dubravka Mlinarić, „Ekohistorijski prostor istarskog pograničja kao okvir razvoja endemičnih bolesti“ *Vjesnik Istarskog arhiva* 17 (2010), 157. – 160.; J. R. McNeill, *Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620-1914* (New York: Cambridge University Press, 2010.), 58.-59.

⁴⁵ Bert De Munck, „The Human Body Must Be Defended: A Foucauldian and Latourian Take on COVID-19“ *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020): 113.-123.

⁴⁶ Predrag Novaković, „Arheologija prostora i arheologija krajolika“, u: *Povijest u kršu*, ur. Boris Olujić, (Zagreb: KA-BI tisak, 2008.), 46.

⁴⁷ Yaron Ayalon, *Neutral Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and the Other Mistfortunes* (New York: Cambridge University Press, 2015), *Plague, Famine, and the Other Devastations*, 1. – 18.; Autor kugu u svome djelu naziva prirodnom katastrofom.

⁴⁸ David Walnter – Toews, *On Pandemics: Deadly Diseases from Bubonic Plague to Coronavirus* (Vancouver; Berkeley: Greystone Books, 2020.), 37. – 61.

S obzirom na to da se rad bavi suočavanjem čovjeka s epidemijom, preduvjet takvog proučavanja jest upotreba širokog spektra znanstvenih članaka i radova koji se bave ne samo humanističkim znanostima, već i onima poput prirodnih i društvenih. Osim što će rad objediniti niz relevantnih historiografskih radova, on će ih kontekstualizirati u okviru ekohistorije zbog čega će budući istraživači povijesti epidemija/bolesti, državnih protuepidemijskih mjera, povezanosti ekonomije i bolesti, kulturne i vjerske ostavštine kuge i sl. moći u ovom radu naći relevantnu literaturu i izvore kao i koncepte i ideje za daljnja istraživanja problematike. Osim objedinjenosti literature i izvora relevantnih za temu, rad će zbog komparativističke metodologije protuepidemijskih mjera mletačkog i habsburškog imperija na granici s Osmanskim Carstvom, kao i imagološkom i antropološkom analizom još neobrađenih izvora imati i znanstvenu vrijednost. S obzirom na neobjedinjenost radova koji su se bavili tematikom relevantnom za rad, nužno je kompilirati radove kako bi se te razlike i sličnosti jasnije istaknule.⁴⁹ Temom državne intervencije i uspostavljanjem granica bavili su se brojni znanstvenici, a isto se može reći i za „case-study“ pristup lokalnim pojavama kuge, a ovaj rad će dosadašnja istraživanja uklopiti u ekohistorijski kontekst. Kako bi takav pregled i komparacija bili mogući, kao i pravilan zaključak, potrebna je induktivna metoda tj. sistematska i dosljedna primjena zaključivanja na temelju primjera i činjenica iznesenih u radu – od pojedinačnih slučajeva do općih zaključaka tj. od poznatih slučajeva ka nepoznatom općem. U isto vrijeme, s obzirom na uvjetovanost općih protuepidemijskih mjera, polazi se od općeg prema pojedinačnog što uključuje i deduktivnu metodu. Primjer toga jest slučaj medijatorske uloge Grgura Peštalića kao franjevca između puka i državnih protuepidemijskih mjera u kojem se komparacijom, analizom i konkretizacijom dva izvora dokazuje navedeno. S obzirom na to da lokalni uvjeti uvjetuju opće uvjete koliko i opći uvjeti uvjetuju lokalne prakse potrebno se služiti metodama generalizacije i specijalizacije. Za shvatiti opće i lokalne uvjete preduvjet je metoda deskripcije u uvodu rada i uvodima poglavlja. Proučavanje odnosa čovjeka i bolesti imperirana je upotreba dijalektičke metode tj. što potpunije, svestranije i produbljenije saznanje svih obilježja problematike koje se istražuje.⁵⁰

Epidemije kroz povijest

Nastanak protuepidemijskih institucija kompleksan je proces te se dotiče medicinske misli 18. stoljeća, empirije i teoretskih saznanja iz prethodnih vremena, ali prije svega se tiče epidemija kuge zbog kojih ti sustavi nastaju zbog čega ću prije svega objasniti značaj kuge kroz povijest

⁴⁹ Umberto Eco, *Kako se piše diplomski rad*, (Beograd: Alfa; Narodna knjiga, 2000.), 19.-34.

⁵⁰ Josip Dročić, *Metode povijesne znanosti*, (Diplomski rad, Osijek, 2013.), 35. – 52.

jer upravo ovo doba, kada svijetom hara pandemija, najbolje može dočarati kako je epidemija bila pokretač ideja te značajan faktor ljudske svakodnevice. Epidemije su pratile ljude kroz povijest kao vjerna sjenka. *Pestis*, pojam širi od kuge koji označava epidemije općenito, spominje se već u staroegipatskim medicinskim papirusima (Ebersov papirus), no kroz povijest kuga ili *pestis* označavala je osim bolesti i druge negativno percipirane pojave (šarlah, bune, potresi, najezde skakavaca, neprijatelja i sl.).⁵¹ U povijesti su najpoznatije 4 pandemije kuge, ona u doba cara Justinijana, Crna Smrt polovicom 14. stoljeća, Velika kuga 60-ih godina 17. stoljeća te ona „hongkonška“ iz 1874. tj. „azijska“ iz 1885. godine.⁵² Željko Cvetnić epidemije kuge dijeli na tri pandemije, prvu u 6. stoljeću (Justinijanovu), drugu od 14. do 18. stoljeća (Crna Smrt do kuge u Marseilleu) i treću u 19. stoljeću (Kina i Hong Kong).⁵³ Kao što su pohodi Europljana u novi svijet promijenili okoliš koji su zatekli u Sjevernoj i Južnoj Americi (ali i obrnuto s obzirom na to da su Europljani na svoje tlo donijeli novitete iz Novoga svijeta), tako su i ratni pohodi europskih naroda na „svome“ tlu mijenjali okoliš svih prisutnih. Zajednički faktor oba procesa je onaj kretanja čovjeka u potrazi za novim izazovom, bogatstvom i slavom. Neupitno je da su pohodi bili uvjetovani nekim, ali su i uzrokovali neke, promjene u okolišu koje će neupitno formirati odnos države prema fenomenima koje iz tih promjena proizlaze.⁵⁴ Epidemije u Starome svijetu pronalazimo već u Prvoj knjizi o Samuelu kada se govori o bitci 1140. g. pr. Kr. između Izraelaca i Filistejaca.⁵⁵ Ipak, prije svega treba reći da postoji distinkcija između kuge u užem i širem smislu, gdje riječ u ovom prvom slučaju označava konkretno bolest, dok u drugom označava praktički svaku epidemiju za koju nismo sigurni o kojoj se radi. U periodu antike smatra se kako je jedan od prvih slučajeva kuge ona Antoninova.⁵⁶ Pretpostavlja se da se neka vrsta epidemije („kuge“ u širem smislu) u Ateni pojavila oko 430. g. pr. Kr. te predstavlja odličan primjer utjecaja epidemije na tijek povijesnih događanja.⁵⁷ U jeku rata između Sparte i Atene, Atena je pod opsadom s ljudima unutar gradskih zidina doživjela katastrofu. Između jedne i dvije trećine stanovništva bilo je pokošeno, a ono što je odličan primjer utjecaja na pojedinca i svakodnevicu jest pad morala koji opisuje Tukidid govoreći kako nitko više nije mario za poštivanje do tad bitnih božjih i ljudskih zakona jer su stradavali

⁵¹ *Medicinska enciklopedija*, sv. 4. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1969, s. v. „Kuga“.

⁵² Cartwright; Biddis, *Bolest i povijest*, 33. – 55.

⁵³ Željko Cvetnić, *Bolesti koje su mijenjale svijet*, (Zagreb: Medicinska naklada; Hrvatski Veterinarski institut, 2019.), 108.-113.

⁵⁴ McNeill, *Mosquito Empires*, 1. -6.

⁵⁵ Cartwright; Biddis, *Bolest i povijest*, 13. – 15.

⁵⁶ Igor Krnjeta, *Antoninska kuga – prva pandemija u europskoj povijesti*. (Diplomski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2019.), 1- 14.

⁵⁷ Ova tzv. *Tukididova kuga* zahvatila je i Dalmaciju, a još će ju znatnije poharati ona Galenova 164. g. pr. Kr. koja će gotovo nepovratno oštetiti Solin, Nin i Vid. (Stipetić; Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, 63.-68.)

oni koji su do toga držali i oni koji nisu. Kuga je utjecala i na ratna zbivanja pa je tako kuga na brodovima poslanim da osvoje Potideju spriječila napad Atenjana. Isto se dogodilo i brodovima koje je Periklo poveo na Epidaur, a pretpostavlja se da je tamo obolio i on od čega je i 429. g. pr. Kr. umro. Danas se pretpostavlja da se radilo o šarlahu (ili pjegavom tifusu)⁵⁸, no kako bilo, epidemija koja se dogodila primjer je koliko takva ekstremna pojava može oblikovati tok povijesti s obzirom na to da se rat nastavio još 27 godina, a Atena je izgubila rat.⁵⁹ Kao jedan od primjera kuge u antičkom svijetu navodi se ona Ciprijanova koja je 125. godine došla nakon najezde skakavaca koji su uništili sjevernoafrička polja što je jedan od brojnih slučajeva u povijesti da bolest često dolazi nakon velike gladi. Iako je teško reći o kojoj se bolesti radi, Ciprijanova kuga je pandan „Španjolskoj gripi“ s početka 20. stoljeća s obzirom na to da je zahvatila čitav poznati „Zapadni svijet“. Najpoznatija kuga ovog doba, zasigurno je ona iz doba cara Justinijana donesena iz Etiopije i Kine, a naziva se Prokopijeva kuga. Ono što je vrlo specifično za nju, osim nevjerojatne smrtnosti i običaja koji su iz nje proizašli, jest da se prvi put može reći da se radi o kugi u njezinu pravom značenju, jer nema dileme da se radilo o bubonskoj kugi. Bubone kod oboljelih identificirao je Grgur Tourski.⁶⁰ Kao što je spomenuto kod Tukidida, tako i Prokopije govori da su samo najopakiji preživjeli bolest aludirajući na izopačenost i razvrat za vrijeme epidemije.⁶¹ Već u antici autori poput Tita Lukrecija Kara smatrali su kako bolesti dolaze iz prirode. Spomenuti Grgur iz Toursa govori kako je prije pojave kuge u Galiji došlo do oluja i kiša. Naravno, kada govorimo o povezivanju bolesti i okoliša treba spomenuti i Hipokrata i mijazmatičku teoriju. On je pojavu bolesti objašnjavao prirodnim uzrocima i teorijom o zagađenom zraku koja se održala do 19. stoljeća.⁶² Primjer kulture i institucije na koju je kuga utjecala svakako je Crkva. Najviše preobraćenja na vjeru bilo u doba gladi, potresa i bolesti pa tako u doba Ciprijanove kuge, Ciprijan i njegovi sljedbenici u Sjevernoj Africi krste stotinjak ljudi dnevno, što govori o bolesti kao faktoru širenja kršćanstva i utjecaja Crkve. Crkva će pod svoje okrilje osim medicine i znanosti, uzeti i odnos prema bolestima. Bolest je tako „iznjedrila“ niz svetaca (sv. Rok), kultova (Krist Iscjelitelj) te ostalih sastavnica i temeljnih vrijednosti kršćanstva poput brige za nemoćne, čime je vjera postala popularna među ljudima ispunjenim očajem i traganjem za nadom što je kršćanstvo obećavalo uskrsnućem nakon smrti, vječnim životom za grešnike te na kraju krajeva

⁵⁸ Delort; Walter, *Povijest europskog okoliša*, 135.

⁵⁹ Cartwright; Biddis, *Bolest i povijest*, 13. – 15.

⁶⁰ Delort; Walter, *Povijest europskog okoliša*, 138.

⁶¹ Cartwright; Biddis, *Bolest i povijest*, 19. – 24.

⁶² Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 117.-147. ; Gordan Ravančić, *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348.-1349.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.), 13.

figurom Krista za kojeg se navodilo izlječenje bolesti i pobjeda nad smrću. Osim velikog broja sljedbenika, Crkva je preuzela automatski i primat u medicinskoj praksi. Svećenici postaju liječnici, briga za nemoćne postaje kršćanska dužnost, a bolnice se grade prema istim nacrtima kao i crkve, sa središnjim oltarom, od kojeg se otvaraju dvije ili četiri lađe, odnosno bolničke dvorane, s bočnim kapelicama tj. bolničkim sobama, a svaka je bila posvećena određenom svecu. Doduše, primat Crkve u zdravstvu, osobito u srednjem vijeku, značila je gotovo nikakav napredak u medicinskom i znanstvenom kontekstu s obzirom na to da je znanost bila tek sterilan plagijat ranijih doba (primarno Galena) zbog manjka kritičkog razmišljanja.⁶³ Što se tiče kultova, jedan od najpoznatijih je sv. Sebastijan koji je kao zaštitnik epidemija „utemeljen“ 680. godine. Često se prikazuje kao muškarac sa zabijenom strijelom u preponu što aludira na bubonsku kugu, a simbolizam strijela veže se i uz Apolona čije su strijele nosile bolest, a sv. Sebastijan ih je preživio. Ovaj kult ukazuje na preuzimanje medicinske prakse od Grka i Rimljana koje se iz žrtvovanja pretvorilo u zavjetnu ponudu svecu. Još jedan od svetaca koje je „rodila“ kuga jest sv. Rok iz Montpelliera koji je prema predaji i sam bio zaražen kugom. Općenito, sakralni objekti su dobri pokazatelji razmišljanja i osjećaja čovjeka prema kugi.⁶⁴ Kult sv. Roka posebno se razvija nakon prijenosa relikvija u Veneciji u 17. stoljeću nakon čega ga papa Urban VIII. formalno proglašava svetim. Uz spomenute svece, kao zaštitnici su se slavili i starozavjetni kralj David, papa Grgur I., prvostoljetna iscjeliteljica sv. Tekla, Franciska Rimska, sv. Rozalija Palermska te sv. Karlo Boromejski. Naravno, o prisutnosti nekog sveca zaštitnika na nekom području ovisio je i utjecaj dominantnih redova pa su tako različite svece „promovirali“ isusovci, dok se među pravoslavnim stanovništvom nije toliko isticala uloga svetaca zaštitnika.⁶⁵ Smatram kako u ovom dijelu rada valja spomenuti i primjere vjerske stigmatizacije i pojave ekstremnih obrazaca koji su nastali zbog prisutnosti kužne epidemije. Kao jedan od ekstrema tako treba navesti flagelantski pokret koji se javlja u vrijeme Crne smrti u 14. stoljeću, a propagirao je samokažnjavanje bičevanjem kao metodu zaustavljanja epidemije koja se percipirala kao kazna zbog nemoralnog života ljudi. Najbrojniji sljedbenici ovakve skupine nalazili su se na području današnje Njemačke i Italije.⁶⁶ Zanimljivo je kako je ovaj pokret svoj začetak i najjači odjek imao na području današnje Njemačke gdje je crkveni autoritet dosegno svoje dno.⁶⁷ Ovo još jednom povlači pitanje je li kuga tako posljedično

⁶³ Cartwright; Biddis, *Bolest i povijest*, 28. – 31.;52.

⁶⁴ Cartwright; Biddis, *Bolest i povijest*, 28. – 31.;52.

⁶⁵ Tihana Kušter, *Od bolesti i vatre: Zavjetne crkve Slobodnog kraljevskog grada Varaždina* (Diplomski rad, Zagreb, 2017.), 54.-55.

⁶⁶ Matea Laginja, *Kuga u Londonu 1665.*, (Diplomski rad, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, 2015.), 44.

⁶⁷ Philip Ziegler, *The Black death* (New York: Harper Collins Publishers, 1969.), 85.

utjecala na lakše prihvaćanje reformacije na takvim prostorima.⁶⁸ Možda su upravo epidemije poput kuge, tako što su plašile svećenike i redovnike da ih je Bog napustio, „popločile“ put do reformacije, uzevši u obzir da su se redovnici iz primjerice njemačkih zemalja prepuštali najnižim strastima ili pak napuštali crkvu u koju je počelo dolaziti osoblje bez formalnog obrazovanja koji su teško bili prihvaćeni u društvu.⁶⁹ Takvo povezivanje događaja presnažan je oslonac na kugu kao pokretač promjena i prenaplašavanje jer se radi o kompleksnim procesima, no zasigurno je barem indirektno utjecala na bitne događaje poput spomenutog. Što se pak tiče vjerske stigmatizacije koja je uočljiva i na ovim prostorima u ranom novom vijeku treba spomenuti činjenicu kako se kao krivce za epidemiju često spominjalo Židove, no takva praksa se kroz rani novi vijek pomalo odbacivala, iako je očito bila prisutna u narodu s obzirom na to da se kod svake veće pojave kuge sumnjalo na Židove.⁷⁰ Ponekad je uzrok tome bio u trgovačkoj ulozi, a ne u vjerskoj nesnošljivosti.⁷¹ Praksa židovskog progona u Europi bila je poznata i prije većih epidemija zbog njihove percepcije kao izdajica Isusa, ali ne treba zanemariti ni činjenicu da su zbog svojih trgovačkih veza bili interesna skupina svojim dužnicima, a ova problematika za sobom ostavlja otvorena pitanja iskorištavanja prisutnosti kuge kao sredstva za stigmatizaciju, ekonomsku dobit i dr.⁷² Zanimljiv primjer utjecaja kuge na ekonomiju možemo pronaći u primjeru kada Britanci ideju kontumacije koriste u ekonomske svrhe zabranjujući uvoz tekstila, robe i ljudi iz „sumnjivih“ zemalja kako bi prodavali domaći, a ne nizozemski ili francuski tekstil.⁷³ Iako nam je srednji vijek po pitanju kuge ostavio znameniti *Decameron* Boaccacia i njegove opise ove bolesti kao i bilješke tada najcjjenjenijeg stručnjaka za epidemije, Guyja de Chauliaca, on je generalno označavao razdoblje stagnacije medicinskog i farmaceutskog znanja. Zajednička tema kuge i religije, konkretno crkve, itekako je stoga povezana i s utjecajem crkve na razvoj medicine, odnosno njezin primat u medicini s obzirom na to da su najveći centri medicinske naobrazbe bili pod njenom strogom kontrolom. Primjer je zabrana pape Bonifacija iz 1300. koja je branila, između ostalog, mogućnost eksperimenata nad preminulima.⁷⁴ U ovom pogledu treba spomenuti bitno tumačenje kuge kao božje kazne koje je svoje korijene vuklo još iz Starog zavjeta, priče o Ninivi, zbog čega će

⁶⁸ Joseph Byrne, *Daily life during the Black Death*, (London: Greenwood Press, 2006.), 92.

⁶⁹ Sean Martin, *The Black Death* (London: Pocket Essentials, 2007.), 67.

⁷⁰ Margareta Gregurović; Snježana Gregurović; Josip Kumpes; Simona Kuti; Sanja Lazanin; Dubravka Mlinarić, „Pandemic Management Systems and Migration“ *Migracijske i etničke teme* 36/2-3 (2020): 197.-228.

⁷¹ Laginja, *Kuga u Londonu*, 44.

⁷² Norman Cantor, *In The Wake of The Plague*, (New York: Free Press, 2001.), 147.-167.

⁷³ Birsan Bulmus. *The Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.), 177. – 180.

⁷⁴ Martin, *The Black Death*, 57.

Martin Luther, Ambrois Pare i dr. tumačiti kugu na sličan način.⁷⁵ Ipak, postojali su izuzeci poput pape Klementa VI. koji se nije uzdao samo u Božju riječ, već se na preporuku liječnika izolirao Avignonu. Vjera u to da maleni bacili mogu biti odgovorni za smrt tolikih ljudi bila je nepojmljiva pa su objašnjenja vezana uz astrologiju, božju kaznu, mijazme, humoralnu teoriju i niz praznovjerja bila dominantna među ljudima.⁷⁶ Za jasnu distinkciju kuge od ostalih epidemijskih bolesti zaslužan je Girolamo Fracastoro (1483. – 1553.) koji je u svome djelu *De contagione et contagiosis morbis* prvi spomenuo razliku između kuge i drugih epidemijskih bolesti čime je doveo u pitanje do tada uvriježeno mišljenje kako su mijazmi (loš zrak, prijenos kuge zrakom) izvorište ove zaraze.⁷⁷ Fracastoro 1546. piše o uzročnicima bolesti koje vidi kao mala, nevidljiva tjelešca – *kontagio* – koja se prenose direktno ili indirektno te smatra da je borba protiv tih klica jedina ispravna protiv zaraza. Empirijskim shvaćanjem počinju se otvarati institucije u infektološke svrhe i pisati prvi propisi radi zaštite od bolesti. Dolazi do otvaranja leprozorija, osamica, lazareta, karantena i sl. Čovjek je kao egocentrično biće ignorirao moguće kliconoše poput životinja sve do smiraja ranog novog vijeka, a dobrim dijelom se „navikao“ na prisutnost bolesti. Baš zbog te egocentričnosti prve institucije karantene fokusirane su na čovjeka i njegovu kontrolu, a tek će dezinfekcijom početi aktivna borba protiv mikroorganizama. Shvaćanje o prenošenju bolesti javlja se paralelno sa shvaćanjem imuniteta nakon preboljene bolesti što korijene može pronaći i u svetačkim legendama. Prvu brigu o bolesnicima preuzeli su samostani, a u najstarijim pisanim tragovima na latinici i glagoljici nalazimo upute o postupku s kužnim bolesnicima. Prekretnicu, odnosno temelje, razvoja infektologija i shvaćanja bolesti postaviti će otkriće mikroskopa. Renesansa će označiti odvajanje od Galena nakon što je William Harvey dokazao da je Galenova doktrina o krvotoku pogrešna te će se otuda smanjivati stisak u kojem je Crkva držala medicinu. Što se tiče bavljenja epidemijama na ovim prostorima u ranom novom vijeku vrijedi istaknuti Frederica Grisogona (prvi napisao znanstveni rad o kugi na našem prostoru 1528. godine)⁷⁸, Amatusa Lusitanusa (osobito zanimljiv zbog izvora vezanih uz Dubrovnik gdje je vršio funkciju gradskog liječnika),⁷⁹ Santoria Santoria (koji u svome djelu *De medicina statica* 1614. za obranu od kuge navodi: *Oni koji predlažu za zaštitu od kuge druga sredstva osim bijega, ili su budale ili*

⁷⁵ Veljko Maksić, „Pravoslavno svećenstvo Slavonije i Srijema u borbi s kugom tijekom XVIII. stoljeća“ *scrinia slavonica* 19 (2019), 40.-41.

⁷⁶ Dorothy Crawford, *Deadly Companions: How Microbes Shaped Our History* (Oxford, Oxford University Press, 2007.), 88. – 90.

⁷⁷ *Medicinska enciklopedija*, sv. 4., s. v. „Kuga“.

⁷⁸ Dubravka Mlinarić, „*Mala aria*“ i *socio-migracijska kretanja u sjevernoj Dalmaciji u 18. stoljeću* (Doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2004.), 174. – 180.

⁷⁹ Dajana Taradi, *Bolest i njezino liječenje*, (Diplomski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2018), 31. – 37.

varalice što je bila česta misao na osmanskom području)⁸⁰, Andriju Dundića, Ivana Alpruna, Gjurju Baglivija, Julija Bajamontija, a u kasnijim periodima Milana Sachsa i Emila Praška koji se kugom bave početkom 20. stoljeća.⁸¹

Kuga u vremenu i prostoru: promišljanje u svjetlu historijske epidemiologije

Kuga (*čuma, pestis*) jest bolest koja svoju prisutnost među ljudima bilježi kroz stoljeća. Ona je prvenstveno bolest glodavaca te se prenosi s jednog štakora na drugog posredstvom buha koje na njima parazitiraju (ali bez njih se lanac prekida).⁸² Za širenje kuge mora postojati *Vorgalikov lanac* tj. izvor zaraze, put širenja, ulazna vrata zaraznih klica u organizam, virulencija i infektivnost parazita te dispozicija domaćina. Odnosno, tri čimbenika uvjetuju zdravlje ili bolest; čovjek, način života i patogeni agens.⁸³ Proces započinje ugrizom buhe i njenim sisanjem krvi (i kuge) iz zaraženog štakora. Buha naredna tri tjedna izbacuje bacile kada ugrize štakora ili čovjeka, a pravom bubonskom kugom⁸⁴ (smrtnost 30-40%) ljudi se mogu zaraziti samo ako buha migrira s glodavca ili zaraženog čovjeka na zdravu osobu, ali ne i kapljično ili dodirrom. Najčešći izvor jest crni štakor (*Rattus rattus*) koji obitava oko kuća i brodova, odnosno među ljudima. Bakterija se zvala *Pasteurella pestis*, danas *Yersinia pestis* (pretpostavlja se da je klon bacila *Yersinia Pseudotuberculosis* starog između 1500 i 20000 godina)⁸⁵, a vrlo se brzo umnožava u krvotoku te uzrokuje povišenje temperature i smrt zbog otrovanja krvi. Epidemija bubonske kuge zahtjeva najezdu buha pa tako nije nužno da velik broj ljudi obolijeva, ali u određenim uvjetima bolest poprima plućni oblik (smrtnost 80%)⁸⁶ kod kojeg nije potreban ugriz buhe da se bolest prenese, već se širi putem daha ili dodira. U pandemijama su bila prisutna oba oblika, no plućni oblik bio je dominantan i puno smrtonosniji s obzirom na to da je sama upala pluća predstavljala riskantnu bolest.⁸⁷ Postoji i septikemijski oblik kuge koja je najrjeđi i najsmrtonosniji kada zaraza dospijeva u krv kroz par sati dolazi do fatalnog ishoda.⁸⁸ Ovisno o pogodenosti kugom, Daniel Panzac uveo je četiri stupnja pogodenosti kugom. Prvi stupanj bio

⁸⁰ Taradi, *Bolest*, 39. –44.

⁸¹ Tajana Jeren, „Povijest razvoja infektološke službe na tlu Hrvatske“, *Infektološki glasnik* 25/3 (2005): 125. – 127.; Taradi, *Bolest*, 28. – 50.

⁸² Tatjana Buklijaš, „Kuga: nastajanje identiteta bolesti“, *Hrvatska revija* 2/2 (2002): 90. – 94.

⁸³ Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 117.-120.

⁸⁴ Inkubacija traje 2-7 dana uz simptome slabosti, vrućice, glavobolje, boli u zglobovima, vrtoglavice. (Ole Benedictow, Raffaella Bianucci, Sacha Kacki, Ingrid Wiechmann, “History of the Plague.” u: “Sickness, Hunger, War, and Religion: Multidisciplinary Perspectives,” ur. Michaela Harbeck, Kristin von Heyking; Heiner Schwarzberg, *RCC Perspectives* 3 (2012): 65.)

⁸⁵ Nils Chr. Stenseth, Bakyt B. Atshabar, Mike Begon, Steven R. Belmain, Eric Bertherat, Elisabeth Carniel, Kenneth L. Gage, Herwig Leirs, Lila Rahalison, „Plague: Past, Present, and Future“ *PLoS Medicine* 5/1 (2008): 9

⁸⁶ Ako se patogeni šire u pluća dolazi do ove vrste kuge. Postoji i abortivna koja je vrlo slaba i stvara imunitet na ovu bolest. (Benedictow et al., “History of the Plague.”, 65.)

⁸⁷ Cartwright; Biddis, *Bolest i povijest*, 33. – 55.

⁸⁸ Gordan Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije* (Doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2006.), 2. – 3.

je onaj lakšeg oblika kuge (*peste faible*) s malom smrtnošću, drugi (*peste modereree*) sa smrtnosti oko 1 posto. Treći stupanj (*peste grave*) bio je teški oblik sa smrtnošću od 5 posto ukupne populacije i kao četvrti stupanj navodi najgori oblik (*peste terrible*).⁸⁹ Uzročnika (bacil) je kuge 1894. otkrio Alexandre Yersin, a 1898. Paul-Louis Simonid otkriva ulogu buhe u prenošenju bacila na štakora.⁹⁰ O alternativnim prijenosima zaraze vrijedi pročitati opsežan rad Olea Benedictowa koji iznosi niz različitih teorija o prijenosu bacila kuge.⁹¹ Širenju bolesti iz centralne Azije pogodovala je klima, a njen zamah omogućavala su 4 preduvjeta: bacil *Yersinia pestis*, štakor (antički *Mus musculus*, ranonovovjekovni *Rattus rattus* i suvremeni *Rattus norvegicus*) kao skladište bacila, buha kao prijenosnik i čovjek kao žrtva u tom lancu. U praksi, štakori bi od bolesti umirali, buhe se preselile, a u potrazi za hranom doticale bi se ljudi. Treba naglasiti i činjenicu kako je smeđi štakor zamijenio dotadašnjeg crnog štakora koji je običavao obitavati u kućama ljudi, dok je smeđi preferirao jezera i rijeke, a graditeljstvo juga Europe koristilo je najčešće kamen i ciglu što štakoru nije odgovaralo te se tako smanjio doticaj ljudi i štakora. Njihov ugriz je nakon inkubacije od par dana pratio niz simptoma, od upale limfnih čvorova, visoke temperature, upale unutarnjih organa te konačno kome i smrti većine inficiranih. Bubonska kuga samo je davala vjetar u leđa bolestima poput upale pluća, a razvitak plućne kuge značio je smrt unutar 3 dana. Manifestacija bolesti vidljiva je bila kroz bubone (*ascelle*), zahvaćala je cijelo tijelo i uzrokovala strašan zadrž. Faktori širenja bili su mnogi, a osim ekonomskih, socijalnih i sličnih, temeljni su bili zaraznost bacila, pokretljivost i gustoća štakora, razvitak njihovog imuniteta, intenzivnost buhe i udaljenost štakora od čovjeka. Izostankom nekih od ovih faktora lanac se prekidao npr. velika udaljenost štakora od čovjeka ili razvitak imuniteta u životinja. Interhumani prijenos smatra se rjeđim nego li prijenos buhe kao vektora. Geografski smještaj bio je veliki faktor širenja pa se tako pribjeglo metodama karantene i kordona koji su njezino širenje uspijevali suzbijati. Jenjavanje kužnih epidemija počeo će s progresivnom prirodnom selekcijom stanovništva koje će postati otporno na bolest, a preživjeli su zadržali imunitet. Okolina je tako više djelovala kako na nastanak tako i nestanak bolesti nego sam čovjek.⁹² Kuga je prisutna i u 21. stoljeću, a istraživanja ukazuju kako klimatske promjene mogu biti jedan od okidača njene pojave.⁹³ Kraj kuge pripisuje se nizu faktora, a pod ljudski spadaju izolacija, gradnja kordonskih sustava, lazareta, bolja higijena i

⁸⁹ Marija Kocić, Nikola Samardžić, „Kuga u Istanbulu sredinom XVIII. veka prema izveštajima evropskih savremenika“ *Acta med. Hist.* 38 (2019): 42.

⁹⁰ Delort; Walter, *Povijest europskog okoliša.*, 139.

⁹¹ Ole J. Benedictow, *What Disease was Plague: On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past* (Leiden; Boston: Brill, 2010)

⁹² Mlinarić, „*Mala aria*“, 174. – 180.

⁹³ Stenseth et al., „Plague: Past, Present, and Future“, 9

prehrana i sl. Ono što znamo jest da je pseudotuberkuloza, bolest raširena među djecom, pridonijela da im organizam bude gotovo 100 posto otporan na Yersinov bacil.⁹⁴ Nije samo gradnja institucija poput kordona i lazareta doprinijela jenjavanju kuge, već sve veća upotreba betona, ograđivanje životnog prostora i sve ono što je „plodno tlo“ za buhe i štakore učinilo manje „plodnim. Širenje kuge ovisi o brojnim klimatskim uvjetima pa je tako važno reći da je temperatura između 12 i 36,5 Celzijeva stupnja bila ona pogodna za razmnožavanje prijenosnika kuge, buhe. Stoga su ljudi koji bi kugu preživjeli točno, ali bez konkretnog znanja, govorili da je zimi kuga slabije prisutna. Bakterija kuge u vlažnoj je zemlji mogla preživjeti nekoliko mjeseci zbog čega se javljala nasumično i s prekidima.⁹⁵ Neupitno je stoga da je pojavnost kuge, s obzirom na lanac prijenosnika, ovisila o klimatskim i okolišnim uvjetima tj. posebnostima mjesta (u Istanbulu je primjerice travanj/svibanj bio period početka pojave, kolovoz/rujan vrhunac epidemija, a studeni/prosinac smanjenje pojavnosti).⁹⁶ Zanimljiva je opreka selo-grad, gdje se uočilo kako su gradovi zbog svoje gustoće pogodovali razvoju plućne kuge, no gradski štakori s vremenom su stekli imunitet za razliku od onih seoskih koji su lakše prenosili zarazu na čovjeka. Disperzna naseljenost tako je prestala pružati zaštitu što se ogleda i u brojkama koje su slične u urbanim i ruralnim sredinama. Gradovi istočnojadranske obale tj. njihovi statuti u kojima su propisivane nužne mjere u obrani od zaraze svjedoče koliko je kuga utjecala na njihovu svakodnevicu. Bolest je potencirala loša higijena, glad i neimaština, a ljudi su u nadi izbjegavanja smrti bježali u susjedne zemlje habsburškog, mletačkog ili osmanskog imperija.⁹⁷ Smrtnost je varirala, bubonska nije bila ubojita kao ona plućna, ali ono što treba uzeti u obzir jest sam kontekst vremena u kojem se pojavljuje, a on je podrazumijevao da domaćini kuge budu iscrpljeni i gladni ljudi slabog imuniteta. Pojavnost kuge ovisila je o promjenama u bolesti štakora, ali i prisutnosti pojedinaca među ljudima koji još nisu stekli imunitet tijekom prošle epidemije, što je najčešće podrazumijevalo djecu koja su se masovno rađala poslije katastrofe omogućavajući povratak epidemije čim bi njihov omjer bio dovoljan (između 30 i 40 posto). Svi pogođeni reagirali su slično na smrtnost, na sličan način ostavili ju u sjećanju, demografski na slične načine pretrpjeli promjene, promijenili ekonomski i društveni ustroj, imali sličan način razmišljanja, isti strah od smrti i želju za životom te proživljavali najdublje, ali i najpovršnije osjećaje. Ono što treba uvijek imati na umu jest da je kuga postojala i prije i bez čovjeka, a da je on ušao u taj ciklus u periodu nepažnje, slabosti. Svaka vrsta bolesti

⁹⁴ Delort; Walter, *Povijest europskog okoliša*, 139.

⁹⁵ Yaron Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, 36. – 39.

⁹⁶ Nukhet Varlik, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World* (New York: Cambridge University Press, 2015), 18.

⁹⁷ Mlinarić, „*Mala aria*“, 174. – 180.

ima svoj okoliš i svoje načine „aktivacije“, kolanja, prenošenja, virulencije i sl., a čovjek je seobama, slabim imunitetom, kontaktom s ljudskim ili životinjskim izolatima, iskrčivanjem šuma, prenapučenosti i dr. samo povećao mogućnost i intenzitet kontakta s dijelom prirode, u ovom slučaju bacilom *Yersinia pestis*.⁹⁸ Iako već na postupnom zalasku snage, kuga je u ranom novom vijeku još uvijek predstavljala najopasniju bolest i sinonim, kako za epidemiju, tako i za niz drugih nedaća.⁹⁹ Epidemije su više-manje u pravilu izbijale svake 4 godine, podudarajući se sa ciklusom razmnožavanja štakora i buha kao vektora. Demografske posljedice ne treba niti naglašavati s obzirom na to da je umiranje mlađih ljudi natalitet oštetilo gotovo do 50%. Visok mortalitet pratio je porast ranijih brakova. Broj žena sustigao je broj muškaraca. Zbog vjerovanja u mijazmatičnu teoriju, protiv kuge su se primjenjivale metode protiv zaraza „pokvarenog/lošeg zraka“. Suvremenici su smatrali da raspršivanjem mijazmi kiselina iz morskih soli dolaze u sve organizme pa stoga kiselina u pićima smanjuje težinu bolesti i donosi olakšanje. Liječnici pak štite nos spužvom natopljenom u octu ili eteričnim uljima. Bolesnicima savjetuju konzumaciju kisele hrane i pića, izbjegavanje mesa te konzumiranje octa, limuna i nezrelog grožđa. Nužno je bilo parenje tijela (fumigacija) i stvari sumpornim parama, a naparenu košulju smatralo se kako pomaže kod upala kože. Dalmatinski i kontinentalni gradovi vrlo dobro su bili upoznati s kugom koja je gradove i sela kako na obali, tako i u zaleđu poharala nebrojeno puta.¹⁰⁰ Promatranje epidemija u ranom novom vijeku osobito je zanimljivo jer se, prema Grmeku, u 17. stoljeću događa prva biološka revolucija. Hrvatske zemlje ipak za razliku od europskog napretka u medicini i znanosti stagniraju po tome pitanju, no u 18. stoljeću postaju područje primjene novih ideja iz središta imperija. Spomenutu tezu patogeneze potvrdio je i Miroslav Bertoša ukazavši kako takav pristup otvara široke mogućnosti proučavanja rasprostranjenosti patoloških stanja unutar neke zajednice i posljedice u kratkom i dugom trajanju. Bolesti odlično oslikavaju odnos čovjeka i okoliša budući da je čovjek iz prve ruke osjetio djelovanje prirode, mikroorganizama na svome tijelu. Koliko se bolesti mogu dovesti u korelacijom sa drugim aspektima ljudskog djelovanja svjedoči i mišljenje Fernanda Braudela koji govori o povezanosti ekonomije i epidemija na temelju primjera jedne loše žetve iz koje proizlazi glad koja otvara vrata bolesti.¹⁰¹ Za samu kugu,

⁹⁸ Delort; Walter, *Povijest europskog okoliša*, 139.

⁹⁹ Osim sinonima za vremenske nepogode, glad, rat i sl., varijacije naziva kuge u drugim jezicima vrlo su indikativne. Tako su primjerice Grci kugu *thanatiko* (od riječi *thanos* kao oznake za smrt) i *loimos* (opasna bolest). (Antonia Kotsiou, Vasiliki Michalaki, Helen Anagnostopoulou, „Razarajuće epidemije grčke populacije u novije doba“ *Acta med-hist Adriat* 15/2 (2017): 284.)

¹⁰⁰ Mlinarić, „*Mala aria*“, 174. – 180.

¹⁰¹ Petrić, Hrvoje. *Pogranična društva i okoliš: Varazdinski generalat i Krizevačka zupanija u 17. stoljeću*. Samobor; Zagreb: Izdavačka kuća Meridijani; Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2012., 72. – 80.

Braudel kaže kako „je postojanost, struktura života ljudi.“ Ono što je ovu bolest činilo toliko smrtonosnom jest to, da ona nije bolest ljudi, već glodavaca, i da se nikada nije pokušala prilagoditi svom privremenom domaćinu, čovjeku. Ona ovisi o uvjetima u okolišu, javlja se u određeno doba godine i vezana je u prisutnost glodavaca, buha i čovjeka.¹⁰² Upravo zato, proučavanje tema vezanih uz epidemije ne mogu biti pošteđene ekohistorijskog okvira. Zaraze su razne, nekada one imaju lokalni karakter za vrijeme rodni godina, a češće su u doba oskudice i gladi kada je gladan pojedinac bio laki plijen ove pošasti. Samim time, hrana se koristila kao i jedno od sredstava u borbi protiv kuge. Kuga je imala intenzivnije periode za vrijeme teških vremena kada je bila sveopće prisutna te one manje intenzivne, lokalnog karaktera, kada su vladale godine blagostanja. Naravno, ovom nepisanom pravilu proturječni su neki izuzeci gdje je kuga bila prisutna kao kronična bolest. Tip takvih sredina često su bila osmanska sela ili pak trgovačka središta gdje su se račvali mnogi putevi poput Carigrada i Aleksandrije, no treba naglasiti kako su ipak pojave kuge i u većim gradovima bile više akutnog nego li kroničnog karaktera. Naravno, u ravničarskim krajevima (dinarska polja u kršu, makedonske kotline, primorske nizine i sl.) zaraza je bila češća nego u planinskim predjelima zbog čega se u vrijeme zaraze upravo tamo i bježalo (Grisogono je zamijetio još 1783. kako se kuga povukla najprije u planinskom dijelu pokrajine zbog rjeđe i slabije naseljenosti te manje kontakata vektora bolesti)¹⁰³. Zaraza je često u gradove dolazila iz sela, a još veća opasnost bili su trgovački i pomorski promet kao i prolazak vojske. Sela su nažalost, najviše osjećala kugu jer bi samom prisutnošću pošasti ona ostala poluprazna te polja ne bi imao tko obrađivati što bi dovodilo do ponovne pojave kuge nakon gladi što ukazuje na jedan nesretni lanac zbivanja. Naravno, mjesta udaljenija od glavnih puteva također su bila nešto više pošteđena od kuge, bar u smislu da je ona tamo dolazila tek kasnije. Epidemije su često izazivale obnovu gradskog stanovništva što se negativno odrazilo u privredi. Putevi su bili razni pa su tako luke na istočnojadranskoj obali često znale biti žrtva nekih zapadnih epidemija kuge, dok su vojske (osobito osmanska) u sredine poput Budima, Beograda i dr. se najčešće nametale kao velike kliconoše.¹⁰⁴ Uostalom, ovu tezu potvrđuje i pojava kuge u središtu Habsburške Monarhije 1678., 1682., 1683. kada dolazi do prodora osmanske vojske na područje Monarhije.¹⁰⁵ Kuga je naravno dolazila i „mirnim putem“ razmjene dobara i ljudi. Dok je obično bolest ulazila u pravcu selo-grad pa onda u druga sela putem okolice grada, zaraza koja je kretala iz velikih

¹⁰² Petrić, *Pogranična društva i okoliš*, 72. – 80.

¹⁰³ Mlinarić, „*Mala aria*“, 174. – 180.

¹⁰⁴ Hrabak, „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine“, 33. - 36.

¹⁰⁵ Gunther Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon and the Control of the Bubonic Plague: 1710 – 1871“ *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 28/1 (1973): 15.-23.

gradova odmah je proširena bila širim teritorijem, ali samo u doba kada hrane nije bilo. Kao jedna od posljedica depopulacije već sam spomenuo da se javlja neobrađenost zemlje, a to je dovelo i do porasta cijene hrane, a prilikom naseljavanja opustjele zemlje novih seljacima dolazilo je i do novih odnosa između gospodara zemlje i radnika, najčešće povoljnije za radnike koji su bili traženi u poslije-epidemijsko doba. Naravno, uz kugu se redovno javljala hajdučija, pljačka i općeniti pad moralnih vrijednosti, jačanje siive ekonomije i niz drugih aktivnosti koje su činile začarani krug u kojem je kuga lako preživljavala.¹⁰⁶

Aktualnost teme i motiv iza istraživanja

Vrijeme je da kuga, okoliš iz kojeg dolazi, povijest medicine, historijska epidemiologija i srodna područja ne budu marginalizirana u istraživanjima te da se fenomeni poput epidemija prestanu gledati kao statički pojam i poseban fenomen. Kuga (kao i druge epidemije) „uspostavlja“ veze između historiografskih tema privrede i društvenog života, proučava čovječanstvo i njegov okoliš u jednoj ekstremnoj situaciji koja je dobrim dijelom utjecala na svakodnevicu te je u ranijim razdobljima povijesti igrala itekako veliki element i u političkom smislu. Upravo je epidemija koronavirusa (COVID-19) podsjetila ne samo znanost, nego i širu zajednicu zašto povijest epidemija vrijedi i treba proučavati.¹⁰⁷ Iako se o aktualnom koronavirusu ne zna još točno otkuda je došao, jedna od pretpostavki jest da je do pojave došlo na razini čovjeka i životinje kao što je slučaj bio i kod kuge.¹⁰⁸ U isto vrijeme, sveobuhvatni utjecaj epidemije na svakodnevicu podsjetio je i historiografsku zajednicu da za proučavanje pojava koje utječu na više aspekata društva i okoliša zahtijevaju interdisciplinarnost i poštivanje kako drugih struka, tako i povijesnih poddisciplina, osobito ekohistorije.¹⁰⁹ Koronavirus je ujedinio brojne stručnjake u potrazi za najboljim načinom suživota i borbe s novim virusom, tako je i kuga kroz stoljeća čovjeka tjerala na isto, da razvija sebe, znanost, a državu da prilagodi ideologiju i institucije u svrhu očuvanja ne samo života samog po sebi, već što normalnijeg načina života (čuvajući ekonomsku korist regije i sl.). Stoga, proučavanje bolesti kroz povijest znači u isto vrijeme proučavati društvo i državu, njihov društveni i politički odnos koji se oslikava kroz borbu s bolešću.¹¹⁰ Zato je vrijedna teorija Egona Friedla koji vidi 14. i 15. stoljeće kao doba inkubacije, kada se klice bolesti razvijaju i dozrijevaju, a tada će novi duh

¹⁰⁶ Bogumil Hrabak, „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine“, 33.-36.

¹⁰⁷ Gregurović; Gregurović; Kumpes; Kuti, Lazanin; Mlinarić, „Pandemic Managment“, 197.-228.

¹⁰⁸ Margareta Gregurović et al., *Pandemija i migracije*, 2020. (doi:10.11567/zomdi.2020.1)

¹⁰⁹ Frank Uekotter, „In Order to Understand COVID-19, Historians Need to Leave Their Academic Silos“ *Environmental History* 25 (2020): 672.

¹¹⁰ Dominik Hunniger, „The „Normative Forces“ of Difference: Ecology, Economy and Society During Cattle Plagues in the Eighteenth Century“ *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020): 92.

proizvesti bolest razvitka odnosno kugu koja će osim unesrećiti, upregnuti čovjeka da se prilagodi bolesti radi opstanka zbog čega će se konačno razviti institucije poput kontumaca ili lazareta.¹¹¹ Baš zato se slažem s citatom Jacalyn Duffin kojeg u uvodu svog članka koristi Dominik Hunniger, a glasi: *diseases are ideas*. Ovaj citat savršeno se komplementira s tezom Egon Friedla.¹¹²

POTREBA ZA (SANITARNOM) GRANICOM I (SANITARNIM) GRANIČNIM INSTITUCIJAMA

Protuepidemijska zaštita Mediterana i Srednje Europe morala se primarno vezivati uz osmansku granicu i prije 18. stoljeća pa su tako mletačke, habsburške te osobito dubrovačke vlasti pratile kretanje ljudi i zaraza s područja Osmanskog Carstva ne bi li uspješno prevenirali ili lokalizirali epidemiju. Razlog tome leži u percepciji Osmanskog Carstva kao stalnog izvorišta kuge, ali i tome što je osmanski teritorij (kao i ruski) povezivao europski kontinent s izvorištima kuge na Mediteranu i u Aziji.¹¹³ Prema Nukhet Varlik, Osmansko Carstvo (od 1922. Republika Turska) predstavlja jedinstven slučaj u povijesti kao imperij čiji su podanici najduže u kontinuitetu bili izloženi kugi, od 1347. do 1947. godine, a uzrok tome vidi prije svega u okolišu u kojem je dominacija kuge bila moguća.¹¹⁴ U Europi se 1722. smatrala kao kraj većih epidemija kuge, no u Osmanskom Carstvu ona je još itekako ostala prisutna.¹¹⁵ Požarevački mir osobito je bio važan u kontekstu „ograđivanja“ od Osmanskog Carstva jer se njime intenzivirala trgovina u habsburškom i osmanskom Podunavlju čime je i mogućnost zaraze bila sve veća.¹¹⁶ I habsburška i mletačka protuepidemijska borba dokaz su da je ona bila ostvariva tek nakon što se u 18. stoljeću granica jasno definirala. Stoga su osnovane važne protuepidemijske institucije poput Slavonsko-srijemske generalne komande koja je putem regimentalnih i kordonskih komandanata pratila zbivanja preko granice i obavještavala Dvorski ratni savjet.¹¹⁷ Politička je granica u realnosti često bila obilježena i uvjetovana okolišem. S obzirom na to da su rijeke, planine i gorja ujedno bile granice, a Sanitarni kordon je pratio tu granicu, njegova funkcija, efikasnost i položaj bili su uvjetovani okolišem i geomorfološkim karakteristikama u najmanju

¹¹¹ Bogumil Hrabak, „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine“, 33.-36.

¹¹² Hunniger, „The „Normative Forces“ of Difference“, 91. – 100.

¹¹³ Ivana Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države: prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatski institut za povijesti, 2015.), 87.-92.

¹¹⁴ Varlik, New Questions for Studying Plague in Ottoman History“, <https://trafo.hypotheses.org/29284>

¹¹⁵ Kocić; Samardžić, „Kuga u Istanbulu,, 33.

¹¹⁶ Uz to, nakon Požarevačkog mira Dvorska sanitarna komisija izrađuje projekt sanitarnog kordona. (Milan Vrbanus, „Zdravstvena skrb na valpovačkom vlastelinstvu na temelju vlastelinskih knjiga prihoda i rashoda (od 1724. do 1759.)“ *Povijesni prilozi* 61 (2021): 70.-71.)

¹¹⁷ Lazar Čelap, „Arhivski fond Slavonsko-srijemska generalna komanda“ *Arhivski vjesnik* 4-5 (1962): 336.

ruku koliko i vojnokrajiškim strukturama po pitanju ljudstva.¹¹⁸ Isto tako ovo je bio period kada osmanska država počinje polako prihvaćati ideje sa zapadne strane granice, osobito u periodu velikog vezira Damad Ibrahim-paše i sultana Ahmeda III. Nakon Beogradskog mira 1739. granica je uspostavljena na Savi i Dunavu te je takva i ostala u narednom periodu. Iako je prva polovica 18. stoljeća označila početak modernizacije, ubrzo dolazi do stagnacije koju je pratila i ona ekonomska zbog čega se nije moglo riskirati utjecati na usporavanje trgovačkih puteva. Sultan Mahmud I. i njegov brat i nasljednik Osman III. predstavljaju tu stagnaciju. Dolaskom sultana Mustafe III. i velikog vezira Ragib-paše na vlast 1757. dolazi do razvoja, između ostalog, diplomacije i trgovine. Kao vrlo važan faktor u pojavi kuge treba uzeti u obzir i ratove s Rusijom koja je u 18. stoljeću često bila okužena zbog čega se osmanski imperij i sam izlagao potencijalnoj bolesti.¹¹⁹ Osmanski teritorij bio je percipiran kao stalno izvoriste epidemija od strane europskih država, a o čestim pojavama kuge svjedoče izvori od kojih kao primjer može poslužiti kronika fra Nikole Lašvanina u kojoj se spominje kuga u osmanskoj Bosni u drugoj polovici 17. i prvoj polovici 18. stoljeća.¹²⁰ Kuga u osmanskoj Bosni još uvijek je nedovoljno obrađena tema, osobito s obzirom na to koliko se često pojavljivala (prema kronikama vezanim uz 18. stoljeće čak 17 puta).¹²¹ O pojavama svjedoče izvori poput Lašvaninove kronike, ali i drugih franjevac iz Sutješkog i Kreševskog kraja. Lašvanin govori o zbivanjima oko Fojnice, Bogdanović oko Kreševca, Benić oko Sutjeske, a Baltićev ljetopis o Travniku i okolici.¹²² Kuga je kod svih autora, kao i većina prirodnih pojava, bila tumačena kao Božja volja tj. kazna.¹²³ Kronike i slične vrste izvori treba vrlo oprezno uzimati kao izvore u kojima su događaji često preuveličavani ili pojednostavljeni na što upozorava Ravančić.¹²⁴ Faktori pogodni za širenje epidemije mogu se staviti u okvire brojnih bitaka na ovim prostorima, kulturnim i demografskim kontaktima Istoka i Zapada te u isto vrijeme dvosjeklom maču ovog prostora kao važnog raskrižja trgovačkih putova.¹²⁵ Doticaji različitih kultura putem trgovine, ratova te

¹¹⁸ Rothenberg, *The Military Border*, 46.-47.

¹¹⁹ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 34.-39.

¹²⁰ Osim osmanskog teritorija, Lašvanin spominje i epidemije poput one u Beču 1679. godine. (Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, priredio i preveo Ignacije Gavran, (Sarajevo; Zagreb: Synopsis, 2003.), 181.-205.)

¹²¹ Snježana Šušnjara, „Izvori bosanskih franjevaca o prirodnim nepogadama u Bosni na Tromeđi u 18. stoljeću“, u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*, ur. Nenad Cambi, (Split; Zagreb: Književni krug; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.), 120.-123

¹²² Šušnjara, „Izvori bosanskih franjevaca“, 109.-124.; Jako Baltić, *Godišnjak od događaja i promine vremena u Bosni 1754.-1882.*, (Sarajevo: Synopsis, 2003.); Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1979.); Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.)

¹²³ Valentina Gulin Zrnić, „Čovjek i priroda poliptih 18. stoljeća“, u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*, ur. Nenad Cambi, (Split; Zagreb: Književni krug; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.), 182.

¹²⁴ Gordan Ravančić, „Epidemije kuge u Dubrovniku u drugoj polovici 14. stoljeća. Koliko su kroničarski zapisi pouzdan izvor za proučavanje epidemija?“ *Povijesni prilozi* 61 (2021): 45.-66.

¹²⁵ Jeren, „Povijest razvoja infektološke službe na tlu Hrvatske“, 125. – 127.

na kraju svakodnevice i prisutnosti granice često su rezultirali, između ostalog, razmjenom klica zbog čega se u razdoblju prosvjetiteljstva shvatilo kako takve kontaktne zone treba prostorno ograničiti. Ograničavanje neke zone odražavalo je potrebu za redom, sigurnošću i pripadanjem, ali i potrebu pojedinca za razlikovanjem poznatog od nepoznatog (*nas* od *njih*) te je obilježeno uključivanjem i isključivanjem.¹²⁶ Tako su mletački i habsburški kordon „provučeni“ kao granica prvotno od bolesti, ali na neki način i kao podjela od *nas* i *njih*, iako su na formiranje ovakve „sanitarne granice“ utjecali „ljudi iz centra“ koji nisu toliko bili upućeni u svakodnevicu pograničnog društva i njihove percepcije *nas* i *njih* što se nameće kao zaista zanimljiva tema. Samo formiranje i dekonstrukcija multinacionalnih država poput Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva predstavljaju brodelijanski proces dugog trajanja (*longue durée*) koji je oblikovao granice u zemljama istočne i jugoistočne Europe. Granica kao pojam može biti konkretan materijalni kao i apstraktni pojam „ograda“, a tvorene su od materijalnih i fizičkih tragova, pravnih odredbi, vladinih praksi i kulturnih simbola. Sama izgradnja granice povezana je s procesom isključivanja *Drugih*, u slučaju Kordona od ljudi s osmanske strane koji su percipirani kao mogući kliconoše.¹²⁷ Iako točka odjeljivanja, granice su istovremeno predstavljale mjesto odvijanja interakcije preko njih samih koja je često prerastala u suradnju i izgradnju zajedničkog graničnog identiteta čime se olakšavala ekonomska i politička prekogranična suradnja. Tako je unatoč obrascima *odozgo*, svakodnevica pograničnih društava bila tvorac vlastitih pravila, zaobilazeći norme i činivši granice propusnijim nego što bi se to moglo zaključiti iz pravnih izvora.¹²⁸

Habsburški i mletački „kužni susjed“: osmanske protuepidemijske prakse i potencijali

S obzirom na to da je osmanski teritorij zbog trgovačkih i drugih kontakata često bio pod prijetnjom zaraze što je uvjetovalo percepciju i zatvaranje mletačke i habsburške granice u preventivne svrhe, treba barem ukratko predstaviti javnozdravstveno stanje Osmanskog Carstva. Pogotovo jer je ono često previđeno u historiografiji, a u kontekstu bavljenja epidemijama na ovim prostorima ne smije se zaobići. Pojavnosti i širenju bolesti na ovim prostorima zasigurno su pogodovali klimatski uvjeti, osobine krajolika, zrak, ali osim okolišnih elemenata i oni društveno-politički te ekonomski (uvjeti života, prehrana, rat, trgovina, prometnice i sl.). Upravo ta migracija bila je prepoznata kao opasnost od širenja epidemija zbog čega je problem bio naći balans između održavanja stabilne epidemiološke situacija i

¹²⁶ Dubravka Mlinarić; Snježana Gregurović, „Prilog promišljanju oblikovanja hrvatskih granica u povijesnoj i suvremenoj perspektivi“ *Geoadria* 23/2 (2018): 155.

¹²⁷ *Idem.* 155.-156.

¹²⁸ *Idem.* 172.-173.

održavanja trgovine i prometa između habsburške, mletačke i osmanske strane.¹²⁹ Što se medicine tiče, osmanske zdravstvene institucije dijelile su se u tri skupine: funkcija glavnog liječnika u saraju, bolnice i medresa Sulejmana I. tzv. Sulejmanija. Bolnice su najstarije od navedenih, a institucija glavnog liječnika uvedena je za Selima I. kako bi nadzirao liječnice u saraju i bolnicama. Sulejman I. je osnovao Sulejmaniju koju je vodio hekim-baša, odgovoran za nadgledanje rada svih zdravstvenih institucija u Carstvu. Sam sultan uzdao se u europske liječnike. Bolnice su otvarane u sklopu vakufa gdje su se svi mogli liječiti. U sklopu Sulejmanove medicinske medrese postojao je studij medicine. Prvi priljevi „zapadnog“ poznavanja medicine u Osmansko će Carstvo doći sa Židovima koji su svojim europskim nadopunjavali osmansku medicinsku praksu. Isto su tako djelovali i bogati Grci školovani u središtima poput Padove nakon čega bi liječili u Osmanskom Carstvu. Prodor zapadnih ideja i otkrića nastavit će se s doticajem trgovaca, diplomata i sl.¹³⁰ Što se tiče institucija poput karantene, Osmansko će Carstvo u usporedbi s habsburškim, osobito s mletačkim imperijem znatno kasniti po pitanju organizirane, institucionalne borbe s epidemijama. Tamo će se pojam karantene kao efektivne prevencije javiti krajem 18. stoljeća iz ideje Hamdana Bin El-Merhuma Osmana Hoce koji je ovu instituciju vidio kao jedini učinkoviti način prevencije epidemija. Iako se iz literature često očitava pretjerana pasivnost Osmanlija u sukobom s epidemijom, ona je postojala na nekoj razini. Osmanlije su na kugu reagirali kao i ostali europski narodi još od srednjeg vijeka, ne prepuštajući se isključivo prirodnom toku kao što je bio slučaj s prvotnim radikalnim sljedbenicima u skladu s religijom.¹³¹ Osmanlije su shvaćali kako su kuga i glad uzročno-posljedično povezani te su u pokušaju sprječavanja epidemije dijelili hranu, kupone ili neku drugu vrijednost (promjene u ubiranju poreza i sl.) kao što je bio slučaj u Alepu 1696. ili Egiptu 1694. godine.¹³² Isto tako, primjer Damaska iz polovice 16. stoljeća svjedoči o zabrani grčkom pravoslavnom stanovništvu da pokapa žrtve unutar grada, već se insistiralo da se žrtve pokapaju van grada u svrhu sprječavanja širenja kuge.¹³³ Do kraja 18. stoljeća uspostavila se i neka vrsta karantene, no ona je bila „akutna“ tj. poduzimana kada se epidemija javila te je ovisila od mjesta do mjesta. Pitanje jest je li se uopće praksa karantene provodila u osmanskoj Bosni kao što se provodila u trgovačkim središtima osmanskog imperija na moru. Protuepidemijske mjere ovisile su o lokalnoj upravi, no od početka 18. stoljeća i slučajeva poput kuge u Alepu 1718. one će se prema kraju stoljeća sve više provoditi. Važne trgovačke točke

¹²⁹ Mlinarić; Lazanin, „Zarazne bolesti, prostorna mobilnost i prevencija u ranome novom vijeku“, 9.-43.

¹³⁰ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 46.-48.

¹³¹ Bulmus. *The Plague, Quarantines and Geopolitics*, 177. – 180.

¹³² Yaron Ayalon, *Neutral Disasters in the Ottoman Empire*, 106.

¹³³ *Idem.* 109.

Osmanskog Carstva prve su provodile karantenu u vidu lazareta. Unisonost protuepidemijskih mjera izostat će do 19. stoljeća, ali sporadični slučajevi uspostave karantene postojali su i pretpostavlja se da su odraz iskustava osmanskih trgovaca, diplomata i drugih ljudi koji su bili u interakciji sa zapadnoeuropskim državama.¹³⁴ Onda kada bi se i pokušalo uvesti neke protuepidemijske mjere na lokalnoj razini, narod često ne bi imao razumijevanja za njih, a razlog ne treba tražiti isključivo u vjerskoj motivaciji, već i u ustaljenim obrascima ponašanja, nerazumijevanju, strahu (što se uočava i na kršćanskoj strani) i manjku pritiska od državne vlasti. Jedan od takvih primjera potječe iz 1700. kada je kuga opustošila Beograd što je nagnalo Dvorski ratni savjet u Beču da naredi uspostavu karantene i poduzimanje mjera na granici s osmanskim teritorijem. Pokušaj uspostave ovakvog sustava naišao je na oštru reakciju stanovnika s obzirom na to da je muhafiz Beograda Ali-paša Moralija, koji je naredio obavezno sahranjivanje umrlih i karantenu, bio rastrgnut na komade nakon pobune naroda i vojske u gradu. Iako je reakcija stanovništva iz primjera radikalna (pri čemu u obzir treba uzeti u svakodnevicu obilježenu ratom tih godina), muslimani su ipak bili na glasu kao manje mjeri histerični po pitanju epidemije od kršćana, o čemu svjedoče izvori putopisaca, službenika i sl.¹³⁵ Primjer je zapis oca Fedele o sjećanju na kugu u Splitu 1783./1784. riječima kako *njihova* (op. a. osmanska) *je krajnost u tome da ne rade ništa, a naša da činimo i previše.*¹³⁶ U smislu borba protiv epidemija zanimljivo jest da je inokulacija protiv boginja bila prakticirana prvotno u Osmanskom Carstvu krajem 17. stoljeća otkuda se saznanjima putnika (Mary Montague) preuzima i prakticira u Engleskoj u 18. stoljeću.¹³⁷ U drugoj polovici 16. stoljeća počelo se s praćenjem smrtnosti (iako se popis nije vodio zbog šerijata) kako bi se kuga mogla „uočiti“, regulacijom pokapanja žrtvi kuge, čistoći ulica, vode, zraka, ograničavanje boravka prosjaka, imigranata i sl. Po tom pitanju treba naglasiti kako je Osmansko Carstvo imalo vodovod i kupališta, a higijenu ljudi (koja se održavala kao praksa pranja prije molitve) potvrđuju brojni izvori. Održavala se korespondencija centralne vlasti s lokalnom, pomagalo se pogođenim mjestima putem olakšica.¹³⁸ Primjer je selo Boyalic gdje su oni malobrojni preživjeli dobili i poreznu olakšicu. Brojni primjeri u Anadoliji potvrđuju ovakve situacije.¹³⁹ Istanbul je prednjačio po pitanju preventivnih i javnozdravstvenih mjera pa je od početka ranog novog

¹³⁴ *Idem.* 109. – 113.

¹³⁵ Marija Kocić; Haris Dajč, „Kuga u ranomodernom Beogradu: Uzroci, strahovi i posledice“ *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 33 (2014): 156.

¹³⁶ Ivo Donadini, „Otac Fedele iz Zadra: Kuga u Splitu 1783.-1784.“, *Kulturna baština* 18 (1988): 84.

¹³⁷ McNeill, *Plagues and Peoples*, 223.

¹³⁸ Varlik, *Plague and Empire*, 290.-291.

¹³⁹ Latif Armagan; Nese Ozden, „Procjena raznih epidemija kuge u balkanskim i zapadno-anadolskim krajevima osmanskog carstva u 18. stoljeću“ *Prilozi* 35 (2006): 34. – 36.

vijeka brinuo o čistoći grada, kontroli ulaska prosjaka u grad i sl. Primjerice, za vrijeme kuge 1751. u grad se nije moglo tek tako ući jer je prvo Porta trebala dati dozvolu.¹⁴⁰ Uostalom, iako se ne radi o Osmanskom Carstvu, period kasnog srednjeg vijeka u islamskom svijetu bio je „zlatno doba“ razvitka toksikoloških teorija, osobito u Perziji gdje nalazimo pojedince poput Imad al-Din Shirazija i Mahmuda ibn Mas'uda u 16., Mohammad Momen Tonkaboni 17. i Aghili u 18. stoljeću, koji se bave suzbijanjem otrova (npr bezoarom).¹⁴¹ Naravno, medicinska misao ranog novog vijeka još uvijek nije jasno razriješila pitanje uzročnika kuge pa su neke mjere bile i promašene, a svjedok ovoj tezi jest slučaj iz Acre 1760. kada je naređeno da se mačke istrebljuju jer su percipirane kao prenosioci kuge. Istu misao uočavamo i na habsburškom teritoriju, a kao primjer mogu poslužiti von Taube ili vukovarski franjevac Grgur Peštalić. Paradoks u ovoj misli bit će otkriven tek s otkrićem uzročnika kuge da se prenosi putem štakora i buhe, a mačka je kao „istrebljivač“ štakora bila pozitivan dionik u smislu sprječavanja kuge (iako je moguće da je i sama mogla biti prijenosnik što ostaje relativno otvoreno pitanje, strvinari su primjerice životinje koje su zbog specifičnog organizma i prehrane sprječavali zaraze).¹⁴² Što se samog Istanbula tiče, kao najmnogoljudniji grad Carstva i trgovačko središta, često je bio žrtva kuge. Tako je prema Panzacu, Istanbul u periodu 1701.-1850. kuge bio pošteđen tek 56 godina zbog čega su mjere za robu iz Istanbula u svim lukama i na granici bile rigoroznije nego za onu iz Izmiri i drugih mjesta.¹⁴³ Očito je da su kontakti s europskim državama uvjetovali pojavu raznih ideja pa tako i onih medicinskih vezanih uz širenje epidemija, no razlog lošijeg suočavanja s epidemijama u Osmanskom Carstvu odraz je općenito lošeg stanja u kojem se ono našlo u 18. stoljeću. Habsburški imperij je primjerice u Vojnoj krajini imao potencijal za izgradnju Sanitarnog kordona. Osmansko Carstvo se tako više oslanjalo na habsburške i mletačke protuepidemijske mjere na granicama, dok je ono odgađalo suočavanje s tim problemom do u 19. stoljeće zbog religijske misli, nepovjerenja sultana i ekonomskih poteškoća. Providencijalistička percepcija kuge odigrala je ulogu u kasnoj organizaciji karantene, ali isto tako i negativna percepcija karantene kao „zapadnog“ izuma koji još uvijek nije bio provjeren (karantenski sustavi i institucije bili su kamen spoticanja u Europi i kroz 19. stoljeće). Ne smije se zaboraviti i onaj ekonomski tj. trgovački faktor koji je svakako ovisio o karavanama, ali još više o morskoj trgovini zbog čega kordon „na suhom“ nije bio

¹⁴⁰ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 55.

¹⁴¹ Mozghan Ardestani, Roja Rahimi, Mohammad Esfahani, Omar Habbal; Mohammada Adollahi, „The Golden Age of Medieval Islamic Toxicology“, u: *Toxicology in the Middle Ages and Renaissance*, ur. Philip Wexler, 11.-30., (London: Academic Press, 2017.)

¹⁴² Ayalon, *Neutral Disasters in the Ottoman Empire*, 109. – 113.

¹⁴³ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 42.

prioritet. Zbog mogućeg zastoja u trgovini koji bi proizvela karantena brodova, ona se pokušavala provoditi što je manje moguće. S vremenom je lokalna inicijativa po tom pitanju jačala, no država nije promovirala takvu praksu.¹⁴⁴ U isto vrijeme, treba napomenuti kako su dio protuepidemijskog sustava na mletačko-osmanskoj granici u Dalmaciji bili hanovi i karavansaraji.¹⁴⁵ Uvođenje karantene bila je ujedno inicijativa izvana uzevši u obzir da su države poput Engleske pokušavale nagovoriti Osmansko Carstvo na ovaj pothvat kako bi mogli sigurnije održavati diplomatske i trgovačke odnose.¹⁴⁶ Osmanski su službenici surađivali s dubrovačkim, habsburškim i mletačkim pograničnim službenicima. Ovo potvrđuje primjer kada dolazi do ograničenja prometa robe i ljudi kada se u tešanjskom kraju donose upute o obustavi izvoza u smjeru Habsburške Monarhije. U ovom primjeru došlo je i do reakcije s habsburške strane koja je zatvorila lazarete u Mitrovici i Gradišci.¹⁴⁷ Uspostava protuepidemijskih institucija ovisila je o suradnji s Osmanskim Carstvom pa je tako 1740. zabilježeno kako dva carstva raspravljaju od podizanju kontumaca kod Klenka što se ipak nije dogodilo jer je podignut onaj u Srijemskoj Mitrovici koji će 1777. biti pretvoren u raštel.¹⁴⁸ Nakon godina ratovanja oba su carstva trebala uspostaviti zdrave trgovačke i prometne odnose za što je preduvjet bila suradnja koja je uključivala i instituciju sanitarnog kordona. Ovi primjeri svjedoče o tome kako se s obje strane Sanitarnog kordona moralo komunicirati. Naime, zapovjednici kordona su osim osnovnih dužnosti održavanja i nadgledanja kordona morali održati pismenu ili usmenu komunikaciju s osmanskim zapovjednicima kako bi zajedno otkrili prijetnju mjestima kojima su nadležni.¹⁴⁹ Na prostoru današnje Hrvatske moram spomenuti određene intervencije Osmanlija u okoliš koje dokazuju osviještenost po pitanju odnosa prema bolesti. Drugi javni vodovod na prostoru današnje Hrvatske, poslije onog dubrovačkog, potiče iz 16. stoljeća, a nađen je u Požegi. Vodovodi su otkriveni u Vrani i Drnišu te nekim drugim gradovima, a smatram nužnim spomenuti i melioracije s kanaliziranjem i isušivanjem močvara oko Vranskog jezera. Skele na velikim rijekama poput onih na Savi u Mitrovici, Rači, Brčkom i Brodu ili na Dravi u Miholjcu i Valpovu ili na Dunavu u Erdutu, Vukovaru i Iloku ovisile su o obje strane. Motivacija koja je iza toga stajala nije morala biti nužno zdravstvene naravi, ali odgovarajući hidrograđevinski zahvati i održavanje korita plovnim „indirektno“ je sudjelovanje

¹⁴⁴ Ayalon, *Neutral Disasters in the Ottoman Empire*, 121.-124.

¹⁴⁵ Čar, „Jedna bujuruldija“, 283.-286.

¹⁴⁶ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 44.

¹⁴⁷ Ramiza Spajić, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683. – 1718.)*, (Doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2019.), 136. – 137.

¹⁴⁸ Vjekoslav Maksić, *Epidemije kuge u Srijemu u XVIII. stoljeću* (Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, 2017), 37.

¹⁴⁹ Damir Matanović, „O nekim aspektima sanitarnog kordona u Babogredskoj satniji“ *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja Matice hrvatske Vinkovci* 19 (2002): 120.-121.

i u sustavu zaštite, a ne samo trgovine.¹⁵⁰ To da su Osmanlije bili svjesni opasnosti epidemije dokazuju misli nekih eminentnih osmanskih pisaca poput Al-Yahudija i Bitlisija koji kao uzrok epidemije vide mijazme, odnosno zagađenje zraka koje ubija ljude i životinje.¹⁵¹ Isto je tvrdio u 17. stoljeću i ibn-Salum u koji je pojave kuge tumačio Galenovom teorijom da se ona javlja usred zagađenosti zraka (mijazma) koji se uvlačio u ljudsko tijelo. Ipak, prva konkretna protuepidemijska mjera bit će karantena uvedena 1830-ih.¹⁵² Kao metode liječnika ne navodi se njih mnogo jer su se ustručavali preporučivati išta osim karantene zbog nepoznavanja bolesti. Kao jedan od lijekova spominje se rakija uz dodatak venecijanske melase, znojenje i umjerenost u jelu i piću. Na bubone se stavljalo mješavinu brašna, sljeza i masti da se ubrza rast, a nakon toga ih se mazalo mastima, no generalno se koristilo različite sastojke nalik više na tradicionalnu, narodnu medicinu.¹⁵³ Osmansko će Carstvo koncept karantene prihvatiti oko 1798./9. kada Napoleon ulazi u Egipat. Od tada se ova ideja širi, a Hamdan će ju objeručke prihvatiti i unaprijediti, no ipak, analiza Hamdana i razvoja karantene kao faktora koji ukazuje na prelaz iz predmodernog u moderno doba u sklopu Osmanskog Carstva, predstavlja temu vezanu uz 19. stoljeće što pomalo izlazi van vremenskog okvira ovog rada.¹⁵⁴ Ova tematika za prostore koji su graničili s habsburškim i mletačkim imperijem nije dovoljno istražena, a u pretpostavljanju treba biti oprezan zbog bogatog kulturnog i vjerskog mozaika praksi stanovništva blizu granica. Zasiurno da je vjera igrala bitnu ulogu, no ona je bila vrlo važna i u kršćanskim zemljama, a često se u historiografiji stječe dojam kako je ona puno važnija bila u osmanskom odnosu prema kugi. Specifičnost vjerskih sinkretizama na područjima osmanske granice i njihov odjek u odnosu prema epidemiji stoga predstavljaju temu koju tek treba jasnije istražiti, no izvori o krajiškom i dalmatinskom stanovništvu mogu poslužiti kao barem djelomični uvid u osmanske prakse koje je i kršćansko stanovništvo znalo preuzimati (von Taube tako govori kako je srijemsko i slavonsko stanovništvo lako prihvaćalo „grijehe bivših gospodara“).¹⁵⁵ Isto vrijedi i za osmansko stanovništvo koje je moglo preuzimati obrasce susjeda preko granice. Ipak, unatoč svemu i mletačka i habsburška vlast percipirala je osmanski teritorij trajno zaraženim pa je tako u Pravilniku 1770. naglašeno kako i u sumnjiva i u zdrava

¹⁵⁰ Zlatko Karač; Alen Žunić, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj: osmanska i suvremena baština*, (Zagreb: Arhitektonski fakultet; UPI-2M plus, 2018.), 81.

¹⁵¹ Bulmus, *The Plague, Quarantines and Geopolitics*, 177. – 180.

¹⁵² Kocić; Dajč, „Kuga u Beogradu“, 154.

¹⁵³ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 61.

¹⁵⁴ Bulmus, *The Plague, Quarantines and Geopolitics*, 177. – 180.

¹⁵⁵ Friedrich Wilhelm von Taube, *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema: kako s obzirom na njihove prirodne osobine tako i na njihovo sadašnje ustrojstvo i novo uređenje u crkvenim, građanskim i vojnim stvarima : iz sopstvenog posmatranja i zapažanja učinjenih u samoj zemlji* (Novi Sad, Matica Srpska, 1998.), 54. – 56.

vremena za sve osobe, stoku i robu koji dolaze iz Turske ostaje zauvijek određeno stalno razdoblje karantene od 21 dana. Kasnije će te mjere popustiti, ali percepcija se nije toliko mijenjala koliko gospodarska politika koje je utjecala na fleksibilnost mjera.¹⁵⁶ Percepcija osmanskog teritorija kao trajnog zaraženog posljedica je kako osmanskih, tako i europskih izvora. U europskim izvorima s vremenom je stvorena sintagma „fatalističkog Turčina“ o čemu raspravlja Nukhet Varlik. Sigurno je osmanski teritorij bio potencijalni izvor zaraze zbog nepostojanja trajne institucije karantene, intenzivne trgovine i kontakata na kopnu i na moru s brojnim državama, no pojava kuge u Europi nikako se ne može svesti na „fatalizam“ osmanskog stanovništva.¹⁵⁷ Sličnu percepciju je Dubravka Mlinarić uočila u sjevernoj Dalmaciji gdje se Osmanlije označavalo „Drugima“ ne samo u vjerskom, već i epidemiološkom smislu, kao ljude podložne zarazama.¹⁵⁸ Upravo je takva vizualizacija Osmanlija tj. „bolesnog“ i nehigijenskog prostora Bosne, jedan od razloga nastanka protuepidemijskih sanitarno-kordonskih sustava.¹⁵⁹ Problematikom stvaranja mita, između ostalog, o zaraženosti bavi se članak Adnana Pejčinovića u kojem je prikazan način na koji franjevci, između ostalog, koriste kugu za negativan prikaz muslimana.¹⁶⁰ Još jednom, moram napomenuti kako nepostojanje karantene u Osmanskom Carstvu nikako nije moglo značiti pasivnost prema bolesti što opovrgava niz navedenih primjera u ovom radu, ali i autori poput Varlik, Bulmusa i Ayalona.

Percepcija kuge i problem bijega na osmanskome prostoru

Vrlo je simbolično usporediti dva predstavnika osmanske misli iz različitih vremena u potrazi za percepcijom kuge u određenom periodu Osmanskog Carstva. Seyyad Hamza u 14. stoljeću kugu vidi kao nešto konačno, fatalističko, a krajem 17. Evlija Čelebija kugu je vidio kao uzrok nečistoće.¹⁶¹ Jasno je da je providencijalistička percepcija bila dominantna, a primjer čovjeka čiji je odnos prema kugi bio uvjetovan vjerom jest Mula Mustafa Bašeskija koji razuzdanost ljudi vidi kao predznak kuge što je klasičan primjer percepcije kuge kao „božju kaznu“.¹⁶² Suočavanje s kugom bilo je uvjetovano vjerom, no u obzir treba uzeti kako je dio podanika prešao na islam zbog asimilacije i povlastica, a ne uvjerenja zbog čega tek treba vidjeti koliko

¹⁵⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 272.

¹⁵⁷ Varlik, *Plague and Empire*, 88.

¹⁵⁸ Dubravka Mlinarić, „Diseased as „Other“ in the 18th Century northern Dalmatia“, u: *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*, ur. Egidio Ivetić (Padova: Università degli studi di Padova, 2007.): 301.-314.

¹⁵⁹ Dubravka Mlinarić; Gregurović, Snježana, „Kartografska vizualizacija i slika Drugog na primjeru višestruko graničnih prostora“, *Migracijske i etničke teme* 27/3 (2011): 363.-364..

¹⁶⁰ Adnan Pejčinović, „Slika drugog u franjevačkim ljetopisima“ *Gradovrh – Časopis za književno-jezična, društvena i prirodnoznanstvena pitanja* 12 (2015): 175.-192.

¹⁶¹ Varlik, *Plague and Empire*, 207.

¹⁶² Kerima Filan, „Iz svakodnevice osmanskog Sarajeva: druženja i rasonode“ *Anali GHB* 39 (2010): 128.

odano su bili predani „mironom“ suočavanju s kugom. Prema islamskoj eshatologiji smrt od kuge bila je „put do mučeništva“ (*ghazi*) zbog čega je zasigurno dio ljudi bio indiferentan u suočavanju s njom. Iako je ovo zasigurno bio slučaj, ovo ne treba primjenjivati na sve. Na to čak upozorava i Mackenzie naglašavajući svoju frustraciju zbog krivih informacija u britanskom tisku o tome kako ljudi u Istanbulu ne izbjegavaju kugu. Štoviše, osim što izbjegavaju kugu, liječnik u kontaktu s bolesnikom morao je provesti 40 dana u karanteni. Ipak, isti izvor govori kako muslimani nisu bili voljni izdržavati karantenu što doduše ne mora govoriti o utjecaju vjere na tu odluku.¹⁶³ O percepciji bolesti dijela osmanskog stanovništva možemo saznati iz načela poznatih pisaca poput Bitlisija i Taskopruzade. Dio tih načela vezan je uz kabalistička objašnjenja i vjeru u prostor između zemlje i neba (raja), takozvana *berza*.¹⁶⁴ Slične teorije nalazimo i na zapadu Europe u državama poput Engleske iako će s reformacijom biti raspravljane i vremenom napuštane.¹⁶⁵ Upravo iz tog srednjeg sloja, *berza*, potječu nadnaravna stvorenja kao što je *jinn*. Pojam *jinn* navodi se kao uzročnik ljudske patnje i to konkretno u vidu kuge, putem uboda koplja ili strijele. Otuda i naziv kuge kao *taun* ili *ta'n* što je u prijevodu značilo koplje. Kao obrana od kuge navodila su se imena (*esma*), pisma (*huruf*) i brojevi (*ebced*). Često bi vjernici govorili jedno od 99 imena boga određen broj puta. Tako primjerice prema Taskopruzadeu je ime boga (*Vječni*) potrebno izgovoriti 136 puta svakoga dana za vrijeme trajanja kuge kako bi osoba ostala pošteđena. Čitanje imena *Islam* 371 put prema istom autoru osobu spašava od kuge. Ova vjerovanja bila su povezana s astrološkim vjerovanjima kao i na Zapadu pa se tako smatralo da određene molitve utječu na Mjesec, Jupiter i sl. Naravno, magijske i ezoterične teorije i znanja nisu predstavljala državno stajalište, ali su svakako bile prisutne u dijelovima osmanskog imperija.¹⁶⁶ Uostalom, vjerski aspekt u borbi protiv kuge je u narodu bio iznimno prisutan i među kršćanskim svijetom. Isto vrijedi i za astrološka objašnjenja u etimologiji epidemija. U izvorima osmanske provenijencije kuga se nalazi pod nazivima *taun* i *veba*. *Veba* je označavala fatalne slučajeve kuge, a primjenjivao se i na druge zaraze. *Taun* se koristio kao naziv za žljezdanu kugu, odnosno kao oblik *vebe*.¹⁶⁷ Konkretno, naziv za bubonsku kugu bio je *hiyarcikli veba* ili *taun* (strašan, opasan), samo *veba* ili *yumurcak hastaligi*. Uz ove koristili su se i nazivi *yumurcak*, *yumrucak*, *oymaca*, *baba*, *olet* i *kiran*.¹⁶⁸ Ipak na kraju treba reći kako je središnja točka svega pa tako i bolesti bio Bog.¹⁶⁹

¹⁶³ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 48.-49.

¹⁶⁴ Bulmus, *Plague, Quarantines and Geopolitics*, 70.-71.

¹⁶⁵ *Idem*. 76.

¹⁶⁶ *Idem*. 70.-71.

¹⁶⁷ Kocić; Dajč, „Kuga u Beogradu“, 153.

¹⁶⁸ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 34.

¹⁶⁹ Bulmus, *The Plague, Quarantines and Geopolitics*, 72.

Unatoč tome, astrološka objašnjenja i pozivanje na Hipokrata, Galena pa čak i Platona uočljiva su kod autora poput Ahmeda Efendije na osmanskoj strani kao i na onoj kršćanskoj.¹⁷⁰ Vjerski je aspekt u odnosu prema kugi svakako bio vrlo značajan, a na shvaćanje i borbu protiv kuge iznimno su utjecali stavovi vjerskih autoriteta (uleme, šejh ul-islama) koji su preko svog mišljenja (fetve) zagovarali bijeg kao sredstvo protiv kuge. Pozivali su se na tradiciju prvih dana kalifata kada je prema predaji kalifa Omar spasio se od kuge upravo bijegom. Ovo je bila jedna od rijetkih metoda suočavanja s epidemijom jer će osmanski imperij kao što je rečeno tek u 19. stoljeću sustavno se početi obračunavati s epidemijom. Do tada je to bila inicijativa pojedinaca i lokalne uprave.¹⁷¹ Kao primjer utjecaja vjere tj. vjerskog autoriteta na borbu s kugom valja navesti Ebusud efendiju na čelu ulema u vrijeme vrhunca osmanske države (1545.-1574.) koji je preporučivao da se u slučaju kuge žena i djeca šalju na sigurnija mjesta, dok je u isto vrijeme prigovarao na bijeg ulema shvaćajući to kao napuštanje svojih vjernika. Tumačenje bijega tako nije bilo sasvim jasno jer je tumačenje kuge kao Božju volju i kaznu značilo nešto što treba prihvatiti, ali je bilo često tumačeno ovisno o situaciji.¹⁷² O ovoj problematici govori i Dositej Obradović: *ima li Turčin pravo kad veli da ni od kuge ne valja bežati? Jok vala! U tom ima vrlo krivo. Od boga ne mogući uteći, ne valja ni da bežimo; a od požara, velike vode, kuge i drugih mnogih zala mogući se sačuvati i ne hoteći, vrlo ludo poslušemo.*¹⁷³ Bježanje od kuge (i drugih epidemija) bit će percipirano negativno tj. kao „udaljavanje od Boga“ pa se stoga često pribjegavalo molitvama, amuletima i sl. Čelebija primjerice govori kako su talismani iz Kaira primjerice najbolji za liječenje nekih bolesti, uključujući i kugu.¹⁷⁴ Treba doduše reći kako se radi o teoretiziranju učenjaka, dok je u praksi bijeg i preživljavanje bila prva misao vodilja o čemu u svojoj knjizi raspravlja i Ayalon, čak i sam iznosi primjer gdje sultan ovisno o uvjetima dopušta ili osuđuje bijeg. Odluke koje su se donosile tako su u stvarnosti više ovisile o društvenopolitičkom kontekstu koji je krajem 16. st. bio drugačiji (stroži) od onog u 18. st. (blaži). Mehmet II. krajem 15. stoljeća od kuge bježi, dok Sulejman I. austrijskom poslaniku Busbecqu ne dopušta da napusti okuženi Istanbul iako mu je kasnije to dopustio. Ideja bijega predstavljala je problem i u administrativnom smislu jer bi bijeg ljudi prouzročio kaos, otežao skupljanje poreza i sl. U 18. stoljeću bježanje je već postalo sve učestalija i više tolerirana praksa prema Ayalonu, a zadržavanje ljudi pokušalo se ostvariti poreznim olakšicama i sl.

¹⁷⁰ *Idem.* 85.

¹⁷¹ Kocić; Dajč, „Kuga u Beogradu“, 154.

¹⁷² Kocić; Dajč, „Kuga u Beogradu“, 154.

¹⁷³ Maksić, *Epidemije kuge u Srijemu*, 21. – 29.; Slična se misao uočava i u 17. stoljeću, a glasila je *Fuge cito, longe et tarde revertere!* (Bježi brzo, daleko i kasno se vrati!). (Zvezdana Sikirić Assouline; Branka Molnar, „Kuga na vratima Zagreba 1682-1683.“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 53 (2021): 107.

¹⁷⁴ Vidić, *Medicina u Osmanskom Carstvu*, (Diplomski rad, Zagreb: FFZG, 2016.), 56.

Strogoća negativnih misli o bijegu u religijskom i pravnom smislu stoga je do 18. stoljeća opala, a jasno je povezana i s promjenama u poreznom sustavu.¹⁷⁵ Sam White je u svom istraživanju ukazao da iako je religijska misao propisivala ostanak za vrijeme bolesti (i određenu pasivnost, a je značilo i zatvaranje u kuće što je bila protuepidemijska mjera i kod kršćana), u praksi se ipak bolest nije ignoriralo zbog čega tezu Michaela Dolsa i Daniela Panzaca o pasivnom odnosu osmanskog stanovništva prema bolesti treba uzeti s oprezom. Osim Ayalona, Nukhet Varlik i Birsen Bulmus također zastupaju tezu o tome kako je bijeg od kuge bila učestala praksa, čak od polovice 16. stoljeća. Kao preduvjet i razlog za bijeg od bolesti često se navodila ekonomska mogućnost i osobni razlozi.¹⁷⁶ Za vrijeme velike epidemije 1751. muslimani su mahnitno napuštali Istanbul odlazeći na selo.¹⁷⁷ Praksa bijega pred bolesti bila je dobro poznata diljem Europe, a najčešće se uočava kod bogatih pojedinaca koji se sklanjaju u osamu. Autori koji su proučavali izvore relevantne za problematiku bijega kao „sredstva“ (ne)suočavanja s kugom donose zanimljive zaključke. Sama fokusizacija i česti spomen bijega svjedoče o toj praksi u narodu, a kancelarijski izvori upozoravaju nas kako je realnost i zapis ovisio tek o motivaciji i shvaćanju pojedinca. Primjer je kuga 1795. u gradovima Giurgiu i Ruse gdje se u prvom, lokalnom spisu spominje kako je dio kršćanskog stanovništva stradao (jer je ostalo), a dio pak pobjegao od kuge (*vafir re'aya helak ve niceleri dahi havflarından vatanları terk ve eflak canbina firar*). U drugom, nastalom u središtu, se govori kako je to stanovništvo jednostavno pobjeglo (*ekser re'aya firar*). Ovo je samo jedan od primjera koji stvaraju sliku o pasivnosti muslimanskog stanovništva. U obzir treba uzeti i „klasifikaciju“ umrlih pri oporezivanju jer je broj umrlih u nekom mjestu utjecao na porezne olakšice što je ostavljalo prostor za manipulaciju.¹⁷⁸ Spomenuo sam kako je praksa u osmanskoj Bosni bila zasigurno različita od one u Allepu, Kairu i drugim udaljenim krajevima Osmanskog Carstva, ali treba spomenuti i kako u kronici fra Jake Baltića pronalazimo zanimljiv detalj. Naime, osim zbog trgovine, kuge se 1782. u Sarajevu tajila kako *svit odbigo* ne bi.¹⁷⁹ Iz ovog primjera očito je kako se bijeg prakticirao i u osmanskoj Bosni. Ostanak u domu prakticirao se i preporučivao diljem Europe tako da se na ovu „metodu“ ne bi trebalo gledati kao pasivan odnos prema epidemiji, barem ne u kontekstu ranonovovjekovnih protuepidemijskih mjera.

¹⁷⁵ Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, 117.-120.

¹⁷⁶ Ayalon, *Natural Disasters in Ottoman Empire*, 204.-207.

¹⁷⁷ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 50.-52.

¹⁷⁸ Ayalon, *Natural Disasters in Ottoman Empire*, 209.-211.

¹⁷⁹ Šušnjara, „Izvori bosanskih franjevac“, 118.

SANITARNI KORDON U SKLOPU HABSBUŠKE MONARHIJE: PRIMJER NA VOJNOKRAJIŠKOM I SLAVONSKOM PODRUČJU

Prosvijećeni je apsolutizam, u duhu ideja poput merkantilizma i kameralizma, naglasak stavio na, između ostalog, demografsku politiku što će naglasiti značaj zaštite populacije od bolesti.¹⁸⁰ Protuepidemijski (kordonski) sustav na habsburškom području u usporedbi s onim mletačkim i dubrovačkim nastaje kasnije, iako je kod potonjih on imao esencijalnu ulogu od srednjeg vijeka zbog specifičnih potreba. Habsburški protuepidemijski sustav bio je prvi organizirani trajni sustav kopnene karantene.¹⁸¹ Uspostava i funkcija kordona oblikovani su kako nizom carskih patenata, tako i postojećim strukturama Vojne krajine.¹⁸² U najbitnijoj uredbi vezanoj uz funkciju kordona, *Općem zdravstvenom pravilniku*, navodi se kako *radi povećanja opreza na granici s Turskom neprestano se održava kordon*.¹⁸³ Iako se uzročnik i način prijenosa bolesti nije znao, vrlo je jasno bilo kako je kritična točka bila granica, mjesto susreta trgovaca, kulture – ljudi općenito. Kako bi sustav zdravstvene zaštite na granicama bio ostvariv, jedan je od uvjeta bio jačanje države do čega u 18. stoljeću dolazi, između ostalog, nakon Tridesetogodišnjeg rata i profesionalizacije vojske koja će sada uz ratne dužnosti imati i one mirnodopske od koje je jedna bila i kordonska služba.¹⁸⁴ Prisustvo je epidemije sposobno razotkriti sve boljke države kroz različite pokazatelje (visok mortalitet u društvu lošijih higijenskih navika, loše arhitekture i/ili javnog zdravstva, lokalizacija epidemije i sl.) čime je od društva i države iziskivala napredak. Primjerice, stabilnost vlasti i provođenje reformi moglo je dovesti posredno bitnih pomaka za javno zdravstvo poput zamjene drveta kao građevinskog materijala opekom što je smanjilo mogućnost izbijanja požara i prisutnost životinja koje su mogle biti prijenosnici bolesti.¹⁸⁵ Isto tako, u društvima/državama gdje epidemija nije bilo, nije bilo niti toliko „potrebe za napretkom“ zbog čega se slažem s tezom Guida Alfanija kako su pošteđene zemlje ili generacije, epidemije najčešće dočekale nespремne što se jasno odražavalo na moralitetu. Naravno, taj razvitak bio je uvjetovan društvenopolitičkim kontekstom gdje se

¹⁸⁰ Robert Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije u Slavonskom provincijalu i *Generale Normativum sanitatis* iz 1770.“ *Scinia Slavonica* 5 (2005): 115.-126.

¹⁸¹ Habsburška Monarhija i sama je bila svjesna toga, što pokazuje i njezina inicijativa da se 10. Međunarodna zdravstvena konferencija održi u Veneciji 1897. zbog njezinog bogatog protuepidemijskog nasljeđa. (Alexander Buczynski, „Kuga, kontumaci i karantena: epidemiološke mjere u Vojnoj krajini u 18. i 19. stoljeću“, *Narodna umjetnost* 58/1 (2021): 193.)

¹⁸² Rina Kralj-Brassard, „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine“ *Analiz Dubrovnik* 54/1 (2016): 118.

¹⁸³ Horbec, *Zdravlje naroda*, 273.

¹⁸⁴ Franz Mauelshagen, „Leviathan in Crisis“ *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020): 125. – 133.

¹⁸⁵ Marta Stjepanović, *Promjene u kulturi stanovanja u brodskoj pukovnici u 18. stoljeću*. (Diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.), 44. – 45.

taj razvoj dogodio ranije, a negdje kasnije.¹⁸⁶ Smatram kako ovu premisu potvrđuje kronologija uspostave Sanitarnog kordona koji se pojavnošću kuge sve intenzivnije i jasnije oblikovao.

Teorije vezane uz zaraze: Habsburška Monarhija

Svaka epidemija pa tako i kuga, iza sebe bi ostavila osim žrtava niz otvorenih društvenopolitičkih pitanja. Pojava bolesti uvjetovala je odnos države prema njoj, a medicinske teorije koje bi oblikovale ovaj odnos ovisile su o političkim i ekonomskim trendovima i strategijama, pojedincima – društvenopolitičkom kontekstu. Promatranje kordona odražava medicinsku i političku misao svih prisutnih u njegovom sustavu, od liječnika koji brinu o bolesnika, intelektualcima i birokratima koji su dizajnirali sistem karantene do vojnika koji su čuvali granice. Iako predstavlja zasebnu temu, smatram važnim barem ukratko iznijeti kratak pregled ideja vezanih uz zaraze na tlu Habsburške Monarhije u 18. stoljeću, osobito zato što su se ticale okoliša što smješta ovu temu u ekohistorijski okvir. Kao jedna od ključnih borbi ideja bila je ona antikontagonista (negiranje epidemija kao zaraznih bolesti) i kontagonista (prijenos s čovjeka na čovjeka). Antikontagonizam je prema Acknerknechtu u Habsburškoj Monarhiji podržavala liberalna buržoazija, dok su militaristički krugovi i birokrati promovirali teoriju zaraze tj. kontagonizam.¹⁸⁷ Liberalni su krugovi smatrali Sanitarni kordon i Vojnu krajinu uzrokom siromaštva pograničja, a osim ovog pritiska na instituciju kordona pritisak je dolazio i izvana zbog želje da se trgovina oslobodi ovakve granice.¹⁸⁸ Antikontagonisti su vidjeli kordon kao nepotreban i preskup sustav dok je iz kontagonizma proizlazila motivacija austrijskih i njemačkih država da grade karantene kako bi epidemije prevenirale i nadgledale kretanje stanovništva. Liberalnije države zapadnog dijela Europe poput Engleske naglasak su stavljale na razvoj brige o okolišu i sanitarnim uvjetima. Problem je prema Vivian Nutton nastao u određivanju hijerarhije uzroka i nastanka bolesti. U ovom kontekstu najvažnije je spomenuti da su nove teorije donijele i nove prakse prevencije. O utjecaju kuge na razvoj administracije, i obrnuto, u Monarhiji pisala je Erna Lesky. U periodu ranog novog vijeka znalo se da je kuga zarazna bolest, ali način prenošenja ostao je nepoznanica. Kraj 18. stoljeća obilježila je misao kako se kuga prenosi kontaktom, zrakom, sitnim tijelima ili životinjama. Pitanje kužne zaraze bilo je vrlo aktualno kako u samom središtu Monarhije tako i na njezinoj

¹⁸⁶ Guido Alfani, „Pandemics and Asymmetric Shocks: Evidence from the History of Plague in Europe and the Mediterranean“ *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020): 197. – 209.

¹⁸⁷ Teodora Daniela Sechel, „Contagion Theories in the Habsburg Monarchy (1770-1830)“ u: *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires. 18th-19th Centuries*, ur. Teodora Daniela Sechel, 55.-58. (Bochum: Wikler Verlag, 2011.); Sukob mišljenja oko epidemije u znanosti, politici te problem autoriteta po pitanju suočavanja s epidemijom dokazali su na primjeru pandemije COVID-a kako se povijest zaista ponavlja. (De Munck, „The Human Body Must Be Defended“, 113.-123.)

¹⁸⁸ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

periferiji o čemu svjedoče teorije zaraze Marcusa Antoniusa Plenciza, Gerarda van Swieten, Maximiliana Stolla, Josepha Paskala Ferra, Adama Chenota, Franza von Schrauda i mnogih drugih koji su utjecali na zamjenu teorije mijazmatičkog prijenosa onom direktne zaraze (*direct contagion*) što se odrazilo na praksu prema zarazama. Teorija lošeg zraka kao uzroka kuge vladala je gotovo do kraja stoljeća što je podržavao čak i van Swieten. Mnogi su, poput Johana Petera Franka, smatrali da je razlog pojave zaraza nizak životni standard što je točan, ali preopćenit zaključak. Neki su kao Maximilian Stoll imali negativno mišljenje o Sanitarnom Kordonu koji je financijski opterećivao državu, a prema njemu nije služio nekoj svrsi. Sličnog su mišljenja bili trgovci i obrtnici čija je djelatnost patila zbog strogih pravila Kordona.¹⁸⁹ Teorija kontagionizma bila je dovedena u pitanje početkom 19. stoljeća kada 1802. žuta groznica izbija među francuskim vojnicima te 1822. kada ona izbija u Barceloni. Francuski su znanstvenici proveli istraživanje i zaključili kako kontakta nije bilo zbog čega se smisao postojanja institucija poput lazareta dovelo u pitanje. Ovu teoriju osobito su podržali liberali poput onih u Britaniji zalažući se za slobodniju trgovinu. U drugoj polovici 19. stoljeća teoriju kontagionizma potvrdit će istraživanja i otkrića poput onog Yersinovog.¹⁹⁰ Danas kada epidemija obilježava svakodnevicu, prijevori o načinu prevencije su razni. COVID-19 ukazao je na sukob mišljenja oko metoda prevencije epidemija danas.¹⁹¹ Osim relevantnih za svakodnevicu, dan danas postoje prijevori oko uloge Sanitarnog kordona. Georg Sticker vidi kordon kao neefikasan sustav zbog nemogućnosti sprečavanja mobilnosti štakora. Lesky pak smatra kako je kordon bio efikasan, osobito zbog pranja odjeće i ljudi koji su bili česti kliconoše. Dokaz tome pronalazi u lokaliziranju epidemiju 1765. na današnjem srpskom, bosanskom i dalmatinskom području te 1770-ih na vlaškom, moldavskom i ruskom kada je spriječen prodor epidemije u Transilvaniju.¹⁹² Kuga i njezino prenošenje ostali su enigma sve do Yersinovog otkrića pa su tako teorije direktnog prijenosa dodirrom ili putem zraka bile aktualna debata kao i načini liječenja kuge. Oni su varirali od astroloških objašnjenja (koja su bila iznimno popularna kod liječnika i naroda)¹⁹³ preko Galenovih i Hipokratovih teorija te Božje providnosti pa sve do konkretnih postupaka liječenja. Prijenos bolesti nije bio jasno razlučen između *contagione* i mijazmatičkih teorija, već su se obje teorije znale javljati u istim djelima. Kuga se percipirala kao bolest „prljavih“ zajednica gdje obitava siromašno

¹⁸⁹ Sechel, „Contagion Theories“, 55.-58.

¹⁹⁰ McNeill, *Plagues and Peoples*, 235.-236.

¹⁹¹ Tatjana Buklijaš, „Strategies of Epidemic Control and Histories of Disease“, *RADOVI-Zavod za hrvatsku povijesti* 53 (2021): 29.-31.

¹⁹² Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

¹⁹³ Vladimir Travner, *Kuga na Slovenskem*, (Ljubljana: Življenje in svet, 1934.), 76. – 77.

stanovništvo zbog čega se mislilo da se tamo javlja ustajao i prljav zrak. Ovo je označilo oživiljenje Hipokratovih teorija vode, vatre i mjesta koja su svojim geografskim položajem bila viđena kao pogodan milje za pojavu kuge. Tako su suhe i tople regije bile percipirane kao regije „plodnog tla“ za pojavu zaraze. Teorijsko znanje iz centra Monarhije nadopunjavalo se praktičnim znanjem stečenim na granicama Monarhije te se nakon iskustava liječnika iz Ugarske i Transilvanije ozbiljnije počelo shvaćati teoriju direktne zaraze zbog njihovih čestih iskustava s bolesti.¹⁹⁴ Chenot koji je svojim patentom značajno utjecao na kordon bio je kontumacijski liječnik u Transilvaniji za vrijeme kuge (koju je i prebolio), liberalnog stava po pitanju strogoće zatvaranja granica u doba jenjavanja opasnosti. Zalagao se za stroge mjere tijekom epidemije te je doprinio razlikovanju vrste robe koja prenosi i ne prenosi kugu prema čemu se određivalo postupke.¹⁹⁵ Vrijednost Chenotove misli ističe se u naglašavanju mobilnosti populacije kao faktora transmisije zaraze. Ekonomski faktor kordona koji je usporavao trgovačke puteve bitno je utjecao na medicinsku misao unutar Monarhije. Liječnici u državnoj upravi nadali su se kako će kraća karantena¹⁹⁶ oživjeti trgovinu u graničnim regijama zbog čega se počelo podržavati teoriju izravne zaraze u prijenosu kuge. Tako se preferirala opcija nadzora i kontrole pojedinaca i robe s osmanske strane nauštrb dugačkih perioda karantene. Uskoro će pozitivizam početi prevladavati nad mijazmatičkom teorijom o otrovnim isparavanjima koja kvare zrak, a ljudi ih udišu i tako obolijevaju od bolesti poput kuge.¹⁹⁷ Ipak, još će 1790-ih referent za javno zdravstvo Beča biti uvjeren kako kuga nije zarazna bolest, a kamo li bolest koju prenose buhe.¹⁹⁸ Kako bilo, 18. će stoljeće u Habsburškoj Monarhiji označiti period suočavanja s epidemijama što će podrazumijevati i intervencije u okolišu poput isušivanja močvara, mijenjanje građevinskog materijala, arhitektonske intervencije i sl. U knjizi Johana Mackenbacha navedeni su i europski primjeri (npr. *cordon sanitaire* u Francuskoj 1720-ih) suočavanja s epidemijama u 18. stoljeću te osim šireg pregleda, u njoj je moguće vidjeti koliko je okoliš bio bitan faktor pri biranju načina suočavanja s bolešću.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Sechel, „Contagion Theories“, 55.-58.

¹⁹⁵ *Medicinska enciklopedija*, sv. 4. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1969, s. v. „Kuga“

¹⁹⁶ Što se tiče same karantene, njeni temelji položeni su u Dubrovniku, a misao o prevenciji takvoga tipa, odjeljivanjem ljudi jednih od drugih, javlja se sve intenzivnije u renesansni što je ipak van vremenskog okvira ovog rada. U Dubrovniku je bio smješten i prvi trajni ured za javno zdravstvo. O ovoj temi vrijedi istaknuti poglavlje *The Renaissance Invention of Quarantine* u knjizi Jane Stevens Crawshaw koja na temelju talijanskog primjera donosi renesansnu misao o pojmu karantene kao preventivnoj metodi širenja kuge; Jane Stevens Crawshaw, „The Renaissance Invention of Quarantine“, u *The Fifteenth Century XII: Society in an Age of Plague* (Boydell & Brewer: Boydell Press, 2013.), 161. – 174.

¹⁹⁷ Sechel, „Contagion Theories“, 55.-58.

¹⁹⁸ ME, IV, 189.

¹⁹⁹ Johan Mackenbach, *A History of Population Health: Rise and Fall of Disease in Europe*, (Boston;Leiden: Brill;Rodopi, 2020.), 93.; 138.

Sanitarni kordon u teoriji: kontekst, odredbe i institucije

1) Kontekst

Niz je razloga i iskustava vezanih kako uz društvenopolitički kontekst, tako i negativna iskustva s epidemijom, inicirao razvoj najopsežnijeg sustava kopnene karantene u povijesti medicine.²⁰⁰ Ovaj se protuepidemijski kordonski sustav sastavljen od kontumaca, raštela i čardaka protezao od današnjeg hrvatskog Primorja do Transilvanije.²⁰¹ Kuga koja će harati diljem Habsburške Monarhije između 1677. i 1697. samo će dodatni ukazati na potrebu za ovakvim sustavom.²⁰² Sanitarni kordon trebao je fizički odijeliti zaražena područja od nezaraženih, a njegova linija postavljena bi bila duž prirodne granice, najčešće rijeke, gdje bi se postavljali vojnici i naoružani građani u svrhu sprječavanja prelaska robe i osoba iz zaraženih područja. Kako su na granični prostor Monarhije epidemije često dolazile iz smjera današnje Bosne i Srbije, prva linija Sanitarnog kordona bila je državna granica između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva čime je Vojna krajina, prvotno vojno-obrambena institucija, dobila dvojaku funkciju postavši branom od epidemija koje su harale Osmanskim Carstvom.²⁰³ Ta dvojakost odražava se i u dvojakoj ulozi krajišnika čija je doživotna vojna služba bila plaćena zemljom. Činjenica da su krajišnici bili podložni preko Zagreb, Varaždina i Karlovca, odnosno Graza i Beča samom vladaru, omogućila je uspostavu ovog sustava upravo tamo gdje nije bilo intervencije hrvatskih staleža. Tamo gdje je ona bila moguća, sustav će se uspostaviti 20-ak godina kasnije.²⁰⁴ Funkcija Kordona ne bi bila moguća plaćanjem redovnih trupa pa je tako posebnost Vojne krajine, gdje je svaki seljak bio vojnik i svaki vojnik bio seljak, odnosno jeftina vojna snaga, uspjela održati Kordon kao dobro organiziran sustav.²⁰⁵ Motiv uspostave kordona treba pronaći u socijalnim i fiskalnim interesima države koja bi zbog demografskog pada, pomutnje u društvu, presijecanja trgovačkih veza i sl. znatno osjetila navedene posljedice na proračunu. Tom poticaju lokalnih gospodarstava pridonijele su i ideje općeg blagostanja kao i one merkantilizma i kameralizma. Sanitarni kordon kao sustav protuepidemijske zaštite predstavlja preteču javnozdravstvene politike u Monarhiji s obzirom na to da je još u 18. st. javnozdravstvena politika značila reaktivnu, a ne preventivnu ulogu. Kordonske straže, čardaci,

²⁰⁰ Belicza, „Vojna Krajina – Sanitarni kordon“, 19.-23.

²⁰¹ Octavian Buda, „Black Death at the outskirts of the Ottoman, Russian, and Habsburg Empires: The Plague epidemic in Phanariot Bucharest (1711-1821)“, u: *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires. 18th-19th Centuries*, ur. Teodora Daniela Sechel, 109.-121. (Bochum: Wikler Verlag, 2011.); Buczynski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 191.

²⁰² Sikirić Assouline; Molnar, „Kuga na vratima Zagreba“, 108.

²⁰³ Vlatka Dugački; Krešimir Regan, „Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih institucija na hrvatskom prostoru“ *Studia lexicographica* 13 (2019): 46.

²⁰⁴ Buczynski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 194.

²⁰⁵ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

kontrola prometa i zdravstva uz granicu, kompleksi karantena kao točke prelaska granice i trgovine, česti prebjezi i strogi zakoni u kombinaciji s dobro poznatim strahom od bolesti, gladi i neprilikama lokalnog stanovništva postali su svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. Uz sve to, kordon je služio kao svojevrsna „zona eksperimenta“ s uvidom u događanja „na prvoj crti epidemije“ sabirući iskustva i znanja o zaraznim bolestima, njihovom liječenju, metodama izolacije i dezinfekcije te konačno važnosti ljudskog faktora od mikro do makrosocijalne razine u organizaciji i pravilnoj funkciji takvog sustava. Začeci ove institucije vezani su uz Mir u Srijemskim Karlovcima 1699. koji je otvorio novo poglavlje u međunarodnim odnosima te osigurao putnički i trgovački promet. Iako je ratovanja još uvijek bilo, u usporedbi s prošlim vremenima ono se značajno smanjilo zbog čega je fokus prebačen na trgovinu i promet između Osmanlija i Habsburgovaca. Prisutnost Vojne krajine i iskustvo Osmanlija s njom značilo je i psihološki preduvjet koji je olakšao ove veze, kao i tradicija trgovine na granici koja će Sanitarnim kordonom biti pomnije kontrolirana nego prije. Važan faktor kod uspostave kordona bila je konsolidacija habsburške vlasti na istočnim teritorijima Hrvatsko-Slavenskog Kraljevstva, Ugarske i Banata nakon Požarevačkog mira 1718. kao i uspostava stabilne granice na Uni i Savi s Osmanskim Carstvom 1739. godine nakon Beogradskog mira.²⁰⁶ Jasna definicija granice poboljšat će ujedno i efikasnost mjera. Predispozicije prostorne hermetizacije između dvaju carstava osim mira iz 1739. dodatno će katalizirati kuga koja u 1730-ima hara južno od Save i Dunava kao i ona koja se 1737. javlja u Transilvaniji te uskoro dolazi do Banata i Bačke te probija kordonsku liniju Slankamen - Osijek te potom Osijek – Vukovar - Vinkovci kada dolazi do požeškog kraja.²⁰⁷ Kao jedan od glavnih uzroka pojave ove kuge navodi se rat koji je dodatno osiromašio stanovništvo, a s kugom će uskoro se javiti i glad 1738. godine.²⁰⁸ Konačna konsolidacija bit će moguća nakon Rata za austrijsku baštinu 1740.-1748. te Sedmogodišnjeg rata (1756.-1763.) što je zahtijevalo fokus vojske, administracije te bitnih dužnosnika.²⁰⁹ A fokus je na ovaj dio granice bio i više nego potreban jer se na gotovo 1900 kilometara ove granice nalazio sustav Sanitarnog kordona. U tih gotovo 1900 kilometara od Bijelog brda u Lici sve do Transilvanije granični prijelazi imali su brojne varijacije, a najviše one koje se tiču okoliša. Konsolidacija habsburške vlasti postupno je razgraničila civilne i vojne jurisdikcije te učvrstila sustav Vojne krajine pod upravom Dvorskog ratnog vijeća u Beču. Vojna krajina bila je ključna za funkcioniranje kordona zbog

²⁰⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 85.- 87.

²⁰⁷ Skenderović, „Kuga u Požegi“, 157.-170.

²⁰⁸ Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 131.-136.

²⁰⁹ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. - 21.

logističkih mogućnosti opskrbe ljudi za stražu, stručnog i nestručnog medicinskog osoblja, financijske moći i mogućnosti prikupljanja informacija u osmanskim zemljama.²¹⁰

2) Odredbe i institucije

Kada govorimo o propisima i zakonima vezanim uz protuepidemijske mjere na prostoru Habsburške Monarhije, iznimno vrijedno djelo predstavljaju objave izvornih medicinskih zakona u 18. st. (prva 4. sveska) Franza Xavera Linzbauera.²¹¹ Prvi zdravstveni pravilnik naziva *Collegium Sanitatis* izdan je 1692. povodom epidemije u Budimu i Pešti.²¹² Prva institucija u sklopu Monarhije koja je predstavljala borbu protiv epidemija bila je zdravstveno povjerenstvo Donje Austrije sa sjedištem u Beču kojim su upravljali donjoaustrijski staleži. Povjerenstvo je djelovalo za vrijeme epidemija kuge u zemlji ili susjedstvu u periodu između 16. i 18. stoljeća s fokusom na praćenje prilika van države i određivanja potrebnih mjera što je najčešće značilo izgradnja privremenih kordona pod upravom vojske, no organizacijski bi taj kordon potpadao opet pod staleški aparat tj. vlastelinstva. Odredbe koje će bitno utjecati na formiranje Sanitarnog kordona svakako su *Praeclusio Hungariae Peste contaminate* iz 1709. i *Pestpatent* iz 1710. kojima se pokušalo spriječiti širenje kuge iz ugarskih zemalja strogom kontrolom granice prema Unutarnjoj Austriji. Odluke koje su donesene početkom stoljeća tiču se protuepidemijskih postupaka poput zadržavanja ljudi u karantenama, način postupanja s robom kao i regulacije političkih nadležnosti nad dijelovima kordona.²¹³ Prema zaključcima Hrvatskog sabora čini se kako je podizanje sanitarnog kordona privremenog oblika na hrvatsko-slavonskom području Monarhije započelo baš te 1709. godine o čemu svjedoči postojanje odluka o dozvoli prelaska putnika iz Slavonije u središnje županije na određenim prijelazima uz stvaranje koncentričnih krugova oko Beča nakon pojave kuge u Ugarskoj što bismo mogli nazvati „generalnom probom“ prije uspostave trajnog sanitarnog kordona.²¹⁴ Mandat izdan 27. prosinca 1709. jasno opisuje ova tri koncentrična kruga tj. privremena sanitarna kordona. Prvi je trebao prolaziti linijom Ostrogon - Szekésfehérvár – Simontornya - Pečuh – Siget – Siklós – Osijek – Vukovar – Ilok - Petrovradin. Druga linija prolazila je Magyaróvár – Gyór – Sopron – Szombathely - Szentgotthárd do rijeke Mure, a s druge strane Mure kroz Čakovec i Legrad, a na drugoj strani Drave kroz Varaždin, Križevce i Viroviticu. Na sjeveru je koridor trebao prolaziti s druge strane

²¹⁰ Horbec, *Zdravlje naroda*, 85. - 87.

²¹¹ Franz Xaver Linzbauer, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, (Budae: Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis, 1852.-1861.)

²¹² Linzbauer, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, sv. II., 397.

²¹³ Horbec, *Zdravlje naroda*, 87. - 92.

²¹⁴ Jurković, Marija, „Razvoj zdravstvene zaštite u Vinkovcima“ *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 4/14 (2008): 1.-4.

Dunava kroz Bratislavu, Trnavu, Leopoldstatt, Trenčín i Illavu. Treća linija kordona prolazila je kroz mjesta u današnjoj Austriji: Hainburg – Prellenkirchen – Bruck – Mannersdorff – Ebenfurth - Wiener Neustadt - Kirchschlag. Iz ovoga se vidi kako nastaju tri koncentrična polukruga čiji bi centar bio Beč, što je značilo postavljanje kordona tako da glavni grad Monarhije bude najbolje zaštićen.²¹⁵ Tada se prvi put spominje osnivanje lazareta tj. kontumaca i provođenje karantene pod kontrolom liječnika. Te godine su na istočnim granicama Banske Hrvatske za kontrolu prijelaza iz Požege, Gradiške i Virovitice bili zaduženi Nikola Jelačić u Jasenovcu (zamjenik zapovjednika mjesta), Franjo Kyss i Ivan Branjug u Varaždinu (podžupani) te sudac i magistrat grada u Križevcima.²¹⁶ Što se pak tiče Slavonije, organizacija zdravstvene zaštite padala je pod vlasteline i njihova vlastelinstva.²¹⁷ Pri pojavi epidemije u relativnoj blizini, vlastelini bi zatvarali granice svojeg vlastelinstva. Nadzor su provodili vlastelinski panduri u suradnji sa stanovnicima vlastelinstva koji bi vlastelina obavještavali u slučaju sumnjivih okolnosti ili pojedinaca. Okužena bi sela znala okružiti i sama vojska koja je sprječavala stanovnicima odlazak van mjesta s obzirom na to da su seljaci zbog straha od posljedica često tajili kugu u selu. Razlog ovom ponašanju, osim socijalnih i sličnih faktora, treba tražiti u činjenici da je za epidemije gospodarstvo imalo velike gubitke pa se radi izbjegavanja financijskog kolapsa pokušavalo održati privid „normalnog“ stanja. Ovo se ipak odnosi na dio stanovništva jer se velik dio zatvarao u kuće, ne dozvoljavajući strancima ulazak u njihovu sredinu čime bi trgovina za vrijeme epidemije gotovo sasvim prestala.²¹⁸ Nakon kuge 1708./9. osniva se Zdravstveno vijeće na razini države 1710. pod nazivom Dvorska zdravstvena komisija i postaje središnja institucija zdravstvene politike bečkoga Dvora.²¹⁹ Te se godine donose prva uputstva s ciljem gradnje Sanitarnog kordona na području Karlovačkog generalata i Banske krajine tj. na „suhu među“ - dio granice od Tromeđe do donjeg Pounja.²²⁰ Dvorska zdravstvena komisija počela je, prema podacima koje pronalazimo kod Franza Linzbauera, raditi s ukazom od 5. srpnja 1711. godine tj. između 1710.-1711. godine. Karlo VI. 25. studenog 1712. potpisuje drugi carski mandat istom vijeću.²²¹ S obzirom na to da Karlo VI. 1712. traži

²¹⁵ Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije“, 126. - 129.

²¹⁶ Skenderović, „Kuga u Požegi“, 160.-161.

²¹⁷ Vlastelinstva su sama sudjelovala u borbi protiv epidemija pa je primjerice valpovačko vlastelinstvo Hillepranda financiralo 1739. četveromjesečni boravak ranarnika za zarazne bolesti u Bizovcu. Petar II. Antun Hilleprand von Prandau bio je upoznat s planovima Karla III. što se tiče uspostave sanitarno-kordonskog sustava na granici te je u skladu s nastojanjem centralne vlasti htio unaprijediti svoje vlastelinstvo. (Vrbanus, „Zdravstvena skrb na valpovačkom vlastelinstvu“, 71.; 85.)

²¹⁸ Skenderović, „Kuga u Požegi“, 160.-161.

²¹⁹ Skenderović navodi kako je 1710. u Pozunu osnovana Zdravstvena deputacija. (Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije“, 127.)

²²⁰ Roksandić, „Posavska krajina“, 73. – 77.

²²¹ Linzbauer, , *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, sv. II., 411.; 414.; 553.

obnovu tih tijela pretpostavka je da su bila privremenog karaktera.²²² Epidemije nakon 1712. motivirale su dvor u daljnjoj namjeri osnivanja komisije u svrhu borbe protiv kuge kako bi se započelo sa stvaranjem Sanitarnog kordona te od tada zdravstvene komisije postaju stalna državna tijela u službi održavanja kordonskog sustava i unaprjeđenja zdravstva.²²³ Korak daljnjoj organizaciji 1728. predstavlja osnovana *Pestpolizey* nakon čega stvaranje stalnog sanitarnog kordona na habsburško-osmanskoj granici dobiva ključne preduvjete.²²⁴ Ideju Josipa I. iz 1713. nastavio je Karlo VI. reskriptom iz 22. listopada 1728. kada car ozakonjuje održavanje kordona uzduž istočnih granica Monarhije i izdaje naredbu o uvođenju stalnih mjera opreza protiv epidemija.²²⁵ Mjere s početka stoljeća predstavljaju začetke protuepidemijskih mjera i privremena rješenja, no postavile su temelje za drugo desetljeće osamnaestoga stoljeća, točnije 1726. kada bečki dvor obavezuje civilne vlasti u ugarskim zemljama, Ugarsko namjesničko vijeće i Hrvatski sabor na komunikaciju po pitanju kretanja zaraze s vlastima Mletačke Republike putem unutarnjoaustrijskih vlasti. U isto vrijeme je Dvorsko ratno vijeće bilo zaduženo za komunikaciju s časnicima Vojne krajine i carskim povjerenikom u Carigradu. Tada je već uveden i period karantene za ljude i robu pristigle iz europskog dijela Osmanskog Carstva u duljini od 21 dana, robu 28 dana, a za ljude i robu s Orijenta čak 40 dana. U pograničnim mjestima grade se karantene, a dva mjeseca kasnije postavlja se stalna straža (*Offiziercordonposten*) cijelom dužinom kopnene granice prema osmanskoj strani na rijekama Tisi, Savi i Dravi koja je izvještavala o stanju bolesti na osmanskoj strani.²²⁶ Ubrzo je 1731. donesena *Contumaz und respective Reinigungsordnung* (Naredba o kontumacu i raskuženju) čime je utvrđen sanitarni postupak prilikom prolaska putnika.²²⁷ Zdravstveno povjerenstvo Donje Austrije prerasta u središnju instituciju protuepidemijske zaštite u Monarhiji s ovlastima delegacije liječnika i kirurga u zaražene krajeve, informiranja o zdravstvenom stanju u okolnim krajevima i izdavanja potrebnih mjera.²²⁸ U ovom periodu 1730-ih osnivaju se sanitarne komisije u Osijeku i Karlovcu kao regionalnih komisija za kontrolu zdravstvenih prilika i nadgledanje Sanitarnog kordona prostora Slavonske vojne granice i civilne Slavonije, odnosno Karlovačkog generalata. Glavni fokus komisija bile su epidemije, kako ljudske tako i stočne. Komisije su međusobno komunicirale ne bi li u slučaju pojave epidemije mogle pravovremeno

²²² Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije“, 127.

²²³ Dugački; Regan, „Povijest zdravstvene skrbi“, 46.

²²⁴ Ivana Jukić; Maja Katušić, „Svakodnevlje“, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem – hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić (Zagreb: Matica hrvatska, 2013.), 234.

²²⁵ Dugački; Regan, „Povijest zdravstvene skrbi“, 45. - 48.

²²⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 87. - 92.

²²⁷ Slavko Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, (Novi Sad, Matica srpska, 1998.), 43.

²²⁸ Horbec, *Zdravlje naroda*, 87. - 92.

podići kordon prema zaraženom području.²²⁹ Što se slavonsko-srijemskog dijela tiče, on se sredinom 18. stoljeća dijeli na Paoriju (civilni) i Militar (vojni dio). S vojnim dijelom oko Virovitice, Požege, Osijeka i Petrovaradina dolaze i kirurzi-ranarnici, vojni liječnici te nešto kasnije i ljekarnici. S vojskom pomiču se s vremenom prema istoku, a u gradovima iza vojske znalo bi ostati medicinsko osoblje koje bi gradilo infrastrukturu. Godine 1730. osniva se Slavonska sanitarna komisija sa sjedištem u Osijeku (Prema Skenderoviću 1738. osniva se Sanitarno povjerenstvo u Petrovaradinu, a 1739. se spominje Sanitarna deputacija u Osijeku, odnosno kasnije Slavonsko sanitarno povjerenstvo s jurisdikcijom nad civilnim i vojnim dijelom Slavonije)²³⁰ obuhvaćajući područje od Petrovaradina preko Dunava do Zemuna i Savom do ušća Une u Savu kod Jasenovca te zapadnih međa Virovitice. U praksi, Komisija je bila zadužena za cijelu Slavonsku vojnu krajinu, odnosno Petrovaradinsku, Brodsku i Gradišćansku pukovniciju te područja Srijemske, Požeške i Virovitičke županije. Od 1756. ova će Komisija biti podložna Sanitarnoj komisiji Banske Hrvatske koja je obuhvatila kontumace od Zemuna do Senja. Slavonski generalat bio je dio Vojne krajine i u početku podređen Ratnom vijeću u Grazu, a od 1743. istom vijeću samo u Beču. Osnovan je 1701. sa sjedištem u Osijeku, a između 1783.-1792. sjedište ujedinjene Slavonske i Banatske generalkomande (sa sjedištem u Temišvaru) bilo je u Petrovaradinu da bi nakon razdvajanja ostalo tako do 1848. kada je u Zagrebu sve do ukidanja Vojne krajine.²³¹ Čini se da zagrebačka sanitarna komisija poput onih u Osijeku i Karlovcu nije postojala o čemu govori i Krčelić u svom djelu *Annuae* kada komisiju u Banskoj Hrvatskoj spominje tek 1756. godine. Iz opisa u kojem navodi probleme te komisije, jasno je da je Dvor uspješno organizirao sanitarni kordon u dijelovima vojne uprave, a na prostoru Hrvatskog sabora ta organizacija je bila teže provediva.²³² Uzrok treba naći u odbijanju hrvatsko-ugarskog plemstva reformama iz središta jer su reforme percipirane kao oduzimanje suvereniteta tj. lokalne moći.²³³ Javni poslovi na području Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva potpadali su u ruke staleških institucija koje su u sklopu Sabora ili Hrvatske kraljevske konferencije, donosile protuepidemijske mjere koje ipak nisu imale jasne oblike i svodili su se na reaktivnu borbu s bolesti, izolacijom već pogođenog mjesta.²³⁴ Period 1730-ih označava prvi „val“ kordonske institucionalizacije paralelno s epidemijom južno od Save 1730. kada se osniva najznačajniji kontumac na spoju Podunavlja i Balkana, onaj u Zemunu. Do 1740. ove će

²²⁹ Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije“, 126. - 129.

²³⁰ Skenderović, „Sanitarni kordon“, 315.-320.

²³¹ Zdenko Samaržija, „Habsburško vojno zdravstvo u Slavoniji i Srijemu do ukidanja Vojne krajine“ *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmacie medicinae veterinariae* 32 (2013): 95. – 99.

²³² Baltazar A. Krčelić, *Annuae ili Historija*, (Zagreb: JAZU, 1952.), 332.

²³³ Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije“, 130.

²³⁴ Horbec, *Zdravlje naroda*, 87.-92.

sanitarne stanice biti osnovane u Brodu, Mitrovici, Gradiški, Pančevu, Oršovi, Paraćinu i dr.²³⁵ Lazar Čelap smatra kako je kontumac u Zemunu postojao već 1727. godine.²³⁶ Moguće da je i postojao, ali tek nakon kraja austro-turskog rata 1740. Karlo VI. odobrio je odluku da se u Banatu uređuju stalne karantenske stanice tj. početak rada kontumaca.²³⁷ Iako se pretpostavlja da brodski kontumac funkcionirao od 1730-ih prema nekima čak i 1720-ih, njegov rad formalno počinje 1743. godine. Kordon se duž ličko-bosanske granice jasno formira tek nakon što je epidemija 1760-ih poharala Liku.²³⁸ Nakon pojave kuge u Lici 1762. granica će se u epidemiološkom smislu još jasnije formirati te će uz *Opći zdravstveni pravilnik* 1770. godine biti donesen i Propis protiv kuge (*Pestreglement*).²³⁹ Janko Barle smatra da je epidemija 1739. s onom oko Siska 1744. „prisilila“ vlast da postupak organizacije ubrza. Ratno vijeće tako 1742. pita varaždinskog generala baruna Gallera treba li postaviti na granici s osmanskim teritorijem još jedan kordon radi kuge, što on nije smatrao nužnim smatrajući postojeće mjere dovoljnima. Kako bilo, ovo je svojevrsna indikacija kako cjeloviti sanitarni kordon na Savi tada još ne postoji. Kuga koja će zadesiti Kostajnicu 1743. predstavlja potencijalni povod koji je mogao nagnati vlast da dovrši Kordon na Savi. Ovo pitanje konačno će biti riješeno u vrijeme terezijanskih reformi reorganizacije Vojne krajine i slavonskog Provincijala kada će vlast stvoriti čvrste temelje državne strukture u Slavoniji.²⁴⁰ Bitnu ulogu u funkciji sustava Kordona igrao je i ban Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva. Dužnost je primarno proizlazila iz njegove vojne funkcije zapovjednika Banske krajine i vrhovnog kapetana Kraljevstva, čime je sudjelovao pri stvaranju sustava zdravstvenih povjerenstava u Vojnoj krajini te je komunicirao s povjerenstvima u Transilvaniji, Osijeku i Karlovcu.²⁴¹ Oko 1740.-ih pojavljuju se prve kontrolne sanitarne stanice i mjesta – rašteli i čardaci.²⁴² Godine 1753. Zdravstveno povjerenstvo Donje Austrije uzdiže se u rang samostalne institucije nakon čega slijedi organizacija lokalnih zdravstvenih povjerenstava, i to prvo onih koja sjedišta pronalaze u Vojnoj krajini zbog čega je važnu ulogu odigralo i Dvorsko ratno vijeće.²⁴³ Duž osmansko-habsburške granice postavljen je lanac raštela, stražarskih mjesta i čardaka. Najprometniji rašteli bili su Zavalje i Maljevac gdje se raskuživalo dimom, pranjem u octu ili prozračivanjem.

²³⁵ Luka Jakopčić, *Rijeka Sava i proturječja habsburške imperijalne periferije u 18. Stoljeću* (Diplomski rad, Zagreb, FFZG, 2014.), 127.

²³⁶ Čelap, „Arhivski fond“, 343.-344., Buczyinski navodi kako je zemunski kontumac osnovan 1754. godine. (Buczyinski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 198.)

²³⁷ Buczyinski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 196.

²³⁸ Jakopčić, *Rijeka Sava*, 126.-130.

²³⁹ Buczyinski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 196.

²⁴⁰ Skenderović, „Kuga u Požegi“, 162.

²⁴¹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 60.

²⁴² Dugački; Regan, „Povijest zdravstvene skrbi“, 45.-48.

²⁴³ Horbec, *Zdravlje naroda*, 87.-92.

Habsburška je Monarhija uz kordonski sustav organizirala i liječničku službu. Tako je u sjedištu svake pukovnije, u 12 satnija, bilo 2 liječnika i 12 nižih liječnika. Razvoj ovih institucija i postavljanja medicinskog osoblja pratit će daljnji razvoj ljekarni.²⁴⁴ Pojava Kordona pojedine dijelove Vojne granice izložila je ugrozi pa je tako Karlovački generalat koji je ovisio od uvoza bosanskog života bio direktno ugrožen.²⁴⁵ Jedni od prvih raštela od 1768. postavljeni su upravo na ovom području.²⁴⁶ Zatvaranje ovog prostora tj. granice prema osmanskoj Bosni nakon kuge 1762. prema izvještaju iz 1774. Karlovački je generalat doveo gotovo do propasti u ekonomskom smislu. Zatvaranje ove granice značilo je obustavu nesmetane razmjene soli za žito i korištenje kvalitetnih bosanskih pašnjaka što je dovelo do gladi i iseljavanja. Te 1774. predlaže se popuštanje mjera zbog realnosti na prostoru granice koju kordon nije ometao (upadanje razbojnika) kako bi Senj i Karlobag opet postali gospodarski relevantni. Ljudi su s osmanskim prostorom preko Karlovačkog generalata prolazili gotovo nesmetano, isto kao što bi krajišnici odlazili u Bosnu te je zaključak bio kako je kordon na ovom prostoru bio tek opstrukcija trgovine i uzrok bijede.²⁴⁷ Prosperitet tj. uspjeh gradova uz sanitarno-kordonski sustav u blizini rijeke služi kao pozitivan primjer funkcije Sanitarnog kordona. Slučaj Karlovačkog generalata spada u primjere gdje je okoliš otežavao sve ono što je zamišljeno da će Sanitarni kordon ispunjavati. Kordon se na području ličko-bosanske granice u usporedbi s drugim područjima uspostavlja kasnije, a specifičan okoliš tamošnjeg pograničja postat će ogledan primjer kako je Sanitarni kordon bio razlog ekonomskog propadanja ovog područja. Gradovi uz pogranične rijeke prosperirali su, a područje Karlovačkog generalata nije moglo biti hermetički zatvoreno kako je bilo zamišljeno. U neuspješnom pokušaju da se ilegalni prelasci onemoguće, samo se oštetilo ekonomiju i svakodnevicu ovog specifičnog područja zbog čega dolazi do gladi i iseljavanja. Primjer ovakvog negativnog utjecaja sanitarno-kordonskog sustava bio je jedan od argumenata protiv njegovog postojanja od strane antikontagionista i liberalne buržoazije koja je upravo takve situacije poput prestanka trgovine željela izbjeći.²⁴⁸ Kordonski sustav pokušao se prilagođavati i živjeti između izolacijskih i komunikacijskih mjera. Na prostoru današnje Hrvatske preko riječne granice moglo se ući na tri mjesta (Kostajnica, Stara Gradiška, Brod), a na još frekventnijoj točki na istoku mreža je bila još gušća (Mitrovica,

²⁴⁴ Dugački; Regan, „Povijest zdravstvene skrbi“, 45.-48.

²⁴⁵ Rothenberg, *The Military Border*, 42. - 43.

²⁴⁶ Mirko Valentić, „Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini“ u: *Sanitarni kordon nekad i danas: zbornik*, ur. Janko Vodopija (Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske-Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 1978.), 22.

²⁴⁷ Buczyński, „Kuga, kontumaci i karantena“, 203.

²⁴⁸ Sechel, „Contagion Theories in the Habsburg Monarchy (1770-1830)“, 55.-58.

Zemun, Pančevo, Oršova i dr, uz još 11 kontumaca/raštela na području Transilvanije).²⁴⁹ Dolaskom na vlast, Marija Terezija unaprjeđuje studije medicine te stvara državni aparat koji odluke Dvora treba provoditi na terenu. Za to su joj dobro došle već osnovane sanitarne komisije koje je ona vidjela kao regionalne komisije međusobno umrežene i podređene Dvorskoj sanitarnoj komisiji. Na ovom prostoru sustav je sanitarnih komisija na istoku započinjao već spomenutom Slavonskom sa središtem u Osijeku (s jurisdikcijom nad tri slavonske županije i pukovnije). Na ovu komisiju nastavljalo se područje Zagrebačke sanitarne komisije s jurisdikcijom nad hrvatskim županijama i Varaždinskim generalatom. Mreža ovog sustava završavala je s Karlovačkom sanitarnom komisijom koja je kao što je spomenuto jurisdikciju imala na prostoru Karlovačkog generalata. Komisije su bile zadužene za nadzor rada kontumaca na području jurisdikcije, odnosno Karlovačka kontumace u Slunju i Radanovcu, Zagrebačka u Kostajnici, a Slavonska u Staroj Gradiški, Brodu, Mitrovici i Zemunu iz čega se jasno vidi da je slavonska komisija bila daleko najzaposlenija s obzirom na broj kontumaca i činjenicu da je većina robe išla preko kontumaca u Zemunu. Od 1767. kada se osniva Hrvatsko kraljevsko vijeće, dolazi do potrebe za organizacijom središnje sanitarne komisije koja će od tada biti zagrebačka nadležna na prostoru Banske Hrvatske i hrvatsko-slavonske Vojne granice. O izgledu Slavonske sanitarne komisije saznajemo iz dokumenta 1762. u kojem se navodi kako je bila sastavljena od predstavnika svake od triju županija i predstavnika Slavonske vojne granice i liječnika (*Staabs Medicus*, najvažnija liječnička funkcija u Slavonskom provincijalu) iz čega se vidi da je u kontekstu zdravstva postojala civilno-vojna vlast. U Slavoniji će u ovom periodu postupno dolaziti do povećanja broja školovanih liječnika u gradovima i drugog medicinskog/zdravstvenog osoblja.²⁵⁰ Zbog kužnih epidemija donose se zakoni i propisi po pitanju javnog zdravstva, a vjerojatno najpoznatiji (osobito na temu Sanitarnog kordona) je *Generale Normativum Sanitatis* Marije Terezije iz 1770. koji je dodatno unaprijedio funkciju sanitarnih komisija s političkim predstavnicima i doktorima medicine. Sama godina objave ovog pravilnika govori o kontekstu tj. fokusu prema granici s Osmanskim Carstvom do čega je moglo doći nakon fokusa i ratova okrenutih prema zapadnim granicama Monarhije. Ovime je potvrđeno postojanje Slavonske i Karlovačke sanitarne komisije kao i one na čelu s banom zaduženoj za ostatak Hrvatske. Za sanitarna pitanja u Ugarskoj brinulo je Ugarsko namjesničko vijeće (npr. Borsa u županiji Maramaros), uz iznimku Temišvarskog Banata (kontumaci u Mehadiji, Schupaneku i Pančevu)²⁵¹ i

²⁴⁹ Jakopčić, *Rijeka Sava*, 127.

²⁵⁰ Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije“, 131.-133.

²⁵¹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 271.

Transilvanije (na granici s Vlaškom Roter Turm, Timis, Bran, Buzau i Vulcan, a prema Moldaviji Rodna, Ojtoz, Csik-Gymes i Biritzke)²⁵² koji su imali zasebne komisije. Zemaljskim sanitarnim komisijama bili su podčinjeni okružni sanitarni uredi koji su vodili brigu o sanitarnim aspektima na razini grada, okruga ili distrikta u zemljama. Najveći dio zdravstvenog zakona bio je posvećen Sanitarnom kordonu, u njemu su navedeni svi propisi od čuvanja kordona, mogućnosti prelaska u kontumacima, duljini karantene, načinu raskušivanja i ostalo, no sam zakon nije promijenio ništa što se već prije nije obavljalo pa tako važnost dokumenta jest njegov opseg vezan uz Kordon čime ukazuje na važnost ove institucije u sklopu Monarhije.²⁵³ Slavonija i Srijem će dotadašnju organizaciju u tri županije (Požešku, Virovitičku i Srijemsku) i Slavonsku vojnu krajinu s 3 pukovnije (Gradiška, Brodska i Petrovaradinska) održati do 1785. kada Josip II. ukida županijsku upravu, a područja zadržava kao administrativne oblike. Novom podjelom će Virovitička i Srijemska županija s tri susjedne ugarske tvoriti Pečuški okrug do 1790. kada se obnavljaju staleške institucije i županije.²⁵⁴

Kraj 18. stoljeća označava rast komunikacije i trgovine između habsburške i osmanske strane, osobito nakon sporazuma 1784. kada je uvoz oslobođen protekcionističkih zapreka kada osmanski dio Balkana postaje glavni izvor sirovina za austrijski prostor.²⁵⁵ Uskoro će ovo područje opskrbljivati veći prostor Monarhije zbog čega će se očigledno 1785. karantena *Chenotovim patentom* ukinuti ako bolest ne postoji, odnosno skratiti na 10 dana ili 20 dana ovisno o stupnju sumnje. Već 1820. regularna karantena svela se na dezinfekciju i propuštanje što jasno svjedoči o utjecaju ekonomije na funkcioniranje Kordona.²⁵⁶ Iako su tri stupnja karantena odbačena 1820. te je uvedena dozvola za prolaz granice uz potvrdu i dezinfekciju, ilegalni prelazak još uvijek je bio najstrože kažnjavan.²⁵⁷ Postoji i otvoreni prijevor oko skraćivanja karantene u vrijeme Josipa II. s obzirom na to da neki autori spore je li karantena ukinuta 1785. godine.²⁵⁸ Kako bilo, patent o zdravstvu Josipa II. nisu bili isključivo motivirani ekonomskim aspektima. On je patente izdavao u skladu s novim shvaćanjima kuge. Stroži period i karantena vratili su se krajem stoljeća kada se kuga pojavljuje u Srijemu da bi se ponovno ublažili. O ulozi kordona svjedoči činjenica da je u periodu između 1709. i 1800. kuga

²⁵² *Ibid.*

²⁵³ Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije“, 136 - 141.

²⁵⁴ Ivica Lučić, *Vukovarska bolnica: svjetionik u povijesnim olujama hrvatskoga istoka* (Zagreb: Hrvatska liječnička komora, 2017), 27. – 30.

²⁵⁵ Slavko Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka* (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu; Institut za istoriju, 1979.), 10.

²⁵⁶ Josip Kljajić, „Vojnokrajaški čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću“ *Povijesni prilozi* 21/22 (2002): 138.

²⁵⁷ Perković, „Preventivno-zdravstvene građevine Grada Slavenskog Broda“, 1. – 14.

²⁵⁸ Jakopčić, *Rijeka Sava*, 130.

samo u dva navrata (1739. i 1795.) poharala Slavoniju i Srijem, a u 50-ima i 60-ima godinama ovog stoljeća kuga je harala Transilvanijom, Poljskom, Moldavijom, Vlaškom, Srbijom i Bosnom u više navrata. Primjer efikasnosti kordona jest epidemija iz 1762. kada je kuga probila kordon na Banatu u Pančevskom distriktu te se nakon širenja Vršačkim i Bečkerečkim distriktom ona zaustavila.²⁵⁹ Moguće je da su stroge mjere odigrale ključnu ulogu jer prema Rothenbergu je nakon kuge u Vlaškoj 1762.-1763. *Hof Sanitatis Deputation* na preporuku Paula Maximiliana Zwenhoffa pokušao produžiti period izolacije i robe na 84 dana što je ipak bilo previše rigorozno.²⁶⁰

Osim kontinentalnog dijela, mjere kroz 18. stoljeće fokusirale su se i na jadranske luke u kojima su zaraze bila nerijetka pojava. Poticanje trgovačkog puta od unutrašnjosti prema lukama dovela je i do različitih mjera u lučkim gradovima. Početkom 18. stoljeća političke granice sjevernog Jadrana bile su sljedeće. Papinska se država rasprostirala do delte rijeke Po, dok su Akvileja i Trst spadali pod habsburšku vlast, a većina obale istarskog poluotoka bila je mletački posjed. Habsburška uprava nastavljala se zapadno od Rijeke obuhvaćajući obalu i luke do ispod Karlobaga. Kao jedna od najboljih luka tog doba ističe se Bakar koji je Edmund Halley kao poslanik engleske vlade ispitivao, čak je i predlagao promjene poput utvrđivanja.²⁶¹ U usporedbi s jugom, sjeverni dio Jadrana kasni u karantensko-lazaretskoj službi. Spomen karantene na ovom prostoru pronalazimo 1610. kada općinsko vijeće odlučuje o 40-dnevnoj izolaciji ljudi koji dolaze iz Senja i Bakra.²⁶² Rijeka nakon 1717., kada dobiva status slobodne luke, gradi lazaret između 1722. i 1724. godine.²⁶³ Prema Josipu Bakiću, riječki lazaret gradi se 1726., a tršćanski 1730. godine. Oba lazareta nazvana su sv. Karlo po tadašnjem caru, a raskužba se odvijala prema mletačkom primjeru (npr. spaljivanje zaražene robe). Riječki se lazaret nalazio uz potok Škurinje zbog lakšeg namakanja i ispiranja robe što jasno ukazuje na značaj okoliša pri uspostavi protuepidemijskih institucija. U isto vrijeme, lokacija uz potok značila je nedostatak u pogledu da je potok zatrpavao plitku luku.²⁶⁴ Godine 1732. u Beču je izdan propis o karantenskim mjerama, a 1752. i dodatne upute o mjerama u svim lukama Austrijskog primorja. Od 1755. osmišljen je kompletan protuepidemijski sustav, koji će

²⁵⁹ Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije“, 136 - 141.

²⁶⁰ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

²⁶¹ Veselin Kostić, *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima*, (Rijeka: Adamić, 2006.), 20.

²⁶² Josip Bakić, „Sedam stoljeća borbe protiv unosa zaraza u Hrvatske krajeve – Osvrt na 60. Obljetnicu ustroja suvremene djelatnosti DDD u Hrvata“ *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/28 (2011): 6.

²⁶³ Horbec, *Zdravlje naroda*, 87. - 92.

²⁶⁴ Izdržavanje karantene će s dolaskom francuske vlasti biti prebačeno u Kraljevicu, a s ponovnom austrijskom od 1818. karantena se izdržala u Martinšćici. (Josip Bakić, „Sedam stoljeća borbe protiv unosa zaraza u Hrvatske krajeve – Osvrt na 60. Obljetnicu ustroja suvremene djelatnosti DDD u Hrvata“ *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/28 (2011): 6.)

predvoditi „Zdravstvena služba u Trstu“, na prostoru Primorja oslanjajući se na lazarete u Trstu i Rijeci te mrežu zdravstvenih ureda koji su do tada bili sastavni dio lučke uprave (Rijeka, Senj, Karlobag, Bakar).²⁶⁵ U Rijeci pedesetih godina 18. stoljeća donose se sanitarne odredbe koje su propisivale skupljanje smeća, godišnje čišćenje gradske kanalizacije, uređivanje nužnika po privatnim kućama, tjedno metenje pred dućanima te zabranu držanja životinja u gradu izuzev konja.²⁶⁶ Zdravstveni poslovi unutarjoaustrijskog Primorja spominju se u *Općem zdravstvenom pravilniku* pa se tako spominje Glavni zdravstveni zakon iz 1755., onaj iz 1757. (u kojem se spominje Tršćanski magistrat koji vodi poslove zdravstva te zdravstvena povjerenstva u Rijeci, Senju i Karlobagu), patent iz 1764. (propisi za manje luke i obalu te obalu u Furlaniji) te patent iz 1766. kojim su određene kazne za one koji ne poštivaju propise što je odrazilo podređenost zakona javnom zdravstvu u svrhu ostvarenja „javne sreće“.²⁶⁷ Strogi propisi sanitarnog sustava kočili su i trgovinu Senja pa je tako nakon posjeta komesara Sanitarne dvorske deputacije 1763. donesen niz mjera kojima je zabranjeno brodovima pristajati i usidriti se u malim lukama te uskoro Karlobag, Senj, Bakar i Rijeka postaju gradovi zatvoreni za pomorski promet, barem privremeno.²⁶⁸ Jedan od važnih javnozdravstvenih zakona vezan uz Rijeku (i Trst) jest onaj Marije Terezije iz 1769. koji se fokusira na sprječavanja unosa bolesti putem velikih luka. On se nastavljao na zakon *Gesundheits-Ordnung* iz 1755. koji se ticao Rijeke, Senja i Karlobaga. U onom iz 1769. spominju se lazareti za sumnjive ljude i robu, a u komunikaciji s Bečom bio je zdravstveni magistrat u Trstu. Svi brodovi, osobito sumnjivi, bili su karantena u postojećim kontumacima, a nadležni gradski magistrat trebao je osigurati hranu i piće te evidentirati smrtne slučajeve.²⁶⁹ Princip karantene u ovim lukama preuzet je od onog u Mletačkoj Dalmaciji pa je tako do 18. stoljeća postojao period od 7 ili 40 dana za „čiste“, odnosno „sumnjive“ pojedince koji bi nakon ovo perioda mogli napustiti brod i krenuti prema karanteni. Zanimljivo je da bi u slučaju visoke osobne higijene tj. ako bi se ljudi s broda presvukli u čistu odjeću morali bi izdržati 5 dana manje u karanteni, no ovo nije vrijedilo za mornare. Nakon predkarantene na brodu u slučaju nesumnjivih oni su slani dalje na pregled 2 dana nakon čega su mogli ići dalje. Problem obitavanja u karanteni rješavao se dostavom hrane putem užeta izvana, a platiti se moglo samo novcem opranim u novcu ili slanoj vodi kako se navodi u pravilniku iz 1755. godine. Kovani

²⁶⁵ Horbec, *Zdravlje naroda*, 87. - 92.

²⁶⁶ Jukić; Katušić, „Svakodnevlje“, 234. – 238.

²⁶⁷ Horbec, *Zdravlje naroda*, 250. – 251.

²⁶⁸ Alexander Buczynski, „Trgovački pomorski grad Senj i Tršćanska trgovačka intendantca (1752.-1775.) *Senjski zbornik* 18 (1991): 212.

²⁶⁹ Dubravko Habek, *Prva vojna i građanska bolnica u Bjelovaru i njena uloga u organizaciji zdravstvene skrbi Varaždinskog generalata* (doktorska disertacija, Zagreb, 2011.), 68.-69.

novac 15 godina kasnije morao se dezinficirati u kipućoj slanoj vodi, a u sumnjivim situacijama kipućoj octenoj otopini. Osobne stvari smatrane su opasnima. Donje se rublje odmah pralo, a ostatak odjeće se provjetrao. Vrijedne stvari su se mogle čuvati. Papir je dimljen gorućim sumporom ili pak paren kipućom otopinom octa. Proces čišćenja za trgovce i putnike smještene u posebne prostorije provodio je njihov osobni čuvar. Koliko će dana roba provesti u procesu čišćenja ovisilo je o više faktora. U sumnjivim slučajevima ona bi ostala zatvorena, a osobne stvari prozračivale bi se do 3. ili 5. dana na palubi. Nakon toga bi osobu s tim stvarima doveli u karantenu, a roba bi se otpakirala na gornjoj palubi te prema opasnosti razvrstala i ostavila na svježem zraku. Tamo je bila 10 ili više dana tj. sve dok štakori ne bi ostali u donjoj palubi ili ne bi bili ubijeni. Ako je bilo previše robe, ona se provjetrala u više navrata. Nakon prolaska ovih metoda u svrhu rješavanja od buha i štakora, roba je mogla ući u luku i započeti s karantenom od 40 dana. Iako je 40 dana previše s obzirom na to da se simptomi kuge pokazuju 8 dana nakon zaraze, problem je bio zbog različitog protoka ljudi u različito vrijeme.²⁷⁰ Kratka usporedba mjera i funkcije kordona na vojnokrajiškom kopnu i austrijskom primorju jasno ukazuju kako je specifičan okoliš uvjetovao različite mjere i postupke sa zajedničkim ciljem.

Iako rad obuhvaća većinski granične protuepidemijske institucije i mjere prema osmanskom teritoriju, valja spomenuti kako je kuga znala dolaziti iz sjevernih i zapadnih krajeva. Iako su gradovi udaljeni od pograničja imali propisane javnozdravstvene mjere u svrhu izbjegavanja zaraznih bolesti, njihov sustav odražava empirijska iskustva graničnih prostora, a sam prostor predstavlja zasebnu istraživačku cjelinu. Ipak, valja spomenuti kako je grad poput Varaždina morao paziti na sjevernu granicu, na močvarna područja Ugarske i gradove poput Ptuja. Da bi se grad zaštitio od pošasti na Dravu su postavljane straže koje su branile prijelaz iz zaraženih krajeva. Slična situacija događala se za vrijeme haranja kuge srednjom Europom i pojavom na današnjem austrijskom i slovenskom prostoru kada preko Ptuja kuga prijeti Varaždinu.²⁷¹ Još je 1600. nakon haranja kuge Sabor odlučio kako nitko ne smije van zahvaćenih mjesta, niti ulaziti u njih, pod prijetnjom batinanja i zaplijene robe u slučaju trgovine. Kuga je utjecala i na gospodarstvo pa je tako primjerice ban Nikola Erdődy 30. 7. 1681. naredio da se tamo odgodi održavanje sajmov.²⁷² Godine 1645. zbog prijetnje kuge iz Međimurja, Varaždinska županija donosi odluku da na Dravi u preventivne svrhe postavi stražu.²⁷³ Čak je i Koprivnica morala

²⁷⁰ Balasz, Long Foley, „The Austrian success of controlling plague in the 18th century“, 84.-86.

²⁷¹ Gustav Piasek, „Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI do XVIII stoljeća“ *Godišnjak gradskog muzeja* 5 (1975): 69.-70.

²⁷² Ljubica Radović, „Političke, gospodarske i kulturne prilike Varaždina u 17. Stoljeću“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 12-13 (2001): 94.-95.

²⁷³ Petrić, *Pogranična društva*, 76.; Rudolf Horvat, *Povijest grada Varaždina* (Varaždin: HAZU, 1993.), 180.-181.

urediti karantenu u Drnju gdje bi odsjedali došljaci iz Ugarske zbog opasnosti od prijenosa kužne epidemije.²⁷⁴ Ipak, u ovim područjima karantena je bila privremenog tipa, a nadu u prevenciju polagalo se u Sanitarni kordon. S obzirom na to da govorimo o 18. stoljeću smatram kako treba spomenuti grad Bjelovar koji je kao i Sanitarni kordon jedan od simbola nove, reorganizirane Vojne krajine u duhu prosvjetiteljskih ideja. Promjena granica, reorganizacija Vojne krajine koja postaje „eksperiment zona“ prosvjetiteljskih reformi te vraćanje fokusa središta Habsburške Monarhije na jugoistočnu granicu zajednički su nazivnik nastanka Bjelovara i uređenja Sanitarnog kordona. Sanitarni kordon bio je usko vezan uz Vojnu krajinu, a Bjelovar je ostao na području „stare“ Krajine uzdajući se kao i navedeni gradovi u Sanitarni kordon kao zaštitu od epidemija.²⁷⁵ Iako se nakon Mira u Srijemskim Karlovcima i teritorijalnih promjena mislilo da će stari krajiški teritorij gubitkom osnovne obrambene funkcije biti vraćen hrvatskom banu i Saboru, ono je ostalo pod palicom bečkog Dvora.²⁷⁶ Štoviše, stari krajiški teritorij ostao je pod njegovom ingerencijom kao i oslobođeni prostor između Kupe i Une te onaj Slavonije i Srijema gdje se osniva Posavska i Podunavska krajina. Godine 1703. poveljom cara Leopolda I. oslobođen teritorij između Kupe i Une našao se pod vojnim zapovjedništvom bana tj. Kraljevine Hrvatske u civilnom smislu, zbog čega se područje nazivalo Banskom krajinom. Tako će biti do 1769. kada postaje sastavni dio Vojne krajine.²⁷⁷ Kao neka vrsta membrane postojale su vojne bolnice (izolatoriji, ksenodohiji, lazareti) van grada, gdje su osim bolesnika dolazili i zaraženi koji bi nakon nekog vremena provedenog u bolnici mogli ulaziti u gradove poput Bjelovara. Za uređenje zdravstva u Bjelovaru i ostatku Vojne krajine bilo je zaduženo Namjesničko vijeće u Varaždinu od 1767. koje nakon požara 1776. seli u Zagreb do 1779. kada se ukida. Vrhovno zdravstveno tijelo Vojne krajine bila je sanitetska deputacija koja će biti ukinuta 1776. kada zdravstvo potpada pod Bečko ratno vijeće. Predstavništvo ovog vijeća bila je *Landesgeneralkomanda* u Zagrebu gdje je bio i nadležni stožerni nadliječnik (*Oberstabsartz*). U stožernim mjestima zapovjednici sanitetske službe bili su stožerni ili pukovnijski liječnici. O zdravstvenom stanju Vojne krajine Bečko ratno vijeće izvještavala su povjerenstva za poslove zdravstva, a uz njih i Vrhovno vojno zapovjedništvo Banske krajine te Varaždinskog i Karlovačkog generalata sa svojim zdravstvenim povjerenstvima.²⁷⁸ Povezanost Bjelovara i Sanitarnog kordona jest i *Opći zdravstveni pravilnik* kojim su u Bjelovar pristigli

²⁷⁴ Petrić, *Pogranična društva*, 78.

²⁷⁵ Habek, *Bolnica u Bjelovaru*, 60.-64.

²⁷⁶ Fedor Moačanin, „Organizacijske strukture Vojne krajine do sredine 18. st.“ *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991-1992): 157.-163..

²⁷⁷ Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.), 15.

²⁷⁸ Habek, *Bolnica u Bjelovaru*, 65.-67.

svi profili zdravstvenog osoblja, ponajviše vojno. Glavni zaduženi za zdravstvo u gradovima poput Bjelovara bio je stožerni liječnik, ujedno i gradski tj. županijski fizik.²⁷⁹

Sanitarni kordon u praksi: ideje „odozgo“ u realnosti „odozdo“

Uspostava kordonskog sustava u svrhu prevencije epidemija svojevrsno je „kopiranje“ protuepidemijske borbe „na moru“ tj. putem karantena kao onih na obalama Mletačke Republike. Naravno, sustav nije mogao biti kao onaj određen za karantenu i prevenciju na obalama tj. maritimni (brod je primjerice mogao ostati na vodi 400-600 metara udaljen od obale kako štakori ne bi mogli doći do njega), već se morao prilagoditi (s „morskog“ na „kopneni“, isto vrijedi i za primjer transilvanijskih planina i gradova na Savi) specifičnom okolišu zbog čega će se usavršavati kroz 18. stoljeće. Okoliš je uvjetovao njegov izgled pa je tako ovisno o okolišu koji je oblikovao granicu bilo određeno gdje će biti kontumaci, gdje čardaci, a gdje rašteli. Iako je bilo manjih proboja epidemija, karantenski sustav kao neka vrsta „epidemiološke željezne zavjese“ značajno je smanjio i uspješno je prevenirao pojavu epidemija u 18. i 19. stoljeću što u svom članku zaključuju Peter Balasz i Kristie Long Foley.²⁸⁰ Kordon je nerijetko bio prometno područje kojim bi nesmetano prolazili sultanovi podanici. Njime je primjerice prolazila kopitnica (*Treppel Weg*) putem za zaprege koje bi vukle brodove krcate robom s juga Ugarske. Kopitnicu su koristili i osmanski trgovci, a podmićujući graničare na čardacima trgovci su sebi omogućili brži i jednostavniji način prijevoza velikih količina robe. Tako je kordon prvotno namijenjen sprječavanju prelaska ljudi i robe, postao prostor u kojem su ljudi i roba s osmanske strane povremeno slobodno fluktuirali. Stoga je Slavonska generalkomanda donoseći odredbe o uređenju vojničkog puta 28. 12. 1782. razmotrila prijedlog da se uz naknadu dopusti slobodna vuča osmanskih brodova po kopitnici.²⁸¹ Unutar tog sustava Kordon vojnih krajina u Hrvatskoj i Slavoniji zauzimao je velik prostor, ali bilo bi pogrešno reći kako je takav sustav mogla stvoriti isključivo vlast poput habsburške. Problem granica čini se kao nepremostiv u kontekstu ikakvog kordona s obzirom na to da je habsburška percepcija granice bila daleko od modernog shvaćanja granice kao imaginarne linije što je bitna pretpostavka u izgradnji protuepidemijskog sustava. Štoviše, politička granica je bila prije percipirana i poistovjećivana s onom prirodnom, doslovno fizičkom, između imperija i specifičnom okolišu koji je „stvarao“ šumsku, brdovitu ili riječnu granicu kordon se prilagođavao. Kao cilj ovog Kordona Mirko Valentić navodi: „karantenskim i drugim mjerama zaštititi privredu i krajiško stanovništvo od zaraznih bolesti. Štiteći Krajinu, sanitarni kordon štiti, isključivo, najveći

²⁷⁹ *Idem.* 74.

²⁸⁰ Balasz, Long Foley, „The Austrian success of controlling plague in the 18th century“, 73.-89.

²⁸¹ Matanović, „O nekim aspektima sanitarnog kordona“, 121-122.

rezervoar jeftine i dobro izvježbane carske vojke.²⁸² Kontekst kordona doduše, ne smije se shvaćati kao regionalne, već kao imperijalne prirode što je u ovome slučaju otežavalo kontrolu nad njime. Problem koji se održao sljedećih desetljeća bilo je pitanje povjeravanja održavanja Kordona što je na kraju zapalo krajišnike. Osim problema ljudstva, problem izazvan okolišem javio se 1739. kada Beogradskim mirom Monarhija gubi stečene posjede od Požarevačkog mira te se granica vraća na Savu i učvršćuje na Dunavu. Tek tada se počinje s gradnjom čardaka, raštela i svega što će granični i Sanitarni kordon učiniti onim što oni jesu. Sanitarni i krajiški kordon po materijalnoj infrastrukturi i ljudstvu se podudarao, što potvrđuju i sanitarne i vojnopolicijske mjere koje su bile isprepletene međusobno, ali ih se nije smjelo izjednačavati jer su se razlikovale po ciljevima. Cilj onog krajiškog bilo je sprečavanje „povreda“ granice s osmanske strane s naglaskom na razbojničke skupine kao i krijumčarenje, dezertiranje i emigraciju podanika do čega je često dolazilo zbog represivnosti ovog sistema. Budući da je „suhu među“ sa strane Karlovačkog generalata i Banske krajine bilo teško nadzirati, ovu službu obavljale su posebne vojnokrajiške službe, serežani. Na Dunavu i Savi patrolirale su lagane brodice šajkaša.²⁸³ Serežani su za razliku od redovnih krajiških vojnika nosili narodnu nošnju, a ne austrijsku vojnu uniformu.²⁸⁴ U realnosti je osim protuepidemijske, sanitarni kordon imao i trgovačku funkciju kao mjesto carine i nadzora trgovine i prometa, no njegov epidemiološki karakter predstavljao je manipulacijski potencijal. Stoga ne čudi da se u svrhu profita širenje lažnih glasina o kugi bilo uobičajeno kako bi se dovelo do nestašice zaliha tj. povećanja prodajne cijene robe s osmanskog teritorija. Isto tako, prešućivanje se pak događalo radi skraćivanja karantene robe i putnika.²⁸⁵ Sam kordon ponegdje je ispunio svoju funkciju, no negdje je i zakazao što dokazuje primjer Karlovačkog generalata iz druge polovice 18. stoljeća. Tamo su ljudi više-manje slobodno fluktuirali čime je protuepidemijska svrha izostala, dok je promet robe bio strogo nadziran i ograničen čime se ispunila kontrolna svrha, ali je došlo do ugroze stanovništva. Upravo to je dokaz kako je kordon u teoriji iz središta bio vrlo efikasan, no u praksi je bio fleksibilan, uvjetovan svakodnevicom na granici bio te se mogao razlikovati od prijelaza do prijelaza. U slučaju Karlovačkog generalata on je doveo do gospodarske krize zbog neprilagođenosti realnosti na granici, od one društvene pa do okolišne realnosti. Osim što su okolišni uvjeti uvjetovali gospodarski život krajišnika Karlovačkog generalata, oni su uvjetovali i lošu funkciju kordona jer su guste šume, doline i brda tvorile savršena mjesta za

²⁸² Valentić, „Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona“, 19.-20.

²⁸³ Roksandić, „Posavska krajina“, 73. – 77.

²⁸⁴ Buczynski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 191.; 200.

²⁸⁵ *Idem.* 202.

prelazak granice bez kontrole. Toga su bili svjesni i nadređeni koji su pokušavali intervenirati i prilagoditi uvjete pograničnoj realnosti.²⁸⁶ Stoga, uvjetovanost graničnih prijelaza okolišnim čimbenicima predstavljala je izazov koji se svladavao učenjem na greškama i „usavršavanjem“ kordona donošenjem mjera i određivanjem načina rada prilagođenog okolišu gdje se on nalazi.

Efektivna preventivna funkcija kordona svodila se na tri faktora: kordonsku stražu na granici, informiranje o stanju na osmanskoj strani i karantenskim objektima na graničnim prijelazima. Svi faktori ovisili su o Vojnoj krajini. Prvotno ovaj sustav nije funkcionirao idealno o čemu svjedoči i ljutnja Karla VI. na stražu kod Une koju je okrivio za prodor zaraze 1733. godine. Reforme u Vojnoj krajini koje će uslijediti narednih desetljeća unaprijedit će funkciju kordona po tom pitanju. Straža se uvela kao jedna od obveza krajišnika, a uz kopnene i riječne granice grade se čardaci i komunikacijski put koji ih je povezivao. Čardaci se grade na udaljenosti gdje je moguće vidjeti dvije susjedne postaje danju, odnosno čuti signal tijekom noći kako bi se ilegalne putnike preusmjerilo u karantenu. Obveza straže bila je patroliranje granice i traženje svježih tragova ujutro kako bi mogli obavijestiti nadležne radi eventualnih ilegalnih prelazaka. Stražari su imali slobodu korištenja oružja i uništavanja pronađenih predmeta, a kontakt s osobama s osmanske strane im je bio zabranjen. O strogoći posla govori činjenica da se pri smjeni straža čitalo na narodnom jeziku odlomke zakona po kojem je 1766., između ostalog, određena smrtna kazna svakom tko pomogne propustiti sumnjive. Pratnja onih koji su pokušali prijeći ilegalno granicu bila je posebno određena. Tako su stražari morali biti na sigurnom odstojanju od putnika ako nisu željeli i oni završiti u karanteni, a putem se izbjegavalo naseljena mjesta i gostionice. U slučaju noćenja smještaj se tražio u nenaseljenim objektima, a slamu gdje je putnik spavao se spaljivalo. Broj stražara ovisio je o procjeni opasnosti od širenja zaraze pa tako 1810. nalazimo brojke da za najmanje opasnosti od zaraza aktivno je 1140 vojnika, u vrijeme veće njih 2173, a u vrijeme najveće zaraze 2971. Osim njih, granicom je patroliralo 975 serežana. Iako se radilo o iskrivljenim podacima, ali i periodu ratnog razdoblja s Napoleonom što treba uzeti u obzir, sam dojam suvremenika koji piše o broju ljudi govori koliko je ozbiljno prelazak preko granice bio shvaćan.²⁸⁷ Buczyinski navodi kako su pukovnije Karlovačkog generalata i Banske krajine imale između 100 i 200 serežana na temelju čega procjenjuje da ih je u tom dijelu Vojne krajine bilo oko 920.²⁸⁸

²⁸⁶ *Idem.* 204.-205.; Prestroge mjere dovodile su do gladi pa su tako u omiškom kraju poznati slučajevi umiranja od gladi zbog prestrogih protuepidemijskih mjera. (Slavko Kovačić, „Omiški kraj u borbi od širenja epidemije kuge u godinama 1762-1765“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 53 (2021): 138.)

²⁸⁷ Horbec, *Zdravlje naroda*, 92. – 94.

²⁸⁸ Buczyinski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 200.

Drugi važan aspekt funkcioniranja kordona predstavlja kontinuiran proces prikupljanja i razmjene informacija o zdravstvenom stanju na susjednom osmanskome teritoriju kako bi se ranim prepoznavanjem opasnosti moglo reagirati u pravo vrijeme i na pravi način. Dubrovnik je ovaj aspekt shvaćao vrlo ozbiljno što se pozitivno odrazilo na njihove borbe s epidemijama. U Monarhiji se infrastruktura obavještanja sastojala od civilnih, diplomatskih i vojnih resursa, a za prikupljanje informacija bila su zadužena regionalna zdravstvena povjerenstva, generalkomande i kordonska straža, osoblje kontumaca, agenti i konzuli u Osmanskom Carstvu te pojedinci od povjerenja. Sve prikupljene informacije s terena slale su se preko povjerenstava u Beč, a da su informacije predstavljale veliku vrijednost dokazuje i primjer koliko ih je teško bilo otkriti. Naravno, kada govorimo o prikupljanju informacija treba reći da osim zdravstvene svrhe, ovo prikupljanje koristilo se za procjenu gospodarskog, političkog i društvenog stanja preko granice. Prvotno se to odnosi na niz uputa o prepoznavanju znakova koji bi mogli ukazivati na kugu među osmanskim stanovništvom. Zanimljivi su potencijalni pokazatelji prisutnosti bolesti osim onih očitih simptoma, a to su primjerice bili oprez svećenika kod posjete bolesnih, ukopi izvan naselja, ograđivanje kuća, odlazak imućnijih s posjeda ili povećanja potražnja platna kako bi se umrli zamatali u nj. Na osnovu ovih informacija određivao se period karantene pa je tako početkom 18. stoljeća ona trajala 40 dana za ljude i 6 tjedana za robu.²⁸⁹ Informiranje o stanju na drugoj strani bilo je podložno manipulacijama pa su tako obrtnici širili laži da uzrokuju manjak dobara ili bi pak lagali kako nema kuge da se smanji vrijeme karantene.²⁹⁰ Godine 1770. definirana su tri razdoblja za određivanje vremena karantene: zdravo razdoblje koje je značilo odsustvo glasina o epidemijama na osmanskome prostoru, sumnjivo razdoblje koje je vrijedilo tijekom epidemije u udaljenim krajevima Osmanskog Carstva i opasno razdoblje koje bi se proglašavalo za epidemije u susjednim krajevima. Ovo je značilo da se u vrijeme zdravog razdoblja propisivala karantena od 21 dana, u sumnjivom periodu 28, a u opasnim vremenima 42 dana.²⁹¹ U vrijeme normalnih vremena bez kuge kordon je čuvalo 4000 ljudi i karantena je trajala 21 dan, u slučaju sumnje čuvalo ga je 7000 ljudi i karantena je trajala 28 dana, a u slučaju opasnosti i potvrde zaraze kordon je čuvalo oko 11000 ljudi i karantena je trajala 48 dana. Ljude se segregiralo ovisno o zarazi kao i robu. Godine 1776. provedba se osobito postrojila nakon što je osoblje potpalo pod vojnu jurisdikciju koja je po prirodi bila stroža u provedbi odredbi. Postojale su i manjkavosti u organizaciji kordona

²⁸⁹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 92. – 94.; Valentić, „Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona“, 17.-26.

²⁹⁰ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

²⁹¹ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci“, 138.

ponajviše u smislu podmićivanja osoblja kako bi putnici mogli proći mirno i brzo.²⁹² Dinamika se odvijala s obje strane granice kako iz poslovnih, tako i iz osobnih/obiteljskih razloga. U počecima se poticalo migracije i povećanje broja ljudi unutar Slavonske krajine, no s vremenom se nakon militarizacije vrata zatvaraju, između ostalog i zbog opasnosti od epidemija pa se izbjeglice krajem stoljeća vraćalo nazad na osmanski teritorij. Eventualno se dopuštao ulazak u dublji tj. civilni dio Slavonije.²⁹³ Godine 1785. je procijenjeno kako se radi o preopsežnom periodu pa se ukida karantena u zdravom razdoblju (uz obvezu pranja robe i odjeće), dok su ostali periodi značili 10, odnosno 20 dana (42 za pojedinu robu) što će se zadržati i u 19. stoljeću.²⁹⁴

Kontumaci: esencijalni dio kordonske linije

Treći faktor pravilnog funkcioniranja Sanitarnog kordona u svrhu protuepidemijske zaštite predstavljali su kontumaci, odnosno postaje karantene postavljene na glavnim prometnicama uz granicu. Kontumaci su služili za kontrolu prekograničnog prometa, segregaciju potencijalno zaraženih ljudi, robe i predmeta te za provedbu propisanih mjera prevencije. Od početka 18. st. kontumaci su od privremenog karaktera dobili stalnu funkciju, a njihova organizacija je postajala sve složenija do 19. stoljeća. Broj medicinskog i nemedicinskog osoblja se povećavao, a u radu karantena odražavala su se nova saznanja o zarazama u istoj mjeri kao što je njihov rad pridonosio tim istim saznanjima.²⁹⁵ Iako popis potječe iz 1871., neposredno prije ukidanja kordona, na njemu se nalazi popis kontumaca i raštela koji bar okvirno može dočarati gdje se sanitarna linija protezala. Kao kontumaci na prostoru Hrvatsko-slavonske vojne krajine navedeni su Zavalje, Kostajnica, Brod na Savi i Zemun, a kao rašteli 1. razreda Maljevac, Stara Gradiška i Mitrovica, odnosno Srb, Lisičnjak, Prosičeni Kamen, Oblaj, Korlat, Dubica, Jasenovac, Svinjar, Kobaš, Šamac, Županja, Rajevo Selo, Rača, Klenak i Boljevci kao rašteli 2. razreda. Karantenska stanica dijelila se na zaraženi i izloženi dio. Zaraženi je bio ograđen palisadom i u njemu se prihvaćalo putnike i robu. Nakon izdržavanje karantene pristup je bio moguć nezaraženom dijelu. U nezaraženi dio spadala je glavna kontumacijska zgrada, spremišta i staje službenika, a u zaraženi dio smještaj je bio za putnike, skladište za robu te staja. Na tlocrtu, zgrada kontumaca uočava se kao zvijezda s tri kraka.²⁹⁶ Već na prvi pogled,

²⁹² Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

²⁹³ Damir Matanović, „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva: Mikrokozmos Brodske pukovnije i Gradačke nahije od kraja 18. Do sredine 19. Stoljeća“ u: *Prilozi/Contributions Instituta za istoriju u Sarajevu br.31*, (Institut za istoriju, Sarajevo, 2002.), 102.

²⁹⁴ Horbec, *Zdravlje naroda*, 92. – 94.

²⁹⁵ Horbec, *Zdravlje naroda*, 92. – 94.

²⁹⁶ Buczyinski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 198.

pozicija kontumaca vrlo je jasno uvjetovana okolišem. Konkretno, Zavalje je prirodno „zaštićeno“ Zavaljskom Dragom koja se ulijeva u Drobnicu, odnosno Unu koja je pak štit Kostajnice, a ona se kod Jasenovca spaja sa Savom koja štiti sljedeći kontumac u Brodu na Savi, a zadnji kontumac u Zemunu čuvan je na jugu Savom, odnosno Dunavom na istoku. Liniju toka ovih rijeka prate i kontumaci. Pozicija zemunskog kontumaca na dvije velike rijeke od njega je već u samom početku činila velik trgovački i protuepidemijski potencijal.

Kontumaci su kao stalne institucije dobile svoj oblik i funkciju između 40-ih i 60-ih godina 18. stoljeća. Još od početka stvaranja sustava kordona nalazimo lokacije predviđene za izgradnju kontumaca, a nestalni karakter tih institucija bio je uvjetovan prije svega nestalnom linijom kordona koja je prvotno ovisila o zarazi unutar same Monarhije. Prvi pokušaj uspostave stalne institucije karantene vidimo iz odredbe 1726. godine kojom se uz preduvjet suradnje Zdravstvenog povjerenstva, Dvorskog ratnog vijeća te lokalnih civilnih i vojnih vlasti pokušalo izgraditi sustav kontumaca na granici s osmanskim imperijem te osigurati kontinuitet održavanja, pravilnog funkcioniranja i osmisliti univerzalne mjere rada. Beč je prvotno pozivao lokalne uprave na preuzimanje odgovornosti što nije polučilo željeni uspjeh o čemu svjedoče opetovani dopisi Ugarskom namjesničkom vijeću, hrvatsko-slavonskom banu ili krajiškim pukovnijama. Razlog neuspjeha ovakvih planova ležao je u nedostatku infrastrukture koja bi podržavala rad kontumaca, odnosno prije svega građevina i prostora za smještaj ljudi i robe, nedostatak osoblja te financijskih sredstava.²⁹⁷ Kao primjer uspostave prvih kontumaca mogli bismo uzeti onaj u Paraćinu. Godine 1719. kada kuga prijete, osim uspostave privremenih kordona oko zaraženih mjesta, vojna vlast provodila je mjere na selu, a gradska vlast u gradu. Na selu je vojska branila društvena događanja, izlaske iz kuće te je ubijala perad, pse i mačke jer se vjerovalo da su potencijalni kliconoše. U gradovima je gradska vlast organizirala karantenu, a ulazak je bio moguć uz potvrdu. Krajem rujna 1719. zatvaraju se granice između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva te one na Dunavu, Timoku, Moravi, Drini, Savi i carskim lukama na Jadranu. Godine 1723. na temelju uvida u zdravstveno stanje u Osmanskom Carstvu donose se nove sanitarne odluke koje govore kako je kuga prošla i da se granice otvaraju, ali uz visok oprez i kontrolu tkanina iz Osmanskog Carstva. No iste godine kuga izbija u Paraćinu i Brašovu prema podacima Dvorske sanitarne komisije. Zbog toga se na granice postavljalo dežurne liječnike. Tako su primjerice u Paraćinu u kontumace postavljeni 1726. liječnik i dva kirurga. Tada se vojska priključila u zdravstvenu politiku države, zapovjednici i časnici graničnih garnizona u komunikaciji su s kontumacima te imaju ovlasti o donošenju

²⁹⁷ Horbec, *Zdravlje naroda*, 94. – 97.

mjera. Vojska je bila zadužena za pregled kontumaca poput onog u Paraćinu za kojeg se 1731. navodi da je u lošem stanju. Pretpostavlja se da je paraćinski kontumac izgrađen 1720. pod pokroviteljstvom grofa Odvajra. Godine 1736. kontumac je popravljen. Godine 1731. izdan je patent o kontumacima, pretpostavlja se zbog potencijalne opasnosti kuge iz Skoplja, Metohije i Kosova u jesen 1730. godine. Kada kuga izbija u Bosni 1732. ponovno se zatvara većina granica, a tada su kontumaci na granici stavljeni pod nadzor jednog zapovjednika i naređena je njihova adaptacija. Na razvoj, funkcije pa i samo postojanje utjecao je društveno-politički kontekst pa je tako onaj u Paraćinu 1737. za habsburško-osmanskog rata preseljen u Jagodinu, a nakon toga u Pančevo.²⁹⁸ Početkom 1740-ih institucija kontumaca polako poprima stalni karakter o čemu svjedoči spomen kontumaca Zemuna, Broda i Gradiške 1741., a uskoro je izgrađen i kontumac u Mitrovici. Oko 1743. gradi se kontumac u Kostajnici, u Banskoj krajini, koji će predstavljati centralno mjesto ne samo ove krajine, već i svih hrvatskih županija o čemu govori činjenica da su ga financirali hrvatski staleži. Narednih se desetljeća na području Karlovačke krajine podižu (stalni) kontumaci u Slunju i Rudanovcu te je tako do 1760-ih izgrađena mreža kontumacijskih objekata koji su predstavljali mjesta kontinuirane zdravstvene kontrole i preventivnu segregaciju putnika s osmanskog prostora. Faza izgradnje sustava poklapa se s periodom razvoja institucionalne strukture javnozdravstvene uprave, a državni erar u cijelosti preuzima financiranje izgradnje i kontinuiranog održavanja karantene što će omogućiti oslobađanje sustava od ovisnosti lokalno financiranja koje je često bilo nedovoljno što je vjerojatno utjecalo na uspješnu provedbu javnozdravstvene politike dvora po pitanju protuepidemijske zaštite. Upravo zato nemali broj autora pretpostavlja, kako je Sanitarni kordon predstavljao možda i najvrjedniju strukturu na istočnoj granici Monarhiji za sam Dvor. Općim zdravstvenim pravilnikom 1770. utvrdila se postojeća hijerarhija uprave i ujednačila i propisala njihova djelatnost, a prema toj odredbi cijeli sustav uzduž istočnih granica Monarhije bio je osmišljen na sljedeći način. U Transilvaniji je postojalo zasebno zdravstveno povjerenstvo pod predsjedanjem tamošnjeg vojnog zapovjednika, na granici s Vlaškom postojalo je 5 kontumaca: Roter Turm, Timis, Bran, Buzau, Vulcan i prema Moldaviji je izgrađeno još četiri postaje: Rodna, Ojtoz, Csik-Gymes i Biritzke. Temišvarski banat imao je stalne postaje kontumaca u Mehadiji, Schupaneku i Pančevu, a njima je ravnala zemaljska uprava u Temišvarskom Banatu. Na području Mađarske Ugarsko namjesničko vijeće u Požunu tj. Zdravstveno povjerenstvo u okviru tog Vijeća, vodilo je kontumac Bursa u tada ugarskoj županiji Maramures (danas Rumunjska). U Slavonskoj vojnoj krajini gdje je poslove vodilo

²⁹⁸ Miloš Đorđević; Milutin Miltojević, „Prevencija habsburških vlasti od širenja zaraznih bolesti u Srbiji u prvoj polovini XVIII. veka“, *Teme – Časopis za društvene nauke* 4 (2014): 1611.-1626.

Zdravstveno povjerenstvo u Osijeku postojalo je 5 kontumaca u: Banovcima, Zemunu, Mitrovici, Brodu i Gradiški. Ingerencija civilne Hrvatske i hrvatsko-slavonskog bana obuhvaćala je jedan kontumac, onaj u Kostajnici u Banskoj krajini i za njega je bilo zaduženo Zdravstveno povjerenstvo u okviru Hrvatskog kraljevskog vijeća sa sjedištem u Varaždinu. Zadnja točka bio je Karlovački generalat u kojem su kontumaci bili smješteni u Slunju i Rudanovcu pod vodstvom Zdravstvenog povjerenstva u Karlovcu pod predsjedništvom tamošnjeg generala. Ovakav sistem funkcionirao je ovako do druge polovice 19. st. izuzev djelomičnih promjena lokacija ili statusa karantena kao posljedica racionalizacije troškova ili pak izmjene u prometu ljudima i robom. Primjera radi, karantena u Banovcu se ukinula 1770. godine, dok je kontumac u Kostajnici pretvoren 1772. u raštel. Do 1820-ih broj stalnih karantena smanjivao se pa tako u Karlovačkom generalatu nalazimo karantenu Zavalje i raštel Maljevac, u Banskoj krajini raštel u Kostajnici i u Slavonskom generalatu karantene u Brodu i Zemunu.²⁹⁹ Kao što sam naveo, iste geografske odrednice i zaštićenost prije svega rijekom, a za neke dijelove šumom i brdima uočljiva je i danas ako se povuče linija od kontumaca do kontumaca, raštela do raštela ili pak čardaka do čardaka.

1) Izgled kontumaca

Kontumaci su kao dio Kordona bili na glavnim, a rašteli na sporednim prijelazima (odmah iza kordonskog pojasa) habsburško-osmanske granice. Kontumaci postoje već u 1730-ima, a rašteli se pojavljuju oko 1768. godine. Kontumaci se postavljaju okvirno između 1730. i 1740., prvotno kao drvene barake u kojima se dezinficira roba i provodi izolacija sumnjivih osoba. Kasnije se prilagođavao potrebama, sastavljen od većeg broja zgrada, smještenih na ocjeditom zemljištu, prvobitno ograđenih palisadama, a od 1770. uglavnom zidanih pečenom opekom. Oko svakog kontumaca bila je iskopana široka i duboka graba. Ovisno o situaciji propisi su se mijenjali pa je tako 1820. karantena značila da sve osobe koje dolaze u mirno vrijeme s potrebom iz mjesta otkud dolaze da je zdravo stanje bili su samo dezinficirani njihova odjeća i roba, dok su ostali stupnjevi bili kao i prije. Kazne su bile okrutne, točnije smrtno. U razdoblju ustroja pukovnija, zapovjednik pukovnijskog kordonskog odsjeka morao je obilaziti područje nadležnosti 2 puta tjedno, na konju uz pratnju konjanika. Na osnovu izvješća zapovjednika podsektora i osobnih zapažanja jednom tjedno pisao i slao izvješće sanitetskoj komisiji svoje Generalkomande.³⁰⁰ Izbor lokacije kontumaca ovisio je prvotno o graničnom prijelazu glavnim prometnicama i predgrađima urbanih središta gdje se očekivao najveći promet ljudi i trgovine.

²⁹⁹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 94. – 97.

³⁰⁰ *Idem*. 136. – 138.

Mjesta izgradnje morala su biti prozračna te postavljena uz izvor tekuće vode jer su pranje u vodi i provjetravanje predstavljali temelje metoda raskuživanja. O prostornoj organizaciji svjedoče nam dostupni planovi koji ukazuju na dvije osnovne faze izgradnje. U prvoj fazi odražavaju se odredbe prije 1770., poput *Praeclusio Hungariae Peste contaminate* iz 1709., *Pestpatent* iz 1710. te *Contumaz und respective Reinigungsordnung* iz 1738. godine. Ove odredbe i pravilnici postavljaju temelje segregacije putnika, robe i osoblja kontumaca te univerzalno osnovno načelo u radu i procedurama primjenjivanim tijekom karantene, no nisu detaljnije propisivali postupke. Iz ovoga je proizlazila i nešto jednostavnija struktura kontumaca, čiji se prostor sastojao od nekoliko zgrada većinski drvene gradnje, a dijelilo ih je šire dvorište. Primjer takvog kontumaca jest onaj u Slankamenu čiji plan potječe iz 1738. i svjedoči kako se kontumac sastojao od tri zgrade koje su okruživale oko 30 metara dugo dvorište. Dvije veće zgrade bile su površine oko 190 metara kvadratnih, a površina treće oko 100 metara kvadratnih. Stanovi ranarnika, svećenika i upravitelja bili su u istoj zgradi, sa zajedničkom kuhinjom i blagovaonicom te s dvije sobe za rekonvalescente. Druga zgrada bila je predviđena za bolnicu gdje su uz stan nadzornika bile tri bolničke sobe i prostor za pokapanje. Treća i najmanja zgrada bila je predviđena za skladište robe i mrtvačnicu. Princip segregacije ovdje je poštivan, no korištenje zajedničkih prostorija (bunar, sanitarni prostori) te smještaj mrtvačnice, bolnice i groblja unutar malog kompleksa predstavljali su opasnost za širenje zaraze. Izgradnja većih kompleksa kontumaca započinje s izdavanjem odredbe 1770. u kojem se ozbiljnije pristupilo i segregaciji. Na izgradnju kontumaca utjecao je i *Chenotov patent* iz 1785. u kojem su dorađene odredbe iz 1770. godine. Arhitektonski sklop kontumaca u toj fazi ukazuje na strožu segregaciju osoblja od putnika i robe kao i segregaciji putnika i robe prema vremena kad su prihvaćeni u postaju. Logično, kontumaci tada obuhvaćaju veću površinu, poput onog u Zemunu koji je predstavljao najprometniju stanicu, u kojem je prostor za putnike bio izgrađen na površini od 60000 metara kvadratnih. Primjer manjeg kontumaca jest onaj u Kostajnici s površinom od 2000 metara kvadratnih i kapacitetom za 150 putnika. Kontumaci su od okolnog teritorija bili odvojeni zidom ili palisadama visokim oko 10 stopa (cca. 3,16m). Krajem stoljeća u njima nalazimo dva dijela, onaj neeksponirani koji se sastojao od kancelarija i stanova osoblja i eventualno crkvi i gostionici te eksponirani dio koji je odijeljen visokom pregradom, prozračnom radi protoka zraka i opremljenom otvorima prekrivenim gustom žičanom mrežom. Eksponirani dio dijelio se na unutarnje i vanjsko dvorište gdje se putnike odvajalo od robe za postupak dezinfekcije. Prolazi su se nalazili na najnužnijim mjestima. Što se pak tiče zgrada, sastojale su se od tzv. koliba za smještaj putnika sa zasebnim odjeljenjima te od više skladišta za prihvata i odvajanje robe. Bolnice (lazareti) predviđene za smještaj

oboljelih bile su građene udaljenije od središnjeg kompleksa i uključivale su i mrtvačnicu. Spomenuti zemunski kontumac bio je u eksponiranom dijelu opremljen katoličkom i pravoslavnom kapelom, poštanskim uredom i gostionicama na usluzi putnicima, a sličan primjer kompleksnijeg kontumaca pronalazimo i u Brodu. Plan ovog kontumaca izrađen je 1770. prilikom njegove rekonstrukcije prema odredbama Pravilnika iz iste godine. Iz plana se vidi kako se kontumac sastojao od nekoliko odvojenih dijelova pa su tako stanovi za upravu bili od ostatka kontumaca odvojeni zidom, a obuhvaćali su stan direktora kontumaca te stanove kirurga i svećenika, svaki od nekoliko prostorija. Neki stanovi imali su ograđeno dvorište sa sanitarnim prostorom odvojenim od stambenih prostora, a koristili su se zajedničkim bunarom. Jedina veza između dva ograđena dijela, eksponiranog i neeksponiranog, bile su tri sobe za vizitu, odijeljene pregradom s otvorom predviđen za obavljanje pregleda na sigurnoj udaljenosti bez kontakta. Putnici su bili smješteni u dvije kolibe od koje je svaka imala 4 odjeljka. U svaki odjeljak smještao bi se jedan putnik, a iznimno njih više zajedno pristiglih u kontumac koji su tada činili *karantensku obitelj (Contumaz Familie)*. Odjeljak se sastojao od stambenog prostora, manje kuhinje s dimnjakom te ograđenog dvorišta opskrbljenog sanitarnim prostorom. Na taj način putnici su bili izolirani od kontakata, izuzev slugu na usluzi. Na otvorenom dijelu eksponiranog dijela postojale su ograde za provjetravanje odjeće i robe te bunar. Skladišta za oba dijela trgovačke robe bila su odvojena i opremljena za odlaganje. U udaljenom dijelu nalazila se bolnica od dvije prostorije, kuhinje i mrtvačnice sa sanitarnim prostorom na otvorenom.³⁰¹

2) Osoblje kao dio kontumaca

Razvojem mreže kontumaca dolazi do stalnog zaposlenja osoba koje će biti sve brojnije i specijaliziranije. U prvim, privremenim kontumacima, službenici su bili tamo neko vrijeme delegirani iz krajiških pukovnija ili središnjih institucija zaduženih za brigu o javnom zdravlju. Dužnost krajišnika u kordonskoj službi bila je propisana primjerice upravno-teritorijalnom reformom Josipa II. 1787. kada se uvodi sustav kantona u Vojnu krajinu, odnosno kada je podijeljena vojna i civilna vlast.³⁰² Najveća šteta nanosena je u biti stanovništvu na granici koje je uz ostale dužnosti i vojne vježbe dobilo dodatnih šest mjeseci u službi u sklopu kordona što je oduzimalo dragocjeno vrijeme za obradu i ovako siromašnih tala (naravno ovisi gdje, s obzirom na opseg grance i bioraznolikost koja ju prati).³⁰³ Što se tiče službe krajišnika,

³⁰¹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 97.- 101.

³⁰² Mislav Radošević, *Šume Brodske pukovnije u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća*, (Diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu: Sveučilište u Zagrebu, 2017.), 40.

³⁰³ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

svaki od njih je na kordonskoj dužnosti proveo godišnje oko 52 dana.³⁰⁴ Ovisno o stupnju rizika od zaraze, služba je varirala. Prvi stupanj (redovno stanje) značio bi mobilizaciju 4000 vojnika, drugi stupanj (pojava kuge u unutrašnjosti osmanskog teritorija) njih 7000, a treći stupanj (kuga u neposrednoj blizini) njih 11000. Osim spomenute dozvole za strijeljanje ilegalnih putnika, časnici su za vrijeme trećeg stupnja opreza mogli zatvoriti granicu i izolirati naselja bez konzultiranja s nadređenima službama.³⁰⁵ Vlasti su 1778. reformirale sustav Vojne krajine i podijelili krajišnike na tri kategorije. Prva kategorija označavala je vojnike s aktivnom kordonskom i vojnom službom za što su bili plaćeni s 12 guldena godišnje. Drugu kategoriju činili su vojnici koji su mijenjali vojnike prve kategorije na dužnosti i bili su pozivani na ratište za što su bili plaćeni 4 guldena godišnje. Treća kategorija, „rezerve rezervi“, nije bila plaćena, ali je bila obučena za borbu i za zadatak imali lokalnu obranu i kordonsku dužnost u slučaju odlaska prve dvije kategorije na front.³⁰⁶ Nakon odredbe Marije Terezije 1770. sanitarni je kordon dan vojsci na upravljanje, a graničari su besplatno morali vršiti kordonsku službu. Upravo je ovaj posao predstavljao najtežu dužnost o čemu svjedoči i činjenica kako su od 262 dana vojne službe u mirnodopskim godinama, na službu uz kordon morali utrošiti 192 dana. Kordonska služba Babogredske satnije uzimala je stražu za 6 čardaka, a nadzirala je one u Dubočici, Kestenu, Dubravici, Liskovcu, Strugi (i Novoj Strugi), Bristu i na poluotoku Brezovici. Potonji je bio poseban jer je Sava tamo bila vrlo plitka i mogla se prijeći pješice. Brodski su krajišnici primjerice nadgledali „mokri“ dio kordona uz Savu koja je bila granica pazeći na promet robe i kretanje ljudi.³⁰⁷ Upravo je ova prilagođenost službe primjer kako se ona prilagođavala određenim dijelovima kordona koji su negdje bili zahtjevniji više, negdje manje. Tu zahtjevnost najviše je imperirala okolina i prirodne odrednice određenog prijelaza pa stoga slučaj Brezovice predstavlja savršenu potvrdu ove tvrdnje. Prije odlaska na stražu, ljudi su morali prisustvovati na misi. Na savsku stražu izlazilo je od 33-38 vojnika s kaplarom.³⁰⁸ Broj vojnika običavao je u smjeni biti između 30 i 40, a u vrijeme opasnosti broj se udvostručavao. U periodu bez opasnosti broj na čardaku bio je između 5-10, ali je mogao biti i manji. Danju se naizmjenično odmaralo po pola posada, dok su svi po noći morali biti budni jer je noć predstavljala šansu za ilegalne putnike/trgovce. Čak je i zakonom bilo propisano da se oni koji spavaju na dužnosti ili ju prijevremeno napuste imaju strijeljati. Isto je

³⁰⁴ Rothenberg, *The Military Border in Croatia*, 48.

³⁰⁵ Buczyński, „Kuga, kontumaci i karantena“, 197.-198.

³⁰⁶ Rothenberg, *The Military Border in Croatia*, 62.

³⁰⁷ Matanović, „O nekim aspektima“, 117.; Matanović, „Svakodnevnica na granici“, 102.

³⁰⁸ Krunoslav Tkalac, *Babogredska kumpanija u sastavu brodske graničarske regimente*, (Vinkovci: Privlačica, 1994.), 36

vrijedilo i za praćenje ispravnosti oružja s obzirom na to da je bilo slučajeva kada se dolazilo s neispravnom puškom ili čak i bez nje.³⁰⁹ Strijeljanje (i nakon toga spaljivanje) propisivale se za vrijeme najveće sumnje na opasnost zaraze kada bi svi ilegalni prelaznici mogli biti ubijeni.³¹⁰ Često bi kao stražarska mjesta funkcionirale i vodenice pa su tako vodeničari morali biti naoružani, a ponekad bi i straže bile slane tamo. S vremenom su vodeničari pokušavali dizati mlinove u blizini čardaka zbog sigurnosti.³¹¹ Zapovjednik satnije dva puta tjedno je obavljao vizitu kordonske linije, dok je patrol-komandant morao svaku noć obavljati kontrolu, odnosno dva puta tjedno po danu. Dočasnik, zapovjednik čardaka bio je pak dužan kod promjene straže izvještavati o svim promjena na čardaku i nasipu za trajanja dužnosti kako bi pokazao da prati zbivanja. Najveću razinu kontrole predstavljali su zapovjednici kordona, visoki časnici s nadležnošću nad jednom pukovnijom, a za svoj su rad odgovarali pukovniji, generalkomandi i Dvorskome ratnom vijeću. Osnovna dužnost bila mu je dva puta tjedno proći čitavom linijom svoje pukovnije te popraviti nedostatke. Uz to, bio je dužan održati pismenu ili usmenu komunikaciju s osmanskim zapovjednicima kako bi zajedno otkrili prijetnju mjestima kojima su nadležni. Zapovjednik je bio predstavnik institucije Sanitarnog kordona s upravom kontumaca i službama iz unutrašnjosti Monarhije. Svi navedeni predstavljali su organizaciju koja je štitila Carstvo i ekonomski sustav od krijumčarenja robe i novca s osmanske strane.³¹² Najviše se krijumčarila sol i najstrože se i kažnjavala pa im je tako prijetila kazna od 20 godina zatvora u brodskom zatvoru. Vlasti su smatrale kako se krijumčarenje izvodi u suradnji sa stražarima pa su tako straže jedne satnije čuvale odsjeke drugih satnija. Tako su stražari Babogredske satnije stražarili na odsjeku granice sela Bošnja Županjske satnije. Jedna od mjera sprječavanja bila je i vizitacija krajiških kuća. Časnici su pregledavali količinu soli po kućama i u slučaju da se utvrdilo da je kupljena od krijumčara domaćin bi bio pretučen, a vijest je čitana u satnijama Slavonske granice kao primjer.³¹³ Što se osoblja generalno tiče, važna je 1738. kada je određeno da u svakom kontumacu mora biti prisutan liječnik ili kirurg koji će provjeriti zdravstveno stanje putnika te iako se to ne navodi, s obzirom na djelatnost dezinfekcije valja pretpostaviti kako je djelovao i određen broj sluga i stražara. O osoblju o kontumacu saznajemo iz jedne platne liste iz 1768. u Banskoj i Karlovačkoj krajini. U kostajničkom kontumacu nalazimo direktora Filipa Hallera te po jednog slugu i istražitelja. Aktuar bio je ujedno i aktuar Zdravstvenog povjerenstva Hrvatskog kraljevskog vijeća kao institucije nadležne za kostajnički

³⁰⁹ Matanović, „O nekim aspektima“, 117.- 119.

³¹⁰ Buczynski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 191.

³¹¹ Matanović, „O nekim aspektima“, 119.-120.

³¹² *Idem.* 120.-121.

³¹³ *Idem.* 122.

kontumac gdje i djeluje u službi. Direktor (*Directoribus Contumaciae*) je bio i kirurg što je pokrivalo zahtjeve za medicinskim osobljem. Kontumaci u Karlovačkoj krajini – Rudanovcu i Slunju – imali su 4 službenika, direktora kontumaca, kirurga, aktuara i slugu. Na ranijim planovima nalazimo stanove za svećenike te se pretpostavlja kako su oni bili u sklopu kontumaca, ali nisu plaćani iz erara. S Pravilnikom iz 1770. povećava se i broj osoblja pa tako znamo da su u sklopu kontumaca zaposleni direktor, liječnik ili kirurg, nadglednik robe, svećenik, prevoditelj, aktuar te više sluga i stražara. Direktore, medicinsko osoblje, prevoditelje i svećenike imenovao je vladar na prijedlog nadležnog povjerenstva, a ostalo osoblje imenovalo je povjerenstvo na prijedlog direktora kontumaca. Direktor je bio odgovoran za funkcioniranje kontumaca tj. efikasno provođenje protuepidemijskih mjera što je uključivalo provođenje odredbi nadređenih institucija i redovito izvještavanje o stanju u kontumacu i okolici te tumačiti odredbe nižim službenicima i kontrolirati njihov rad te paziti da se karanteni podvrgnu svi koji su bili u kontaktu s putnicima ili robom kao i kontrolirati prijem putnika i robe te pratiti stanje ispravnosti i infrastrukture potrebne za efikasan rad kontumaca. Iz navedenoga jasno je da je funkcija direktora kontumaca bila daleko najodgovornija funkcija u sustavu kordona.³¹⁴ Najvišu kontrolnu razinu predstavljali su zapovjednici kordona, visoki časnici čija se nadležnost protezala nad jednom pukovnijom, a za svoj rad su odgovarali upravo pukovnji te generalkomandi i Dvorskom ratnom vijeću. Osnovna dužnost bila mu je dva puta tjedno proći čitavom linijom svoje pukovnije te popraviti nedostatke. Uz to, bio je dužan održati pismenu ili usmenu komunikaciju s osmanskim zapovjednicima kako bi zajedno otkrili prijetnju mjestima kojima su nadležni.³¹⁵ Prema Pravilniku iz 1770. (koji se većinom tiče kordona i osoblja u sklopu njega) propisano je kako direktor mora biti *bogobožazan i skroman čovjek, nikako sklon opijanju, koji važne poslove svoje dužnosti može uvijek obavljati jednakom pažnjom i neprestanim trudom*. Ističe se kako je poštenje temeljna vrлина ovoga posla te sukladno tome ne smije biti podložan nikakvoj vrsti mita ili uslugama iz dobrih ili loših odnosa. Kao i svima u kontumacu, zabranjena mu je trgovina čime se pokušalo spriječiti pokušaj financijskih povlastica i utjecaja na osoblje kontumaca i eventualne propuste i povlašćivanje pojedinaca. Iste restrikcije nalazimo i u mletačkim protuepidemijskim institucijama kako i tamo ne bi došlo do podmićivanja, prevara i sl. Njemu su odgovarali liječnici i kirurzi putem izvješća, a on je morao kontrolirati skladišta robe preko raštela.³¹⁶ *Opći zdravstveni pravilnik* osvrće se na

³¹⁴ Horbec, *Zdravlje naroda*, 101. – 108.

³¹⁵ Matanović, „O nekim aspektima“, 120.-121.

³¹⁶ Horbec, *Javno zdravstvo*, 101. – 108.

osoblje i postupanje osoblja u sklopu Sanitarnog kordona.³¹⁷ Medicinski stručnjaci (u manjim kontumacima kirurzi, u većima liječnici i kirurzi) vodili su brigu o zdravstvenom stanju svih putnika i osoblju kontumaca te za provođenje protuepidemijskih mjera. I za ovu funkciju u 19. stoljeću pronalazimo izvore koji govore kako je za službu liječnika u kontumacu također potreban niz kvaliteta u kojima prednjače poštenje i moral. Dužnost liječnika i/ili kirurga bila je pregledati sve ljude koji su dolazili u kontumac, procijeniti mogu li se prihvatiti u kontumac kako bi se pratilo stanje svakog dana, a pri slučaju oboljenja poduzeti mjere. Osposobljavali su sluge za njegu bolesnika te za pomoć kod lakših zahvata. Direktor kontumaca pomagali su u poslovima i mijenjali ih za odsustva, a u manjim karantenama funkcija direktora i liječnika bila je objedinjena u jednoj osobi. Primjera radi, u kostajničkom kontumacu je 1769. za direktora postavljen kirurg Christian Schmerling koji je prethodno služio u Karlovačkom generalatu kao kirurg za zarazne bolesti, a 1771. je i u Rudanovcu kirurg bio na čelu kontumaca. Sličnost možemo uočiti i na prostoru Dalmacije gdje su lazaretima u ovom periodu liječnici ujedno bili i priori lazareta. Šezdesetih godina 18. stoljeća se počinje kontrolirati kvaliteta zdravstvene zaštite u kontumacima, osobito gdje nije bilo sveučilišno obrazovanih liječnika. Godine 1769. određena su ispitivanja kontumacijskih kirurga jer je iskustvo pokazalo da kirurzi nisu imali dovoljno znanja za rad u kontumacu što je dovodilo do kobnih posljedica. Zemaljski ili pukovnijski liječnici stoga su vršili godišnje vizitacije kontumaca kako bi utvrdili razinu njihovog znanja. Što se ostalog osoblja tiče, nadglednik robe brinuo je za trgovačku robu u karantenu, njezinu evidenciju, selekciju i skladištenje. Njegova dužnost bila je točno protokolirati robu radi kasnije izdavanja računa za njezino raskuživanje i potvrde o provedenoj karanteni. Usko surađuje s komorskim tridesetnicama, smještenim u blizini kontumaca. Aktuari

³¹⁷ Primjerice, navodi se na što se treba paziti pri dolasku čovjeka u kontumac. (*Si vecturae aut viatores cum vel sine mercibus, aut animalibus de die advenerint (quoniam de nocte neutiquam admittendi sunt) a Direttore, vel si is impetrato Magistratus consensu absens fuerit, ab eo, qui illius munus provisorio modo gesturus est, examinandi sunt; quo examine investigandum est:*

1. *Unde advenient, quomodo nominentur, qui sint, et ubi in itinere commorati ?*
2. *Sanitatis ratio inter homines, et bruta, in illis partibus quomodo sit constituta ?*
3. *Si advenae, Turcici Regni subditi existant, an permissionis documento muniti sint ? quod pacto inter nostram et Constantinopolitanam Aulam nuper celebrato praescriptum est.*
4. *Quo tendant in suo, in Ditiones nostras itinere ?*
5. *Quas merces invehant, unde veniant, et an contagii suscipiendi capaces sint ?*
6. *Si fors merces ante expletam contumaciae periodum in aliam Provinciam transferre intendant ?*
7. *An litteras, quas secum deferunt, fors ante contumaciam completam ad ea, ad quae scriptae sunt, loca mandari velint ?*
8. *Demum, an singuli sanitate perfecta fruuntur ? Quibus omnibus in diurno libro, quem Protocollum vocant, cum adventus die, atque hora diligenter adnotatis advenae, eorumque animalia, et merces in seperatas aedes, atque stabula assumuntur, iisque visitatione corporum a Chirurgo praescripto modo suscepta contumaciae periodus denunciatur.*

Durante contumaciae periodo Medicus aut Chirurgus singulis diebus de sanitate advenarum perquisitionem debita cautela suscipiet, ut si tractu temporis se contagionis indicia manifestaverint, de cautione infra praescripta cogitari possit. u: Linzbauer, Codex sanitario-medicinalis Hungariae, sv. II., 552.)

su vodili kancelariju i dokumentaciju kontumaca. Svaki kontumac morao je imati barem jednog prevoditelja jer su od putnika prikupljane vrijedne informacije o stanju prostora kojima su putovali, a svaki putnik imao je pravo dobivanja traženih informacija o postupcima u karanteni na jeziku koji je razumio. Dušobrižništvo, vođenje mise u kapeli i podučavanje djece osoblja kontumaca vjeronauku bila je briga svećenika koji je u manjim kontumacima nerijetko bio i župnik obližnje župe. Vojna straža kontumaca bila je dodjeljivana od strane vojnih vlasti te je od njih primala i upute. U isto vrijeme je bila odgovorna i direktoru kontumaca te je morala paziti na kontakt s osobama u karanteni. Zadnja funkcija po hijerarhiji otpadala je na sluge koji su brinuli o potrebama putnika ili su raskuživali robu i privatne stvari putnika. Ujedno su brinuli da ne dođe do kontakta ljudi i robe pod karantenom. Osoblje je prolazilo i vanjsku inspekciju svoga rada. Na vizitacijama određenim 1769. delegirani liječnici čitali su osoblju normativne akte i kontrolirali odgovaraju li zgrade sigurnosnim uvjetima. U svojim izvješćima pisali su imena službenika s naznakama dobi i procjene sposobnosti. Takve vizitacije predviđene su i Općim zdravstvenim pravilnikom 1770. kojim se sva zdravstvena povjerenstva obvezuju na kontrole kontumaca. Vizitacije je obavljao liječnik zaposlen u povjerenstvu ili pouzdana osoba, a odvijale su se na godišnjoj razini u neočekivano doba. Osoblje je s obitelji živjelo na području postaje. Primjerice, plan kontumaca (kasnije raštela) u Maljevcu u Karlovačkom generalatu otkriva da su službenici uživali pravo na pašnjake i njive u blizini ili čak u sklopu kontumaca. Direktor u Maljevcu je tako koristio 11 jutara oranica na prostoru kontumaca i dva jutra livada, liječnik osam jutara oranica i dva jutra livada, a kirurg pet jutara oranica i dva jutra livada, a sluga tri jutra oranica.³¹⁸ Iako su van kontumaci mogli imati životinje i baviti se njima, radnici u kontumacima nisu smjeli držati životinje koje se smatralo kliconošama kao ljubimce (npr. mačke), a zaražene se životinje nije odmah ubijalo, već ih se kupalo u rijeci i pazilo da ih se ne miješa s onim zdravima. Iako teorije o zarazi nisu bile sasvim jasne, kao niti životinje koje sudjeluju u prijenosu bolesti, ovo pravilo upućuje na to kako je postojala svijest o tome da one sudjeluju u lancu prijenosa bolesti.³¹⁹ Do 19. st. ujednačeno je osoblje kontumaca, ali broj službenika razlikovao se o veličini i prometu postaje ili pak o procjeni opasnosti epidemije s obzirom na to da se u „sumnjivo“ i „opasno“ doba slalo više liječnika, kirurga i sluga. Primjera radi, zemunski kontumac brojao je početkom 19. st. 54 službenika, no u drugim je kontumacima taj broj mogao biti i manji. Plaće službenika u kontumacima bile su nešto više nego li u civilnom dijelu zbog izloženosti opasnosti. Tako je 1768. zabilježena plaća direktora kontumaca od 400 forinti godišnje, kirurga 300 forinti, aktuari 150, a sluge 108 forinti. Podban Hrvatsko-

³¹⁸ Horbec, *Zdravlje naroda*, 101. – 108.

³¹⁹ Habek, *Bolnica u Bjelovaru*, 104.-105.

Slavonskog Kraljevstva iste godine ima 300 forinti godišnje plaće, a županijski kirurzi 60 do 200 forinti što govori o dobrim plaćama u kontumacima. Plaća osoblja povećala se nakon 1770. i donošenja Pravilnika pa tako aktuari 1771. zarađuju i do 500 forinti. Iste godine kirurg u kontumacu u Mitrovicu ima 400 forinti godišnje plaće, ali je dužan voditi i kancelariju. Dodatnih zarada u kontumacu nije bilo, medicinsko osoblje liječili su osoblje i putnike bez naknade, a odštetu su mogli tražiti samo za proslijeđene lijekove. Osim rada u kontumacu, osoblje, osobito sluge i kirurzi dodatno su zarađivali brigom za stanovnike okolnih naselja i raskuživanjem njihovih stanova u slučaju zaraze za što su iz državnog erara dobivali dnevnice. Odličan primjer nalazimo u rudanovačkom kontumacu 1769. i 1770. godine. Tamošnji sluga, Josip Kuralth, proveo je 73 dana u raskuživanju raznih mjesta Karlovačkog generalata, a kirurg Franz Sotto 1770. provodi 23 dana u liječenju osoba u okolici. Sluga broskog kontumaca, tada jedini, obavljao je prijevoz robe osmanskih trgovaca od Save u kontumac za što mu je plaća bila uvećana za 150 forinti godišnje. Zanimljivo je ipak da je sluga ovaj iznos smatrao premalim jer je tražio da ga se oslobodi ove obveze govoreći kako od plaće nije mogao uzdržavati ni konje. Iako je u Pravilniku to jasno označeno i zabranjeno, očito je kako su sluge kontumaca često dolazile u doticaj s robom i ljudima. Tako je bilo predviđeno da svakoj osobi u kontumaci se dodijeli po jedan sluga za kojeg su na snazi bila ista pravila kao za putnika o kojem je brinuo čak i u slučaju infekcije. Podvrgavanje karanteni bilo je zahtijevano od sluga koji su vršili dezinfekciju robe, osobito provjetravanjem koje je izgledalo tako da bi se svakodnevno prebacivala i okretala roba golim rukama. Karantena se tražila i od stražara koji su pazili da pojedini putnik ne dođe u nedozvoljeni kontakt. S obzirom na navedeno, sluge i stražari bili su podijeljeni na one u eksponiranim i neeksponiranim dijelovima. Eksponirani su bili smješteni uz putnike odvojeni u vlastitom odjeljku. U broskom kontumacu su bili smješteni u stanove u eksponiranom dijelu kontumaca koji su se sastojali od dvije prostorije, male kuhinje te zatvorenog dvorišta sa sanitarnim prostorom iz čega se vidi da su živjeli u istim uvjetima kao i putnici. Sluge zadužene za tretman robe svakoga dana su se nakon posla morali zatvoriti u svoje odjeljenje i nakon roka karantene pregledavao ih je liječnik. O njihovom zdravstvenom stanju ovisio je i otpust robe iz kontumaca. Dio sluga bio je neeksponiran te su se oni mogli slobodno kretati po kontumacu, uz izbjegavanje kontakta s putnicima kao i ostalo osoblje, a bili su zaduženi za donošenje hrane i različite poslove u upravi kontumaca. U najnužnijim situacijama, prilikom opasnosti od izbijanja epidemije zarazi su bili izloženi prvotno kirurzi jer su morali izbliza pogledati bolesnika kako bi potvrdili dijagnozu kuge. Liječnici i prevoditelji bi pak u tom slučaju bili poslani na osmanski teritorij nakon čega bi po povratku prolazili karantenu. U slučaju zaraze bilo je izloženo i ostalo osoblje pa je primjerice aktuar u Rudanovcu tražio 1771.

od Dvora povećanje plaće zbog opasnih uvjeta. Da je do zaraza dolazilo dokazuje slučaj iz 1774. kada se u zemunskom kontumacu zarazilo dvoje sluga (od kojih je jedan umro) te njihove obitelji, a kao eksponirani vodili su se i dvojica kirurga koji su liječili oboljele. U izvrsnim zapisima putopisca Friedricha Wilhelma von Taubea pronalazimo njegovo zapažanje da zbog bolesti u karantenama sluge nisu živjele dugo. Iz Pravilnika 1770. može se uočiti kako je država takvo što i očekivala s obzirom na to da im je naznačeno da slušaju sve odredbe direktora kontumaca jer se s „ljubavlju moraju izložiti općem dobru“. Zanimljivo bi bilo vidjeti porijeklo slugu i direktora kontumaca s obzirom na to da su direktori najčešće bili stranci, a za sluge se pretpostavlja da se radilo o lokalnom stanovništvu. Sluge su imale pravo na besplatno liječenje, a njihove obitelji u slučaju smrti pravo na pomoć iz erara. U 18. stoljeću redovito se isplaćivao i dodatak za izlaganje zarazi (*Expositionsbeitrag*) od 30 krajcara dnevno svim službenicima koji su bili podvrgnuti karanteni. Godine 1785. kada se donosi *Chenotov patent* smatralo se da sluge treba poštediti izlaganju zarazi kako je god moguće. Tada se preporučivalo unajmljivanje njegovatelja, po mogućnosti starijeg neženju ili udovicu bez djece jer, kako se navodi, „manje koriste društvu nego mlađi, a ionako neće dugo živjeti“. U 19. stoljeću, točnije 1837. predviđeno je da se o oboljelom brine netko iz *karantenske obitelji* tj. netko tko je stigao u karantenu u isto vrijeme te da se samo iznimno briga povjeri sluzi.³²⁰ Popisi iz polovice 19. stoljeća navode da je u kontumacima bilo 4-5 sanitarnih službenika, u raštelima 1. razreda njih troje, odnosno dvoje u raštelima 2. razreda.³²¹

3) Kako funkcionira kontumac

Iako za prvu polovicu 18. stoljeća nema toliko podataka kao za onu drugu kada je način rada u kontumacu jasnije definiran, postoje neki primjeri koji mogu ukazati kako je kontumac funkcionirao 1730-ih. Primjerice, predviđena karantena bila je 42 dana, a za trgovce u Timoku je 1733. bila predviđena kazna jer se nisu toga držali. Prema propisima 1731. naređeno je da se roba dijeli u prostorije za ljude i životinje, zabranjeno je držanje zaraženih u kontumaciji. Ako su bili s osmanskog područja trebali su biti odmah vraćeni, a roba zaplijenjena. Ako je u pitanju bio zaposlenik kontumaca odvođeni su hitno u bolnice, a njihovo mjesto zauzimali bi novi ljudi. Kao najkritičnija roba procijenjene su bile bale vuna, lana i svile, a problem je bio što su zaposlenici kontumaca spavali na tim balama što je bilo zabranjeno iz očitih razloga. Kao manje osjetljiva roba klasificirani su bili voće, kava, riza, žitarice, metal, drvo. Materijali poput drveta i metala trebali su biti ostavljeni na zraku i čišćeni tri tjedna, natkriveni zbog kiše i mirisa. Roba

³²⁰ Horbec, *Zdravlje naroda*, 101. – 108.

³²¹ Buczyński, „Kuga, kontumaci i karantena“, 199.

poput pšenice samo se prosijavala da se odvoji od drugoga. Vreće u kojima se roba prenosila morale su se prati, a ako to nije bilo moguće spaljivalo ih se. Za razliku od ovih materijala (i svježeg voća koje se pakiralo nakon 3 tjedna), grube vunene tkanine, gotove tkanine, pamuk, svila i tkanine od životinjske dlake morali su biti na otvorenom oko 6 tjedana, uz izuzetak najskuplje svile koja je mogla biti samo 3 tjedna na otvoreno. Za aromatičnu i egzotičnu robu smatralo se kako odvraća od kuge. Buhe zaista izbjegavaju aromatične začine, ali vjerovanje koje je postojalo tih godina bilo je kako konjski pokrivač štiti od kuge. Razlog ovog vjerovanja bila je manja pojavnost kuge kod konjanika, a uzrok tome jest miris konja koji odbija buhe. Najučestaliji postupak čišćenje robe bilo je izlaganje na svježem zraku i suncu što je upitnog efekta jer da bi buha uginula (a da nije na štakoru), temperatura zraka mora biti manja od 10, odnosno veća od 40 stupnjeva, a vlaga manja od 70 posto. Ipak, karantena od 42 dana bila bi efikasna jer prema istraživanjima nezaražene buhe nakon 38 dana pothranjenosti umiru. Zaražene bi preživjele kopneni transport ako bi bile u krznu, vuni ili pamuku. Ocat je bio univerzalno dezinfekcijsko sredstvo, no nije davalo željene rezultate pa se stoga dokumente provlačilo kroz zagrijanu kiselinu, a zatim držalo u njoj da se klice ubiju isparavanjem. Novac koji je prolazio kroz mnoge ruke čistio se u octu ili slanoj vodi, a od 1770. kada je standard podignut čisti se u kipućoj slanoj vodi, odnosno u kipućoj otopini octa u slučaju epidemije. Zato se papirnati novac nije toliko koristio. Stoka iz opasnih područja se klala, a iz onih sigurnijih prala se hladnom vodom tjeranjem uzvodno uz plićake graničnih rijeka. Ovo je vrijedilo za kratkodlake životinje jer u slučaju ovaca bila je drugačija procedura. Životinje bez vlasnika bile su ubijane, a kućni ljubimci trgovaca, putnika ili službenika morali su biti u kavezima ili u zatvoreni dio kontumaca.³²² Što se tiče načina rada u kontumacu, procedurama i mjerama koje su primjenjivane najbolje saznajemo iz pravilnika i uputa za njihov rad. Već navedeni Pravilnik iz 1770., *Chenotov patent* iz 1785. i *Pest Polizey Patent* iz 1837. propisuju postupak karantene i raskuživanja robe. Primjerice prema pravilniku iz 1770. obavezno je bilo 21-dnevni boravak u kontumacu radi promatranja potencijalnog kliconoše. Lokalne vlasti morale su informirati se i izvještavati o stanju u susjednim krajevima, a u slučaju epidemije karantena se propisivala svima u trajanju od 3-7 tjedana. U slučaju kuge promet je prestajao na kontumacima, izuzev onog u Zemunu gdje su putnici čekali 42 dana prije ulaska na teritorij Monarhije. Ako je kuga bila dalje od granice čekalo se 21 dan, a nekad i 10.³²³ Tim pravilnicima objedinjene su i regulirane postojeće prakse, utemeljene na običajnom postupku i regulativama izdavanim nekoliko puta godišnje, a s druge strane oni su uveli nove metode protuepidemijske zaštite i to

³²² Đorđević; Milojević, „Prevenција habsburških vlasti od širenja zaraznih bolesti u Srbiji“, 1611.-1626.

³²³ Habek, *Bolnica u Bjelovaru*, 102.

temeljene na saznanjima tadašnje europske stručne medicinske javnosti o načinima širenja zaraznih bolesti. Izolacija putnika i raskuživanje robe bile su osnovne preventivne metode.³²⁴ Što se oboljelih tiče oni su se morali kupati u vodi i octu te oblačiti u čistu odjeću. Nakon 42 dana kirurg ili liječnik bi ih pregledao i podnio izvješće. Oni koji ne bi preživjeli pokapani su u 12 stopala (2 klafta) dubokoj jami polivenoj s negašenim vapnom (krečom) te zasuti zemljom na zatvorenom i odijeljenom groblju od kontumaca.³²⁵ Neka načela i postupke opisane u *Općem zdravstvenom pravilniku* sažeo je Janko Vodopija. Kao osnovnu stvar i primarni postupak u sklopu mjera sanitarnog kordona postavlja se pitanje: *Unde venis* tj. Odakle dolaziš? Poslije upita o području s kojeg osoba dolazi slijedi *identifikacija*. Svaki je putnik morao imati propusnicu ili pismo, kao što su na području Mletačke Republike ljudi za trgovinu morali imati patente. Pristup karantenskim stanicama bio je moguć samo tijekom dana (*quoniam de nocte neutiquam admittendi sunt*).³²⁶ Ovo je jedan od primjera koji potvrđuju preuzimanje obrazaca mletačke protuepidemijske borbe tj. procjena i davanje propusnica/pisma o tome je li brod bio slobodan, čist, sumnjiv ili nečist, s time da je „nečisto“ označavalo visoku razinu sumnje na zarazu što je automatski značilo zabranu za ulazak broda u luku. Iz ovoga su bili izuzeti vojni brodovi u ratno doba. U Habsburškoj Monarhiji ovakvo pismo označavao je sustav informiranja 1740-ih, a 1768. uvedene su i službene potvrde nakon dogovora s Istanbulom.³²⁷ Putem tih dokumenata vlasti su obavještavale službenike da u području odakle putnik dolazi nema kužne bolesti. Sljedeći postupak bio je *razdvajanje*, odnosno ako bi postajala ikakva sumnja na kužnu bolest prekidala bilo kakve trgovačke razmjene. Posebne su straže pazile da ljudi ne prelaze s jedne strane granice na drugu. Daljnji postupak provjere u sklopu sanitarnog kordona bila je *provjera* ili *kontrola* što se ustvari odnosilo na teret robe. Kužnost određenih tereta se provjeravala biološkim postupcima određenim posebnim propisima. Završna mjera primjenjivana u sklopu kordona bila je *dezinfekcija* koja se vršila pomoću octa.³²⁸ Mletački princip odvajanja robe od trgovaca (čišćenje robe na propisane načine) također se preuzeo počevši s izlaganjem suncu i provjetranjem, a s vremenom se roba kategorizirala prema tome kako se čisti i koliko je potencijalno zarazna. Izlaganje suncu bila je dobra metoda ako je ono zaista bila iznimne jačine jer buhe bez štakora na temperaturi ispod 10 ili iznad 40 Celzijevih stupnjeva umiru u kombinaciji s vlagom ispod 70 posto. Metoda od 40 dana također se pokazala

³²⁴ Horbec, *Zdravlje naroda*, 108. – 112.

³²⁵ Habek, *Bolnica u Bjelovaru*, 104.

³²⁶ Roksandić, „Posavska krajina“, 75. – 76.

³²⁷ Balasz, Long Foley, „The Austrian success of controlling plague in the 18th century“, 75.-76.

³²⁸ Roksandić, „Posavska krajina“, 75. – 76.

kao iznimno dobra jer prema istraživanjima bez hrane buha umire do 38. dana.³²⁹ Vojnici su bili slobodni primijeniti silu protiv osoba koje bi se sprovodile u karantenu, osobito ako su pružale otpor, a stoku bez nadzora bili su ovlaštene ubiti. Pitanje je koliko njih je ubijalo stoku ako bi odlučili riskirati u svrhu financijskog prosperiteta. Dezinficirala se pošta, a zabranjivalo se svako okupljanje pa i ono u crkvi.³³⁰ U isto vrijeme, iz odredbi se može iščitati kako je putniku morala biti pružena najbolja moguća udobnost i uvjeti za održavanje kvalitete robe. Postupak s osobama u kontumacu i njihovim predmetima bio je sljedeći. Po dolasku koji je mogao biti samo tijekom dana, osoba je primljena u prostoriju za razgovor, opremljenu pregradom u svrhu izbjegavanja kontakta, gdje direktor ispituje prišle s ciljem procjene rizika od prijenosa zaraze ispitujući ih o identitetu, itineraru, zdravstvenom stanju mjestima kojima su prošli te kamo su se zaputili s kakvom robom. U isto vrijeme se na ovaj način prikupljalo i bitne informacije o okolnim mjestima. Pokušavalo se prihvatiti što manje osoba istovremeno, a sve osobe koje su odavale tragove bolesti ili je njihov prelazak granice bio ocijenjen kao nedovoljno obrazložen, upućene su natrag na osmanski teritorij. Prije prihvaćanja, obavljao se liječnički pregled u sobi za prijem ili, u slučaju većih kontumaca, prostoriji s posebnim dijelom za izolaciju i pregled putnika. U takvim sobama putnici su bili odvojeni dvostrukim redom greda, postavljenih do poda u razmaku od šest stopa (cca. 1,9m). Osobe bez tragova bolesti prepuštale su se karanteni, a nakon pranja blagom kupkom ili spužvom umočenom u razrijeđeni ocat, prala se sva njihova odjeća i stvari. Putnici su potom smješteni u odjeljak kolibe sami ili uz karantensku obitelj, a njihovi konji bili bi smješteni u odvojene pregrade u štalama. Ako se radilo o trgovcima, nadzornik robe detaljno je popisao trgovačku robu, odvajao ju i skladištio. Izuzev „sigurnih“ vremena, stanje putnika provjeravalo se svakodnevno. Segregacija među putnicima, bila je osigurana izolacijom u zasebnom odjeljku, definirana prema datumu dolaska u kontumac te su stoga putnici koji su ranije pristigli tamo nisu mogli biti u kontaktu s novopridošlicama. U slučaju nedozvoljenog kontakta svi uključeni morali su ponovno prolaziti određenu karantenu, neovisno bili oni direktor ili putnik. Karantena je u načelu bila nediskriminativna institucija s obzirom na to da su karantenu morali izdržavati svi bez obzira na vjeru, stalež ili naciju. Tek pojedini dokumenti otkrivaju razlike u njihovom statusu. Primjera radi, brodski kontumac predviđao je posebne vizitacijske sobe za putnike, službenike i osobe

³²⁹ Levantski trgovački sporazum 1752. primjerice je utjecao na to da se roba mora otpakirati i prozračiti u lukama poput Venecije, Đenove i dr., a Tršćanska regulacija 1755. odredila je 154 vrste robe koja nije podložna zarazi. (Balasz, Long Foley, „The Austrian success of controlling plague in the 18th century“, 77.-82.)

³³⁰ Željka Bartulović, Marinko Učur, „Zaštita od „Pošasti“ u hrvatskoj povijesti u 18. i 19. stoljeću i nomotehničke pretpostavke za izradu propisa *de lege ferenda*“ u: *Zbornik radova s trećeg međunarodnog naučnog skupa: Katastrofe – prevencija i saniranje posljedica*, ur. Mirko Kulić, (Brčko, 2015.): 522.

„ex turcico“, a u karanteni u Banovcima kolibe su unaprijed bile predviđene za „Turke, židove i kršćane“. Imućniji su mogli uživati poseban status što se uočava i u pravilniku iz 1837. kojim se određuje da uz naknadu oni mogu zatražiti poseban smještaj i vlastitog slugu, a karantena u Zemunu je za takve bila opremljena stanom za četiri osobe i dva kamina.³³¹ Najkraću karantenu izdržavali su kuriri koji bi tamo provodili dva tjedna.³³² U slučaju zaraze kugom otkrivene tijekom boravka u karanteni, bolesnik se separirao ili u lazaret ili u zaseban odjeljak uz povećanu stražu. Svi u karanteni morali su iznova započeti karantenu u roku za „opasno“ razdoblje. Tijela pokojnika trebalo je ukapati van uobičajenih groblja, barem dva hvata duboko (cca. 3,8m) te presipati vapnom. U slučaju oporavka trebalo je osobe dobro oprati vodom i octom te im priskrbiti čistu odjeću. Prostorije u kojima se boravili trebalo je kaditi, zidove prati i prefarbati vapnom te provjetravati nekoliko dana. U slučaju izbijanja kuge trebalo je o tome hitno izvijestiti nadležno zdravstveno povjerenstvo i Zdravstveni dvorski odbor kako bi se odredilo liječnike, dušobrižnike, hranu, lijekove te sprovelo se potrebne mjere. Povjerenstvu se slala točna specifikacija robe zaraženog koja se nalazila u postaji pri čemu su određivane dodatne mjere pri raskuživanju. Trgovačka roba smještala se u posebna skladišta u ekspaniranom dijelu karantene. Skladišta su bila zidana te opremljena ventilima i manjim otvorima osiguranim žičanom mrežom s odjeljenjima za različite klase robe. Veći predmeti odlagali su se na otvorena, palisadama okružena mjesta za odlaganje i provjetranje s drvenim podestima za sprečavanje vlage. Roba pristigla u kontumac dijelila se na „podložnu“ i „nepodložnu“ zarazi. Manja roba se dezinficirala pranjem, prozračivanjem i isparavanjem sumpora. Takva praksa zasnivala se na empiriji habsburških i drugih europskih karantena, a kategorizacija robe donijela se u sklopu niza pravila ustanovljenih 1770. godine.³³³ Roba podložna zarazi smatrala se roba neravne, hrapave ili porozne površine, prijemčiva za zarazne klice (vuna, koža, dlaka, tepisi i sl.) te predmeti koji su u procesu izrade, transporta ili korištenja dolazili u kontakt s drugim ljudima (drvo, posude, novac, knjige i sl.). S druge strane, oni koji su smatrani kao nepodložni zarazi bili su predmeti glatke površine koji su umjetno obrađivani ili pakirani poput metala, stakla, tekućina, žitarica, voća, povrća i dr.³³⁴ Ova kategorizacija počivala je na relativno točnoj pretpostavci jer su materijali poput vune, pamuka, žitarica, svile, krzna i sl. bili odlično skrovište za buhe zbog čega su morali biti očišćeni. Roba od drveta ili metala trebala je manje oprezno biti očišćena za razliku od prethodne. Nakon toga roba je

³³¹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 108. – 112.

³³² Skenderović, „Kuga u Požegi“, 160.

³³³ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

³³⁴ Horbec, *Zdravlje naroda*, 108. – 112.

dolazila do kupca, no naravno ovisno o robi period čekanja je bio različit pa su primjerice listovi duhana kroz 7 dana bili smatrani dovoljno čistim za daljnju trgovinu.³³⁵ Svaka je roba prolazila proces raskuživanja, a proces se razlikovao po trajanju. Raskuživanje su vršile sluge kontumaca svakodnevno, tijekom trajanja karantene. Svi sanduci i škrinje otvoreni su, sva roba izvađena i selektirana te raskužena prema Pravilniku. Prostor kontumaca predviđen za čišćenje robe sadržavao je palisadama okruženo dvorište sa stalcima za odlaganje, vješanje ili provjetravanje; veliko prozračno skladište s nekoliko odvojenih odjeljaka, zidanu sobu za kađenje, bazen za namakanje i pranje, ograđen uskom žičanom mrežom te eventualno mjesto za pranje stoke i životinja u tekućoj vodi ili umjetnom jezeru. Osnovni način podrazumijevalo je pranje u vodi, po mogućnosti tekućoj. Roba koja nije podložna zarazi ispirala se u vodi, a ona podložna namakala se u vodi po nekoliko sati. Prema mogućnostima, u vodu je dodana sapunica ili ocat. Drugi način dezinfekcije bilo je kađenje u sobama i to osobito „ruskim kužnim dimom“ od salitre, sumpora i pšeničnih klica. Kađenje se moglo vršiti i octom (za vunu na primjer), klorom te mješavinom soli, manganske rude i sumporne kiseline. Predmeti koji se nisu mogli prati ili kaditi su se provjetravali, neprestano premještali i okretali tijekom više dana ili tjedana.³³⁶ Pisma su se bušila iglama i prolazila su kroz fumigaciju, a novac je bio umakan u ocat.³³⁷ Sama kategorizacija i način dezinfekcije robe potvrđuje koliki je utjecaj materijal tj. prirodni aspekt robe imao pri određivanju dezinfekcijskog pristupa i načinu ophođenja ovisno o materijalu. Na kopnu se sistem od 7 ili 40 dana nije pokazao dovoljno dobrim. Brod je imao palubu kao „predkarantenu“, a na kopnu brodova nije bilo pa je ova „predkarantena“ planirana na stanicama prije onih glavnih. Do toga ipak nije došlo, a period od 7 dana također nije bio prihvatljiv kao minimum održavanja karantene. Broj 7 služio je kao višekratnik za određivanje karantene u trajanju od 21, 28 ili 42 dana. U slučaju trgovaca i putnika period je bio 21 dan, u slučaju ikakve sumnje 28, a u slučaju moguće zaraze na osmanskim teritorijima blizu granice karantena je trajala 42 dana. U slučaju procjene da je kuga preblizu stanice, ona je mogla biti i zatvorena. S obzirom na opasnost, period od 84 dana predložen je kao bolja opcija od totalne obustave prometa jer su i predstavnici vlasti bili svjesni kako je kontinentalni sukob s epidemijom drugačiji od onog na moru. Ipak, 84 dana nisu prihvaćena te se na 42 dana nadodalo još dva tjedna u slučaju iznimne sumnje.³³⁸ Nakon odrađene karantene, putnik bi dobio potvrdu s kojom bi mogao nastaviti put po habsburškom teritoriju.³³⁹ U 19. stoljeću za tanje predmete

³³⁵ Balasz, Long Foley, „The Austrian success of controlling plague in the 18th century“, 81.

³³⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 108. – 112.

³³⁷ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

³³⁸ Balasz, Long Foley, „The Austrian success of controlling plague in the 18th century“, 86. – 87.

³³⁹ Buczyński, „Kuga, kontumaci i karantena“, 200.

(novine, slike, karte i sl.) provjetravanje se zamijenilo dezinfekcijom vrućim zrakom u manjim sobama u trajanju od 20 sati na temperaturi 40 do 50 stupnjeva. U slučaju infekcije jedinim efikasnim sredstvom smatralo se paljenje ako je vrijednost robe to dopuštala. Stoka se odvajala u posebno štale, zaključavala i bila opskrbljena vodom i hranom. Uvozu stoke pristupalo se oprezno pa tako odredbe iz 1709. i 1710. zabranjuju uvoz većine stoke u vrijeme epidemije, osim goveda uz strogi nadzor. Još 1770. stoka se smjela voziti samo u „zdravim“ vremenima. Ona se prala u tekućoj vodi (uzvodno) dalje od mjesta prijelaza preko rijeke ili potoka ili u umjetnom bazenu. Otpust iz kontumaca uslijedio je tek nakon propisno odrađene karantene nakon čega se dobivala posebna potvrda (*Sanitatis Zertifikat* ili *Sanitatis Fade*) koja je uvjetovala daljnje putovanje i trgovinu na teritoriju Monarhije. Takav certifikat bio je standardiziran 1709., a sadržavao je ime, starost, i stas osobe uz specifikaciju stoke i robe koja je prošla raskuživanje. Potvrdu su potpisivali direktor i liječnik, a ako se radilo o trgovcu i nadzornik robe.³⁴⁰ Sidžilska građa tešanjskog kadije također govori o preventivnim mjerama Habsburške Monarhije prema Osmanskom Carstvu prilikom kužne epidemije u Bosni 1743. godine. Radi se o bujuruldiji Jegen Mehmed-Paše od 22. rujna 1743. godine, upućenoj sarajevskom naibu te kadijama na obali Save i drugim osobama lokalne administracije kako bi obavijestili putnike i trgovce o mjerama koje je poduzela habsburška strana te o važnosti pridržavanja tih mjera. Osmansko Carstvo i Habsburška Monarhija svoje su komunikacije i privredne veze održale zaštitnim mjerama od epidemija. Putnici su upravnike lazareta morali obavijestiti o identitetu, mjestu boravka, prethodnom kretanju, podacima o robi, a za vrijeme boravka u kontumaciji bili su opskrbljeni svime nužnim. Kako bilo, spomenuta kuga 1743. izazvala je toliko strah na habsburškoj strani da su lazareti u Sremskoj Mitrovici i Gradiški zatvore čime je jedini u funkciji ostao onaj u Brodu. U isto vrijeme dolazi do zabrane uvoženja pamuka, vune, krzna i slične robe za koju se mislilo da prenosi kugu. Iz bujuruldije možemo uočiti i kako je period karantene trajao 7 tjedana.³⁴¹

Što se tiče prekršaja protuepidemijskih mjera u knjizi Ivane Horbec *Zdravlje naroda-bogatstvo države: Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj* nailazimo na neke zaista zanimljive slučajeve. Sama autorica u tekstu započinje jednim zaista vrhunskim citatom koji glasi: *Pa to su naši ljudi, ne razumiju turski ništa više nego naši soldati njemački!* Ova izjava kordonskog vojnika o stražarima s osmanske strane koju donosi Imbro Tkalac opisujući ilegalni izlet na osmanski teritorij 1832. podsjeća na faktor čovjeka u pravilnom

³⁴⁰ Horbec, *Zdravlje naroda*, 108. – 112.

³⁴¹ Hatidža Čar, „Jedna bujuruldija bosanskog namjesnika Jegen Mehmed-Paše iz 1743. Godine“ *Prilozi za orijentalnu filologiju* 27 (1977): 283.-286.

funkcioniranju sustava kao što je Sanitarni kordon. Prije svega podsjećam da se radi o 19. stoljeću kada Sanitarni kordon postaje još funkcionalniji sustav, a primjer Imbre Tkalca koji je ilegalno prošao granicu bio je moguć jer je njegov brat bio na kordonskoj straži, a preko granice ga je preveo krajiški zastavnik. Ovo je vrlo vjerojatno samo jedan od rijetkih zapisanih primjera koji ukazuju na ovisnost pravilne funkcije kordona o ljudskoj (ne)poslušnosti. U slučaju Tkalca radilo se o osmogodišnjem dječaku, no primjer direktora zemunskog kontumaca Clomberga koji je 1760-ih bio osuđen na doživotni prisilni rad svjedoči kako o rigoroznim kaznama, tako i o različitosti prekršitelja. Nesretna sudbina Clomberga zadesila je i njegovu obitelj koja je smještena u bečko sirotište. U Rijeci su tako vješani i lučki kapetani zbog previda u zaštiti, a protiv baruna Pavla Raucha pokrenuta je 1768. opsežna istraga zbog kršenja propisa lovom, trgovinom i izletima na osmanskome prostoru, tim više što je bio odgovorna osoba za funkciju Kordona na prostoru te pukovnije. Kazne vezane uz prekršaje ne samo ilegalnog prelaska granice, nego i davanje krivih podataka, kontakt prije obavljene karantene, pomoć pri ilegalnoj smještaju (u dokumentu se ističu gostioničari u Primorju), falsificiranje propusnice ili izostanak prijave nadležnim tijelima bile bi najčešće smrtno. Pri pokušaju ulaska bez karantene putnika se preusmjerava, a ako on to odbija ubija ga se i leš se spaljuje. Kazna nije mimoilazila niti službenike koji su radi nemara mogli biti kažnjeni s pet do deset godina prisilnog rada, a u slučaju goreg prekršaja kao i svi drugi. Temeljni kazneni zakon vezan uz protuepidemijsku zaštitu donesen je 25. kolovoza 1766. te je tim zakonom, *Patentom o kontumacima*, utvrđena kaznena odgovornost za provedbu mjera protuepidemijske zaštite u kontumacima i kazne za sve koje takve odredbe prekrše. Odredbu je Dvor dao tiskati na svim jezicima, a preko tridesetnica su o mjerama upozoreni i svi putnici. Godine 1770. propisano je da se isti zakon čita na narodnom jeziku pri svakoj smjeni straže na kordonu, da bi 1771. neke kazne bile ublažene.³⁴² U Općem zdravstvenom pravilniku saznajemo o kaznama za osoblje koje se opominjalo, nakon toga novčano globilo, a na kraju uklanjalo iz službe. Za osobe van službe postupalo se jednako, samo se u trećem slučaju određivala tjelesna kazna.³⁴³ U slučaju neposluha i inzistiranja na prelasku, pozivajući se na zakon 25. 8. 1766., takve prekršitelje valjalo je prema Pravilniku iz 1770. *na mjestu upucati*.³⁴⁴ Upravo se 1771. donosi propis o prekršiteljima.³⁴⁵ Tako se smrtna kazna određivala samo u razdobljima kada je epidemija u blizini ili kada je na snazi maksimalno održavanje karantene. U sprječavanju „izbjegavanja“

³⁴² Horbec, *Zdravlje naroda*, 116. – 120.

³⁴³ Horbec, *Zdravlje naroda*, 254.

³⁴⁴ Horbec, *Zdravlje naroda*, 274.

³⁴⁵ Čelap, „Arhivski fond“, 343.-344.

karantene važnu ulogu odigrala je prosvjeta naroda što unatoč svojoj važnosti treba samo spomenuti s obzirom na to da povezanost prosvjete, poboljšanja javnozdravstvenih propisa i niza drugih utjecaja Kordona bi bilo suludo obrađivati kao tek usputne teme. Protuepidemijska zaštita snažno je ovisila ne samo o strukturama, nego i o narodu kojem je bila usmjerena. Tako se od 1785., za razliku od ranijeg perioda kada se o znakovima kuge, obrane od infekcije i načinima liječenja informiralo samo službenike, upravne strukture obvezuju na podučavanje podanika unutar svoje jurisdikcije po tom pitanju. Preporučeno im je da se znakovi kuge tako običnome čovjeku opišu najjednostavnijim primjerima, na primjer svrabom, te da ih se uvijek podsjeti da je svrha svih ustanova protiv kuge održavanje općeg zdravlja i njezina obrana, ne samo od kuge nego i svih posljedica koje ona nosi. Tada su plemići kao i drugi građani višeg statusa upućeni da podučavaju svoje podanike o znakovima bolesti i važnosti reakcije te konačno ukazati im na korist sustava Kordona.³⁴⁶ Postupak odvajanja zaraženih zasigurno je izazivao nezadovoljstvo lokalnog stanovništva. Bilo je zaista zanimljivih situacija gdje je dolazilo i do izlivanja vjerske mržnje poput slučaja u Vukovaru kada se mislilo da kuga napada samo pravoslavce. Kako bi stanovništvo se pridržavalo propisanih sanitarnih mjera, valjalo je naći posrednika s narodom koji svakako nije bio liječnik i njegovi, barem za narod, apstraktni pogledi na bolest i zarazu, pa je tako lokalno svećenstvo nerijetko igralo ulogu posrednika između države i narodu, između ostalog, i u slučaju poštivanja sanitarnih propisa. Ovakve primjere nalazimo za vrijeme Iriške kuge 1795. godine.³⁴⁷ Efikasnost Kordona govori sama za sebe, one epidemije koje i jesu probile liniju, poput kužnih 1765. i 1795. ostale su uspješno lokalizirane. Kordon je tako bio mjesto eksperimenta kao i cijela Vojna krajina s kojom je on jedino u kohabitaciji i mogao se održati uz stalne straže, jasan kazneni zakon, sluge koje su podnosile ogromne žrtve.³⁴⁸ Kao što je već spomenuto, uz kugu je uvijek dolazilo do općenite dekadencije društva i povećavanja aktivnosti poput razbojništva. Primjer koji ovu tezu može dokazati jest porast hajdučije upravo 1738. kada nakon novog rata s Osmanlijama i novih podaničkih obveza varošana i seljaka na spahilucima kao i graničara na podunavskoj granici i duž obale Save kada se počinje aktivnije pljačkati zbog oskudice, a uz ovo se javila i kuga koja je taj proces samo „pospješila“. Kuga je dovela do blokiranja naselja koja su i ovako bila u oskudici u hrani i novcu te takve družine ubrzo postaju sastavljene od dezertera, vojnika, graničara, razbojnika pa i same žandarmerije. Zbog ovoga se ubrzo uvodi kontrola tj. uvođenje

³⁴⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 116. – 120.

³⁴⁷ Maksić, „Pravoslavno svećenstvo“, 50.

³⁴⁸ Horbec, *Zdravlje naroda*, 244.

pasosa za sve podanike po cijenu kazni vješanjem na kućnome pragu i/ili progonom cijele obitelji.³⁴⁹

Iz priloženog uočljivo je kako je sistem Kordona tj. kontumaca, raštela i čardaka bio vrlo kompliciran te sukladno tome i vrlo financijski zahtjevan. Sustav se u 18. stoljeću percipirao kao skup, ali svakako ne kao nepotreban. Izgradnja protuepidemijske infrastrukture, održavanje straže, plaćanje osoblja kontumaca te briga o putnicima i robi na godišnjoj razini zahtijevala je silan novac iz erara. Još je veći zahtjev za novcem bio nakon 1770. kad su uprave zemalja geografski najbližih Kordonu u praksi oslobođene financijske obveze održavanja kontumaca. Znatan trošak Kordona potvrđuje primjer broskog kontumaca 1770. kada se za rekonstrukciju karantene temeljem novodonesenih odredbi utrošilo 9942 forinte, a samo trošak gradnje novog zida oko karantene u Zemunu 1787. bio je procijenjen na oko 11000 forinti.³⁵⁰ Ipak, kontumaci su po uspostavljanju kao stalne ustanove počeli voditi vlastiti posao. U izvorima pronalazimo različite cijene usluga poput čišćenja bale robe do 50 pfunda koštalo 2 krajcara, odnosno 4 iznad te količine. Čišćenje vučje kože cijeno se pola krajcara, a pranje vola, krave ili konja 3, odnosno 2 za svinju i 1 za ovce.³⁵¹ Zaradu im je omogućila činjenica da boravak putnika u kontumacu i da čišćenje robe nije u potpunosti financirao državni erar. S jedne strane putnici su sami morali plaćati troškove nastale tijekom boravka, najviše ogrjeva i hrane. O koliko je troškovima riječ otkriva račun kapetana von Stettenhoffena koji je boravio 47 dana u zemunskom kontumacu. U tom razdoblju potrošio je 35 forinti i osam krajcara na kruh, vino, drva, slamu, svijeće, lubenicu te krevet. Ove podatke potvrđuje račun koji je iznimno izdan Stettenhofenu za put u Beč plaćen iz erara. Hrana je za putnike bila osigurana iz vlastitih ili obližnjih gostionica, ali po prikladnoj cijeni. Kontumaci su ubirali takse za raskuživanje robe, čija je maksimalna visina propisivana posebnim pravilnicima. Tako je zemunski trgovac Marcus Dervan u tamošnji kontumac 1796. doveo 20 bala (cca. 1960 kg) crvenog konca, oko 207 kg svile, oko 14 kg lisičjih repova, oko 98 kg šafrana, oko 840 kg riže, 50 bačvi (oko 1960 kg) maslinova ulja te 6 bačvi (oko 219 kg) maslina, a za raskuživanje robe u trajanju od 21 dana, platio je 43 forinte. Kontumaci su tako, osobito ono s većim prometom mogli pokrivati svoje troškove pa čak zaraditi i višak koji se uplaćivao u fond za održavanje kontumaca. Iako ne potječu iz 18. stoljeća, podaci koje donosi statističar Karl Bern von Hietzinger iz 1821. ukazuju kako je većina kontumaca u Hrvatsko-Slavonskoj krajini imala veći prihod od rashoda,

³⁴⁹ Roksandić, „Posavska krajina“, 72.

³⁵⁰ Godine 1783. donose se propisi o zemunskom kontumacu, 1785. se datira njegov plan, a 1787. je određeno njegovo ograđivanje. (Čelap, „Arhivski fond“, 343.-344.)

³⁵¹ Linzbauer, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, sv. II., 867.-868.

no još jednom upozoravam kako se radi o podatku iz 19. stoljeća kada kordon u usporedbi s 18. stoljećem postaje sve funkcionalniji, osobito u usporedbi s prvom polovicom 18. stoljeća. Višak u blagajni kontumaca mogao je izazvati i nepravilnosti. Tako je direktor brodskog kontumaca Andreas Baumarten 1771. optužen da je višak iz blagajne koristio u privatne svrhe, a manjak pokrivaio dodatnim taksama putnicima. Slične zloupotrebe pokušale su se smanjiti uvođenjem kontrola financija i kvartalnim izvješćima. Ne treba posebno niti naglašavati kako je obveza karantene uzrokovala štete trgovini. Vladari su svakako bili svjesni da zadržavanje trgovaca i robe na granici otežava trgovinu između dva imperija te poskupljuje proizvode s Istoka, no sustav se smatrao nužnim kompromisom. O važnosti održavanja trgovine s Osmanskim Carstvom svjedoči i Pravilnik iz 1770. u kojem se napominje da se ne unose preveliki nemiri, panika i strogost kako ne bi ugrozila trgovina.³⁵² S dolaskom cara Josipa II. i idejama Chenota i van Swietenova stroga pravila početak će biti ublažavana. Razlog treba tražiti i u promjeni trgovačkog pravca prema Dalmaciji gdje mletačka strogost na granici nije bilo tako rigorozna. Tako je *Chenotovim patentom* 1785. karantena izbjegnuta u periodu bez sumnje na kugu, a maksimalni broj dana u karanteni bio je 28 kada, za razliku od stare mjere („21-28-42“), bi kuga bila potvrđena na osmanskim teritoriju. Kada će prostor granice doći pod francusku upravu čak će i Napoleon pohvaliti bivši sistem na tom prostoru.³⁵³ *Chenotov patent* smanjio je mjere trajanja karantene kako, između ostalog, trgovina ne bi toliko patila, s obzirom na to da je iskustvo ukazalo da se znakovi bolesti pojavljuju unutar dvadesetak dana, a u vremenima smanjene ili kada uopće nije bilo opasnosti od epidemije zadržavanje putnika u karantenama nije bilo nužno, obavezna karantena određena je samo u periodu kada su postojale dojave o kugi na osmanskim teritoriju, i to na deset dana kad je zaraza zabilježena u udaljenim krajevima, odnosno 20 u vrijeme zaraze na susjednom osmanskim teritoriju. Postavlja se pitanje jesu li ovakve blaže mjere dovele do određenih manjkavosti s obzirom na pojavu kuge 1795. u Srijemu, odnosno zato što kuge iz Bosne 1760-ih i 1780-ih nisu probile kordone, a kao još jedno zanimljivo pitanje za istražiti jest dojava lažnih informacija od trgovaca koji su si međusobno konkurirali.³⁵⁴ Kako bilo, ovime je trgovcima svakako olakšano, no rizik za zaradu trgovaca i dalje je postojao. Ponajprije je bio uzrokovan činjenicom da se roba vadila iz ambalaže, svakodnevno premještala, prala i provjetravala čime se mogla oštetiti. Spomenute

³⁵² Horbec, *Zdravlje naroda*, 112. – 116.

³⁵³ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

³⁵⁴ Primjer zloupotrebe moguće epidemije u političke svrhe jest slučaj u Moravskoj iz 1885. godine kada epidemije nije bilo, a ona se proglašava iz političkih motiva. (Zoran Grijak, „O političkim aspektima proglašenja epidemije u okolici Velehrada u Moravskoj uoči proslave tisućite obljetnice smrti sv. Metoda 1885. godine“, *Povijesni prilozi* 61 (2021): 91.-139.); Horbec, *Zdravlje naroda*, 112. – 116.

takse također su značile dodatak ulaganju i umanjivanju konkurentnosti robe na tržištu. Kako bilo, podaci o prihodima kontumaca ukazuju na to da se kroz većinu kontumaca odvijao intenzivan promet. Najprometniji svakako je bio onaj u Zemunu preko kojeg se uvozilo svinje, kožu, željezo, pamuk, govedo i kava. Poticaj je bila i mogućnost da osmanski trgovac ostavi robu u kontumacu i vrati se na teritorij, a da robu nakon raskuživanja preuzme trgovac s druge strane što je štedjelo vrijeme i novac trgovca, a od kontumaca ujedno činila i mjesta razmjene. Ovim putem kontumac je preuzeo kontrolu trgovinskog prometa. Popisivanje robe koja je ulazila odvijalo se i kada nije bilo karantene, a uz kontumace su se nalazili često i komorski uredi tridesetnice čiji su službenici redovito surađivali s nadglednicima robe u kontumacima što je omogućilo potpuno kontrolu plaćanja carine. Kad se radilo o manjim transakcijama potala se trgovina na granici izravno, na mjestima gdje se sigurna razmjena mogla osigurati. Još je 1710. dopuštena trgovina govedom na granici, no uz uvjet da se o cijeni pregovara na najmanje 15 koraka udaljenosti uz vatru između pregovarača.³⁵⁵

Rašteli kao dio kordona

Rašteli su se dijelili na one glavne (*Haupt-Rastellen*) koji su bili samostalne sanitarno-trgovačke ustanove, kontumacke (*Contumaz-Rastellen*) koji su bili u sklopu kontumaca te one područne (*Filial-Rastellen*) koji su potpadali pod kontumace, ali su bili udaljeni od njih.³⁵⁶ Dubravko Habek navodi kako se u paragrafu *De clathris, seu sic dictis Rastellis quae mutui Commertii juvandi causa in Croatia extant, dum cuncta de Salutis Statu in salvo sunt* nalaze upute o radu raštela (*rastelle*). Postavljani su u nizu graničnih mjesta u sklopu kojih se odvijala razmjena među stanovnicima pograničnih naselja uz nužne preventivne mjere radi sprečavanja zaraze, isključivo kada nije bilo opasnosti od kuge. Službeno su osnovani 1758. pravilnikom o pograničnim trgovinama. U Ličkoj pukovnici jedan je bio u Kuku, za Otočansku u Tičevu ili Radanovcu, za Ogulinsku u Rakovici, a za Slunjsku u Gnojnici. Rašteli su radili jednom tjednom, četvrtkom, ljeti od 5 ujutro do 5 poslijepodne, a zimi od 8 ujutro do 4 poslijepodne. Kako su rašteli nabrojani tako se četvrtcima redom tamo trgovalo. Skladišta robe nalazila su se u Karlobagu, Senju i Bakru. Razmjena se odvijala tako da se kupac i prodavač nisu sastajali, već su bili značajno udaljeni, a roba je nakon pranja i raskuživanja davana kupcu, barem ona koja je dolazila s osmanske strane.³⁵⁷ Prema Ivanu Ćosiću rašteli su postavljani tek od 1768. godine.³⁵⁸ Rašteli su kao projekt započeli s izgradnjom 1769. godine, a predstavljali su jedina

³⁵⁵ Horbec, *Zdravlje naroda*, 112. – 116.

³⁵⁶ Josip Kljajić, „Stara Gradiška u 18. stoljeću“, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 46 (2003): 67.

³⁵⁷ Habek, *Bolnica u Bjelovaru*, 106.

³⁵⁸ Ivan Ćosić, *Cvelferija u sastavu Slavonske vojne granice 1701.-1808.*, (Vlastita naklada), 34.

mjesta gdje je bio dopušten prijelaz tj. obavljati trgovinu i komunikaciju, ali bez prijelaza. Služili su kao sanitarna kontrola i karantena za ljude i robu s osmanske strane. Koristili su ih trgovci koji bi išli na tjedne sajmove koji nisu mogli izdržavati karantenu, a trgovali bi robom koja nije smatrana da može prenijeti zarazu. Trgovina trgovaca koji nisu htjeli izdržavati karantenu na raštelima bila je od osobne koristi, no značaj ove trgovine nije doprinosa općem razvoju trgovine i veza s Osmanskim Carstvom. Vlasnici robe su plaćali ležarinu za vrijeme stajanja robe u karanteni što je donosilo značajan prihod vojnoj blagajni. Rašteli su bili sastavljeni od jedne rešetkama podijeljene prostorije na tri odjela. U središnjem dijelu nalazio se službenik koji je primao robu ili novac i prosljeđivao trgovcima s obje strane.³⁵⁹ Građeni su samostalno ili uz kontumac, a bili su nešto gušće postavljeni uz granicu i manji od kontumaca. Oni samostalni bili su isključivo za uvoz robe smatranom nepodložnoj zarazi, a rašteli uz kontumace uglavnom su postavljeni na skelama rijeka te su omogućavali manje robne razmjene i razgovore pod kontrolom službene osobe. U sklopu nekih raštela uz kontumace bilo je soba za razgovor, osiguranih protiv kontakta ljudi, kao i soba za vizitaciju ili ispitivanje. Razgovor se najčešće morao obavljati preko pregrada udaljenim šest stopa (cca. 1,9 m). Rašteli su općenito morali biti opremljeni natkrivenim dijelom za službenike koji su kontrolirali promet, žlijebom za presipavanje žitarica, prostorom za kađenje pisama i mjestom za pranje stoke.³⁶⁰ Roba poput odjeće, voća, pokrivača i sl. (generalno roba koja nije mogla prenositi zarazu prema pravilnicima) trgovala se u raštelima, a takvi su postojali u Šamcu, Županji i Rajevom Selu.³⁶¹ Na području Banske krajine raštel je od 1772. postojao u Kostajnici, gdje je smješten uz postojeći kontumac. U Karlovačkom generalatu u 19. st. postojao je raštel uz kontumac u Maljevcu s filijalom u mjestu Prosičeni Kamen (Tržačka raštela) u Ogulinskoj pukovniji, kontumac i raštel u Rudanovcu s filijalom u Zavalju te rašteli u Lisičaku i Srbu u Ličkoj pukovniji. Planovi raštela u Kostajnici, Maljevcu i Prosičenom Kamenu pokazuju da se radilo o većim prostorima koji su uključivali i kolibe za smještaj putnika, skladišta za robu i stanove za osoblje. Prodaja robe odvijala se preko sluga koji su novac s osmanske strane uzimali u posudu punjenu octom i tako ga pružali na drugu stranu. Za sigurnost u raštelima brinuli su zapovjednici Kordona, za zdravstvene uvjete i primjenu mjera inspektori koji su morali biti kirurzi ili liječnici, a za plaćanje carina i taksi službenici komorskih tridesetnica. Zanimljivo je

³⁵⁹ Damir Matanović, *Grad na granici – Slobodni vojni komunitet Brod na Savi od sredine 18. Stoljeća do sredine 19. Stoljeća*. (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijeme i Baranje, 2008.), 85.-89.

³⁶⁰ Horbec, *Zdravlje naroda*, 112. – 116.

³⁶¹ Damir Matanović, „Načela funkcioniranja unutrašnjeg tržišta Brodske pukovnije (1769. – 1857.)”, *Povijesni prilozi*, 22/22 (2002): 98. – 100.

da su rašтели trgovali određenim danima pa tako su ti dani, prema onome što nalazimo u nekim zapisima, izgledali kao poseban sajmeni dan uz pomalo grotesknu udaljenost trgovaca sa suprotnih strana granice.³⁶² Primjerice, tjedni sajam u Lisičjaku odvijao se subotom, a onaj u Srbu četvrtkom.³⁶³

Čardaci kao dio kordona

Sama riječ čardak balkanski je turcizam koji su u europsku fortifikacijsku terminologiju uveli, pod različitim nazivima, talijanski, njemački i francuski graditelji. U hrvatskom jeziku čardak ima nekoliko značenja, u vojnom smislu stražarnica, a u širem smislu drvena ili zidana zgrada sa stupovima s izbočenim gornjim katom, gostinjska soba na katu u kući orijentalne gradnje ili pak spremište za kukuruz, kula ili jednostavno promatračnica. S takvim pograničnim postajama jugoistočni dio Europe upoznalo je Osmansko Carstvo koje je koristilo čardake i karaule u graničnim područjima. Karaule su bile veće i čvršće građevine s brojnom posadom i na međusobno većoj udaljenosti. Čardak je samo jedan od kako lingvističkih, tako i fortifikacijskih, dokaza interakcije kulture dvaju zaraćenih imperija te u isto vrijeme odražava promjene i samo formiranje granice. Uloga čardaka uskoro je prepoznata među hrvatskim plemstvom i vojnim stratezima pa se čardaci uvode već 1558. u sustav pogranične obrane između Kupe, Save i Une. Gradili su se i u Kranjskoj, Štajerskoj, Koruškoj i Ugarskoj. Uspostava ovog sustava povjerena je bila Frankopanima u Tršcu i Brinju, Ivanu Kobasiću na gornjoj te Nikoli Zrinskom na donjoj Uni. Tamo su postavljene stalne straže i čardaci na strateške točke uzduž granice (prometnice, rijeke, uzvišenja i sl.). Prvi čardaci građeni su u četvrtastom obliku od drvenog materijala, postavljeni na 4 do 8 debljih stupova na visini oko 3 metra iznad zemljišta u svrhu motrenja. Sa zemljom su ih spajale pokretne ljestve koje bi se mogle uvlačiti u čardak, a u funkciji čardaka koristili su se često ostaci srušenih kula, crkvi ili utvrda. Malobrojnost posade (6-12) značila je nevoljkost otvorenog sukoba s neprijateljem pa su tako najčešće oglašavali uzbunu. Uspostavljeno je tri vrste znakova, dva zvučna i jedan svjetlosni; pucanj i crkvena zvonjava te signal vatrom. Svjetlosni signali korišteni su tijekom noći, a zvučni i danju i noću. Svjetlosni su se odašiljali vatrom tj. paljenjem vituljače koja se nadaleko vidjela. Signal pucanjem davao se u određenom obliku pištoljem, puškom ili mužarom, a signal zvonima prenosio se zvonjenjem po okolnim crkvama. Tako bi se prenosio signal „domino efektom“ upozoravajući vojsku i civilno stanovništvo. Osim ovog tipa komunikacije, veza se održavala ophodnjom stražara i međusobnim prijenosom vijesti

³⁶² Horbec, *Zdravlje naroda*, 112. – 116.

³⁶³ Buczyinski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 198.

plovilima ili konjima, a takva služba u Vojnoj krajini postojala je gotovo od njenih početaka. Vremenom se još bolje uredila dobivši pravilnik kojim se odredilo u kojem obliku se signalizira vatrom vituljačom, koliko će pucanja odapinjati i kako će se zvoniti te koji će čardaci u unutrašnjosti smjeti te znakove širiti dalje i kuda. Oblik pucanja značilo je 11 pucnjeva uzastopce te poslije kraće stanke još tri puta. Crkvena zvonjava bila je ona sa zvonima u stranu što je u Krajini zvalo na uzbunu. Daljnje širenje obavijesti iz čardaka u unutrašnjosti smjele su vršiti samo središnje stanice, bataljunske ili pukovnijske.³⁶⁴ Čardaci su građeni ovisno o okolišu, no arhitektonski predložak bio je isti za sve – četverokutna dvokatnica s puškarnicama u zidovima prizemlja te balkon koji je zaokruživao prvi kat i piramidalni krov s dimnjakom. Prosječne dimenzije čardaka bile su 7x7 metara, dok su časnički/satnički čardaci bili dvostruko veći te je u njih stalo 14 do 18 vojnika. Služba osoblja na čardaku nije bila tek motrenje, već i ophodnja u blizini granica. Prema istraživanjima, krajišnici Karlovačkog generalata te Banske i Slavonske krajine, godišnje su u drugoj polovici 18. st. trošili između 70 i 100 dana na kordonsku službu.³⁶⁵ Čardaci su ispunili zadaću u ratovanju 16. i 17. stoljeća, no promjene nakon Karlovačkog mira 1699. kada se granica pružila prema Uni i uz Savu prvo do Rače, a kasnije sve do Zemuna označit će njihovu novu ulogu u novoj ustrojenoj Slavonskoj vojnoj krajini. Tada su na toj dugoj („mokroj“) granici podignuti čardaci u određenom redu i razmaku. Broj i raspored čardaka ovisio je o dotrajalosti samih čardaka, poplava ili strateških razloga uvjetovanih prostorom i vremenom. Kao da epidemije nisu uzrokovale dovoljne štete, poplave (naplavine drveća, granja i drugih nanosa) i ostale vremenske nepogode značajno su uvjetovale svakodnevicu slavonsko-srijemskih posavskih „čardaklijskih“ sela pa tako i čardaka koji su zbog brojnih poplava bili opremljeni „korabom“ (čamcem) kojim bi posada mogla se spasiti pred iznenadnim naletom vode kao i kukom za razbijanje leda (zvana *Dopellhaken*) što je još jedan od dokaza kako je okoliš uvjetovao službu u sklopu Sanitarnog kordona.³⁶⁶ U Slavoniji se vojno područje protezalo duž rijeke Save, a u Bačkoj uz desnu obalu Tise. Sva granična područja imala su čardake, stražarnice između kojih su putevi kojima su patrolirali vojnici-seljaci. O značaju okoliša pri izgradnji kordona svjedoči činjenica kako su drvene kule za nadzor prijelaza ljudi i stoke na osmansko-habsburškoj granici bile građene u blizini riječnih prijelaza.³⁶⁷ Čardaci su zbog svoje fortifikacijske (nadzorne) funkcije bili građeni prije

³⁶⁴ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci“, 132.-134.

³⁶⁵ Buczyinski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 196.-197.

³⁶⁶ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci“, 134. – 136.

³⁶⁷ Zdenko Samaržija, „Slavonija i Srijem“, u *Četiri stoljeća javnoga zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. stoljeća*, ur. Branko Vitale (Zagreb: Medicinska naklada, 2007), 23. – 25.

Sanitarnog kordona, locirani uz uski pojas rijeke Save. Početkom 18. stoljeća na prostoru slavonsko-srijemskog Posavlja bili su raspoređeni međusobno između jednog i tri sata, a nakon ustroja pukovnija sredinom stoljeća udaljenost se sve gušćom mrežom čardaka smanjila na pola sata hoda. Prvi čardaci ucrtani na karti 1699. imena su nosili prema obližnjem selu, a kasnije prema prirodnom obilježju što je jasan svjedok utjecaja okoliša na ovaj dio kordonskog sustava. Neki čardaci imena su dobila prema toponima s bosanske strane, a njihov raspored i broj mijenjao se zbog položaja ili dotrajalosti.³⁶⁸ Čardaci su se nazivali često i po imenima sela iz kojih bi graničari dolazili stražariti.³⁶⁹ Zbog pomicanja granice južnije nakon kraja ratova s Osmanlijama neki su čardaci uz Bosut nestali. Početkom 18. st. uz pomoć vojske i lokalnog stanovništva podizani su novi čime je povećan broj vojnih utvrđenja uz Savu.³⁷⁰ Iako su se čardaci u sklopu Sanitarnog kordona održali sve do njegovog raspada 1871., najveći broj čardaka nalazimo u drugoj polovici 18. stoljeća. Oni označavaju period konsolidacije Kordona koja će započeti polovicom stoljeća prestankom ratova (1741.-1748., 1756.-1763.) i donošenjem *Pravilnika* 1770. nakon čega će se početi s izgradnjom čardaka međusobno udaljenih na doseg pucnja muškete.³⁷¹ Svrha čardaka bila je danonoćno motrenje osmanske granice, a prema Buczyinskom međusobno su bili udaljeni na 15 minuta hoda i udaljenosti da mogu raspoznati dogovorene signale.³⁷² Sredinu 18. stoljeća na prostoru Slavonske krajine obilježio je demografski razvoj i porast krajiškog stanovništva što je rezultiralo osnivanje novih sela i čardaka oko zacrtane linije. Osnivanje tih sela završit će do sredine 18. stoljeća, a čardake će se održavati gotovo do polovice narednog stoljeća. Propisani vojni ustroj zahtijevao je jednoredno ili dvoredno nizanje novih sela uz ceste, a zemljišne posjede trebalo je oblikovati u posjede okupljenog tipa smještene iza kuća, a ne raštrkane po okolici. U sredini sela smještalo se crkvu, časničke stanove i krčmu, a na krajevima dvorednih sela stavljala su se po dva, odnosno po jedan čardak u jednorednim selima. Kuće se gradilo na zidanim temeljima od drveta i nanosa ilovače. Čardaci nisu građeni samo u seoskom krajoliku slavonsko-srijemskog Posavlja, već i u blizini većih vojnokrajiških naselja (varoši) poput Županje, Stare Gradiške, Mitrovice, Rače, Zemuna i Broda na Savi. Tako se primjerice u blizini stare brodske utvrde Malog Šanca nalazio „varoški“ čardak. Što se tiče službovanja, primjera radi, u brodskom-mrsunjskom čardaku vodio se tzv. „turnus“ u brodskoj satniji. Pripadnici te satnije nekoliko puta godišnje obavljali su službu u tom čardaku. Stražu je držalo 10 ljudi pod zapovjedništvom

³⁶⁸ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci“, 135.

³⁶⁹ Ive Mažuran, *Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702.*, (Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2005.), 72.

³⁷⁰ Mažuran, *Osnivanje Vojne granice*, 72.

³⁷¹ Rothenberg, „The Austrian Sanitary Cordon“, 15. – 23.

³⁷² Buczyinski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 196.

„stražemeštra“ koji je tijekom službe vodio knjigu događanja (*Čardakenbuch*) važnih za vrijeme nj uprave. U slučaju opasnosti oko čardaka stražar tzv. „šilbok“ bi pucnjem dao znak ostalim raspoređenim te bi cijela Vojna Krajina na Savi u nekoliko sati mogla biti dignuta na noge ovim „brzozjavom“. U promatranju organizacije i funkcije čardaka ne treba zaboraviti ostale aspekte koji su nicali uz nj. Osim zapovijedi i života krajišnika prilagođenih strogim pravilima, dokolica i besposlica iznikla je narodne pjesme, različite molitve i običaje.³⁷³

Utjecaj kordona na obližnja područja

Aspekt proučavanja Kordona ne uključuje samo administrativni i zdravstveni napredak, već i razvoj ostalih nužnih faktora za normalnu funkciju ovakve institucije. Utjecaj kordona osjetit će se u Banskoj Hrvatskog gdje služba državnog i županijskih liječnika podiže kvalitetu zdravstvenog života u Hrvatskoj. U civilnoj Slavoniji sudeći po putopisu Friedricha Wilhelma von Taubea, situacija je bila loša jer su diljem zemlje liječnici i bolnice gotovo endemske pojave kao i ubožnice, sirotišta, popravni domovi i sl.³⁷⁴ Prisustvo kordona pozitivno je utjecalo na razvoj nekih gradova. Primjerice, logistika potrebnih zaliha odvijala se preko Apatina koji je predstavljao luku osječke komande i skladište namirnica potrebnih vojsci i zdravstvenim djelatnicima. Prijevoz robe dopremao se Dunavom do Apatina odakle se dalje distribuiralo preko Osijeka za vojne ljekarne u pukovnijskim središtima i Brodu na Savi, a odatle po satnijskim ljekarnama. Ovaj razvitak dovest će do potrebe za novim zanimanjima te kolonizacije, prvotno Nijemaca nakon 1748. kada je počela kameralna kolonizacija Nijemaca zbog čega Apatin dobiva nadimak „vrata kolonizatora“. Tako je s ovim ljudima u grad pristizao niz obrtnika i potencijal za razvoj. U Apatinu se 1758. otvara vojna bolnica sredstvima Dvorske komore subordinirana osječkoj, petrovaradinskoj i pakračkoj vojnoj bolnici, a iz nje se nadzirao rad stacionara u pukovnijskim središtima i u Brodu na Savi.³⁷⁵ Kontumac u Zemunu također je u ovom kontekstu bio važan ne samo za trgovinu, već kao i točka otkuda su liječnici poput Minasa i Nagyja odlazili na osmanski teritorij pomagati liječničkoj struci. Nagy je primjerice bio pozvan tamo kako bi osnovao kordon prema Srbiji u prvoj polovici 19. stoljeća.³⁷⁶ Unatoč značaju zemunskog kontumaca, čak niti on nije mogao spriječiti prijenos kuge kao što je slučaj bio 1761. kada dolazi s osmanskog područja.³⁷⁷ U drugoj polovici 18. stoljeća petrovaradinska Vojna bolnica premjestila se pak u franjevački samostan. Stara Gradiška, Vinkovci i Srijemska

³⁷³ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci“, 134. – 136.

³⁷⁴ Jukić; Katušić, „Svakodnevlje“, 234. – 238.

³⁷⁵ Horbec, *Zdravlje naroda*, 99. – 102.

³⁷⁶ Habek, *Bolnica u Bjelovaru*, 102.

³⁷⁷ Kocić, Samardžić, „Kuga u Istanbulu“, 40.

Mitrovica bili su središta graničarskih pukovnija osnovane 1747., a razvile su se iz ranijih krajiških struktura. Uz njih je djelovao Šajkaški bataljun u sustavu Dunavske flote sa središtem u Petrovaradinu. Uz razvoj bolnica, razvijale su se i ljekarničke djelatnosti kao i regule koje su održavale nivo zdravstva na potrebnoj razini u sustavu Vojne krajine pa tako imamo i razvoj mrtvozorničke službe koja je branila ljubiti pokojnika, držati ga u prostoriji predugo i propisivala ukop u svrhu prevencije bolesti. Unatoč razvitku ljekarništva, stanovništvo na pograničnim prostorima češće se uzdalo u „Božju providnost“ nego li u struku što je vlast opetovano upozoravala kako se stoljeće bližilo kraju. Ipak, kordon je na neki način „unaprijedio“ i narod oko njega. Ljekarne u civilnom dijelu, kao i cijeli zdravstveni sustav u pozadini Kordona, bile su povezane s opskrbom čardaka i sl.³⁷⁸

Vojarne su najčešće stajale u civilnom dijelu Slavonije i Srijema pa su vojni objekti, skladišta, isturene posade i vojarne bile u Vukovaru, Irigu, Valpovu, Virovitici, Požegi, Pakracu te povremeno u trgovištima slavonskih županija. Jedan od ključnih gradova Sanitarnog kordona bio je Zemun koji je kao i Brod na Savi i Srijemska Mitrovica bio slobodni graničarski komunitet od 1751., a njegov osobit razvoj započeo je 1739. nakon ustanovljene granice kada se u njemu osniva središnji granični prijelaz. Isti je slučaj i sa Srijemskom Mitrovićom čiji je razvoj imperiran osnivanjem kontumaca, jednog od četiri najvažnija na Savi, zbog kojeg u grad dolaze trgovci i obrtnici iz cijele Monarhije što će ostaviti i traga na zdravstvu i pristupima liječenja. Kontumac u Mitrovici pretvoren je 1777. u raštel čime je razvoj doživio stagnaciju. Brod na Savi je pak, kao i Srijemska Mitrovica, imao status slobodnog graničarskog komuniteta 1765., a bio je izuzet od Brodske pukovnije i podređen prvotno osječkoj, kasnije petrovaradinskoj generalkomandi. Brod je bio slobodni vojni komunitet upravljani od natkapetana i vojvoda kao predstavnika vojne i civilne vlasti. Na ovom prostoru bolnička djelatnost razvija se u Pakracu i vojna bolnica koja u drugoj polovici 18. stoljeća postaje Bolnica za stidne i kužne bolesti.³⁷⁹ Higijena slavonsko-srijemskih krajiških naselja razvijati će se sredinom stoljeća kada se uvode sanitarne službe, popločavaju trgovi, a pse litalice lovi živoderska služba. Zbrinjava se životinjski otpad, tržnice su čišće, zakapa se uginula stoka, noću službe paze na požare, kopaju se bunari i potiče se osnivanje javnih kupaonica. Počinje se isušivati močvare, premošćivati rijeke i potoci, grade se skele, obnavljaju putovi koji će postati

³⁷⁸ Horbec, *Zdravlje naroda*, 99. – 102.

³⁷⁹ *Idem.* 102. – 105.

drumovi, naselja se grade planski, groblja se počinju nalaziti van naselja i propisuje se položaj stambenih objekata i bunara prema gnojnici, stajama, oborima i zahodu.³⁸⁰

Važna funkcija kontumaca je bila ta da održava mogućnost trgovine pa tako von Taube ističe važnost tržnice kod zemunskog kontumaca gdje se trgovalo svako jutro. Tržnica se nalazila između Beograda i Zemuna, ograđena palisadama, a trgovci iz Zemuna i Beograda koji nisu izdržali karantenu nalazili su se s obje strane. Međusobnog kontakta nije smjelo biti, već je ulogu medijatora obnašalo osoblje (stražari i drugi službenici).³⁸¹

SANITARNI KORDON NA PRIMJERU POGRANIČNIH GRADOVA

Biserka Belicza razvoj zdravstva na slavonskom području u 18. stoljeću dijeli na tri faze; u prvoj gdje se Slavonija percipira kao opasno područje bez strukture vlasti gdje je nemoguće kontrolirati putnike i zdravstveno stanje što traje sve do 1728. kada započinje druga faza tj. uspostava i organizacija Sanitarnog kordona. Kao zadnju fazu Belicza navodi 1770. kada se donosi *Opći zdravstveni pravilnik*.³⁸² Južno granično područje Slavonske vojne krajine je prema osmanskoj granici išlo sredinom toka Save, a na sjevernoj granici prema slavonskim županijama rijeka je vijugala po dubini 10 do 20 kilometara prolazeći pored Lipika, Pleternice, Vrpolja, Vinkovaca, Mitrovice, Petrovaradina, Srijemske Karlovaca do Zemuna. Do 1745. slavonsko se vojnokrajiško područje dijelilo na odsjeke: Gornju (gradišku), Srednju (brodsku) i Donju (Račku) krajinu. Od 1734. se briga o zdravstvu u Vojnoj krajini odijelila od one civilne te postaje podređena Dvorskom ratnom vijeću u Beču. U sklopu reformi Marije Terezije 1745. započeo je proces razgraničenja teritorija u jurisdikcija u Slavoniji. Civilni dio Slavonije obnovio je stare slavonske županije i pridružio ih Banskoj Hrvatskoj, dok su Slavonskoj vojnoj krajini inkorporirani dijelovi Posavlja (Savom od Zemuna od Gradiške) i Podunavlja (Dunavom od Petrovaradina do Zemuna). Godine 1747. Slavonska vojna krajina će se podijeliti na tri pješačke pukovnije (Petrovaradinsku, Brodsku i Gradišku) te dvije husarske pukovnije, čije međusobne granice neće biti čvrsto određene. Pukovnijska zapovjedništva nalazila su se u Mitrovici (Petrovaradinska), Vinkovcima (Brodsko) i Novoj Gradiški (Gradiška). Pukovnijski vojni stožer u tim mjestima osiguravali su, zajednički sa zapovjednicima tvrđava u Brodu, Staroj Gradiški i Rači, velike vojne, a često i civilne plovne transporte i obavještajne zadatke. Život na granici bio je koliko strog, toliko i težak za kontrolirati, a 1718. nakon Požarevačkog mira kada pod habsburšku upravu dolazi i desna obala Save, teško će postati kontrolirati

³⁸⁰ *Idem.* 106.

³⁸¹ Von Taube, *Istorijski i geografski opis*, 234.

³⁸² Skenderović, „Kuga u Požegi“, 158.-159.

političke, obavještajne i rodbinske veze uskočkog stanovništva sa stanovnicima koji su ostali na osmanskoj strani granice. Područje kordona u širini od 50 pa preko 500 metara računalo se od granične linije koja je išla sredinom Save prema kopnu.³⁸³ Sanitarna povjerenstva djelovala su koordinirano u suradnji s Dvorskim ratnim vijećem u Beču. Ustroj Povjerenstva bio je sastavljen od predstavnika slavonskih županija, dva predstavnika slavonskih vojnih vlasti, predstavnika komorskih vlasti i liječnika. Ono je ozakonjeno *Općim zdravstvenim pravilnikom* 1770. godine. Važna potpora u funkcioniranju kordona bili su vojni liječnici, odnosno regimentски liječnici, dva nadliječnika i dvanaest podliječnika kao i oni u hrvatskim regimentama i njemačko-banatskoj regimenti. Dvorsko sanitarno povjerenstvo 1753. uzdignuto je na razinu ministerijalne institucije te promijenjenog imena kao Dvorska sanitarna deputacija djeluje do 1776. kada dolazi do novog preustroja od kada kordon dolazi direktno pod upravu Dvorskog ratnog vijeća.³⁸⁴ Ukinuće ove Vrhovne carske zdravstvene komisije značit će prijenos zdravstvene organizacije na komisije u krajiškim pukovnijama.³⁸⁵ Krajem 18. stoljeća će liberalniji pogled na upravu i ekonomiju od strane Josipa II. dovesti do ublažavanja i prekida nekih prestrogih naredbi na kordonu. Velik utjecaj na kordon imao je Adam Chenot koji je s iskustvom rada u Transilvaniji imao prilike proučiti sustav kordona. Upravo je njegova reforma dovela do regulacije sanitarnog kordona 4. svibnja 1785. poznatijeg kao *Chenotov patent*. Chenot je autora radova *Tractatus de Pestis* i *Historia Pestis Transilvanicae* kojima je predstavio nove zaključke o infektivnosti kuge te sukladno s njima određeni su postupci za njeno suzbijanje tzv. *Chenotov patent*. Chenot je tvrdio da kugu osim štakorske buhe (*Xenopsyla cheopis*), može prenijeti i čovječja (*Pullex irritans*). Predlaže kraći period karantene i pranje zaražene odjeće umjesto provjetravanja i dimljenja. *Chenotov patent* odredio je tri *Kontumazperiode* čime su mjere sigurnosti određivane ovisno o riziku neposredne ugroženosti. Prvi period značio je da se putnici ne moraju zadržavati u karanteni, ali su morali biti podvrgnuti čišćenju. Drugi je period podrazumijevao karantenu u trajanju 10 dana, a onaj treći izdržavanje karantene 20 dana.³⁸⁶

Zaštićeni grad: Brod na Savi i brodski kontumac

Jedan od gradova koji je sudjelovao u protuepidemijskoj funkciji Sanitarnog kordona bio je Brod na Savi (Slavonski Brod) koji potpada pod Habsburšku Monarhiju 12. listopada 1691.

³⁸³ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci“, 136. – 138.

³⁸⁴ Skenderović, „Sanitarni kordon“, 315.-320.

³⁸⁵ Belicza, „Vojna krajina – sanitarni kordon“, 19. - 23.

³⁸⁶ Maksić, *Epidemije kuge u Srijemu*, 13. – 14.

kada je prekinuta osmanska vladavina u gradu.³⁸⁷ Kontumac koji je obilježio povijest Broda u 18. stoljeću nalazio se uz sami komunitet Brod, a svojim značajem bio je odmah iza onog u Zemu. ³⁸⁸ Kontumac nije mogao dovoljno efikasno funkcionirati u planinskom, šumovitom ili brdskom okolišu gdje je fluktuacija teško mogla biti kontrolirana. Stoga, najpoznatiji kontumaci upravo su oni koje je osim ljudi, čuvao i okoliš. „Suradnja“ ovog sustava s okolišem tj. potencijalom koji je on nudio za olakšavanje ili otežavanje zadaće kordona bila je od ključnog značaja. Tamo gdje je Sanitarni kordon i odudarao od Save bilo bi tek na njezinim pritocima poput Kupe ili Une. U odnosu na gornji tok Save koji je prepun brzaca, nizvodno od ušća Sutle ona je sporija zbog čega posjeduje plavni potencijal koji je kroz stoljeća dokazivala.³⁸⁹ Sama pozicija Broda na Savi od njega je napravila istaknutu i trgovačku i sanitarnu točku. Kao što je brodski kontumac „čuvala“ Sava, tako je onaj u Kostajnici „čuvala“ Una. Una s izvorišta u Gračacu kako ide prema ušću u Jasenovcu sve je više ravničarska zbog čega je tamo bila dobra kontrolna točka. Kostajnica je bila pozicionirana na unskom otoku, a potpadala je pod brigu Sabora i bana. Kostajnica je već nakon Mira u Požarevcu postala glavno mjesto prijelaza preko Une na habsburško tlo te jedna od glavnih trgovačkih točaka do 1772. kada će tamošnji kontumac zamijeniti raštel.³⁹⁰ Osim glavnih središta poput Kostajnice na Uni ili Broda na Savi, postojali su i gradovi poput Stare Gradiške koji su sa slavonske strane omeđeni planinom poput Psunja, s bosanske obroncima Motajice, Kozare i Prosare, a između njih odijeljeni Savom bili su savršena točka prijelaza. Takva su mjesta zbog svog dobrog strateškog položaja postala središta trgovačko-prometne veze, ali i protuepidemijske obrane.³⁹¹

³⁸⁷ Željka Perković, „Preventivno-zdravstvene građevine Grada Slavenskog Broda – Pogled arhitekta s aspekta povijesnog razvoja i inkorporiranje u tkivo grada“ *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 2/7 (2006): 1. – 14.

³⁸⁸ Reprezentativan pogranični grad u sklopu Sanitarnog kordona je i Kostajnica o kojoj je izložbu radila Ivana Horbec. U tamošnjem se kontumacu putnik s osmanske strane morao prijaviti u kontumac gdje bi se provjeravao njegov identitet, itinerar i zdravstveno stanje. U slučaju zaraze bio bi vraćen na osmansko područje, a ako je bio zdrav prihvaćen je u kontumac gdje je provodio do 40 dana prije dobivanja propusnice. Ako je bio trgovac, njegova je roba prolazila proces čišćenja. Neke od informacija koje su potencirale sumnju bile su dojave o oprezu svećenika kod posjete bolesnicima, ukopi izvan naselja, ograđivanje kuća, odlazak imućnih s posjeda i nabavka platna za zamatanje mrtvih. Veći kontumaci kao oni u Brodu i Zemu bili kao mali gradovi, sastavljeni od niz osoblja poput direktora, liječnika, kirurga, svećenika, prevoditelja kao i prostorija od kolibe za smještaj putnika, bolnice/lazareta, staja, skladišta za robu, prostranih dvorišta za prozračivanje robe, crkve, gostionice i poštanskog ureda. Čvrstom ogradom ili palisadama bio je odijeljen od okoline, a unutar kontumaca nalazio se također niz pregrada kako bi se odijelilo putnike i robu od osoblja. Ostali kontumaci bili su pod vojnokrajiskom upravom za razliku od Kostajnice koja je bila pod upravom hrvatskih staleža i bana. Stručno vodstvo prvotno se slalo iz Beča (direktor i kirurg), a kasnije je zemaljski liječnik Kraljevina Hrvatske i Slavonije preuzeo medicinsko vodstvo kostajničkog kontumaca, odnosno Zdravstveno povjerenstvo u okviru Hrvatskoj kraljevskog vijeća od 1767. godine. Kostajnički kontumac mogao je prihvatiti do 150 putnika, a svaki je morao financirati svoj boravak, hranu iz gostionica, takse za raskuživanje robe, drveta, slame i dr. U sklopu kontumaca nalazila se bolnica s mrtvačnicom, koja će se kasnije graditi udaljeno od središnjice kontumaca. (Ivana Horbec, *Sanitarni kordon i kontumac u Kostajnici*, 2017.)

³⁸⁹ Jakopčić, „Sava“, 18.

³⁹⁰ Milan Kruhek, „Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskog Kraljevstva“, *Povijesni prilozi* 21 (2001): 91.

³⁹¹ Kljajić, „Stara Gradiška“, 60.

Neka naselja poput Dubočca zbog ulaganja u Brod izgubila su na svojoj važnosti koju su imali zbog dobrog položaja uz Savu.³⁹² Upravo u 18. stoljeću dolazi do regulacije rijeke Save, osobito u drugoj polovici stoljeća. Poplave oko Save bile su vrlo česte (osobito u jesen i proljeće) i vrlo poznate vlastima. Naravno, prijelaz poplavljene rijeke bio je moguć tek uz brodove što je bio problem, a šumski putevi bili bi blatni i teški za prolaz. O zaštićenosti Broda govori činjenica da je sve do Mrsunje Sava bila široka do 280 koraka, nizvodno prema franjevačkom samostanu do 500 koraka, a do čardaka Lakat 350 koraka, nakon nje 280, a kod čardaka Dedinac 300 koraka. U drugim je naseljima uz Savu širina rijeke bila puno manja. Osim prelaska putnika, Savom se trgovalo pa se njome izvozilo proizvode za Trst, Senj i dalje, no ne toliko intenzivno zbog nezgodnog puta i osmanske prijetnje. Upravo u 18. stoljeću Sava se pretvara u plovni put intervencijama koje će početi 1720-ih, a intenzivirati se 1730-ih.³⁹³ Najveći napori bit će ulagani od 1780-ih na dalje.³⁹⁴ Kao zanimljiva tema nameće se utjecaj isušivanja i poplave rijeke na pojavu kuge. Rijeka osim što je predstavljala političku granicu, prije uspostave Sanitarnog kordona, imala obrambenu ulogu, a s ovom vojnom će se ispreplitati nakon uspostave protuepidemijskog sustava i ona preventivna. Preventivno-epidemijska uloga rijeke tako je očigledno bila puno efikasnija od one primjerice planinske o čemu svjedoče povremene pojave kuge kako u sklopu Sanitarnog kordona na transilvanijskom području, tako i onom dinarskom području mletačkog protuepidemijskog sustava. Primjer Broda predstavlja jedan od glavnih kontumaca u sustavu kordona poput onog u Zemunu. Oni manji predstavljaju zanimljiv potencijal daljnje analize jer su kao manji bili ne toliko strogo kontrolirani, a sama pozicija nije bila na rijeci zbog čega se lakše moglo „švercati“ kako robu tako i bolest. Isto vrijedi i za mletačke sanitarne stanice koje su na manjim prijelazima bile „ciljane“ zbog manje stroge kontrole dok su gradovi i prijelazi poput onih u Brodu bili primjer dobre preventivne prakse. Služio je kao prijelaz granice Monarhije za trgovinu, no njegova glavna uloga je bila ona u sklopu sanitarnog kordona.³⁹⁵ Kontumaci i rašteli pod njim imali bi tjedne sajmove koji su na granici s Bosnom pružali malo živosti, a kada bi osoblje kontumaca proglasilo karantenu ta aktivnost bi zamirala. Brodski kontumac, prema Valentiću, imao je najživlji promet s Bosnom.³⁹⁶ Preko Broda se najviše trgovalo svinjama i životinjskom robom.³⁹⁷ Robom manje

³⁹² Jakopčić, *Rijeka Sava*, 59.

³⁹³ Petrić, „O Savi u Slavoniji i Srijemu“, 261.-268.; Ema Umek, „Plovba po Savi u 18. stoljeću“, *Zgodovinski časopis* 40/3 (1986): 233. – 268.

³⁹⁴ Zlata Živaković – Kerže, „Regulacija rijeke Save od Šamca do Rajevooga sela u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća“, 109.

³⁹⁵ Matanović, *Grad na granici*, 169.-176.

³⁹⁶ Mirko Valentić, „Hrvatsko Slavonska Vojna krajina 1790.-1881.“, u: *Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave*, ur. Dragutin Pavličević (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.), 60.-61.

³⁹⁷ Matanović, „Načela funkcioniranja unutrašnjeg tržišta“, 98.

vrijednosti i važnosti, ali i onom koja se smatrala nepodložnoj bolesti, u širem smislu trgovalo se na županjskom, rajevačkom i šamačkom raštelu.³⁹⁸ Između potpisivanja mira u Požarevcu i Beogradu, odnosno 1718. i 1739., habsburški dio imao je tampon zonu na bosanskoj strani pa je tada u brodskoj Posavini bilo otvoreno tri prijelaza, u Kobašu, Dubočcu i Brodu. Nakon Beogradskog mira granica opet postaje Sava te od tada promet između Bosne i brodskog Posavlja ide preko Broda čime Kobaš i Dubočac gube funkciju prijelaza. Kršenje zabrane prelaska Save kažnjavalo se smrću pa je tako Zemaljska uprava u Osijeku 1742. naredila da se postave vješala svakih pola sata kao simbolično upozorenje.³⁹⁹ Upravitelj kontumaca bio je uvijek stranac koji bi nerijetko živio blizu kordona gdje su Brođani obavljali trgovinu i eventualno ga popravljali što predstavlja najveću ulogu kontumaca za grad.⁴⁰⁰ Tranzitna trgovina koja se preko brodskog kontumaca odvijala iz Osmanskog Carstva bila je namijenjena za tržište Habsburške Monarhije te je upravo taj kontumac gdje se prevozilo ljude, stoku i robu predstavljao jedini prijelaz Save blizu Broda. Roba i stoka koja bi išla preko kontumaca morala je biti u karanteni određeno vrijeme, a najčešće se radilo o svinjama koje bi dospjele do osječkih, đakovačkih ili požeških sajмова do Ugarske i dalje. Kao što je spomenuto u podnaslovu o raštelima, roba poput odjeće, voća, pokrivača i sl. trgovala se u raštelima gdje se općenito trgovalo robom koja nije mogla prenositi zarazu, a takvi su postojali u Županji, Rajevom Selu i Šamcu.⁴⁰¹ Kontumac je bilo moguće proći samo uz potvrdu zapovjednika kontumaca, a osobe bez potvrde čekale bi najstrože kazne.⁴⁰² Već po imenu jasno je da je razvoj i svakodnevnica grada bila usko vezana uz rijeku Savu. Sava je prirodno označavala granicu između dva imperija, a njenu „graničnost“ Sanitarni kordon samo je još više naglasio.⁴⁰³ Brod pruža odličan primjer grada koji je tijekom 18. stoljeća, usprkos brojnim epidemijama, ostao pošteđen obližnjih kužnih zaraza. On je zauzimao važan položaj na Savi i bio je središte slavonskog dijela sanitarnog kordona i mjesto gdje je djelovao važan granični prijelaz prema Bosni. Sama uspostava kordona teška je za konciznu dataciju pa tako neki povjesničari pretpostavljaju da je stalni kordon u funkciji tek od 1740-ih. Međutim, Skenderović na temelju izvora smatra ako se radilo o višegodišnjem procesu uspostave još od 1720-ih, a osnovni argument ove teze jest uspostava stalnog kordonskog područja Karlovim patentom 1728.

³⁹⁸ *Idem.*, 100.

³⁹⁹ Robert Skenderović, „Kobaš, Dubočac i Brod sa Savi – povijest razvoja trojih susjednih „vrata Bosne“ u: *Historiae Patriaeque Cultor: Zbornik u čast Mate Artukovića u prigodi njegova 65. Rođendana*, ur. Suzana Leček (Slavonski Brod, 2019.): 158.

⁴⁰⁰ Matanović, *Grad na granici*, 169.-176.

⁴⁰¹ Matanović, „Načela funkcioniranja unutrašnjeg tržišta“, 98. – 100.

⁴⁰² Matanović, *Grad na granici*, 85.-89.

⁴⁰³ Stjepanović, *Promjene u kulturi stanovanja*, 31.

godine. Slavko Gavrilović spominje da bečke vlasti još 1726. od generala Johanna Josepha Antona O'Dwyera traže da ljudi brinu o održavanju kontumacijskih propisa u Brodu i Bijeljini što upućuje da u tim mjestima su bili barem privremeni kontumaci. U prilog ovome ide i zemljovid iz 1731. koji pokazuje da je te godine kontumac na bosanskoj strani Save (na karti označen kao *Contumaz Haus*). Gavrilović također donosi dokumente koji dokazuju da su karantene 20-ih i 30-ih godina 18. stoljeća uspostavljene duž granice pa se uz Bijeljinu i Brod, spominje i Paraćin u Srbiji gdje je 1730-ih bio glavni kontumac za prelazak iz Osmanskog Carstva u Habsburšku Monarhiju. Jedan od temeljnih poteza bilo je slanje dr. Josipa Wagnera 1730. u Brod s ciljem provođenja mjera protiv izbijanja kuge koja tad hara Bosnom.⁴⁰⁴ Okvirna datacija gradnje kontumaca u Brodu bila bi između 1730. i 1740. (isto vrijedi i za Gradišku, dok se u Kostajnici, Slunju, Radanovcu i Senju oni grade 1770.), dok su u privremenom obliku mogli postojati i 1720-ih.⁴⁰⁵ Konkretno, brodski kontumac je 1720-ih bio smješten na bosanskobrodskoj strani da bi 1739. prešao u utvrdu Vukovac i konačno bio izgrađen istočno od Broda na Savi.⁴⁰⁶ Izgradnja kontumaca u Brodu datira se prema odluci Dvorske sanitarne komisije od 12. srpnja 1740. kada se predlaže osnivanje broskog kontumaca u tzv. Malom Šancu, na ušću Mrsunje u Savu. U funkciju je stavljen 1743. i radio je narednih 40 godina kad se ruši. Gradnja novog započeta je prema planu Frosta iz 1770. na istočnoj strani Broda kod Vijuća. Kontumaci su prikupljali takse za čišćenje i kontumaciju. Podaci iz 1821. govore kako je od ukupno 127173 forinte takse čak 102486 prikupljeno iz broskog i zemunskog kontumaca. Pod brigu broskog kontumaca bio je raštel u Rajevom Selu. Kontumac je početkom 19. stoljeća proširen, a predstavljao je arhitektonski sklop baroknih građevina koje tvore ulični niz zgrada s pomoćnim građevinama, u dubini parcela ograđenog palisadama nalazila se zgrada carinarnice, sanitetske dvorane te pomoćne građevine namijenjene za karantenu životinja. Mjere za zaštitu zdravlja vodio je gradski fizik koji je bio član Gradskog magistrata s njegovim službenikom.⁴⁰⁷ Kontumac se prikazuje na desnoj obali Save, a uzrok tome jest Požarevački mir kojim Monarhija dobiva na bosanskoj strani Save pojas koji od korita rijeke ulazi u dubinu bosanskog prostora 10-15 kilometara. Rijeka Sava je tada već praktički predstavljala fizičku granicu sanitarnog kordona, a postavljanje kordona tamo očito je pokazalo dobre rezultate s obzirom na to da kuga nije uspjela prodrijeti u Brod. Godine 1737. šire se vijesti o novom valu kuge koji je išao u dva pravca, prvi u pravcu Beograd-Petrovaradin-Ilok-Vukovar-Osijek, a

⁴⁰⁴ Skenderović, „Sanitarni kordon“, 315.-320.

⁴⁰⁵ Jukić; Katušić, „Svakodnevlje“, 234. – 238.

⁴⁰⁶ Skenderović, „Kobaš, Dubočac i Brod na Savi“, 158.

⁴⁰⁷ Perković, „Preventivno-zdravstvene građevine Grada Slavenskog Broda“, 1. – 14.

drugi iz Srbije preko Bosne u Slavoniju preko Gradiške pa dalje preko Cernika do Požege. Iako se kuga proširila i harala Požeškom kotlinom i u samom gradu, kordon je spriječio širenje prema unutrašnjosti Monarhije, a Brod je također izbjegao susret s „crnom smrću“.⁴⁰⁸ Spomen zarazne bolesti 1738., „Transilvanijske kuge“, nalazimo i u kronici brodskih franjevaca. Navodi se kako je bolest poharala Bačku, a u Beograd, Petrovaradin, Ilok, Vukovar, Osijek, Gradišku, Cernik i okolna sela je stigla iz Temišvara i Arada. U nastavku se navodi kako je poharala Budim, a kasnije Osijek i Požegu. Točnije, franjevci razlog vide u širenju bolesti nakon turskih prodora kada se bolest širi iz Temišvara, Beograda i Petrovaradina u Vukovar i Ilok, a zatim u Osijek. Preko Gradiške dolazi u Cernik te se tamo zadržava do naredne godine kada usput u proljeće pogađa i Požegu.⁴⁰⁹ Franjevci u svojoj kronici 1740. godinu bilježe kao godinu kada počinje „jenjavati bič Božji“ tj. kuga. Navodi se kako su sva mjesta osim osječkog predgrađa bila raskužena. Za prestanak epidemije zahvaljuju Božjoj milosti, a o teoriji lošeg zraka kao uzroka svjedoči opservacija kako nakon kuge ljudi su počeli „pomalo udisati i trošiti zdraviji zrak“.⁴¹⁰ Ipak, kuga se iste godine opet javlja u Budimu i Zemunu te se iz predostrožnosti nije moglo slobodni proći prijelazima.⁴¹¹ Novi izazov javlja se 1762./1763. kada opet dolazi do kužne epidemije koja ipak nije uspjela probiti kordon i ući među stanovništvo.⁴¹² Što se tiče javnozdravstvenih mjera u ovome gradu, važan datum predstavlja 8. rujan 1762. (nakon kuge u ličkoj pukovnji)⁴¹³ kada je cjelokupno stanovništvo pozvano da poduzme mjere za uklanjanje nečistoća iz domova, dvorišta, ulica i drugih površina, da duboko zakapa uginule životinje i sva oboljenja prijavljuje vlastima, sve u svrhu sprečavanja izbijanja epidemije.⁴¹⁴ Iako se ne spominje često, zanimljiv je slučaj uvođenja karantene kod sumnje u zarazu nađen u kronici brodskih franjevaca 1771. godine. Naime, u višednevnom bijegu kroz osmanski je prostor bjegunac 1. prosinca 1771. prešao granicu i sakrio se u sobu za služinčad u franjevačkom dvorištu. Otac lektor i redovnik su poslani ravnatelju karantene koji je stigao prekasno jer je bjegunac u međuvremenu pobjegao. Oko samostana je tad postavljena gusta straža da čeka bjegunca, ali i da pazi na mjesto koje je sada trebalo izdržavati karantenu. Ubrzo su ga, 7. prosinca, našli i odveli u karantenu, a crkva je bila zatvorena te su svi morali ostati unutar

⁴⁰⁸ Skenderović, „Sanitarni kordon“, 315.-320.

⁴⁰⁹ *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi: zapisnik ili knjiga bilješki Samostana Presvetog Trojstva u Brodu u Slavoniji*, sv. 1 (1706 – 1787), pri. Josip Barbarić, ur. Egidije Stjepan Biber (Slavonski Brod: Matica Hrvatska, Ogranak, 1995.), 86.-87.

⁴¹⁰ *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, 90.-91.

⁴¹¹ *Idem.* 93.

⁴¹² Skenderović, „Sanitarni kordon“, 315.-320.

⁴¹³ Juraj Balić, „Zdravstveno stanje i borba protiv epidemija u Ličkoj pukovnji u 18. i 19. stoljeću“, *Narodna umjetnost: časopis za etnologiju i folkloristiku* 58 (2021): 172.

⁴¹⁴ Perković, „Preventivno-zdravstvene građevine Grada Slavenskog Broda“, 1. – 14.

samostana. Samostan je tako od 7. siječnja stavljen u karantenu koja je čini se trajala 42 dana jer se 17. siječnja 1772. navodi kako je karantena završila. Tada je obavljeno posljednje dimno raskuživanje. Par dana nakon, 20. siječnja, provedena je istraga po nalogu Zdravstvenoga vijeća iz Beča o slučaju bijega Davida Lipovca. Vrlo je zanimljivo koliko su stroge mjere bile pridržavane iako se radilo o crkvi.⁴¹⁵ Slična situacija dogodila se 1775. godine kada je bjegunac iz karantene 22. ožujka ušao u dvorište franjevac. Na sreću franjevac nje ušao u samostan zbog čega je samostan ostao otvoren što primjećuje i autor teksta koji spominje slučaj iz 1771.-1772. godine.⁴¹⁶ O tome da su svećenici držali misu u karanteni govori i zapis iz travnja 1775. kada je 5. travnja poslan nalog kojim „Njzino Veličanstvo naređuje da jedan svećenik može u nedjelje i zapovijedane blagdane služiti ondje misu, uz stipendiju od 30 krajcara“.⁴¹⁷ Epidemija se ponovno javlja, ovaj put u Bosni 1781.-1785. kada se paralelno javlja u Dalmaciji, ali ipak nije uspjela zahvatiti Slavoniju, izuzev Županje. Zadnja velika kuga izbila je u Srijemu 1795. godine te je Brod i u ovom slučaju uspio proći neokrznut.⁴¹⁸ Pod brodski kontumac potpadali su i čardaci na uskom pojasu uz Savu u kojima je danonoćno bilo smješteno 6 do 10 graničara.⁴¹⁹ Danonoćno su čuvali i sprječavali nekontroliran prijelaz ljudi i stoke, koji bi uhvaćeni morali biti otpraćeni do obale i biti smješteni u karantenu.⁴²⁰ Životinje su se pokušavale otjerati vikom ili nekim drugim podražajima, a u krajnjem slučaju su bile ubijene i spaljene.⁴²¹ Jozefinska mjerenja 1780. na prostoru Brodske pukovnije zabilježila su 93 čardaka, 76 u Gradišci, isto toliko u Petrovaradinskoj pukovnji.⁴²² Za čuvanje granice od ušća rijeke Orljave na zapadu do Morovića i Strošinaca tj. ušća Bosuta u Savu i granice s Petrovaradinskom pukovnijom na istoku bile su zadužene satnije Brodske pukovnije.⁴²³ Veći čardaci s glavnim stražama bili su u Klakaru, Brodskoj Skeli, Sivalju, Šamcu, Županji i Rajevu Selu. Manje su straže (tzv. međustraže) stajale u manjim čardacima u Brodci, Mamiću, Mrsunji, Poljancu, Glogovi, Mlinima, Jarugama, Prudu, Dubočici, Bogazu, Ugljari, Berčkoj, Topoli, Mariću i Račinovcima.⁴²⁴ Međusobni razmak iznosio je oko 600 metara, a u slučaju opasnosti kao dominom efektom nakon ispaljene puške u jasenovačkom čardaku, prvom po redu, ostali bi čardaci pucali te bi tako za 20-ak minuta cijela obrana od Save i Bosuta do Morovića bila u

⁴¹⁵ *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, 199.-201.

⁴¹⁶ *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, 237.

⁴¹⁷ *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, 239.

⁴¹⁸ Skenderović, „Sanitarni kordon“, 315.-320.

⁴¹⁹ Mažuran, *Osnivanje Vojne granice*, 72.

⁴²⁰ Perković, „Preventivno-zdravstvene građevine Grada Slavenskog Broda“, 1. – 14.

⁴²¹ Samaržija, „Slavonija i Srijem“, 23. – 25.

⁴²² Ćosić, *Cvelferija*, 62.

⁴²³ Matanović, „O nekim aspektima“, 118.

⁴²⁴ Mirko Valentić et al., *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća – Brodska pukovnja*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999.), 29.

pripravnosti.⁴²⁵ Prvi čardaci građeni od drveta, četvrtastih oblika postavljeni su na barem četiri debela stupa od 3 metra visine iznad zemljišta kako bi se moglo motriti, zaštititi od poplave i braniti. Pokretne ljestve koje su se mogle učvrstiti uz čardak spajale su ga sa zemljom.⁴²⁶ Veći čardaci bili su na kat. Prizemlje bi činila jedna poveća ili dvije manje prostorije, a na katu veća centralna prostorija okružena šetnicom odakle se moglo motriti. Pokrivao ga je nisko spuštenu krov kako bi zaštitio stražare od vjetra i padalina.⁴²⁷ Jedna satnija pokrivala bi šest čardaka u 18., u 19. st. i više, a na stražu se išlo subotom i ostajalo narednih tjedan dana.⁴²⁸ Posada čardaka zbog malog broja stražara rijetko bi se upuštala u sukobe, najčešće bi prenosile znak uzbune. Redosljed uzbuna tj. ustrojba čardaka sastojala se od toga da su svaki od načina uzbune prihvaćani redosljedom od susjednih čardaka čime bi se vojska okupljala na obranu i alarmiralo stanovništvo. Osim navedenim signalima, veza se održavala ophodnjom te već spomenutim međusobnim prijenosom vijesti putem konja ili plovila.⁴²⁹ U razdoblju 1780-ih na području od sela Gunje do sela Bošnjaka bilo je 16 čardaka. Na području Drenovačke i Morovičke satnije od sela Gunje do tvrđave Rača bilo je 18 čardaka. Nepoznato je na kojima Drenovačka satnija davala stražu, ali se pretpostavlja da se radi o čardacima od Gunje do Morovića.⁴³⁰ Na području Drenovačke satnije 1780. od atara sela Gunje do kraja atara sela Jamine postojalo je 14 čardaka. Imena su im bila Brizna, Strug, Ranovača, Novi, Prohod, Bogaz, Stupanj, Subotište, Lisačka, Ada i Wiethaus.⁴³¹ Nakon što je Drenovačka satnija pripala Brodskoj pukovnici čardaci su se na ovom prostoru rasprostirali od Jamine tj. atara sela Račinovaca do sela Bošnjaka. Osim drenovačkih graničara, dio nizova bio je popunjavan graničarima iz satnija u zaleđu koje su graničile s Provincijalom tj. Komletinačka i Vinkovačka satnija. Brodska pukovnija tako je početkom 19. stoljeća, točnije 1808. pod svoju upravu dobila 4-6 novih čardaka.⁴³² Kordonska dužnost spadala je u mirnodopsko doba aktivnosti. Brodski su krajišnici nadgledali „mokri“ kordon uz Savu, tj. granicu s osmanskim Bosnom (s druge strane nalazila se Gradačka nahija) te pazili na promet ljudi i robe preko kontumaca i raštela. U počecima se poticala imigracija i povećanje ljudstva unutar Slavonske krajine, no s vremenom se nakon militarizacije vrata zatvaraju, između ostalog i zbog opasnosti od epidemija pa se izbjeglice krajem stoljeća vraćalo nazad na osmanski teritorij. Eventualno se dopuštao ulazak u dublji tj. civilni dio Slavonije.⁴³³

⁴²⁵ Mažuran, *Osnivanje vojne granice*, 71.-72.

⁴²⁶ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci“, 134.

⁴²⁷ Mažuran, *Osnivanje vojne granice*, 72.

⁴²⁸ Tkalac, *Babogredska kumpanija*, 36.

⁴²⁹ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci“, 134.

⁴³⁰ Ćosić, *Cvelferija*, 62.

⁴³¹ *Idem.* 87

⁴³² *Idem.* 127.-128.

⁴³³ Matanović, „Svakodnevnica“, 102.

Brod je kao važan kontumac „branjen“ Savom očigledno bio primjer dobre funkcije kordona s obzirom na to da se trgovina intenzivno odvijala, a kuga se nije uspjela značajnije probiti što su osim ljudskog faktora omogućile i institucije kontumaca, raštela i čardaka u sklopu brodskog kontumaca.

Ugroženi Srijem 1795. godine: protuepidemijske borbe u području gdje kuga prodire

Kao primjer za poduzimanje sanitarnih mjera kada kužna epidemija „prodire“ kroz kontumacijsku liniju (u ovom slučaju zemunsku) može poslužiti odlično zabilježena kužna epidemija u Srijemu u 1795./1796. godine.⁴³⁴ Njome se recentno bavio Veljko Maksić, a zbog važnog doprinosa treba spomenuti Stevana Bugarskog⁴³⁵, Vasu Krstića⁴³⁶, Jovana Maksimović⁴³⁷, Živka Markovića⁴³⁸ i Radivoja Simonovića⁴³⁹. Za dolazak kuge u srijemski kraj Thaller krivi rat s Osmanlijama 1790. nakon čega je ona 5 godina kasnije u srpnju došla iz Osmanskog Carstva.⁴⁴⁰ Robert Jolić kao potencijalno žarište vidi Livno gdje je kuga harala 1795. otkuda je preko trgovaca mogla doći u srijemski kraj.⁴⁴¹ Franz von Schraud, glavni odgovorni liječnik za vrijeme kuge u Srijemu krajem 18. stoljeća za širenje kuge je krivio ljudski faktor. Svakako je loša ishrana povezana sa slabim imunitetom bila preduvjet za lakše širenje bolesti. Jedan od uzročnika lošijeg imuniteta i mentalnog zdravlja sigurno jest strah od smrti koji je kuga sijala u svaku zajednicu gdje bi se pojavila, zbog čega su onodobni svjedoci govorili o hladnokrvnosti kao dobrom suočavanju s bolesti.⁴⁴² Izvori iz tog doba također govore o tome kako je okoliš bio faktor uzroka, no najviše se osvrću na močvaru kao izvor bolesti tj. životinja koje uzrokuju bolesti. Najčešći opis Slavonije i Srijema povezan s pojavnosti bolesti bio je onaj da se radi o području zagađenog zraka, osobito što se tiče močvara koje je von Taube

⁴³⁴ Kao najrelevantnije izvore treba spomenuti von Schraudove zapise (Franciscus Schraud, *Historia Pestis Sirmiensis*, (Budimpešta: Sumtibus Typographiae Regiae Universitatis Pesthiensis, 1802.)) i ljetopise pravoslavnih popova (Ljubomir Stojanović, *Zbornik za Istoriju, Jezik i Književnost Srpskog Naroda. Prvo Odelene, Spomenici na Srpskom Jeziku ; Knjiga XVI. Stari srpski rodoslovi i letopisi*, (Beograd; Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija; Srpska kraljevska akademija, 1927.)).

⁴³⁵ Stevan Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“. u: *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge* (Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996.), 19. - 38.

⁴³⁶ Vasa Krstić, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, u: *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva* (Beograd: Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, 1940.)

⁴³⁷ Jovan Maksimović, *Srem u vreme kuge* (Irig: Srpska čitaonica u Irigu, 2015.)

⁴³⁸ Živko Marković, „Irižani o kugi“. U: *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*. Ur. Vojislav Jovanović (Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1996.), 107-113.

⁴³⁹ Radivoj Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*.(Irig; Novi Sad: Srpska čitaonica; Budućnost, 1995.)

⁴⁴⁰ Luj Thaller, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770 do 1850* (Karlovac: Dionička štamparija d. d., 1927), 59. – 61.

⁴⁴¹ Robert Jolić, „Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine“. *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 26 (2015): 191. – 192.

⁴⁴² Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 117.-123

smatrao da je najbolje isušiti. Ova mijazmatička teorija o prijenosu putem održala se sve do predmodernog doba kada ju istiskuje ona o zarazi kontaktom i zaraznim klicama. Von Taube i Peštalić spadaju u svjedoke koji uzrok zaraze vide u lošem zraku koji isparava iz voda tj. močvara.⁴⁴³ Ipak, Schraud je podržavao teoriju kontagionizma i tvrdio kako se kuga može prenijeti kontaktom i preko kontakta sa stvarima koji su dirali oboljeli.⁴⁴⁴ Osim što je slabiji imunitet značio lakši prijenos zaraze, on je značio i veću smrtnost, a istraživanje 1795. ukazuje da je veća smrtnost bila osoba muškog spola. Iako se smatralo da bi veći broj umrlih bio onaj žena zbog većeg izlaganja bolesti brinući se o bolesnima u Starom Vukovaru je od 86 žrtava, njih 49 bilo je muškog spola.⁴⁴⁵ Prije kuge 1795. godine, još 1793. i 1794. dolazi do sušnih i nerodnih perioda koji su dovele do ekstremne gladi na području poput Banata. Kroničar šarengradskog samostana za 1794. govori kako je bila nerodna godina te ne čudi da su Srijemci zbog slabe ishrane dočekali kugu 1795. s niskim imunitetom. Uz to, po izbijanju kuge 1795. brzo je došlo do stvaranja kordona koji su odijelili zaražena mjesta od drugih te su uz to ih ostavili odsječenima za daljnju trgovinu. Osim toga, faktor ratovanja i novačenja u vojsku bio je vrlo iscrpan pa ne čude slučajevi u Slankamenu gdje se kuće nakon kuge nije zbrinjavalo u nadi kako bi one bile neprivlačne ljudima koji su dolazili novačiti tamošnje stanovništvo. I u normalnom periodu kada nije vladalo siromaštvo, navike Srijemaca i Slavonaca prema tadašnjim izvorima bile su loše i hrana je bila daleko od kvalitetne. O tome najviše svjedoče von Taube i Reljković. Specifična prehrana iz današnje perspektive jasno je mogla dovesti do pothranjenosti i lošeg imuniteta, a ne čude ni rezultati istraživanja kako je smrtnost bila veća za vrijeme postova zbog čega je svećenstvo (npr. mitropolit Stratimirović) narod oslobađalo od posta za vrijeme epidemije.⁴⁴⁶ Kuga u Srijemu javlja se u srpnju 1795. kada se prenesena pojavila u selu Krnješevci. Pretpostavka je da su je kliconoše bili trgovci i vojnici iz Osmanskog Carstva koje Sanitarni kordon nije uspio spriječiti. Navodi se kako je Anđelija Nedeljković, na povratku u Irig s pogreba svoje rodbine (preminule od kuge) u Krnješevcima, s ćilimima od vune donijela i zarazu. Oko 14. srpnja i ona je podlegla bolesti. Do 4. kolovoza preminulo još 32 ljudi u Irigu u četvrti zvanj Grčka Mala u blizini njene kuće. U susjednom Neradinu je za par dana preminulo 16 osoba. Pogrebi i mise na kojima se skupljao narod uz darovanje i kontakt s odjećom preminulih pogodovali su prijenosu kuge. Prenesena je iz Beograda u zemunski kontumac, a odatle u Irig, Jazak, Grgeteg, Banovce, Rivnicu, Kipove, Krušedol, Šatrinice,

⁴⁴³ Grgur Peštalić, *Utišenje ožalošćenih u sedam pokorni pisama kralja Davida*, (Budim: Kraljevska mudroskopština peštanska, 1797.), 237.; Von Taube, *Istorijski i geografski opis*, 137.

⁴⁴⁴ Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 117.-123.; 140.-147.

⁴⁴⁵ Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 126.-129.

⁴⁴⁶ Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 131.-136.

Velike Radince, Vukovar, Grgurevce, Bešenovo, Bešenovski Prnjavor i Kamenicu. Epidemija se smirila tek za zimskih mjeseci, a u studenom je u Irigu umrlo 360 osoba te se otad brojka žrtvi smanjuje. U Irigu 1796. u siječnju umire 63 osobe, odnosno 11 u veljači od kojih se 10 zarazilo u bolnici, a 1 u naselju.⁴⁴⁷ Kuga se nije proširila na Slavoniju zbog dobrog sustava prevencije, ali je zanimljivo da je u Vukovaru zabilježena zaraza 21. kolovoza iste godine iako nije imao doticaja s okuženim mjestima.⁴⁴⁸ Oko njega se ta postavlja 58 stražarskih mjesta u svrhu izbjegavanja zaraze.⁴⁴⁹ Zatvaranje mjesta gdje se javila kuga imalo je smisla zbog zaštite okolnih nezaraženih mjesta, no zatvaranje susjednih zaraženih mjesta često nije bila najbolja praksa. Izolacija i zadržavanje brodova sprječavalo je ulazak štakora u gradove, no zadržavanje u zaraženim mjestima često ne bi polučilo značajnije rezultate.⁴⁵⁰ Ovakvo dizanje privremenog sanitarnog kordona očigledno je ostatak stare prakse koja se prakticirala prije uspostava trajnog sanitarnokordonskog sustava. Širenje kuge u gradovima poput Iriga i Vukovara koji su izgubili najviše stanovništva bilo je moguće zbog toga što takvi gradovi nisu još bili dovoljno širokih ulica, ušorenih kuća i sl.⁴⁵¹ Navodi se kako je kugu prenio *Ciganin* Subotin iz Iriga. Kako bi se spriječilo širenje oko grada je dignut kordon, a za okužene Vukovarce dignuto je 12 kućica na Vašarištu gdje su se morali smjestiti stanovnici *Švapskog brda* te je u kontumaciji bilo 185 osoba, a kordon je ukinut 23. travnja 1796. samo djelomično radi poljoprivrede, a 8. mjeseci nakon zaraze, 12. svibnja 1796. Vukovar je službeno proglašen slobodnim od kuge nakon 58 žrtvi.⁴⁵² Kugu je konstatirao podžupan u Irigu, a kirurg je postavio dijagnozu *febris putrida* (tifus), no narod je sumnjao na ono najgore. Prvog kolovoza dolazi Buday i postavlja ispravnu dijagnozu i saziva skupštinu u Vukovaru i tamo odlučuje djelovati prema van Swietenovim zakonima. Izvještaj šalju u Peštu otkuda dolazi epidemiolog Franz von Schraud. Govori kako je Srijemska županija bila u tren oka puna kordona i izolirana.⁴⁵³ Upravo je dijagnoza tek nakon nešto više od dva tjedna izazvala problem organizacije borbe protiv kuge koja će kasniti. Schraud je smatrao također kako bi kordon tj. granična linija kao jedna manja gusto zbijena stražarnica oko samog mjesta zaraze bila bolja jedinica od više linija postavljenih jedna iza druge. Stoga se zalagao za liniju oko zaraženih mjesta, zabranu kretanja i prihvata stranaca i stalnu dnevnu provjeru zaraženih. Na linije je nužno bili postaviti vojne jedinice.⁴⁵⁴ U Srijemu

⁴⁴⁷ Maksić, *Epidemije*, 21. – 29.

⁴⁴⁸ Robert Skenderović, „Sanitarni kordon na Savi“, 319.

⁴⁴⁹ Antun Dorn, „Vukovar u danima kuge 1795-1796 godine“, *Ogledi* 5/1(1963): 78.; Antun, Dorn. „Razvoj zdravstvenih ustanova u Vukovaru“ u: *Medicinski centar Vukovar*, 107.

⁴⁵⁰ Ayalon, *Natural Disasters in Ottoman Empire*, 122.

⁴⁵¹ Maksić, *Epidemije*, 54. – 56.

⁴⁵² Matanović, *Grad na granici*, 273.

⁴⁵³ Thaller, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji*, 59. – 61.

⁴⁵⁴ Maksić, *Epidemije*, 30. – 33.

su bila 2 kontumaca u Zemunu i Mitrovici, a rašteli u Rači i Klenku. Rašteli su specijalno izgrađena tržišta gdje se odvijala trgovina, ali bez kontakta između kupca i prodavača. Postojale su i prostorije za razgovor ljudi odvojenih kordon koje su se nazivale parlatoriji. Privremeni kontumaci - rašteli za vrijeme „Iriške kuge“ postavljeni su u Futogu, Novom Selu, Klisi i Novom Sadu.⁴⁵⁵ Zemunski je kontumac najviše zanimljiv jer je predstavljao glavnu točku trgovine s Osmanskim Carstvom (za vrijeme svake kužne epidemije)⁴⁵⁶ u Srijemu još od 1730. godine pa sve do 1872. godine. Kontumac je omeđivao zaštitni rov širok osam i dubok šest metara, a dodatnu sigurnost pružao je visoki zid koji je na tri mjesta imao ulazna vrata. Zemunski su kontumac činili sljedeći objekti: bolnica, parlatorij, groblje te dvije kapele - katolička i pravoslavna. Uz navedene prostorije i objekte postojao je raštel te prostorije predviđene za izdržavanje karantene. Prvoslavna je kapela u sklopu ovog kontumaca imala sedam vrata kako bi se sprječilo miješanje svećenstva koje je obavljalo službu unutar kontumaca, službenika i ljudi u izdržavanju karantene. O kompleksnosti i važnosti zemunskog kontumaca svjedoči činjenica da je u njemu 1788. bilo 62 zaposlenih među kojima čak dva liječnika. Unatoč svemu navedenom kontumaci nisu bili primjereni u nekim slučajevima o čemu svjedoče brojne Von Taubeove žalbe.⁴⁵⁷ Reakcija pri „proboju“ kuge kroz kordon bila je zatvaranje zaraženih mjesta, smještaj bolesnika u jedan objekt i sahranjivanje na posebnom mjestu. U Vukovaru je (koji je tada bio sjedište Srijemske županije)⁴⁵⁸ određeno da se bolesnici smještaju i odvajaju na dva mjesta ovisno o bolesti, a treće mjesto bilo je za one koje bi ozdravili. Zabranjeni su sajmovi i crkvene svečanosti, a vojska je čuvala zaražena mjesta. Svi putnici bez zdravstvenih isprava bili su zaustavljeni.⁴⁵⁹ U slučaju kršenja pravila u vezi prelaska propisano je bilo ubojstvo tj. smrtna kazna. Prijelaz je „kroz kordon“ bio ostvariv tek nakon prolaska kontumaca tj. izdržavanja karantene nakon čega bi putnici dobili zdravstveno uvjerenje (*Sanitatis Fede* – danas *žuta knjižica*).⁴⁶⁰ Za vrijeme kuge 1795. na istoku Srijemske županije na granicu s ovom županijom postavljene su naoružane straže od strane Virovitičke županije, Petrovaradinske regimenta, slobodnog kraljevskog grada Novog Sada te Bačke županije. Unutar same županije provode se iste mjere te se formira linija (*mandeloška linija*) kojom se iriški kotar odvojio od vukovarskog i rumskog u smjeru od Save do Dunava, odnosno

⁴⁵⁵ Maksić, *Epidemije*, 35. – 39.

⁴⁵⁶ Matanović, „Svakodnevnica“, 95. – 98.

⁴⁵⁷ Maksić, *Epidemije*, 54. – 56.

⁴⁵⁸ Sanja Lazanin, „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća“, *Migracijske i etničke teme* 23 (2007): 234. - 239.

⁴⁵⁹ Franz von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, (Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1995.), 22.

⁴⁶⁰ Janko Vodopija, „Sanitarni kordon nekad i danas“ u *Sanitarni kordon nekad i danas*, ur. Janko Vodopija (Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske i Zavod za zaštitu zdravlja Zagreb, 1978), 9. - 16.

od Mitrovice preko Mandeloša do Banoštra.⁴⁶¹ U stvarnosti, izgled linije bio je bitno uvjetovan okolišom kroz koji se protezala. U ravnici je linija bila utvrđena kanalom granja i trnja, dok je drveće u brdima na liniji bilo odrezano na visinu od hvata i pol. Duž te linije postavljene su kolibe i stražarnice, s tim da je u svakoj desetoj bila smještena regularna vojska kako bi kontrolirala i civilne straže.⁴⁶² Ipak, kordon je imao svoje mane i propusne točke pa je tako linija između Iriga i Kamenice bila loše osigurana zbog čega je lokalno stanovništvo iz dva kraja održavalo rodbinske odnose bez većih problema zbog manjka stručnog osoblja na straži. Prebjezi su zabilježeni i na području Virovitičke županije, a zbog takve propusnosti naređen su stroge kazne za stražu i prekršitelje.⁴⁶³ Kad se u Karlovcima pročulo o pojavi kuge u Irigu, gradske i vojne vlasti počele su poduzimati mjere kako se zaraza ne bi pojavila. Ubrzo, između ostalog, dolazi do intervencije u okoliš te je mjesto opasano dubokim jarkom te je na stražu postavljeno 100 naoružanih Karlovčana.⁴⁶⁴ Slično se zbilo za vrijeme „Transilvanijske kuge“ kada su postavljeni privremeni kontumaci u Osijeku, Vukovaru, Vinkovcima i Ostrovu kako bi se kuga lokalizirala na srijemskom području. Ovakve prostorne manipulacije otvarale su prostor za iskorištavanje u trgovačke i druge oportunističke svrhe što predstavlja zanimljivu potencijalnu temu.⁴⁶⁵ Srijemski je podžupan po izbijanju epidemije naredio zatvaranje tj. izolaciju zaraženih mjesta s pripadajućim atarima, smještaj bolesnika u jedan objekt te posebno mjesto za sahrane. Sajmovi su ubrzo zabranjeni kao i sva druga masovnija okupljanja što je bila uobičajena mjera u svim zaraženim područjima. U svakom bi mjestu skupina mjesnog stanovništva obilazila u zoru određene kuće i pregledavala ukućane, a informacije bi slali seoskom pisaru. Jedan je ranar bio raspoređen na svaka 3 do 4 mjesta. Držale su se i edukacije među lokalnim stanovništvom kako bi lakše uočili kugu, a bez dopuštenja ranara nisu bila dozvoljena pokapanja. Informacije bi ranarnik dao liječniku koji se nalazio u sklopu svakog kotara. U slučaju sumnje na zarazu, ispred sumnjive kuće postavila bi se straža kako bi ograničila mobilnost. Za takve *imobilizirane* kuće, ponekad i dijelove grada, osiguran je bio dovoz vode i namirnica.⁴⁶⁶ Zbog visokog mortaliteta nužno je bilo podignuti posebna kužna groblja koja su bila zaštićena ogradom i opkopom. Općenito se pokušavalo izbjegavati okupljanje većeg broja ljudi pa tako se na primjer u Vukovaru uz postojeću mesnicu otvara njih još četiri. Domaće se životinje smještalo i zbrinulo izvan grada kako bi se olakšala njihova

⁴⁶¹ von Schraud, *Istorija kuge*, 23.

⁴⁶² *Idem.* 44.-45.

⁴⁶³ Veljko Maksić, *Epidemije*, 36.

⁴⁶⁴ Maksić, *Epidemije*, 35. – 39.

⁴⁶⁵ Gavrilović, *Srem*, 246.

⁴⁶⁶ Maksić, *Epidemije*, 39. – 41.

prehrana.⁴⁶⁷ Važnost u prevenciji kuge imala je i zamjena drveta kao materijala opekom što je smanjilo faktor opasnosti izbijanja požara i prisutnost životinja koje su bile prenosioci raznih bolesti pa i kuge. Opeka se sve više koristi početkom 18. st. za gradnju važnih građevina, a tek će se koristiti i među pukom. Ovaj podatak potvrđuje i Franz Stefan Engel kada putuje Slavonijom i Srijemom 1786. godine.⁴⁶⁸ Kuga je većinski prestala u Srijemu krajem veljače, a u potpunosti krajem travnja 1796. godine, ali je privremeni kordon ostao aktivan narednih par mjeseci. Početkom kolovoza, ukinut je *mandeloški kordon/linija*, a Irig se otvara dvadesetak dana kasnije. U međuvremenu se okolna mjesta planski čiste i dezinficiraju, a ljudi su zadržavani na promatranju u za to namijenjenim objektima.⁴⁶⁹ Stambeni objekti u kojima su stanovali Srijemci i Slavonci prema tadašnjim opisima bili su daleko od kvalitetnih. Higijenski standard bio je daleko od dobrog zbog čega se pribjegavalo metodama vlasti poput obaveznog čišćenja prije otvaranja kordona u vukovarskom i iločkom srezu, ne zato što je bilo toliko potrebno, već zato da se ukaze narodu na nužnost da se održava čistoća doma. Prenapučenost i dijeljenje životnog prostora sa životinjama zasigurno je jedan od preduvjeta lakšeg širenja zaraze. Godine 1795. zbog prenapučenosti je najviše poharala Irig, a kada je dosegla vrhunac mortaliteta počela je opadati jer je bilo dovoljno preboljelih ili previše umrlih. Vukovar je bio sličan kao Irig, ali je zbog pravovremenih sanitarnih mjera i izolacije zaraženih četvrti epidemija tamo znatno manje se proširila među stanovništvom.⁴⁷⁰ Preventivne metode i postupci po prolasku epidemije najčešće su bili paljenje sumpornih spojeva, provjetravanje, čišćenje kuća i ograničavanje kretanja na određeno vrijeme. Svu robu koja se uništila pri čišćenju (paljenju i sl.) država je kompenzirala. S obzirom na to da je palež bio jedna od metoda prevencije povratka epidemije, s obzirom na to da su kliconoše bili glodavci i buhe koji bi u bijegu od vatru našli novo sklonište, ova metoda predstavljala je tek opasnost za novi val epidemije. Pri postepidemijskoj prevenciji angažirano je lokalno stanovništvo koje ne samo da nije bilo stručno, već često nije željelo ili znalo poštivati propise. Mnoge su kuće i predmeti bivših bolesnika spaljeni, dok su oni drugi predmeti ostali sačuvani nakon dezinfekcije. U Irigu je primjerice 326 kuća uništeno, a 571 je bila očišćena. Zabranjeno je bilo napuštanje mjesta kao i primanje stranaca, ali se dopuštao rad u polju kao i neki drugi poslovi što ukazuje na utilitarizam kao ideju prosvjetiteljstva koja je utjecala na sve odluke pa i ove

⁴⁶⁷ Maksić, *Epidemije*, 54. – 56.

⁴⁶⁸ Stjepanović, *Promjene u kulturi stanovanja*, 44. – 45., Engel je bio jedan od aktera u borbi protiv kuge u Srijemu 1795. godine. (Drago Roksandić, „Drava u očima Jozefinista“, *Ekonomska i ekohistorija* 7 (2011): 23. - 24.)

⁴⁶⁹ Maksić, *Epidemije*, 21. – 29.

⁴⁷⁰ Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 140.-147.

protuepidemijske.⁴⁷¹ Preminule je bilo važno ukloniti s ulica i sl. te ih sukladno propisima sahraniti. Ovo je predstavljalo velik problem stanovništvu kao i spaljivanje odjeće preminulih jer je time pokop narodnim običajima bio gotovo nemoguć. Rok od 48 sati za sahranu nije se poštivao pa su pokojnici znali do 8 dana *čekati* na sahranu. Osim ovog faktora koji je mogao dovesti do ponovne pojave bolesti, činjenica da su sahrane dovodile brojne goste predstavljala je rizik po tom pitanju. U Vukovaru se primjerice navodi kako su nužne bile ekshumacije zbog povremenih pokapanja bez prethodnog pregleda zbog čega ne čudi brojka od oko 1300 „nepravilnih“ pokapanja. Lokalno je stanovništvo ovo vidjelo kao svetogrđe zbog čega su često poravnali humke ili ih sakrivali pod sijenom ili sl. Ekshumaciju su vršili ranarnici s dvojicom grobara uz pratnju magistrata i konjičke straže. Plitke grobove posipalo bi se s još zemlje. U početku se pazilo na higijenske uvjete i propise, no s vremenom se iste počelo ignorirati. Osim toga, u pojedinim mjestima za ovakve preventivne metode služili su već oboljeli ljudi kako se zdravi ne bi zarazili, no to nije bilo svugdje moguće.⁴⁷²

Pričajući o utjecaju okoliša na pojavu i prijenos kuge, u obzir treba uzeti vremenske uvjete koji su utjecali na ovu bolest. Pakrački biskup 1795. vidi korelaciju s vremenskim uvjetima i pojavnosti bolesti tj. vidi topli i vlažni zrak ili pak magle, guste oblake ili jake vjetrove. Iako teško da je sa sigurnošću biskup tada to mogao znati, upravo takva vlažna klima pogodna je za razvoj buha kojima najbolje odgovara temperatura 15-20 stupnjeva i 90-95 posto vlažnosti. Ne treba ni naglašavati kako temperatura može utjecati na reprodukciju i ponašanje životinja koje prenose kugu. Primjerice, porast od jednog stupnja može izazvati porast prisustva bakterije kod skočimiša. Episkop Kiril bilježi primjerice truljenje plodova što ukazuje na kišoviti i vlažan period godine što znači prisutnost parazitnih gljiva koje se razvijaju na temperaturi između 15 i 25 stupnjeva, pogodnoj i za reprodukciju buha, neizostavne karike u lancu prijenosa kužne bolesti. Von Taube je bilježio kako se kuga javlja za ljetnih mjeseci, dok u hladnije doba, osobito ako padne snijeg ona jenjava. Naravno, toplina unutar domova još uvijek je bila pogodna za buhe zbog čega se kuga zadržavala i za vrijeme zimskih perioda, a kada se već javila u lanac prijenosa bio je uključen i čovjek. Godine 1795. na temelju izvora se pretpostavlja da je vrijeme u proljeće bilo suho i vruće, bez previše padalina. Vruće ljeto potrajalo je sve do rujna, a kuga se javila u srpnju. U listopadu dolazi do obilnih kiša i vlage, a u studenom je bio razdoblje hladnog, vlažnog i kišovitog vremena. Prosinac je bio opisan kao period najgoreg vremena, a u veljači je vrijeme bilo hladno, suho i vedro. Odnosno, ovi vremenski uvjeti

⁴⁷¹Maksić, *Epidemije*, 44. – 46.

⁴⁷² Maksić, *Epidemije*, 47. – 49.

pogodovali su razvoju kuge. Uz to, u jesen je mnoštvo ljudi bilo zajedno na poljima unatoč zarazi jer su se bojali od propasti uroda.⁴⁷³

HISTORIJSKOIMAGOLOŠKI POTENCIJAL TEME: SURADNJA CRKVE I DRŽAVE U PROTUEPIDEMIJSKU SVRHU: PRIMJER IZ VUKOVARA 1795. GODINE

S obzirom na to da se krajem 18. stoljeća sve više intenzivira utjecaj države u svim aspektima ljudskog života pa tako i zdravstvu, kako bi reforme i ideje prosvijećenog apsolutizma doprijele do najširih masa. Državi je u tu svrhu trebao medijator. S obzirom na značajan autoritet crkvenih predstavnika u narodu, suradnja države i crkve nametnula se kao logičan potez u pokušaju da se dopre do naroda.⁴⁷⁴ Jedan od takvih medijatora bio je vukovarski franjevac Grgur Peštalić u čijem djelu se uočava dvojakost. Djelo piše kao franjevac u procesu rekatolicizacije, ali još važnije kao edukator, odnosno medijator u promociji javnozdravstvene politike i naroda. Prednosti i nedostaci ove suradnje zasebna su tema, no svakako da je jedan od zajedničkih interesa crkve i države bilo iskorjenjivanje praksi proisteklih iz praznovjerja koje su bile u suprotnosti s tridentskim odlukama i protuepidemijskim mjerama.⁴⁷⁵ Peštalićevo djelo nedovoljno je istražen izvor u historiografiji, a može itekako pomoći u shvaćanju popularizacije javnozdravstvene politike u režiji države. Djelo Grgura Peštalića skraćeno naziva „Utišenje ožalošćenih u sedam pokorni pisama kralja Davida“ objavljeno je u Budimu 1797. godine, a inspirirano je kugom 1795.-96. (*u ono vrime, kadnoje nemila kuga morila*)⁴⁷⁶ u Vukovaru gdje je Peštalić obnašao dužnost franjevačkog poglavara.⁴⁷⁷ Upravo njegova uloga u franjevačkom redu vrlo je značajna u kontekstu potencijalne moći propagande i širenja kako crkvenih, tako i državnih poruka, jer su franjevci još iz doba osmanske vladavine bili autoritet među katoličkim stanovništvom u Slavoniji i Srijemu.⁴⁷⁸ Sličan potencijal i ulogu medijatora pravoslavnog svećenstva među pravoslavnim stanovništvom uočio je Veljko Maksić.⁴⁷⁹ Iako je pojava epidemije bila dovedena u pitanje (vjerojatno zbog sukoba kontagionista i antikontagionista i

⁴⁷³ Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 137.-140.

⁴⁷⁴ Jukić; Katusić, „Svakodnevlje“, 234.

⁴⁷⁵ Risto Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama do kraja devetnaestog veka* (Zagreb: Škola narodnog zdravlja, 1935.), 46.

⁴⁷⁶ Grgur Peštalić, *Bogoljubni shtiocse!*, u: *Utišenje ožalošćenih u sedam pokorni pisama kralja Davida*, (Budim: Kraljevska mudroskopština peštanska, 1797.), s.p.

⁴⁷⁷ Ante Sekulić, „Grgur Peštalić i njegova filozofska djela“ *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 6/11-12 (1980): 171.; Franjo Emanuel Hoško, „Ljetopis Klementa Oriovčanina“ *Croatia Christiana Periodica* 4/5 (1980): 60.; O tome svjedoči riječi iz predgovora Peštalićeve djela: *Pifa u Manastiru Vukovarskom dana 26. Mifeca Profinca, Godine 1795.* (Peštalić, *Bogoljubni shtiocse!*)

⁴⁷⁸ Dubravka Božić Bogović, „Discipliniranje katoličkog klera i vjernika u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća“, *Croatia Christiana Periodica* 37/71 (2013): 79. – 101.

⁴⁷⁹ Veljko Maksić, „Pravoslavno svećenstvo“, 38.-39.

sporova oko isplativosti Sanitarnog kordona) zapisi Schrauda, Budajja⁴⁸⁰ i dr. jasno govore o simptomima bolesti.⁴⁸¹ O utjecaju kuge na nastanak djela svjedoči prošireni naslov djela „u nacsinu sebe od kuxne otrove priuzderxati“.⁴⁸² Jedini autor koji spominje Peštalića u vezi kuge jest Thaller koji mu ne zamjera opis bolesti koliko opis liječenja (stavljanje goluba/kokoši na bubone) i neisticanje izolacije, no medicinska kvaliteta spisa i nije u fokusu rada.⁴⁸³ Peštalić se bavio proučavanjem filozofije, matematike i fizike, a imena znanstvenika 18. stoljeća koja se spominju uz njegovo ime i u njegovim djelima otkrivaju kako se radi o čovjeku koji je bio upućen u otkrića svoga doba što se djelomično može uočiti i u djelu.⁴⁸⁴ Na ovim prostorima pokušaji da se savjetima, osobito poput onih u zadnjem poglavlju, dopre do stanovništva predstavljaju primjeri poput Lalangua, Schossulana, Pavera i dr. koji su politiku javnog zdravlja pokušali promovirati na izravniji način. U Slavoniji jedini takav primjer predstavlja (uz Marikovskog u Srijemu) Reljković koji pokušava udaljiti narod od *baba vračara*.⁴⁸⁵ Širenje edukacije o javnozdravstvenim mjerama uočava se u drugoj polovici 18. stoljeća kada se više ne obučava samo službenike u sklopu državnih institucija, već i podanike u sklopu Sanitarnog kordona te na vlastelinstvima gdje plemstvo i građanstvo podučavaju podanike o znakovima bolesti.⁴⁸⁶ Puk su pokušali educirati i službenici poput von Schrauda predavanjima ili lecima poput onog Franza Pilhera i von Schrauda u kojem se najviše preporučuje izbjegavanje kontakta, opskrba hranom da se ne izlazi iz kuća i higijena što će ukratko ponoviti i Peštalić.⁴⁸⁷ Ipak, za odjek u društvu, državi je trebala i pomoć crkve pa će uskoro provođenje mjera postati provođenje Božje volje što je zasigurno bilo više prihvatljivo, nego li pokušaj uvođenja novih mjera putem smrtnih kazni.⁴⁸⁸

Zašto je Peštalić kao franjevac mogao biti medijator?

Na području Slavonije, Srijema i Baranje katoličke crkvene institucije djelovale su ograničeno jer je ovaj prostor do samog kraja 17. stoljeća bio dio osmanskog imperija. Katolička crkva pod osmanskom upravom uspjela se održati u prilagođenom obliku, a vjerski je život katolika bio prije svega obilježen pučkom religioznošću. Provođenje odredbi Tridentskog koncila stoga je na

⁴⁸⁰ Budai je proveo godinu dana u izvorištu zaraze, Irigu, a u liječenju se izuzetno uzdao u biljke zbog čega je važna njegova baština za botaniku. u: Jovan Maksimović, Marko Maksimović, „Physicians in Srem in XVIII and XIX Century: Distinguished Botanists“, *Zbornik Matice srpske za prirodne nauke* 131 (2016): 43. -44.

⁴⁸¹ Maksić, *Epidemije kuge u Srijemu*, 117.

⁴⁸² Peštalić, *Utišenje*, 1. - 6.

⁴⁸³ Thaller, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji*, 66.

⁴⁸⁴ Sekulić, „Peštalić“, 177. – 178.

⁴⁸⁵ Thaller, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji*, 63.

⁴⁸⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 116.-120.

⁴⁸⁷ Франц фон Шрауд, Јозеф Пилхнер, Краткое поучение како отЪ куги сачуватися мощи (s. l. 1795)

⁴⁸⁸ Jeremić, *Zdravstvene prilike*, 110.

prostoru istočne Hrvatske pod osmanskom upravom bilo nemoguće zbog čega će taj proces kasniti u usporedbi s hrvatskim dijelovima unutar habsburškog imperija (iako i tamo primjećujemo razlike). Odjeci Tridentskog koncila dopirali su putem Kongregacije za širenje vjere, no do katoličke obnove moglo je doći tek nakon oslobođenja od osmanske vlasti. Početkom 18. stoljeća problem je u reorganizaciji crkve i provođenju odluka Tridentskog koncila bila odsutnost biskupa poput onog srijemskog ili beogradskog. Upozoravalo se kako je katolički dio stanovnika tamošnjih biskupija bio okružen ljudima druge vjere i kaotičnom svakodnevicom siromaštva, razbojništva i sl. Još pod osmanskom upravom za vjerski život slavonskog stanovništva bila je zadužena franjevačka provincija Bosna Srebrena pod kojom su nauštrb župa i biskupa najvažnije crkveno-upravne jedinice bili samostani, a franjevci su ostali jedini dušobrižnici i nakon oslobođenja. Biskupi su nakon oslobođenja dolazili u sukobe s franjevcima, no zasluge franjevac i autoritet među narodom garantirao je njihovu dominaciju. Franjevačko opiranje discipliniranju i kontroli samo su motivirali biskupe da u župe dovode svjetovno svećenstvo u zamjenu za redovnike, no taj proces teško se ostvarivao. Vjerska literatura na području Slavonije i Srijema do početka 18. stoljeća bila je vrlo siromašna. Kako bi se osiguralo da narod razumije pouku i obrede u skladu posttridentskih odluka, narodni jezik bio je jedina opcija bogoslužja i pisanja literature, što potvrđuju djela poput Peštalićevog.⁴⁸⁹ Protureformacija kao u sklopu Habsburške Monarhije, za katoličku crkvu nije bila moguća u klasičnom smislu, već je značila fokus na prevođenje „heretika“ i „shizmatika“ na katoličanstvo. Ono što je zajedničko dvojakoju funkciji Peštalićeva djela u smislu crkvene i državne propagande, jest da se pojam „društvenog discipliniranja“ i „konfesionalizacije“ susreće u oba slučaja. Društvenim discipliniranjem kako bi se osigurao kolektivni red crkva je tako rekatolicizacijom pokušavala provoditi tridentske odredbe te suzbiti krivovjerje i slične prakse, dok je propagandom javnozdravstvene politike zadovoljavala uvođenjem kolektivnog reda u režiji državnih prosvjetiteljskih ideja. Država i crkva pokušavale su nametnuti ispravno vjerovanje, odnosno ponašanje. Stoga ne treba čuditi suradnja ovih dvaju institucija. Sama crkva već je imala „iskustvo“ s provedbom discipliniranja putem vjerskog discipliniranja u sklopu provođenja tridentskih odredbi. Država je crkvi pomagala u vjerskom odgoju stanovništva i promociji poželjnog ponašanja pa stoga je pomoć crkve pri promociji

⁴⁸⁹ Dubravka Božić Bogović, „(Re)organizacija crkvenih struktura u istočnoj Hrvatskoj nakon oslobođenja od osmanske vlasti i tridentski katolicizam“. u: *Tridentska baština: Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama*. ur. Zrinka Blazević; Lahorka Plejić Poje (Zagreb: MH, KBF, FFDI, 2016.): 211. – 228.

javnnozdravstvenih mjera logičan slijed događaja čime crkva ispunjava svoju političku i društvenu komponentu.⁴⁹⁰

Što se Peštalićeva djela tiče, veći dio otpada na prepjev i tumačenje 7 Davidovih psalama, izuzev zadnjeg poglavlja koji je zanimljiva rasprava o kugi.⁴⁹¹ Prepjevavanje psalama nije kuriozitet s obzirom na to da su oni u Slavoniji i Srijemu 18. stoljeća jedan od popularnijih žanrova što potvrđuju djela Antuna Kanižlića, Matije Petra Katančića i dr.⁴⁹² Prepjevavanje starozavjetnih pjesama, ne samo da žanrovski odgovara kontekstu vremena i prostora, već je i providencijalističko shvaćanje kuge kao Božje kazne plod Starog zavjeta u kojem se Božja kazna naglašava kao reakcija na ljudske grijeha, a takvo shvaćanje propagirala je i Crkva.⁴⁹³ Kuga je tako bila odličan povod za dati ljudima do znanja da su odmaknuli od ispravnog načina života, a u takvom okviru mogle su se lako promovirati i tridentske odluke. Uvod, iako kratak, osim nekih podataka (npr. broj žrtava od 4705) obiluje egzistencijalnim (*xivljenje, umriti*) i apokaliptičnim (*frashno vrime, strah, fvit u csudu, zlo i nesricha*) pojmovima čime se najavljuje tmurnost i vapaj autora kroz većinu djela. Naglašavanje bezizlaznosti situacije i straha (*znamo, da moramo umriti, ali kada? gdi? i kako? to namje nepoznano*)⁴⁹⁴ može se promatrati također kao jedan od načina jačanja crkvenog autoriteta u narodu u procesu rekatolicizacije. U prvom su poglavlju prepjevane, a u drugom dodatno protumačene starozavjetne pjesme gdje autor promišlja o pokori, grijesima i smislu života.⁴⁹⁵ Izuzev zadnjeg poglavlja u kojem se Peštalić obraća narodu, djelo predstavlja obraćanje autora Bogu u potrazi za milosrđem, iskupljenjem i oprostom grijeha, a pokora kao najčešći motiv svakako otkriva kako autor vidi kugu kao kaznu od Boga. Kroz razgovor s Bogom, Peštalić pokušava situaciju u kojoj se našao usporediti s primjerima Božjih kazni iz daleke povijesti. U zadnjem poglavlju gdje ima najviše autorskog pečata i ne prati se forma prevođenja psalama na narodni jezik može se iščitati neke izrečene i neizrečene ideje, zbog čega se rad i fokusira na zadnje poglavlje oslobođeno forme psaltira. Iako je djelo većinski pisano u (pokorničkom) moralno-didaktičkom narativu, ono ima i utilitarističku svrhu namijenjenu čitatelju kako bi što praktičnije živio tj. nosio se s epidemijom. Peštalić to naglašava i u predgovoru nadajući se kako će djelo pomoći budućim naraštajima kada se opet pojavi epidemija kuge.⁴⁹⁶ Reljković primjerice u svom djelu

⁴⁹⁰ Božić Bogović, „Discipliniranje katoličkog klera“, 79. – 101.

⁴⁹¹ Sekulić, „Peštalić“, 165.

⁴⁹² Milovan Tatarin, „Kako su se u Slavoniji u 18. stoljeću prepjevali psalmi“, *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 22 (1996), 232.

⁴⁹³ Robert Oakes, „The wrath of God“ *International journal for philosophy of religion* 27/3 (1990): 130.-134.

⁴⁹⁴ Peštalić, *Bogoljubni shtiosce!*

⁴⁹⁵ Tatarin, „Psalmi“, 250. – 256.

⁴⁹⁶ Peštalić, *Utišenje*, predgovor:

poziva na poštivanje vojne, državne, civilne i crkvene vlasti dok Peštalić to ne radi tako otvoreno, ali potiče stanovništvo da poštuje liječnika i propisane mjere što će biti prikazano u nastavku rada.⁴⁹⁷ U poglavljima prije onog koji se bavi kugom, kako bi se što jasnije puku prenijeli psalmi, vlada terminološka ujednačenost što je kao i sam žanr odlika tadašnjih autora.⁴⁹⁸ Peštalićevo djelo ističe se kao najcjelovitija i najiscrpnija obrada dijela biblijskog psaltira u Slavoniji 18. stoljeća kao i dodatnim tumačenjima psalama. Za razliku od posljednjeg poglavlja, autorov cilj nije izraziti njegovo mišljenje, već dati razumljive, jednostavno i čitko pisane pokorničke molitve. Kužna se svakodnevica koristi kao situacija u kojoj će se na što razumljiviji način narodu dati pokoru, ali i zadovoljiti svrhu pisanja s ciljem rekatolicizacije područja koje je još uvijek bilo prisno s osmanskim praksama.⁴⁹⁹ Mjesta poput Vukovara bila su obilježena etnokonfesionalnom raznolikošću.⁵⁰⁰ Osim vjerske heterogenosti i što je praznovjerje ostalo prisutno dugo u 19. stoljeće, u opisima stanovništva lako je pronaći niz poroka i ponašanja koje je crkva zasigurno pokušavala iskorijeniti. Kroz 18. stoljeće poroci poput bigamije, izvanbračne trudnoće i dr. te praznovjerje među stanovništvom tumačeni su kao preuzimanje „grijeha bivših gospodara“, ali je stanovništvo za svećenstvo imalo strahopoštovanje.⁵⁰¹ Iako Tatarin zaključuje kako su psalmi savršeni žanr za pružanje utjehe narodu u situaciju poput kužne svakodnevice, olako je reći kako je njihova svrha bila puka potpora narodu u teškom trenutku.⁵⁰² Treba reći kako je kuga kroz povijest otvarala prostor za iskorištavanje teških situacija ljudi, a konfesionalizacija i discipliniranje uz propagandu primjerice raznih protukužnih svetaca (koje u prigodnim molitvama spominje i Peštalić, *U kuxno doba k-Blaxenoj Divici Marii, K-svetomu Roku*)⁵⁰³, okrivljavanja drugih naroda (Židova) i sl. samo su primjer kako se kuga mogla iskoristiti za propagandu u razne svrhe. S obzirom na to da je 18. stoljeće u Slavoniji razdoblje procesa rekatolicizacije, pojava kuge i drugih nedaća

*Kad ono kod puka, nashega naroda,
I josh kod unukah:, doshaftog poroda:
Illi kod slideche, u kasnie vrime
Kuge pomoreche, strashno dojde brime:
Kad strah, i uffanje csovika obuzmu,
Nezgode fvakdanje uzmlaxno priuzmu:
Kad fvit iznenada fve u csudo metne,
Zlo fvako nadylada, i nesriche shtetne:
Tadse ova moxe knjixica proshiti,
Ah ucfini Boxe! fvim k-tebi dofpiti.*

⁴⁹⁷ Dora Posel, *Prosvjetiteljske ideje i filozofske ideje u djelu Satir iliti divji čovik* (Završni rad, FFRI, 2019.), 16.-18.

⁴⁹⁸ Tatarin, „Psalmi“, 239.

⁴⁹⁹ Tatarin, „Psalmi“, 252. – 255.

⁵⁰⁰ Lazanin, „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara, 226.

⁵⁰¹ Friedrich Wilhelm von Taube, *Istorijski i geografski opis*, 54. – 56.

⁵⁰² Tatarin, „Psalmi“, 263.

⁵⁰³ Peštalić, *Utišenje*, 222. – 234.

otvarala je prostor za intenziviranje ovakvog procesa. Briga isusovaca i franjevacu o vjerskom odgoju, misionarenje među pukom i religiozna literatura ovakvog žanra ostavština su navedenog procesa. Stoga je uloga u crkvenoj propagandi autora poput Mecića ili Peštalića puno jasnija jer je i njihov način pisanja jednostavniji, dok Katančić psalme uzima kao inspiraciju i ne prevodi ih tako jasno već ima snažniji autorski pečat te samim time i književnu vrijednost.⁵⁰⁴ Specifičnost ovog žanra uklapa se u kontekst Slavonije koja proces rekatolicizacije doživljava u 18. stoljeću za razliku od Hrvatske u 17. stoljeću. Baš je iz ovih razloga interesantno da Peštalić u okviru tipično i žanrovski popularnog „nabožnog“ djela kao zadnje poglavlje piše raspravu o kugi čime djelo dobiva didaktičku i utilitarnu svrhu u prosvjećivanju puka.

Odras javnozdravstvene politike u Peštalićevom djelu: usporedba sa službenim mjerama

Kao što je već napomenuto, osim one duhovne uloge u rekatolicizaciji, franjevci su imali i funkciju u prosvijećenoj politici. Zbog autoriteta i prisutnosti crkvenih predstavnika među narodom, franjevci postaju eksponent države u širenju prosvjetiteljstva među stanovništvom. Stoga Peštalić implementacijom rasprave o kugi kao zadnjeg poglavlja (*Od pocetka kuge, i razplodenja, nje zlamenjah, zapovidih u kuxnima mišti potributih, i nacfinu febe od kuxne otrove priuzderxati, koga navlastito sluxitelji fveti Sakramenata moraju derxati*)⁵⁰⁵ u svome djelu očigledno ukazuje na ulogu crkve u protukužnoj edukaciji u državnoj režiji. Za uočavanje odjeka državnih protuepidemijskih mjera u Peštalićevom djelu, zadnje poglavlje koje se bavi kugom bit će uspoređeno s Općim zdravstvenim pravilnikom iz 1770. godine. Kao jedan od glavnih pravilnika 18. stoljeća i standard za provođenje protuepidemijskih mjera, on predstavlja najrelevantniji izvor iz čije usporedbe je moguće zaključiti promovira li Peštalić javnozdravstvenu politiku. Većina Pravilnika odnosi se na instituciju Sanitarnog kordona koja je postavljala temelje protuepidemijskih mjera. Ako sa zadnjim poglavljem Peštalićeva djela usporedimo Opći zdravstveni pravilnik iz 1770. lako je uočiti neke podudarnosti. Već se struktura zadnjeg poglavlja jasno može usporediti s Pravilnikom s obzirom na to da se u oba djela mjere klasificiraju u određene kategorije ovisno o epidemiološkoj situaciji.⁵⁰⁶ Tako se u pravilniku govori o mjerama opreza u slučajevima *kad se nedaleko granica susjednih država otkrije zarazna bolest* i u *dnevnim tijekom nesretnih slučajeva kod ljudi u građanskom*

⁵⁰⁴ Tatarin, „Psalmi“, 265.

⁵⁰⁵ Peštalić, *Utišenje*, 237.

⁵⁰⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 249.

društvu.⁵⁰⁷ Peštalić govori o mjerama koje u tri slučaja: *kad bash iftinito znamo da kuga mori, kadfe u nashemu neznanju nike nashe ftvari otruju i kadfe tko bash iftinito okuxio, ili barem fumljaje, jelli kuxan, ili ne.*⁵⁰⁸ Iako se sadržajno uspoređeni dijelovi ne podudaraju što je i očekivano jer se radi o pravilniku namijenjenom prije svega osoblju i književnom djelu namijenjenom puku, čini se da Peštalić preuzima iz Pravilnika ideju klasifikacije mjera. Ista „šablona“ uočava se i kod prilagođavanja mjera i trajanja karantena ovisno o sumnji i pojavnosti kuge.⁵⁰⁹ Peštalić se ne osvrće na administrativne aspekte Pravilnika koji u praksi narodu i nisu od tolike važnosti i samo bi izazivali konfuziju među narodom koji je i onako teško razumijevao mjere i zakone. Iako se propaganda javnozdravstvene politike dominantno uočava u posljednjem poglavlju, Peštalić čak i u svojim tumačenjima psalmi govori o tome da se *mishanje ljudi zabranjiva, cfištocha, fpremnost, urednost, i nikakve bash ftvari doticanje priporucuje, priuzderxanjah zaišto od naravi kripka i razplodenju kuxnomu veoma protivna.*⁵¹⁰ Nakon uvoda u kojem Peštalić daje svoje mišljenje o kugi i znacima bolesti (izvorište kuge *od drugih strana, po potopu Nila i sl.*)⁵¹¹, u kojem se već naslućuje utjecaj nekih tada aktualnih teorija zaraze, prelazi na konkretne mjere u slučaju opasnosti od pojave epidemije. Pri opisu simptoma jasno navodi razliku između onih zajedničkih za druge bolesti i onih specifičnih za kugu kako bi narod mogao prepoznati oboljenje.⁵¹² Moguće je da je svrha ovog dodatnog objašnjenja simptoma pokušaj da se provede jedna od glavnih protuepidemijskih mjera, a to je uspješno prepoznavanje bolesti i prijavljivanje zaraze kako bi se pravovremeno reagiralo. Peštalić se usredotočuje na praktične savjete koje u nastavu nadopunjava nekim iskustvima franjevacu zapisanim u ljekarušama na ovim prostorima. Liječnicima je prema Pravilniku bila zabranjena trgovina lijekovima pa si vjerojatno zato Peštalić dopušta pisati o alternativnim lijekovima jer savjeti za liječenje kuge nisu bili promovirani za razliku od mjera prevencije. Kao što se funkcija liječnika ističe u Pravilniku u točki *Upute kojih se moraju pridržavati liječnici*⁵¹³, tako važnost liječnika ističe i Peštalić koji govori kako on je prva osoba kojoj se treba obratiti (*valja viche od pametnoka likara iskati*)⁵¹⁴ čime se referira i nadopunjava s Pravilnikom. Ovo je osobito važno jer stanovništvo nije rado odlazilo liječnicima, već u crkvu,

⁵⁰⁷ Horbec, *Zdravlje naroda*, 251.

⁵⁰⁸ Peštalić, *Utišenje*, 240.

⁵⁰⁹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 271.-273.

⁵¹⁰ Peštalić, *Utišenje*, 51.-52.

⁵¹¹ Peštalić, *Utišenje*, 237.; Isto govori i von Taube nekoliko godina nakon objave Općeg pravilnika. (Von Taube, *Istorijski i geografski opis*, 137.)

⁵¹² Peštalić, *Utišenje*, 238.- 240.

⁵¹³ Horbec, *Zdravlje naroda*, 255.

⁵¹⁴ Peštalić, *Utišenje*, 242.

zbog čega ovo osobito dobiva na značaju.⁵¹⁵ Izbjegavanje liječnika bilo je uzrokovano nepovjerenjem i manjkom novca što je razlog više da Peštalić spominje alternativne načine liječenja.⁵¹⁶ O liječenju kuge u Pravilniku nema gotovo ništa propisano pa stoga Peštalić ovu „sivu zonu“ koristi da iskaze poznavanje nekih recepata specifičnih za ljekaruše i preporuke u kontumacima, a ne one narodne poput sumpora koji naglašava Vukovarac Zaharije Orfelin.⁵¹⁷ Kao najsnažniju poruku puku vezanu uz provedbu javnozdravstvenih mjera istaknuo bih uvodni ulomak iz posljednjeg potpoglavlja u djelu, *Opomene*. U njemu Peštalić prije svega naglašava kako je poštivanje mjera jedini način za ostati zdrav čime se udaljava od klasičnog providencijalističkog tumačenja kuge. U isticanju značaja poštivanja propisanih mjera Peštalić tako navodi primjer liječnike i ranare u Vukovaru i Srijemu koji se nisu zarazili *ne shtoim Bog nije odjudio tada umriti, nego shtofufe opazno csuvali, i po mudrim uredbama vladali*.⁵¹⁸ Ova poruka doima se kao najsnažnije zalaganje Peštalića za promociju protuepidemijskih mjera u cijelom djelu. Nakon ove poruke, autor šalje i snažnu poruku kako očuvati ne samo fizičko, već i duhovno zdravlje upozoravajući na izbjegavanje poroka i traženje oprosta kako bi se fizičko zdravlje očuvano putem poštivanja mjera, očuvalo jednako kao i duhovno koje Peštalić propisuje kroz ostatak djela. Upravo se zato u te posljednje dvije stranice najbolje uočava dvojakost ovog djela, propisivanje „mjera“ za očuvanje fizičkog i duhovnog zdravlja. Što se ostalih sličnosti tiče, Peštalić spominje životinje kao potencijalne prijenosnike što možemo uočiti i u Pravilniku.⁵¹⁹ Tako primjerice u Pravilniku postoji više točaka koje se odnose na životinje kao potencijalne prijenosnike (npr. *Opasnost mogu prenijeti psi*,⁵²⁰ *Psi, mačke i slično su zabranjeni*⁵²¹), a Peštalić očigledno pod utjecajem takvih teorija iznesenih u pravilniku u svome djelu navodi kao potencijalne prijenosnike *bilo ono tkivo, kakono csovik, macska, pas*

⁵¹⁵ Maksić, *Epidemije*, 27.

⁵¹⁶ Nepovjerenje prema liječniku, bilo zbog financijskih razloga ili pak interpretacije kuge u narodu bila je osobina i drugih europskih naroda. (Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice – Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. Do XVIII. stoljeća* (Zagreb: August Cesarec, 1992.), 88.)

⁵¹⁷ Zaharije Orfelin, *Iskusni podruma. Uputstvo kako se podrum drži, nova i stara vina čuvaju, i kako treba da se prave razna veštačka vina, pića od razna bilja, korenja i plodova i druga delikatna vodena pića, madžurni radi rashlađenja, razne rakije, likeri i sirće* (Pančevo: Naklada Knjižare braće Jovanović, 1783.), 15.

⁵¹⁸ Peštalić, *Utišenje*, 247.; Još je zanimljivije da von Taube kao državni službenik govori kako *po posebnoj Božjoj providnosti ne zaraža se ništa što ljudima služi za jelo i piće* što za razliku od nekih ideja koje uočavamo, Peštalić uopće ne preuzima (Taube, *Istorijski i geografski opis*, 137.-138.)

⁵¹⁹ Zanimljiva je poveznica sa životinjama i kugom. Naravno, u narodu i prema religijskim tumačenjima ponašanje životinja i njihova pojava mogla je biti upozorenje pred bolest. Ipak, ovdje treba istaknuti nešto drugo. Izvor koji 1795. bilježi da sove kriješte potaknuo je istraživanje ovog kurioziteta te je pretpostavka kako su tada se sove glasale specifično zbog ishrane koja je uključivala zaražene miševe i glodavce što je vjerojatno imali nekog efekta na sove i njihovo glasanje. Kuga pogađa i ljude i životinje, ali s drugačijim posljedicama koje nam ni danas nisu sasvim poznate. (Maksić, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga“, 148.-152.)

⁵²⁰ Horbec, *Zdravlje naroda*, 275.

⁵²¹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 299.

*etc.. ili mertvo, kakono roba, novci, odilo etc.*⁵²² Očigledno je istu misao preuzeo i von Taube koji 1770-ih navodi mačke kao prenosiocice bolesti.⁵²³ U nastavku ove opaske govori o opasnosti podloge koja može, ali ne mora biti živa, kako bi se kuga na nju *rasplodivala*.⁵²⁴ Kao i Pravilnik, Peštalićevo djelo spominje materijale se treba paziti i čuvati. Osim materijala koji se poklapaju u oba izvora (Peštalić kao rizičnu robu navodi *navlaftito shtoje vuneno i perteno*⁵²⁵, dok se u pravilniku govori o *Oprezu s novcem, pismima, rubljem, odjećom*,⁵²⁶ slične su i metode dezinfekcije. Uobičajena metoda dezinfekcije stvari poput novca bila je namakanje u octu i pranje u toploj vodi (*operu novac toplom vodom, a tijekom sumnjivih vremena i octom*) kao što se navodi i u drugim izvorima toga vremena.⁵²⁷ Isti materijal te postupak i sredstvo dezinfekcije nalazimo i kod Peštalića: *novce u kuxno vrime, nekse golom rukom nedoticaju, ako nisu prie u firchetu (octu) nakvasheni bili, oprani, i ociftjeni*.⁵²⁸ Peštalić navodi samo one rizične materijale za prijenos bolesti, dok kategoriju manje rizičnih (*bakar, drvo, metal*)⁵²⁹ vjerojatno namjerno izostavlja kako bi uputa bila što jednostavnija za shvatiti. Taj dio u pravilniku više je usmjeren na trgovačko zaduženje radnika, nego javnozdravstvenu svrhu. Peštalić doduše indirektno spominje takve materijale kao dobre za posrednički dodir (*f-dervetom ili zgvozdjem*) s potencijalno zaraženim stvarima.⁵³⁰ S obzirom na to da se Pravilnik osvrće i na dušobrižništvo, Peštalić svećenstvu također donosi upute kako provoditi dužnosti sukladno mjerama. Ističe važnost higijene i čuvanja svećeničke odore na isti način kao što se to navodi za odjeću i u kontumacima. U Pravilniku stoji da se *halje neprekidno prozračuju* na što pažnju obraća i Peštalić.⁵³¹ Kao što je to država činila, tako i Peštalić u svom savjetu svećenicima kudi njihovo inzistiranje na provođenje uobičajenih praksi među pukom. Za one koji djeluju među pukom donosi mjere kojima se smanjuje mogućnost zaraze (*distanca na tri csetir koracsaja, izbjegavanje kontakta, briga o odori, naglasak na osobnu i higijenu prostora*).⁵³² Ovim savjetima Peštalić se nadopunjava s Pravilnikom. U oba izvora ističe se važnost izbjegavanje kontakta s ljudima. U Pravilniku često nalazimo isticanje izbjegavanja kontakta u rečenicama poput s

⁵²² Peštalić, *Utišenje*, 237.- 238.; I ovdje se uočava podudarnost s von Taubeom koji mačke vidi kao prijenosnike. (Taube, *Istorijski i geografski opis*, 137.)

⁵²³ Taube, *Istorijski i geografski opis*, 137.

⁵²⁴ Peštalić, *Utišenje*, 237.- 238.

⁵²⁵ Peštalić, *Utišenje*, 240.

⁵²⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, 283.

⁵²⁷ Horbec, *Zdravlje naroda*, 283.

⁵²⁸ Peštalić, *Utišenje*, 241.

⁵²⁹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 287.

⁵³⁰ Peštalić, *Utišenje*, 241.

⁵³¹ Horbec, *Zdravlje naroda*, 283.; Peštalić, *Utišenje*, 245.-246.

⁵³² Peštalić, *Utišenje*, 245.-246.

*najstrožim oprezom kako ne bi došlo do kontakta ili uručiti bez dodira i kontakta.*⁵³³ S obzirom na to da je Vukovar bio izolirano mjesto udaljeno od žarišta kuge, prelazak u neokužena mjesta bio je strogo kažnjiv, no kod Peštalića ta kazna se ne spominje direktno, već se poziva na zatvaranje u kuću i opskrbom dovoljnom da se ne mora ići ikud (*za uzderxanje xivota kako u novcu, tako i rahni, i fmoku fvaka na vrime pribaviti, da mallo vishe, negoje obicsajno moxe durati*).⁵³⁴ Spomen smrtne kazne kao u Pravilniku⁵³⁵ zasigurno bi samo izazvao strah i daljnje nerazumijevanje zbog čega je logično da se izolacija i izbjegavanje kontakta spominje u nešto ublaženom obliku poput *nikakvo drushtvo neimati*.⁵³⁶ Sam autor iskusio je izolaciju koju opisuje u uvodu svog djela, zbog kontakta s preminulom dok se nije utvrdilo da pokojnica nije umrla od kuge.⁵³⁷ Kao što je Peštalić vrlo simplificirano objašnjavao psalme u prvom dijelu knjige, na isti način simplificira mjere koje su u Pravilniku suviše kompleksne za prezentaciju u narodu. Stoga su neki administrativni, trgovački i ostali specifični savjeti poput onih vezanih uz kontumace i raštele izostavljeni u korist onih praktičnijih i realnijih za narod. Tako primjerice izostaju upute za klasičnu trgovačku robu s kojom siromašno stanovništvo nije imalo previše kontakta. Preklapanja u uspoređenim izvorima vrlo su jasna i očigledno je da se radi o simplificiranom prikazu osnovnih javnozdravstvenih mjera koje je država propisivala u svrhu sprječavanja kuge. Gotovo svi praktični savjeti jasno se podudaraju s propisima iz Općeg zdravstvenog pravilnika, a kao i psalmi prikazani su pojednostavljeno i selektirani prema procjeni koliko bi relevantni mogli biti za svakodnevicu običnog čovjeka zbog čega se izostavljaju neki detalji koji bi mogli izazvati dodatnu konfuziju. Stoga analiza drugih izvora u ovom kontekstu nije niti potrebna jer za svaki savjet koji Peštalić daje izvor možemo naći u Općem zdravstvenom pravilniku iz 1770. godine. Iako je teško reći koliki utjecaj su edukacije o protuepidemijskim mjerama posredništvom svećenstva dopirale do naroda, očigledno je da preplašen narod kao autoritet vidi svećenstvo. Stoga je ono u suradnji s državom imalo mogućnost da zbog intenzivnijeg prisustva u lokalnoj zajednici i manje radikalnih mjera socijalne kontrole poput kazni utječe na narod kao produžena i blaža ruka vlasti. Upravo zato se država oslanja na ovaj autoritet i fizičku prisutnost klera kao posrednika u provođenju javnozdravstvene politike u skladu s idejom prosvijećenog apsolutizma. Blizina institucije

⁵³³ Horbec, *Zdravlje naroda*, 282.-283.

⁵³⁴ Peštalić, *Utišenje*, 240.

⁵³⁵ Primjerice članak u pravilniku naslovljen *Smrtna kazna onima koji namjerno prešute izbijanje kuge i mjere opreza koje vlasti trebaju primijeniti kod izbijanja kuge na susjednom području*; Horbec, *Zdravlje naroda*, 296.

⁵³⁶ Peštalić, *Utišenje*, 240.; O izbjegavanju kontakta s ljudima govore i drugi suvremenici poput Dositeja Obradovića koji zaključuje *Od boga ne mogu uteći, ne valja ni da bežimo; a od požara, velike vode, kuge i drugih mnogih zala moguće se sačuvati i ne hoteći, vrlo ludo poslujemo*. (Dositej Obradović, *Život i priključenja*, knj. I. (Novi Sad: Školska knjiga, 2004), 20.)

⁵³⁷ Hoško, „Ljetopis Klementa Orovčanina“, 60.-61.

Sanitarnog kordona zasigurno je imala utjecaj na modernizaciju metoda suočavanja s kugom, ali radikalne kazne poput vješanja i nejasne mjere, među pukom prestrašenim od bolesti i nerazumljivog zakona, samo su otežavale pretakanje teorije u praksu. Socijalno discipliniranje stoga je predstavljalo otežavajuću okolnost, dok je nešto blaži vid ovog discipliniranja od crkve bio očito prikladniji u narodu zbog čega pojedinci poput Peštalića postaju produžena ruka vlasti. Peštalićevo djelo stoga predstavlja propagandu literaturu koja je usko vezana uz tridentske odluke koje se provode među „oslobođenim“ slavonskim stanovništvom, ali i propagandu službenih javnozdravstvenih mjera. Odabir pokorničkih psalama savršeno se uklapa u pomalo apokaliptičnu kužnu svakodnevicu čime se zadovoljava funkcija crkvenog odgoja, ali u isto vrijeme više nego potrebna rasprava o sprječavanju kuge zadovoljava onu drugu funkciju Peštalića kao medijatora između države i naroda. Čini se da koliko „mainstream“ formu djela zadovoljavaju psalmi, toliko „mainstream“ formu obraćanja narodu kroz prizmu Božje volje i kazne su zadovoljene kako bi se efikasno prenijela poruka o pridržavanju mjera. Čovjek više nije samo uzrok ove kazne, već je faktor koji na nju može utjecati kada se ona pojavi. Treba uzeti u obzir i to kako stanovništvo često nije razumjelo i bojalo se provoditi neke mjere jer je od države, koja je bila udaljena i propisivala konkretne kazne, crkva bila bliže, prihvaćenija, a Bog je kao apstraktna pojava predstavljao blažu kaznu. Iako postoje i drugi izvori koji bi se mogli usporediti s Peštalićevim djelom, više je nego dovoljno usporediti ga s Općim zdravstvenim pravilnikom jer je vidljivo da se svi savjeti jasno podudaraju ili nadopunjavaju s njim.

UTJECAJ KUGE NA KULTURU I RELIGIJU PODRUČJA SANITARNOG KORDONA

„Suživot“ kuge i pučke pobožnosti uz Sanitarni kordon

S obzirom na to da se kuga dominantno tumačila providencijalistički, kao Božja kazna, takav odnos je kugu ostavio upisanu kroz niz zavjetnih crkvi, artefakata, procesija i sl. Uostalom, car Karlo VI. je kugu tumačio kao kaznu za nemoralni život stanovništva.⁵³⁸ Dokaz tome, osim „angažmana“ gradnjom kapelica i održavanjem misa, jesu edukacije o javnom zdravstvu što je kao i u primjeru bilo izraženo na samoj granici gdje je svećenstvo bilo upoznato s kugom. Na području „stare“ Krajine svećenstvo nije toliko imalo tu posredničku svrhu u edukaciji jer je Sanitarni kordon dovoljno štitio taj dio Krajine.⁵³⁹ Primjer tumačenja kuge na ovim prostorima

⁵³⁸ Robert Skenderović, *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavonskog Provincijala*, (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2005.), 243.

⁵³⁹ Habek, *Bolnica u Bjelovaru*, 60.-64.

kao Božje kazne jest Beograd u kojem se kuga javila 1627. i tumačila se kao kazna za nemoral jer su krčme bile pune prostitutki. Za vrijeme iste epidemije bosanski franjevac Pavle Papić javlja Vatikanu kako nijedna od ovih ovčica božjih nije prešla na onaj svet bez ispovedi i pratnje do groba što govori kako je vjera viđena kao nit spasa među zaraženim, umirućim stanovništvom.⁵⁴⁰ Na povijesnom području Slavonije i Srijema kao pronalazimo niz zanimljivih informacija o utjecaju kuge na običajnu i vjersku praksu. Na istome prostoru pronalazimo i sakralne svjedoke vremena kao što je crkva sv. Jurja u Petrovaradinu gdje se nalazi oltar posvećen Blaženoj Djevici Mariji izgrađen 1701. koji će kasnije krasiti ikona Snježne Gospe između kipa sv. Roka i sv. Sebastijana, najpoznatijih *anti-peste* svetaca. Nakon kuge 1738. građene su crkve posvećene sv. Roku. Sličan dokaz pronalazimo i u Novom Vukovaru gdje je 1740. podignuta kapela sv. Roka gdje je smješten oltar s njegovom slikom uz sv. Rozaliju i sv. Sebastijana. U obližnjem Osijeku o kugi u Srijemu 1795. svjedoči kapela sv. Roka.⁵⁴¹ U Osijeku je zbog zaraze početkom stoljeća izgrađen spomenik Presvetoga Trojstva kao najznačajnijeg baroknog spomenika u gradu. Na njemu pronalazimo osam svetaca, a radi se o Franji Ksaverskom, Sebastijanu i Roku, Ignaciji Loyoli, Blaženoj Djevici Mariji i Josipu s Isusom u naručju, Ivanu Nepomuku i Katarini Aleksandrijskoj.⁵⁴² Ovakvih svjedoka vremena ne manjka na ovom prostoru. Proučavajući odnos pravoslavnog stanovništva prema kugi, u usporedbi s katoličkim uzdanje u svece, uočljivo je kako nema toliko svetaca koji su „pomagali“ protiv kuge. Jedan od rijetkih je sv. Haralampije koji se štuje u kugom pogođenom Irigu kada se na praznik ovog sveca 10. veljače prema predaji kuga povukla iz ovog mjesta.⁵⁴³ U Vukovaru su franjevci 1795. uoči obilježavanja praznika svetog Franje organizirali protukužne molitve, a dva puta se u Šaregradu organizirala procesija u Ilok do kapele sv. Roka.⁵⁴⁴ Što se Primorja tiče, kao primjer može poslužiti Rijeka koja je lazaret dobila tek 1720-ih. Metode kojima se borila protiv epidemija kuge bile su razne, a kao što je u tadašnjoj Europi bilo uobičajeno, jedna od tih metoda bila je usko povezana uz religiju. Kuga koja je pogodila grad 1599. ostala je u gradu upamćena do danas kada se za blagdan Snježne Gospe 5. kolovoza odvija hodočašće na Trsat koje je zamjena za neostvareni plan gradnje crkve u slavu Blažene Djevice Marije i sv. Roka.⁵⁴⁵ Doduše, u gradu postoje crkva sv. Fabijana građena nakon kuge ili sl. epidemije 1291. godine kao i ona sv. Sebastijana izgrađena polovicom 16. stoljeća. U gradu postoji i crkva sv.

⁵⁴⁰ Kocić; Dajč, „Kuga u Beogradu“, 155.

⁵⁴¹ Maksić, „Pravoslavno svećenstvo“, 38.-39.

⁵⁴² Bruno Atalić, „Sveci zaštitnici protiv epidemija kuge – analiza primjera iz sakralnih baština Rijeke i Osijeka“ *Acta Med Hist Adriat* 17/2 (2019), 223.-227.

⁵⁴³ Maksić, „Pravoslavno svećenstvo“, 40.

⁵⁴⁴ Maksić, *Epidemije*, 51.

⁵⁴⁵ Atalić, „Sveci zaštitnici“, 217.

Roka izgrađena između 1599. i 1613. godine.⁵⁴⁶ Zanimljivo je kako je u gradu izostao kult sv. Karla Boromejskog koji je nakon epidemije kuge u Beču 1713. proglašen službenim zaštitnikom protiv epidemija kuge u Habsburškoj Monarhiji za što objašnjenje leži vjerojatno u djelovanju isusovaca.⁵⁴⁷

Nešto dalje od Sanitarnog kordona također možemo naći slične primjere. U periodu druge polovice 17. stoljeća kuga preko Ptuja došla do varaždinske okolice (Vidovec, Ivanec, Voća Gornja i dr.) gdje se angažiralo svećenstvo, gradske i državne službe, a u nemoći je tako Gradsko vijeće 1679. odlučilo podići zavjetnu kapelu sv. Fabijana i sv. Sebastijana u zahvalu ako kuga zaobiđe grad.⁵⁴⁸ O uzdanju u Božju pomoć svjedoči i proglas gradskih službenika iz rujna 1680. pisan zbog odluke o građenju kapelice (*...prije svega najmilostivijoj i preslavnoj Djevici Mariji, najmoćnijoj zaštitnici, zatim na čest svetih Fabijana i Sebastijana, Roka, Franje Ksaverskog i blažene Rozalije, zajedničkim odlukama građana izvan podgrađa u ulici Gornji Novaki na području ovog grada ... se sagradi kapelica...*).⁵⁴⁹ Iste godine 21. listopada održana je i svečana procesija do mjesta gdje se kapelica trebala izgraditi gdje je gradski župnik Ilinić položio kamen temeljac.⁵⁵⁰ Osim kapelice stajao je i zavjetni stup koji je prema Gjuri Szabi podsjećao na istu kugu.⁵⁵¹ Sličan slučaj događa se oko 1712. kada kuga hara mađarskim prostorima zbog čega se građani Varaždina zavjetuju kako će sagraditi kapelicu sv. Roku ako ih bolest ne zahvati što će biti ispunjeno 1715. godine.⁵⁵² U kontekstu sjeverozapadne Hrvatske treba spomenuti i Koprivnicu u kojoj se nakon prestanka kuge u 18. stoljeću dozidala kapelica sv. Salvatora (Spasitelja) sa sjeverne strane crkve sv. Antuna Padovanskog pri franjevačkom samostanu, a spada u najljepša djela baroka u Podravini.⁵⁵³ Još jedan primjer jest epidemija kuge 1647. u Varaždinskom generalatu i Križevačkoj županiji. Iste godine ona dolazi do Zagreba, a Gradec u strahu zatvara svih četiri vrata. Kada je kuga prestala početkom veljače naredne 1648. godine, kao zavjet i spomen gradi se crkva sv. Roka.⁵⁵⁴ Uz ovo treba spomenuti kako je kult sve(ta)ca zaštitnika ovisio o tom radi li se o civilnoj ili vojnoj upravi na području.

⁵⁴⁶ *Idem.* 217.- 219.

⁵⁴⁷ *Idem.* 221.-222.

⁵⁴⁸ Radović, „Političke, gospodarske i kulturne prilike Varaždina“, 94.-95.

⁵⁴⁹ Gustav Piasek; Martina Piasek, „Varaždinsko zdravstvo u 17. Stoljeću“ *Arh Hig Rada Toksikol* 55 (2004): 31.

⁵⁵⁰ Gustav Piasek, „Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici“, 69.-71.

⁵⁵¹ *Idem.* 73.

⁵⁵² Piasek, „Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici“, 69.-71.

⁵⁵³ Dragutin Feletar, „Prinos povijesti ljekarništva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“ *Podravina* 12/23 (2013): 48.

⁵⁵⁴ Hrvoje Petrić, „Mikroorganizmi, epidemije i liječenje bolesti u Varaždinskom generalatu i Križevačkoj županiji u 17. Stoljeću i početkom 18. Stoljeća“ *Cris* 14 (2012): 310.

U prethodnom poglavlju ukazano je na protuepidemijsku zadaću svećenstva među narodom. Ipak, pronalazimo i zapise kako je svećenstvo znalo prenositi kugu pa se tako pretpostavlja da je za onu 1738. u Požeškoj kotlini bio kriv netko iz franjevačkog samostana iako postoji više teorija o kliconoši.⁵⁵⁵

Kuga kroz prizmu kulture i praznovjerja

Osim vjerskih, aspekti kulturne svakodnevice i pučko-običajnih praksi nam također govore o svakodnevici ljudi suočenim s kugom. Osim izvornih svjedoka, mnoga djela nastala i nakon kužnih epidemija nam govore koliko je traga ona ostavila među ljudima. Kuga je odjeka imala u svakoj vrsti umjetničkog izražaja čovjeka (jedan od manje obrađivanih motiva u glazbi jest onaj kuge kojim se u svojoj knjizi bavi Remi Chiu).⁵⁵⁶ Osim spomena na filmu, dovoljno je samo spomenuti Alberta Camus ili Boccaccia. Na ovim prostorima kugu su u svojim djelima spominjali pisci poput Ive Andrića⁵⁵⁷, Miloša Crnjanskoga, Borislava Pekića i dr. Iako autori ne opisuju običaje s „habsburške strane“ Kordona, radi se o pograničnim ili trgovačkim područjima (Sarajevo, Beograd i sl.) gdje su običaji bili preuzimani, kopirani ili nadopunjavani.⁵⁵⁸ Iako se ne radi o tradicionalnoj formi glazbene ostavštine, kuga je „obogatila“ svijet s poznatom „ringe-ringe-raja“ pjesmicom koja je u originalu zvučala: „Ring around the rosie, pocket full of posies, a-tishoo, a-tishoo, all fall down“. „Rosie“ predstavlja eufemizam za bubone i druge vidljive simptome kuge, „posies“ preventivno sredstva u vidu cvijeta, „a-tishoo“ označava simptome kihanja, a „fall down“ konačno smrt.⁵⁵⁹ Brojalica poput *Ring Around the Rosies* bila je odraz stres i straha odraslih u dječjim igrama koje su pokušale negativne konotacije ublažiti.⁵⁶⁰

Dobra dokumentiranost kuge u Srijemu 1795. nije izjednačena kulturnom ostavštinom, no zato je tamošnje stanovništvo obilovalo praznovjernim praksama i tumačenjima bolesti. O utjecaju praznovjerja, koje se pripisivalo preuzimanju osmanskih obrazaca, govori zapis iz 18. stoljeća:

⁵⁵⁵ Robert Skenderović, „Kuga u Požegi“, 164.

⁵⁵⁶ Remi Chiu, *Plague and Music in the Renaissance* (New York: Cambridge University Press, 2017.)

⁵⁵⁷ Primjerice, Andrić govori kako su se kasabe pridržavale savjeta koje je prema tradiciji Muhamed ostavio u slučaju zaraze da *dok bolest vlada u nekom mestu, ne idite tamo, jer se možete zaraziti, a ako ste u mestu gde bolest vlada, ne idite iz tog mesta jer možete zaraziti jedni druge*. (Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, (Beograd: Ed. Srpska književna zadruga, 1961.), 98.)

⁵⁵⁸ Lidija Čolević, „Motiv kuge u srpskoj pripovednoj prozi“ *Romanoslavica* 4 (2017): 16. – 19., Zanimljiv rad o spomenu kuge u narodnim pjesmama u Bosni i Hercegovini napisao je Munir Šahinović-Ekremov. U njima se kuga spominje kao nadnaravno biće (ili je ono njezin vjesnik), bolest, kazna, kletva ili kao metafora. Nerijetko se spominju gradovi u kojima je često zabilježena (Livno, Mostar, Sarajevo). (Munir Šahinović-Ekremov, „Kuga u narodnoj pjesmi“ *Kalendar „Napredak“* (1941): 159.-165.)

⁵⁵⁹ Michael Oldstone, *Viruses, Plagues and History: Pasts, Present, and Future* (Oxford: Oxford University Press, 2010.), 74.

⁵⁶⁰ Cantor, *In The Wake of The Plague*, 5.

opće neznanje nadopunjavalo je najgrublje sujevjerje, koje je – među ostalim – pogodovalo širenju strahovitih zaraza. Glad i kuga nisu bile samo vjerne pratilice rata; njihovo je vladanje bilo neograničeno i u periodima relativno mirnih dana.⁵⁶¹ Među pograničnim stanovništvom, osobito pravoslavnim, kuga je predstavljala staricu bez noktiju u crnom koja sa sobom nosi epidemiju i pomor kao kaznu za grijeh. Kao sredstvo protiv kuge navodilo se provlačenje kroz košulju koje je izatkalo i sašilo za jednu noć devet golih starica. Tako se za vrijeme kuge u Jagodini 1837. prema predaji knez Miloš Obrenović prepustio ovom folkloru naredivši da mu se u tajnosti načini takva *čumina košulja* za nj i njegove bližnje. Onoga koji bi takvu košulju nosio starica bi čuvala od opasnosti. U ovom kontekstu, iako odlazi pomalo van ove regije, valja spomenuti češku bajku kao primjer slavenske mitologije u kojoj mačka i svećenikova žena predstavljaju kugu. U srpskoj mitologiji kuga je prema predaji nalazila osobu kojoj bi poštjednja život u zamjenu da ju na leđima odnese do kuće njene sljedeće žrtve. Sličan primjer nailazimo i u Šenoinom poznatom djelu *Kugina kuća* u kojem kuga u liku žene nailazi na Jelu koju primorava da ju odnese na leđima što ukazuje na povezanost folklor na ovim prostorima.⁵⁶² O prisutnosti kuge u folkloru kao svjedoci ostale su poslovice poput *riješiti se kuge, kuga ih udavila, gori je od kuge* i sl.⁵⁶³ Zanimljiva je i uzrečica *neće tko iz grada kao ni kuga iz Carigrada* ukazujući na konstantnu prisutnost nekoga negdje, odnosno kuge u Carigradu.⁵⁶⁴ U narodnim pjesmama nailazimo na zanimljive opise mitoloških bića koja su predstavljala kugu, najčešće u obliku zle žene koja obilazi sela i razgovarajući s ljudima ih ubija.⁵⁶⁵ Zanimljiva je i usporedba kuge sa zlom svekrvom koja je zasigurno i danas ostala upamćena u nekim kućanstvima, a glasi: *Ne tiš' mene mio roditelju, kad ja imam kugu svekrvicu, dvi zaove dvije guje ljute...*⁵⁶⁶ Zanimljivo je kako je u narodu bilo uvriježeno vjerovanje kako se kuga boji pasa. Iako vjerojatno nije povezano, uloga pasa kao zaštitnika od bolesti uočljiva je u najranijim razdobljima povijesti.⁵⁶⁷ Uz pojavu kuge često su se javljale različite priče o njenom dolasku, a često je mašta imala značajnu ulogu. Kuga koja je poharala Irig 1795. u usmenoj predaji među stanovništvom smatrala se kao prokletstvo patrijarha Arsenija III. Čarnojevića koji je prema predaji odsjeo u Irigu gdje ga je grčki trgovac ugostio loše kako bi ga se što prije riješio.⁵⁶⁸ Irižani su navodno kugu pokušali otjerati krpenom lutkom kao amajlijom, a prema jednoj

⁵⁶¹ Josip Škavić, „Književnost u Slavoniji u XVIII. stoljeću“, *Republika* 2-3, 247.

⁵⁶² Čolević, „Motiv kuge“, 23.-24.

⁵⁶³ *Idem*, 26.

⁵⁶⁴ Mira Menac-Mihalić, „O Hrvatskim dijalektnim frazemima s toponimom kao sastavnicom“ *Folia onomastica croatica* 19 (2010): 207.

⁵⁶⁵ Šahinović-Ekremov, „Kuga u narodnoj pjesmi“, 166.

⁵⁶⁶ *Idem*, 167.

⁵⁶⁷ *Idem*, 167.-168.

⁵⁶⁸ Veljko Maksić, *Epidemije kuge u Srijemu*, 24.

legendi kao znak žrtve zakopali su živu djevojčicu na potezu Gajevi između Rume i Iriga.⁵⁶⁹ Liječnik Kutl, svjedoči o običajima naroda u Bešenovu i okolici koji je vjerovao kako je kuga utjelovljena u ženi koja zbog lakoće neprimjetno sjeda čovjeku na leđa i tako se kreće od jednog do drugog.⁵⁷⁰ Sličnu priču donosi i Radivoj Simonović koji je za nju saznao u razgovoru s Irižankom koja kugu tumači kao ženu obučenu u bijeli i noću putuje od kuće do kuće.⁵⁷¹ Personifikacija kuge kao žene zabilježena je i na otoku Braču.⁵⁷² Isti motiv pronalazimo u iriškoj crkvi na ikoni što ukazuje na prožetost i povezanost folkloru i religije. Naime, radi se o ikoni svetog Haralampija koji desnom rukom daje blagoslov stojeći na ženi s rogovima na glavi i kandžama na nogama.⁵⁷³ Razlog zašto se na ikoni nalazi sv. Haralampije jest da je upravo na taj spomendan, 10. veljače 1796., kuga konačno u Irigu prestala zbog čega tamo dobiva status zaštitnika od kuge što svjedoči koliko je epidemija kuge mogla oblikovati na lokalnoj razini na poštivanje sveca i začetke novih običaja i štovanja.⁵⁷⁴ O ovome svjedoči i Sava Tekelija koji među Srijemcima uočava da govore kako *vampiri hode, i kuga u licu stare babe*. Legenda o ženi kao utjelovljenju kuge prisutna je bila i u mjestu Kamenica. Na tu priču se i nadovezuje prestanak zaraze koji se tumači kao nadmudrivanje starog Kameničana s kugom. Priča govori kako je starac sjedeći pred kućom ispijao vino kada je ugledao ženu koja mu se predstavila kao kuga. Kao potvrdu te tvrdnje starac ju je zamolio da uđe u njegovu čuturu, a kuga je kako bi dokazala svoj identitet uskočila u čuturu. Starac ju je potom zatvorio i bacio u vatru te prema predaji spasio Kamenicu od pomora.⁵⁷⁵ Personifikacija kuge u liku žene zaista je univerzalna na ovim prostorima, a ono što je zanimljivo kako se ovo praznovjerje povezivalo sa svecima (npr. sv. Rok u Dalmaciji ili sv. Haralampije u Srijemu) i crkvenom praksom. Osim što je sv. Rok prema predaji tjerao kugu biljem i granama, zvonjava je također trebala blagosloviti zrak u svrhu tjeranja bolesti. Osim ovih „metoda“, često se na prozoru u „preventivne mjere“ držalo lutke.⁵⁷⁶ Jedno od starih vjerovanja bilo je u simbolički krug koji štiti od zla. Takvo što javlja se u selima Požeštine 1739. kada su u nekoliko sela goli mladići i djevojke noću drvenim plugom u krug oko sela zaorali jednu brazdu, a sam plug zakopali na mjestu gdje su brazdu započeli i završili.⁵⁷⁷

⁵⁶⁹ Maksić, *Epidemije*, 26.

⁵⁷⁰ Radivoj Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795.-1796.*, (Irig; Novi Sad: Srpska čitaonica; Budućnost, 1995.), 45.

⁵⁷¹ *Idem*. 46.

⁵⁷² Danica Božić-Bužančić, „Liječnici, kirurzi, ljekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“ *Povijesni prilozi* 16/16 (1998): 149.

⁵⁷³ Simonović, *Kuga u Sremu*, 45.

⁵⁷⁴ Maksimović, *Srem u vreme kuge*, 38.-39.

⁵⁷⁵ Maksić, *Epidemije*, 27.

⁵⁷⁶ Mlinarić, „*Mala aria*“, 244.-246.

⁵⁷⁷ Skenderović, „Kuga u Požegi“, 168.-169.

Kulturno-vjerska ostavština kuge na slovenskom povijesnom prostoru

Analiza slovenskog povijesnog prostora u ovom aspektu nameće se kao nužnost s obzirom na to da su pojedini obrasci zajednički na prostoru današnje Slovenije i Hrvatske što se tiče odnosa stanovništva prema kugi.⁵⁷⁸ Uostalom, navedeni primjer Varaždina svjedoči o tome kako je kuga na slovenskom području utjecala na reakciju stanovništva na ovu pošast. Kuga je diljem europskog kontinenta za sobom ostavila vrijedan spomen u vidu umjetnosti o čemu svjedoči i remek djelo *Totentanza* prikazanog u crkvi Marije na Škrilju kod Berma (ali i u sv. Trojstvu u Hrastovlju).⁵⁷⁹ Niz ostalih epidemija kuge koje su pogodile slovenski prostor opisao je Edvard Glaser.⁵⁸⁰ Primjer kuge kao poticaja ili prikaza u kulturi svakako je Marijin stup postavljen nakon epidemije 1680. na glavni mariborski trg. On je 1743. godine preseljen zarad postavljanja Straubovog remek djela. Godine 1681. građani su odlučili sazidati kapelu sv. Barbare i Rozalije na današnjoj Kalvariji kako bi iskazali zahvalnost za pošteđene živote. Ovoj kugi posvećena su još dva oltara onaj sv. Rozalije u nekadašnjoj crkvi sv. Ulrika kao i onaj sv. Baštijana u Melju.⁵⁸¹ Kao vrijedan primjer na slovenskom području tako se nameće spomenik Jozefa Strauba (1712. – 1756.) kugi na glavnom trgu u Mariboru izrađen 1743. godine koji predstavlja sam vrh slovenskog baroka. Zanimljivo je da je za vrijeme epidemije u Mariboru koju je obilježio Straub, u Mariboru djeluje slovenski liječnik dr. Janez Kristijan Vizjak. Kuga je Maribor osim u ranom novom vijeku 1542., 1624., 1643., 1680. i 1714.-15. godine, poharala i u davnijim vremenima, osobito za vrijeme „crne smrti“ sredinom i krajem 14. stoljeća.⁵⁸² Vrijedi spomenuti kako je kraj 17. stoljeća bio obilježio niz epidemija pa je tako primjer ona u Črnomelju 1691. – 1692. koja ipak nije ostavila toliko nasljeđe kao dvije spomenute epidemije u Mariboru.⁵⁸³ Kao vječna memorija strašnih epidemija na slovenskom području ostalo je oko 250-ak crkava izgrađenih u vezi s kugom kao i brojna groblja s natpisima koji svjedoče o epidemijama. Među crkvama se ističe crkva sv. Roka u Šmarju kod Jelšaha iz 1646. godine. Među brojnim kipovima vrijedi istaknuti onaj sv. Trojice u Gradcu kojega je dao postaviti car Leopold I. 1680. godine u spomen velike epidemije. Zanimljiv kip nalazi se u Ljubljani koji prikazuje mrtvačku glavu sjedećeg anđela s licem poduprtim lijevom rukom dok u desnoj drži

⁵⁷⁸ Zvonka Zupanič Slavec i Milena Kocijančič. „Brief history of medicine in Slovenia“. *Vesalius* 3/2 (1997): 75. – 84.

⁵⁷⁹ Dejan Horvat, *Posledice kužnih epidemij in požara v mariborski župniji sv. Janeza Krstnika med leti 1712-1725*, (Diplomski rad, Maribor: Filozofska fakulteta Univerza u Mariboru, 2011.), 8. – 12.

⁵⁸⁰ Edvard Glaser „Kuga v dobi Andreja Perlacha“, *Časopis za zgodovino in narodno pisje* 62/2 (1991): 195. – 216.

⁵⁸¹ Horvat, *Posledice kužnih epidemij*, 18.

⁵⁸² Horvat, *Posledice kužnih epidemij*, 8. – 12.

⁵⁸³ Boris Golec, „Kužna epidemija v Črnomlju v letih 1691. – 1692.“ *Ekonomski i ekohistorija* 2/2 (2006): 22. – 38.; Ovoj kugi prethodile su epidemije na štajerskom području. (Ema Umek, „Kuga na Štajerskim v letih 1679 – 1683“, *Kronika* 6/2 (1958): 80. – 84.)

pješčani sat. Diljem Slovenije nalazimo spomenike koji označavaju veća kužna groblja tj. mjesta pokopa, a kao primjer može se navesti onaj između Novog mesta i Gotne vasi koji je kao i drugi obilježen na livadi, u blizini ceste i sl. Kuga je ostala upamćena u klesarstvu, no većinu je teško vremenski odrediti zbog manjka zapisa. Neki poput onog u Crnogrobu blizu Škofje Loke ili u Stogovcih i Bukovcih datirani uz pomoć natpisa zbog čega ih vrijedi posebno istaknuti. Što se tiče križeva posvećenih kugi ističe se najstariji na Šimonovi gori kod Rebrce (Rechberg) u Podjuni (Jauntal) datiran iz polovice 14. stoljeća.⁵⁸⁴ Kao prominentni sveci tj. zaštitnici od kuge redom su se navodili te su se njima posvećivale crkve, oltari i sl. sljedeći: sv. Franjo Asiški, sv. Franjo Ksaver, sveti Sebastijan, sveti Rok, sveti Donat, sv. Antun Padovanski, sv. Rozalija, Marija i dr.⁵⁸⁵ Svakako je važno napomenuti ulogu redova poput franjevac i isusovaca koji su aktivno sudjelovali u zajednici pogođenoj kužnom epidemijom pa barem i kroz ulogu kužnih duhovnika (*pestentiarii*) što je dovelo do umiranja brojnih redovnika primjera radi u Ptuju 1646. ili pak 1680. u okolici Maribora.⁵⁸⁶ Utjecaj duhovnosti bio je od golem što je rezultiralo gradnjom sakralnih objekata te intenziviranjem pa čak i započinjanjem vjerskih obreda koji su se održali sve do danas kao što je primjer Muraua u Gornjoj Štajerskoj.⁵⁸⁷ Vrijedi spomenuti kako je kraj 17. stoljeća bio obilježio niz epidemija pa je tako primjer ona u Črnomlju 1691. – 1692. koja ipak nije ostavila toliko nasljeđe kao dvije spomenute epidemije u Mariboru.⁵⁸⁸ Kao kategorija obilježavanja sjećanja na kužne epidemije nameće se i književnost u kojoj se ističu zapisi Primoža Trubara polovicom 16. stoljeća kao i ostavština Janeza Svetokriškog koji je između 1691. – 1707. izdao pet svezaka u kojima se između ostalog dotaknuo kuge.⁵⁸⁹ Na slovenskom području također nalazimo slične podsjetnike na kužna vremena. Tako u Črnomlju nalazimo crkvu sv. Sebastijana koja podsjeća na epidemiju iz polovice 17. stoljeća koja je zasigurno pogodila susjednu Metliku, a prema kroničaru je crkva u Črnomlju *ob času hude kolere*.⁵⁹⁰ Kada pričamo o ovoj temi treba spomenuti djelo Marijana Zadnikara, *Znamenja na Slovenskem*, u kojima se autor, između ostalog, referira na ostavštinu kuge.⁵⁹¹

⁵⁸⁴ Travner, *Kuga*, 82. – 85.

⁵⁸⁵ Eva Božić, *Kužno znamenje v Mariboru* (Maribor: Filozofska fakulteta Univerza u Mariboru, 2014.), 23 - 43.

⁵⁸⁶ Glaser „Kuga v dobi Andreja Perlacha“, 204 –207.

⁵⁸⁷ Travner, *Kuga*, 81. – 82.

⁵⁸⁸ Boris Golec , „Kužna epidemija v Črnomlju v letih 1691. – 1692.“ *Ekonomski i ekohistorija*2/2 (2006): 22. – 38.

⁵⁸⁹ Travner, *Kuga*, 88. – 89.

⁵⁹⁰ Golec, „Kužna epidemija v Črnomlju“, 25.

⁵⁹¹ Marijan Zadnikar, *Znamenja na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1964.)

Sama riječ *kuga* označavala je „udarac“ ili „ranu“, a u ranom kršćanstvu povezivala se s fenomenima poput kometa, duge i sličnih vremenskih pojava (npr. najezda insekata) koje su smatrane kao najava epidemije. Stoga ne čudi da je kugu pokušalo objasniti i putem astrologije.⁵⁹² Kao uzrok epidemije, narod je često krivio pojave koje su mogli vidjeti na nebu poput čudnih zvijezda, odsjaja sunca i slično uz što bi se dodavala i simbolika ratovanja ovisno o kontekstu vremena (s Česima, Osmanlijama i sl.).⁵⁹³ Astrologija je čak sama po sebi predstavljala razne teorije povezane s epidemijama kuge, a o tome nešto detaljnije piše Glaser u svome članku posvećenom Andreju Perlachu u kontekstu kuge.⁵⁹⁴ Osim ovoga o kugi su preuzete i mnoge priče najviše podrijetlom iz njemačkih zemalja koje se vežu za pomoć starcu koji predstavlja kugu ili pak pticu sa sedam mrtvačkih glava na repu (*Pestvogel*) kao spasiteljicu zbog savjeta o konzumiranju papra što je spasilo ljude. Jedan od običaja bilo je također uništavanje drveća i dugovječnih biljaka za koje se mislilo kako zbog svoje dugovječnosti predstavljaju potencijalni izvor bolesti što se u Štajerskoj u 17. stoljeću često znalo događati. Postojao je još niz praznovjernih rituala uz koje bi se izgovarale posebno napisane molitve. Ono što je vrlo zanimljivo jest pojava amuleta koji su se radili od praha mrtvih žaba i osušenih škorpiona što su nosili u svilenim vrećicama oko vrata. Ovaj ritual su stručnjaci i „lječkaruše“ pripisivali kao preventivno sredstvo. Još jedna vrsta talismana (*Zenachton*) sadržavao je arsen stavljen u pseću kožu koja se nosila blizu srca. Istu svrhu imao je amulet od običnog lješnjaka. Kao potencijalni zaštitnički materijali koristili su se materijali dobiveni od kornjače, dragog kamenja, koralja, novca i sl. Ne treba niti naglašavati ulogu nošenja križeva oko vrata.⁵⁹⁵ Osim u kulturi naroda, kuga je doista promijenila ne samo živote pojedinaca, već cijelih naselja pa je tako nakon kuge u Mariboru 80-ih godina 17. stoljeća došlo do mnogih novih brakova s obzirom na broj udovica i udovaca.⁵⁹⁶ O vjerovanjima u astrološke aspekte svjedoče i zapisi splitskog učitelja Jakova Gaudenzia koji u svojem dnevniku uz pojedine podlegle pojedince kužnoj zarazi, za pojedine navodi i njihove zodijske znakove u vrijeme smrti. Čini se kako je kao glavne uzročnike vidio znakove Venere, Marsa i Mjeseca.⁵⁹⁷ Na području današnje Hrvatske, susjednih zemalja, ali i udaljenih područja, lako bismo pronašli različita astrološka objašnjenja vezana uz pojavu epidemije, no nekolicina primjera dovoljna je kao reprezentativan uzorak. Zanimljivost je da u Sloveniji kao „krivac“ za epidemije se uz vruga navodilo i njegove

⁵⁹² Čolević, „Motiv kuge“, 19.-20., Federiko Grisogogno primjer je liječnika koji astrologiju snažno povezuje s medicinom (Taradi, *Bolest*, 28. – 31.)

⁵⁹³ Travner, „Kuga“, 76. – 77.

⁵⁹⁴ Glaser, „Kuga v dobi Andreja Perlacha“, 204. – 207.

⁵⁹⁵ Travner, „Kuga“, 77. – 81.

⁵⁹⁶ Horvat, *Posledice kužnih epidemij*, 14.

⁵⁹⁷ Miroslav Pera, „Kuga u Splitu 1526.-1527.“, *Kulturna baština* 7-8 (1978): 78.-80.

„pomoćnike“ u vidu čarobnjaka/vještica koji su osim za kužne epidemije bili „zaslužni“ i za druge nesreće naroda. Tako su među narodom kolale priče o ljudima bez glava, crnim psima, prošnjacima, *Pestmutter* i sličnim protagonistima koji su u okrilju noći kovali zavjere zbog čega im se pripisivala krivica za epidemiju. Kao primjeri navode se legende o vještici u okolici Cmureka kod Mure koja je tamo prenijela epidemiju. Primjer vještice (općenito žene) čest je ne samo na slovenskom, već i srpskom pa čak i njemačkom prostoru gdje se krivica za epidemiju svaljivala na ženu koja bi ili prenijela kugu ili ju pak nagoviještala s određenim životinjama.⁵⁹⁸ Često se ovakve priče povezivalo s božanskim elementima objašnjavajući kako su ti ljudi poslani od Boga ne bi li prikupili grešne duše iz naselja pogođenih epidemijom. Osim što je ovo imalo za posljedicu općeniti strah među narodom, osobito od izlaska na ulice noću, dolazi do običaja ostavljanja hrane ispred kuće ne bi li „sit putnik“ otišao od kuće ili naselja. S obzirom na slovenski izlaz na more, legende prisutne među narodima blizu mora bile su prisutne i na slovenskim područjima u blizini mora što se znalo povezivati sa zaštitnicima mora.⁵⁹⁹ Tako je univerzalna bila legenda o ženi koja prenosi kugu na brodu. Ono što je specifično za slovensko područje jest utjecaj njemačkih i ruskih legendi u kojima se kuga spominje kako dolazi u paru (*Smrtnjak/Kužnjak* i *Smrtnica/Kuga*) u vidu muža i žene. Muž nosi kosu na ramenu, a žena grablje ili metlu zbog čega se nazivala „Zamrechari“ (naziv za osobu koja grablja). Kao i u drugim pričama, par dolazi u kasne noćne sate gdje „kosi“ (inkubacija) i „grablja“ (uzima za sobom).⁶⁰⁰ Nekad žena ne može „pograbljati“ sve što se pripisuje molitvama kao uspješno izbjegnuta fatalna posljedica epidemije ili pak dobroti. Uz ovo se pojavljuju priče o lualicama bez udova ili pak čudovišnim pojavama koje ako se ugleda automatski se obolijeva od kuge. Zadnje navedeni primjer utjecaj je tirolskih tumačenja pojave kuge. Zanimljivo je i vjerovanje kako je uzrok kuge neka vrsta meteora što je pomalo nerazjašnjeno, ali svakako ukazuje na svojevrsnu relativizaciju naroda u traganju za krivcem svojih nedaća. Zanimljivo je da je čak i znanost dosta dugo, kao i narod, vjerovali kako se kuga širi zrakom pa su tako smatrali kako se prenosi posljednjim izdisajima oboljelog dalje što se uklapa u kontekst vremena prije nego što je otkriven pravi uzročnik. Uz ovo vjerovanje vrlo dugo se vezao i način liječenja koji je uključivao mjere koje su intenzivno utjecale na zrak u naselju (paljenje, dimljenje i sl.).⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Travner, *Kuga*, 72.-74.

⁵⁹⁹ *Idem.* 72.

⁶⁰⁰ Ivan Grafenauer, „Netek in „Ponočna potnica“ v ljudski pripovedki“, *Rasprave Razreda (II) za filološke in literarne vede IV*. Ljubljana: SAZU, 1958., str. 157. – 201.; Monika Kropelj Telban, „Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu“, *Kronika 70* (2022): 27. – 40.

⁶⁰¹ Travner, *Kuga*, 74. – 76.

SANITARNO KORDONSKA GRANICA S OSMANSKIM CARSTVOM NA ISTOČNOJADRANSKOJ OBALI: SPECIFIČNI UVJETI ODRŽAVANJA TRGOVINE NA MORU I KOPNU PUTEM LAZARETA I SANITARNOG KORDONA KAO PROTUEPIDEMIJSKIM I TRGOVAČKIM TOČKAMA

Protuepidemijska praksa i utjecaji Mletačke Republike na istočnojadransku obalu

Način protuepidemijske borbe i obrazac protuepidemijskih mjera u Veneciji bio je gotovo identičan na svim bitnim trgovačkim točkama u Mletačkoj Republici (npr. Split) stoga je važno znati otkuda su se te mjere „kopirale“. Ono što je krasilo Mletačku Republiku za razliku od Habsburške Monarhije jest da je ona od kasnog srednjeg vijeka već imala stalni protuepidemijski sustav na kopnu i moru (gdje je sustav prevencije bio pod boljom kontrolom).⁶⁰² Naravno, uzrok tome jest ovisnost Mletačke Republike o trgovini koju je morala na ovaj način zaštititi ne bi li ostala ugledna trgovačka i europska velesila. Habsburška će Monarhija moći se posvetiti uspostavi stalnog protuepidemijskog sustava u 18. stoljeću kada dolazi do reorganizacije Vojne krajine, prodora prosvjetiteljskih ideji i jenjavanja sukoba s Osmanlijama. Što se tiče područja istočnog Mediterana (Mediterana uopće), prve korake (iako o tome postoje rasprave) poduzeo je Dubrovnik još 1377. kada organizira karantenu usmjerenu prema trgovcima koji su dolazili iz zaraženih područja kako bi trgovina ostala u netaknuta, a grad pošteđen epidemije.⁶⁰³ U Dubrovačkoj je Republici također bio smješten prvi trajni ured za javno zdravstvo. Mletačka je Republika usmjerila fokus na maritimnu karantenu uspostavom institucije lazareta na otoku Santa Maria di Nazaret 1403. godine. Sistem koji se iz ovoga razvio kroz sljedeća dva stoljeća počivao je na Magistratima koji su kombinirajući legislativu, sudstvo i izvršnu moć u svim aspektima javnog zdravstva pokušavali suzbiti širenje ili prevenirati pojavu same kuge.⁶⁰⁴ Prvi specijalizirani lazaret kao objekt otvoren je 1423. godine.⁶⁰⁵ Magistrat za zdravstvo osnovan je 1486. godine, a od 1490. njime upravlja providur za zdravstvo.⁶⁰⁶ Do polovice 16. stoljeća svi su veći gradovi sjeverne Italije imali Magistrate sa zdravstvenim odborima u manjim gradovima i seoskim područjima.⁶⁰⁷ Cilj je bio spriječiti pojavu kuge zbog čega se radilo na što boljoj organizaciji karantene. Talijanski sistem

⁶⁰² Nikša Varezić, „*In riguardo di buon governo et della preservatione di questo stato*: Dubrovačka Republika i kužne epidemije – slučaj iz sredine 17. stoljeća“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 53 (2021): 100.

⁶⁰³ Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta u Splitu“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 10/2 (2003): 121.

⁶⁰⁴ Andrew D. Cliff; Matthew R. Smallman-Raynor; Peta M. Stevens, „Suzbijanje geografskoga širenja zaraze: Kuga u Italiji od 1347. do 1851.“ *Acta med-hist Adriat* 7/1 (2009): 200. - 207.

⁶⁰⁵ Buczynski, „Kuga, kontumaci i karantena“, 194.

⁶⁰⁶ Nataša Bajić – Žarko, *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada 18. stoljeća* (Split: Književni krug, 2004.), 31.-51.

⁶⁰⁷ Kralj-Brassard, „Grad i kuga“, 119.-122.

prevencije kuge sastojao se od dva važna elementa, komunikacije između gradova na sjeveru (osobito nakon kuge 1652. kada dolazi do Konvencije između Firence, Đenove i Vatikana) i špijunskih izvještaja te obrambene izolacije putem zabrana regularne trgovine, kretanja i komunikacije po cijenu smrtne kazne. Kontrola kretanja i trgovine uspostavila se putem sanitarnog kordona sastavljenog od utvrda, tornjeva i promatračnica organiziranih od strane vojske kako bi se nadgledalo plovne puteve.⁶⁰⁸ U članku A. Cliffa, M. Smallman-Raynora i P. Stevensa *Suzbijanje geografskog širenja zaraze: Kuga u Italiji od 1347. Do 1851.* koji se bavi ovom tematikom nalazi se prikaz obrane kuge u Italiji u 18. stoljeću na kojem se između ostalog prikazuje i istočnojadranska obala tj. promatračnice koje su na istočnojadranskoj obali bile smještene u liniji Udine-Trst-Split-Dubrovnik.⁶⁰⁹ Maritimnu kontrolu činila su dva elementa, naoružani brodovi (*feluccas, trabaccoli, baragozzi*) i obalna straža s promatračnica s kojih se nadziralo kretanje ljudi i robe. Postojali su i „leteći odredi“ koji bi na obilazili neke lokacije koje su bile van kontrole opservacijskih stanica. Naravno, za vrijeme epidemija, područja koja bi bila pogođena bila bi „ograđena“ karantenskim sustavom. Što se tiče opservacijskih točaka, one su bile međusobno udaljenje dovoljno da se mogu vidjeti i održavati komunikaciji putem dnevnih (*sephamore*) i noćnih (*beacon*) signala. Ovaj sistem na moru usporediv je s onim čardaka na kopnu u sklopu Sanitarnog kordona. Sistem izvještavanja bio je hijerarhijske prirode, odnosno od lokalnih opservacijskih stanica preko onih okružnih do regionalnih. Što se tiče Italije, znamo da je na stanicama bilo između 2 i 5 ljudi, a u ponekim utvrdama 30 do 50 ljudi.⁶¹⁰ Po dolasku, osoblje i roba sumnjičeni za zarazu bili bi smješteni u jedan od dva gradska lazareta na period od 40 dana koji se ovisno o raznim faktorima (pretežno pobunom građana zbog trgovine) mijenjao. Iako su Osmanlije bili označeni kao najsumnjiviji faktor, mjere predostrožnosti su se poduzimale za sve koji su dolazili. Uobičajena praksa je bila ukrcavanje „pilota“ u Istri gdje bi brodovi prvotno stali ili bi pak bili usidreni u samoj Veneciji. Špijuni i promatrači bili su postavljeni na visoki toranj San Marca kako bi promatrali nadolazeće brodove. Magistrat bi slao jednog od svojih 60 predstavnika kako bi susreo brod na oko 25 kilometara. Brodovi su bili čuvani za vrijeme karantene. Roba i ljudi bi bili usmjereni u jedan od dva lazareta, najčešće, ako ne bi bili vidno zaraženi, u *Nuovo Lazzareto*. Period karantene od 40 dana započinjao bi kada bi se teret s broda u cijelosti istovario. Lazareti, *Nuovo i Vecchio* bili su smješteni na otocima radi izolacijskog aspekta. Osim vanjske, lazareti su pružali i unutarnju izolaciju. Po samom dolasku, kapetan broda bio bi odveden na pregled gdje se ispitalo

⁶⁰⁸ Cliff; Smallman-Raynor, Stevens, „Suzbijanje geografskog širenja zaraze“, 200. - 204.

⁶⁰⁹ *Idem.* 207.

⁶¹⁰ *Idem.* 208.

o aspektima plovidbe, kontakata s drugim brodovima, stanju posade i vrsti tereta. Ponekad bi, ako se to bilo apsolutno utvrđeno i sigurno, neki brodovi bili pušteni bez procesa izdržavanja karantene. Obrada tereta u karanteni najčešće je bila povezana s procesom fumigacije pomoću aromatičnog bilja. Odjeća i roba životinjskog porijekla bila je smatrana osobito opasnom. Iako se proces prilagođavao individualnu, generalne značajke obrade bile su otvaranje paketa, prozračivanje, preturavanje i čišćenje dva puta dnevno i seljenje na razne lokacije jednom na tjedan. Ljudima je pak bila zabranjena međusobna interakcija, svatko je imao svoju ćeliju gdje je mogao čak i kuhati. Oni koji bi umrli u karanteni bili su pregledavani te ako bi bili označeni kao žrtve kuge bili bi pokapani u rupe duboke oko 3,5 metara i posipani vapnom.⁶¹¹ Zanimljiv je primjer Pape Klementa XI. koji je uzrok kuge u Beču pronašao u tome što Karlo VI. nije želio predati Comacchio koji je Vatikan smatrao posjedom Papinske države. Ovaj primjer ujedno svjedoči o zaostajalosti za tadašnjim relevantnim promišljanjima uzevši u obzir da je u ovom periodu knjiga Richarda Meada koja se bavi protuepidemijskim promišljanjima izdana u Londonu u novom izdanju te je sam autor utjecao na primjenu karantene kako se britansko otočje zaštitilo od kuge maritimnom karantenom.⁶¹²

Protuepidemijsko nasljeđe ranijih vremena na području istočnojadranske obale

Na prostoru istočnojadranske obale javnozdravstvene aktivnosti pratimo od Dubrovnika koji prednjači s protuepidemijskim mjerama, iz istih motiva kao i Mletačka Republika, radi održavanja stabilne trgovine. Osim toga, Grmekova je misao kako se dubrovačka ideja o karanteni pojavila zbog iskustva s izolacijom oboljelih od lepre.⁶¹³ Osim već spomenutih mjera zaštite, još 1420. na Korčuli se izdaje propis zabrane odlaska u tada močvarne krajeve, Ston i Rijeku Dubrovačku. Dubrovačka će vlada 1459. odrediti tri vlastelina koji obilaze teren i ispituju uzroke bolesti. Na širem prostoru razvija se i medicinska regulativa koja se odražava na sanitarnim institucijama i kordonima, a uskoro počinje i razmjena najnovijih medicinskih saznanja diljem europskog kontinenta pa tako i na ovom prostoru.⁶¹⁴ Brojne su promjene koje su proizlazile iz protuepidemijske empirije koje će gradovi na obali aplicirati u borbama s epidemijom, no samo nabranje gotovo da je zasebna tema. Od prebivanja trgovaca pod vedrim nebom na otočićima pred dubrovačkom lukom, karantena se do 18. st. razvila u instituciju sa svim odrednicama, regulativom, zgradom i osobljem. Tako je primjerice dubrovačko osoblje

⁶¹¹ *Idem.* 208. – 213.

⁶¹² Marija Kocić i Haris Dajč, „Mjere za suzbijanje epidemija na Apeninskom poluotoku uoči Drugog Morejskog rata (1713. – 1714.): svjedočenje engleskih izvora“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014): 145. – 154.

⁶¹³ Buklijaš, „Kuga: nastajanje identiteta bolesti“, 90. – 94.

⁶¹⁴ Mlinarić, „*Mala aria*“, 211.-212.

od 1426. tzv. *kacamorti* (*officiales cazzamortuorum*, kasnije nazvano *officiali sopra la sanita*, koji su otkrivali „kuće mrtvih“ i kažnjavali prijestupnike) službeno djelovalo u sklopu karantenske službe.⁶¹⁵ Geografska odrednica Dalmacije bitno je utjecala na širenje bolesti poput kuge. U periodu ranog novog vijeka identificirano je 20-ak napada kuge s procjenom kako su slabiji slučajevi slijedili svakih 13 godina.⁶¹⁶ Epidemije su često radile nevjerojatne demografske štete i promjenu društvenih struktura pa je tako primjerice u Šibeniku 20 pučana dobilo plemićki naslov nakon strašne kužne epidemije koja je pokosila tamošnje stanovništvo. Split je također osjetio svu silu kužne zaraze 1526./27. kada je ona odnijela život pola žitelja grada, a Zadar je samo u periodu 15. stoljeća doživio 12 valova epidemija. Gradnja lazareta ovisila je o ekonomskim interesima Mlečana pa su tako gradovi kao Šibenik, Zadar i Split (prvotno u gradu, tek u 17. stoljeća van grada na otočićima Galovac i Ošljak) svoje lazarete dobili u 15. i 16. stoljeću, a manja mjesta badžane.⁶¹⁷ Uočljivo je kako su lazareti, badžane i promatračnice u sklopu mletačkog protuepidemijskog sustava bili pandan habsburških kontumacima, raštelima i čardacima. Lazareti i kontumaci bili su središta protuepidemijske borbe i trgovine, badžane i rašteli od manjeg značaja, a čardaci i promatračnice vršile služili su u nadzorne svrhe. Osim zajedničke svrhe, očigledno je kako je važnost ovih institucija uvjetovao okoliš u kojem će se naći jer je on ujedno uvjetovao i protok ljudi tj. bolesti. Iako je kuga poharala mnoge gradove i sela, ona je ako gledamo drugu stranu novčića bila „revolucionarna“ bolest koja je iznjedrila nove ideje i prakse u svrhu zaštite. Protiv napada bolesti država i lokalna zajednica još su od srednjeg vijeka otvarale karitativno-medicinske komunalne institucije za zbrinjavanje ugroženih ljudi. Vrhovnu organizaciju po tom pitanju što se tiče prostora pod mletačkom upravom obnašao je Kolegij/Magisterij za zdravstvo koji je, između ostalog, za dužnost imao imenovanje providura za zdravstvo (*Provveditore alla sanita*). Karantena je ideja i institucije nastale iz te ideje ostala gotovo jedina vrsta obrane od epidemija do današnjih dana. Razlog tome leži pronalazi se u okolišu koji je uvjetovao ne samo političke granice, već i važnost i karakteristike naselja. Baš zato je kontrola kretanja ljudi i robe koji su ulazili u dalmatinske gradove putem sustava kordona i lazareta bila jednostavnija što je više mletačko-osmanska granica bila bliže gradu poput primjerice Splita.⁶¹⁸ Sistem je bio razgranat nizom socijalnih institucija poput ubožnica, bratovština, hospitala, trgovačkih raštela, lazareta, apoteka i nahodišta. Zapadna (maritimna) granica, konkretno pomorske luke, funkcionirale su

⁶¹⁵ *Idem.* 185.

⁶¹⁶ *Idem.* 176.

⁶¹⁷ Grga Novak, *Povijest Splita, knjiga druga* (Split: Čakavski sabor, 1978.), 61.

⁶¹⁸ Mirela Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“ *Ekonomska i ekohistorija* 2/2 (2006): 55.-56.

relativno dobro, ali problem je bila kopnena granica na istoku. Brodovi su sami po sebi već bili svojevrsna „predkarantena“ i svojevrsni plutajuća varijanta „raštela na vodi“ u nekom smislu. Sustav karantene zahtijevao je niz kontrolnih točaka duž granične linije, a organizacija je djelovala po sistemu teritorijalne podjele. Teško je bilo sačuvati pomorsku fasadu Jadrana kao cjelinu. Stoga se prema specifičnostima regija razlikovalo pomorske medicinske prakse zapadne Istre s Venecijom, istočne obale Istre do Karlobaga s otocima, sjeverne Dalmacije do Splita s Rabom i Hvarom i juga Dalmacije s Dubrovnikom. Granice su više bile uvjetne jer su iako omeđene prirodnim markerima, bile slaba barijera širenju zaraza. Uostalom, čak se i unutar pojedine regije mogu zapaziti različiti i pomalo oprečni prostorno-medicinski fenomeni.⁶¹⁹

LAZARET – DODIRNA TOČKA ZALEĐA I OBALE: PROTUEPIDEMIJSKA I TRGOVAČKA INSTITUCIJA

Institucija lazareta u europskom kontekstu

Iako su lazareti bili jedna od najvažnijih trgovačkih institucija u povijesti čovječanstva, oni su primarno bili izgrađeni zbog straha od kužne zaraze. Prva takva mjesta za izdržavanje karantene imao je Dubrovnik 1377. godine.⁶²⁰ Lazareti su funkcionirali slično kao hanovi ili karavansaraji, u njima se često odvijala trgovina pa je tako od 1621. na mletačkoj strani uveden posrednik između trgovaca, a 1634. trgovci su zahtijevali da se u posredništvu uvede hrvatski i turski jezik.⁶²¹ Lazareti su činili sam temelj obrane od katastrofalnih epidemija poput kuge, a ideja o njima javlja se u srednjem vijeku i predstavlja revolucionarnu promjenu u smislu protuepidemijske borbe. Ideja je karantene potaknula razmišljanje o prevenciji obuhvaćajući ne samo bolesne, već i zdrave ljude što današnji pojam prevencije i podrazumijeva. Sekundarna funkcija, iako za vrijeme kada kuge nema vjerojatno percipirana kao primarna funkcija, bila je održavanje trgovine, komunikacije i općenite veze za svijetom. Stariji se lazareti (14., 15. i 16. stoljeće), grade blizu središta grada i na rubovima luka. Ovakvo pozicioniranje se počelo polako odbacivati nakon strašne kuge u Marseilleu 1720. koja je poslužila kao zakašnjela empirija za većinu europskih gradova, izuzev gradovima poput Venecije i Napulja gdje su se lazareti i ranije gradili u blizini otoka. Najveći lazaret ranonovovjekovne Europe nalazio se upravo u Marseilleu obuhvaćajući nevjerojatnih 18 hektara, a sama veličina lazareta proporcionalno je odražavala i veličinu pripadajuće luke. Kao primjer se može uzeti i splitski lazaret koji je zauzimajući jedan hektar bio čak nešto veće proporcije s obzirom na to da je grad 1770.

⁶¹⁹ Mlinarić, „*Mala aria*“, 180-185.

⁶²⁰ Jane Stevens Crawshaw, „The Renaissance Invention of Quarantine“, u *The Fifteenth Century XII: Society in an Age of Plague* (Boydell & Brewer: Boydell Press, 2013.), 161. – 174.

⁶²¹ Čar, „Jedna bujuruldija“, 283.-286.

zauzima oko 10 hektara površine što zasigurno odražava njegov značaj za grad. Zdravstveni ured nalazio se van lazareta. Lazareti na Mediteranu generalno imaju slične karakteristike, a one su te da se počinju graditi dalje od središta grada, vrlo racionalno kako bi se kasnije mogli nadograditi po potrebi te su najčešće pravokutnog oblika i na obali. Oblik obale često je utjecao na izgled samog lazareta pa je tako onaj venetski u konturama obale dok se onaj u Splitu pruža u nizu od 3 do 4 pravokutnika koji prate zakrivljenost obale. Lazareti su se dijelili na odjele pa su tako neki imali dva kao onaj u Đenovi, a neki čak osam kao onaj u Marseilleu. Ograđeni prostori su uglavnom prostrana dvorišta s bunarom tekuće vode i natkrivenim zgradama (najčešće za primanje robe). Putnici u karanteni najčešće se smještaju u sobama u krilu zgrade iznad ili pored skladišta, a svi su odvojeni od skladišta i susjeda. Lazaret je imao sobe podijeljene na tri klase, a sastavni dio bila je i kapelica gdje se misa mogla slušati bez rizika od kontakta. Veći lazareti, kao onaj u Livornu, imali su groblja između opasajućih zidova. Osoblje u lazaretu predvodili su kapetani (u Splitu prior), a spavali su na radnom mjestu u stanovima. U Marseilleu i Đenovi su primjerice živjeli u stanu koji je nadzirao sve ostale objekte u lazaretu ili pak izoliranim kućama s vrtom. Venecijua se posebno isticala u promicanju karantenskih odredaba. Posebno važnim smatra se uvođenje zdravstvenih listova za brodove (*patenti*), a morao ih je imati svaki brod kako bi se znalo njegovo stanje i stanje područja otkuda je isplovio.⁶²² Postojale su isprave koje su opisivale iz kakvog područja brod dolazi. Tako su postojale *patente libera*, *patente netta*, *patente sospetta* i *patente brutta* označavajući redom mjesta gdje nema epidemije, mjesta gdje nekoliko tjedana prije odlaska broda nema epidemije, mjesta koja su sumnjiva pri odlasku broda te posljednja koja je označavala prisutnost kuge u mjestu otkuda je brod krenuo.⁶²³ Prema ovim kategorijama vlasti su poduzimale određene mjere, a za brodove iz Albanije i Jonskih otoka obveza je bila 40 dana izdržavanja karantene, dok je za Kotor i Dubrovnik to vrijedilo 4 tjedna, odnosno 15 dana za brodove iz sjevernog jadranskog dijela.⁶²⁴ U Mletačkoj je Dalmaciji Magistrat za zdravstvo predstavljao vrhovni zdravstveni autoritet koji je postavljalo službenike na čelo lazareta, dok se u manjim mjestima briga o zarazama svodila na sanitetske kolegije. Oni su provodili preventivne mjere, vršili kontrolu, izdavali certifikate i otvarali lazarete. Vlast je odašiljala i vlastite deputate na zdravstvene i sanitarne obilaske te izdavala upute i/ili zabrane kretanja, osobito preko Bosne i Like. Veći broj lazareta imali su prometni gradovi poput Zadra, Splita, Šibenika i Trogira koji

⁶²² Bajić – Žarko, *Split kao središte*, 31.-51.

⁶²³ Bajić – Žarko, *Split kao središte*, 31.-51.; Kod Snježane Perojević nalazimo istu kategorizaciju patenata samo je onaj *libera* izostao. (Perojević, „Izgradnja lazareta u Splitu, 121.)

⁶²⁴ Bajić – Žarko, *Split kao središte*, 31.-51.

su zbog trgovačke razmjene iz zaleđa i trgovinom s Venecijom bili podložni zarazama. Za razliku od Dubrovnika (koji svoju karantenu uvodi na temelju empirije vlastelina-trgovaca, a ne medicinskih teorija opterećenih galenskim humoralno-mijazmatičkim teorijskim sustavom), oni nisu bili autonomni, već su bili upravljani iz Venecije koja se na gradnju zdravstvenih institucija odlučivala vođena ekonomskim motivima. Dubrovnik je imao svoj sanitetski magistrat koji je provodio mjere zaštite s obzirom na to da se osmanski prostor smatrao neprestano okuženim. Isto su smatrali i Mlečani koji su zabranili prodaju i kupovinu odjeće i stvari koju su nosili bolesnici, a Dubrovnik je pak kodificirao proceduru mjera 1745. u posebnom pravilniku dok su provođenje nadzirali gradski senatori.⁶²⁵ Jedan od gradova s lazaretom bio je i Šibenik, no on se nije nalazio na trgovačkom putu poput Splita pa se razmjena robe obavljala na prijelazu u Skradinu. Šibenski lazaret bio je smješten na punti sv. Mandaline, a pretpostavlja se da je u funkciji bio od 1467. godine. Šibenik je imao i hospicij sv. Lazara pored crkve sv. Martina te lazaret „Pećina sv. Ante“ u kanalu 1478. godine. Zadar je također kao primorsko trgovački grad imao lazarete, njih 5. Tri su bila namijenjena izolaciji bolesnika, a dva na otočićima u svrhu izolacije posada te raskuživanja brodova i tereta. U tu svrhu imali su posadu izvršitelja sastavljenu od priora, raskuživača, brijača, grobara i kapelana. U 17. stoljeću gradi se još jedan, sv. Marka koji će krajem 18. stoljeća biti proširen.⁶²⁶

Prije analize samog splitskog lazareta, ukratko ću objasniti neke funkcije unutar venecijanskih lazareta s obzirom na to da su prema uzoru na njih djelovali lazareti poput onog u Splitu. Na čelu se nalazio prior imenovan od Magistrata za zdravstvo, a u suglasnosti Magistrata je imenovao svog pomoćnika. Pazilo se da se izbjegne sukob interesa pri odabiru navedenih funkcija. Dužnost priora bila je briga da vrata budu zatvorena nakon zalaska i da ne budu otvorena prije izlaska sunca, a u slučaju zaraze ona su bila stalno zatvorena te ih je samo prior mogao otvoriti tj. uz nj nazočnost. Prior za vrijeme zaraze brani svu trgovinu te pristup ribarskim barkama i drugim plovilima. Zabranjuje komunikaciju osobama u karanteni, vodi evidenciju kako o njima tako i o robi te podatke jednom mjesečno dostavlja Magistratu. Čuva red među putnicima i osobljem, a u slučaju bolesti obavještava Zdravstveni ured koji šalje liječnika. Kasnije će prior ujedno biti i liječnik, a prije toga liječnik vrši ujedno i funkciju javnog bilježnika sastavljajući testament i primajući posljednju želju umirućih uz prisutnost 5 svjedoka. Lazareti su imali groblja gdje su mrtve gole pokapali oni koji su s njima stanovali, a ako je preminuli bio zarazan kopale bi se rake od 5-6 stopa i zasipavale se vapnom. Prior je 2

⁶²⁵ Mlinarić, „*Mala aria*“, 180-185.

⁶²⁶ Josip Bakić, „Sedam stoljeća borbe protiv unosa zaraza u Hrvatske krajeve – Osvrt na 60. Obljetnicu ustroja suvremene djelatnosti DDD u Hrvata“ *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/28 (2011): 6.

puta dnevno posjećivao ljude, a za nadgledanje ljudi, ali i brodova i robe, bili su zaduženi i gvardijani (stražari). Oni su primali plaću od putnika, zapovjednika broda i trgovaca u čijoj su službi, a za zlorabljenje položaja mogli su biti ubijeni. U sam lazaret, primale su se namirnice koje je odobrio Zdravstveni ured, a hrana se unosila svaki dan, a oni koji namirnice donose ne ulaze u lazaret jer su putnici nabavljali sve što trebaju na određenim mjestima. Ljudi koji su donosili hranu košaru bi s hranom privezali na motku i tako ju pružili ljudima uz nazočnost priora i nj zamjenika koji bi umakao novac u ocat ili slanu vodu prije nego bi ga dao opskrbljivačima. Pisma slana iz lazareta morala su proći kroz proces fumigacije, a potom su predavana prioru pomoću štapa s rašljama da ih on prije slanja parfumira aromatičnim drvcima. Priora se nije moglo uhititi niti mu se moglo suditi za vrijeme obnašanja dužnosti. Za svoju službu bio je odgovoran Magistratu, a novac ili darove za usluge putnicima mu je bilo zabranjeno uzimati jer je na svaku balu robe dobivao profit određen od Magistrata što je trebalo spriječiti podmitljivost službenika. Kako ne bi doticali osobe i stvari, prior i njegov pomoćnik nosili su štapove da putnike drže na udaljenosti, a lazaret nisu smjeli napuštati bez dozvole Magistrata. Roba koja se pročišćivala bila je označena zbog utvrđivanja vlasništva, a postupak je ovisio o vrsti robe. Tako su postojali točno opisani postupci za vunu, svilu, perje i sl., a drugačiji pak za pamuk, kožu ili pak papir. Krzna su bila smatrana opasnima i često ih se premještalo i treslo, odnosno češće nego navedenu robu, a najčešće su premještali i miješali robu nosači (*facchini*). Vuna se tako miješala 2 puta dnevno, dabrova koža se pak u vrećama otvorenim s jedne strane miješala 20 dana, papir se prevrtao i provjetravao 3-4 puta dnevno, a duhan i kozja koža bi se premještale, dok bi suha koža bila u karanteni 20 dana. Spužve su se stavljale u slanu vodu 48 sati, životinje s dugom i kratkom dlakom bile bi u moru gdje bi plivanjem vršile dezinfekciju, a pernate životinje su se prskale octom. Mirodije s Levanta izuzimale su se iz karantene, osim onih u ambalaži i onih koje se nisu mogle izvaditi iz nje. Za neku robu zbog njezine strukture karantena nije vrijedila, a to se odnosi na žito, cerovinu, sol, mramor, drvo, zemlju, staklo i sl. Isto je vrijedilo za likere, rakije, ulje, vino i grožđe s Korinta.⁶²⁷

PRIMJER LAZARETA U GRADU: SPLIT

Split u kontekstu mletačke gospodarske politike

Nemoguće je ulaziti u historijsku problematiku bilo kojeg grada Sredozemlja bez spomena Mletačke Republike. Protuepidemijsko nasljeđe Serenissime i gradova pod njom prije svega je

⁶²⁷ Bajić – Žarko, *Split kao središte*, 31.-51.

na zavidnoj razini zbog fokusa na trgovinu koja je mogla opstati samo uz kvalitetnu borbu protiv epidemija. Split je direktno bio podložan i ovisio o ciljevima mletačke gospodarske politike. Venecija je u takvom povlaštenom položaju trgovačke velesile bila zahvaljujući bogatstvu stečenom trgovačkom sustavu čiji je dio itekako bio Jadran te samim time i Split. Ovaj položaj Mletačka je Republika štitila monopoliziranjem trgovine između ostalog i dalmatinskih gradova što je limitiralo mogućnost njihovog razvoja, ali je opet taj razvoj bio moguć u patronatu jedne od najznačajnijih trgovačkih velesila u povijesti čovječanstva. Ogledni primjer spomenutog monopola jest zabrana trgovine između dalmatinskih gradova i mletačkih konkurenata poput Dubrovnika, što se nametalo odredbama još od 15. stoljeća.⁶²⁸ Gospodarski cilj Mletačke je Republike bio jednostavan, održati izvoz veći nego li uvoz, a kako bi se unaprijedila domaća proizvodnja zabranjivan je uvoz strane robe, ali ovo je više vrijedilo kao svojevrsna misao nego praksa s obzirom na to da je trgovačka politika bila vrlo fleksibilna pa bi tako ponekad zabranjivala, a ponekad dopuštala trgovinu dalmatinskom robom. Odrede o trgovini i carinama proklamirao je magistrat Pet mudrih za trgovinu (*Cinque savii alla mercanzia*) koji je između ostalog odigrao ključnu ulogu i kod podizanja lazareta u Splitu.⁶²⁹ Otkrića novih pomorskih putova i usmjeravanje trgovine iz Sredozemlja na nove putove u kombinaciji s ratovima protiv Osmanskom Carstva i gusarenjem, uzdrmali su mletački primat u trgovini s Istokom, uhodanu trgovinu na navedenom prostoru. Ovo je predstavljalo izravnu ugrozu Veneciji koja je krajem 16. st. prihvatila prijedlog trgovca i diplomata Danijela Rodriga (Rodriguez), pokrštenog španjolskog Židova (pogrdno nazivani *Marani*) da se u Splitu podigne trgovačka skela, najveća na istočnoj jadranskoj obali.⁶³⁰ Lazaret će biti sagrađen na jugoistočnom kutu velikog splitskog zaljeva. Tamo je od srednjeg vijeka stajala lučica. Rodrigo je u zamjenu za gradnju lazareta tražio da se, između ostalog, odobri smještaj židovskih obiteljima prognanim iz Španjolske.⁶³¹ Plan je bio da sva trgovina Osmanskog Carstva prema Zapadu koja je do tada išla preko Dubrovnika, krene preko te skele. Mlečani su svu robu preko Splita počeli oporezivati kako bi skupili novac, što je Osmanlije otjeralo prema Neretvi na neko vrijeme.⁶³² Osmansko Carstvo u počecima ranog novog vijeka zauzima dio Sredozemlja te pokušava izbjegavati posredništvo Venecije u prometu, carine i pristojbe zbog čega osniva

⁶²⁸ Primjer manipulacije mjerama karantene u svrhu probitka ili nanošenju štete konkurentu jest produživanje karantene Dubrovčanima (brodovima i robi) unedogled od strane guvernera Ancone. (Relja Seferović, *Crkva iza dvora kroz povijest dubrovačke crkve 18. stoljeća uz pratnju Serafina Marije Cerve*, 9. - 254. u: *Serafin Marija Cerva. Prolegomena za svetu dubrovačku metropoliju*, prir. Relja Seferović, (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2012.), 132.)

⁶²⁹ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 15. – 30.

⁶³⁰ Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, (Split: Slobodna Dalmacija, 1971.), 31.

⁶³¹ Duško Kečkemet, *Stari Split: od kantuna do kantuna*, (Zagreb: Agram, 2009.), 171.-172.

⁶³² Novak, *Povijest Splita*, 78-84.

vlastite skele u osvojenim krajevima kao što je ušće Neretve i Makarska gdje osnivaju manje luke za prijevoz lađama. Uskoro je osvojena i splitska okolica (Klis, Solin) gdje Osmanlije žele sagraditi skele što Mlečani uporno ometaju ne bi li usmjerili tursku trgovinu preko svojih gradova na Jadranu. Osmanlije su htjeli sagraditi skelu i carinarnicu u Solinu i Žrnovici što bi utjecalo pogubno na Split, ali i ostatak Dalmacije. U Žrnovici je ipak bilo podignuto skladište za sol, dok je u Solinu dio u osmanskim rukama bio mali dio između desne obale Jadra i nadbiskupskog kaštela, dok je u žrnovičkoj luci to bila zapadna polovica luke. Skele na Neretvi i Makarskoj, tada osmanskom teritoriju već su otprije bile u funkciji. Split je u 16. stoljeću zbog osmanskih provala doživljavao teškoće u trgovini pa je tako dominantan posrednik između unutrašnjosti i s Levantom bio Dubrovnik i Neretva. S vremenom se Split počeo prilagođavati što potvrđuje primjer sklapanja 100 trgovačkih ugovora o prodaji konja sredinom 16. stoljeća s napomenom da je najviše prodavača bilo upravo iz osmanskog zaleđa. Tako se je Split uz činjenicu da je imao veliku i dobro zaštićenu luku nametnuo kao najpovoljnija dalmatinska luka za trgovački promet s dobrim temeljima za organiziranje prihvatne skele kako bi Mlečani mogli oživjeti trgovinu s Osmanlijama preko dalmatinske obale. U prilog ovome išla je i sigurna plovidba od Splita do Venecije, a trgovačka pristojba bila bi manja od dubrovačke i one osmanske na Neretvi.⁶³³ Problem u ovom planu predstavljali su međusobno sukobljeni plemići i pučani koji ovu ideju nisu podupirali iako je Rodrigo ishodio dozvolu te frustriran napušta grad.⁶³⁴ Rodrigo je još 1566. podnio Senatu svoj projekt o izgradnji skele, no bez većeg uspjeha sve do 1581. kada će se tek započeti s gradnjom. Prvi pomak u ovom smjeru događa se 1573. kada ga dužd Alvise Mocenigo imenuje židovskim konzulom u Veneciji gdje Rodrigo organizira otpremanje robe u Venecije preko osmanske skele na Neretvi. Godine 1576. Rodrigo opet pokušava osnovati trgovačku skelu. Nakon prijedloga koji je uključivao porez prema tarifi koja bi bila naknada za troškove izgradnje prijedlog je uskoro prihvaćen.⁶³⁵ Grga Novak navodi kako je Rodrigo između ostalog obećao novac i postotak dobitka bosanskom carinskom ravnatelju ako svu bosansku trgovinu usmjeri ka Splitu. Ta naknada bi se ubirala pet godina u svrhu izgradnje, odnosno otplatu izgradnje dok bi drugi dio novca išao Rodrigu. Spomenuta naknada prvotno je otjerala Osmanlije ka Neretvi s obzirom na to da oni, kao ni lokalno stanovništvo nisu htjeli plaćati takav porez, ali će uskoro doći do prevrata po tom pitanju, osobito kada providura Loredana nasljeđuje Nicolo Correr koji je vidio korist u gradnji lazareta

⁶³³ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 53. – 57.

⁶³⁴ Novak, *Povijest Splita*, 78-84.

⁶³⁵ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 53. – 57.

i podupire ideju.⁶³⁶ Tarifu potpisuju židovski trgovci iz Venecije i Splita te 18 kršćanskih trgovaca nakon čega *Magistar Cinque savii alla mercanzia* odobrava Splitu slobodan tranzit poput Krfu i Zanti uz jamčenje sigurnosti robe i trgovaca. Troškove bi snosio Rodrigo što bi mu se namirilo od polovice poreza koji bi išao vlastima te dužd i vlada daju određene privilegije Rodrigu i Židovima. Splićani uskoro postaju svjesni koristi izgradnje jer je Split u ratu izgubio neposredno zaleđe pa je ova trgovina predstavljala krucijalan oblik privrede.⁶³⁷ Ovoj su se ideji protivili Dubrovčani čija bi trgovina zbog takve ideje patila, a osim konkurencije iz Dubrovnika, žalio se i omiški prorektor držeći da je Omiš prikladnija luka. Sama najava mogućnosti izgradnje u Split je već dovela neke trgovce, a uskoro u Split dolaze i članovi talijanskih trgovačkih obitelji koji su slijedili primjer dolaska obitelji Capogrosso koja se naselila još za vrijeme 15. stoljeća. Uoči osnutka skele, trgovalo se vunom, sirom te ostalom robom koju su Vlasi i Osmanlije donosili u zamjenu za rižu, sol, vino i drugu robu iz Venecije te se zbog trgovine sa zaleđem prema Correru u Splitu živjelo bolje nego ikojem drugom mjestu u Dalmaciji pod Venecijom. Rodrigo je zaista bio ključan faktor u pokretanju svih procesa trgovine vezanih uz skelu s obzirom na to da je bio jedna od rijetkih osoba u dobrim odnosima s bosanskim pašom, glavnim rizničarom. U Splitu je luka stajala po strani za vrijeme sukoba između plemića i građana. Ono što je definitivno pokrenulo izgradnju skele bilo je ojačanje uskočkog gusarstva kada Senat daje iznos do 3000 dukata za dovršenje zgrade carinarnice i ukida posebnu pristojbu na tranzitnu robu te se osniva venecijanski konzulat u Bosni. Godine 1589. splitski knez biva zadužen za određivanje najboljeg položaja za lazaret.⁶³⁸ Promet počinje teći nakon što su Osmanlije uvjereni da će njihova roba biti zaštićena od uskoka. Turske karavane uskoro napuštaju neretvansku skelu te dolaze u Split zbog sigurnosti svoje robe i redovitog raskuživanja. U isto vrijeme, osmanska strana shvaća važnost uređenja putova jer je more bilo opasno pa su tako kopnom trgovci dolazili čak iz Indije i Perzije što ukazuje na činjenicu koliko je Split postao važno središte povezivanja Istoka i Zapada. O samoj skeli piše i mletački pisac, rabin Simone Luzzato govoreći o skeli *da je splitska skela bila najčvršći i najbolji prometni temelj što ga je Venecija ikad imala.*⁶³⁹ Fortis pak govori kako splitsku luku posjećuju strani brodovi radi utovara robe iz Bosne što govori o važnosti trgovine sa zaleđem.⁶⁴⁰ Osamnaesto stoljeće bilo je zaista prometno za Split pa se tako bilježe dani kada bi dolazile 2-3 karavane sa stotinu natovarenih konja pa je u nešto više od mjesec dana znalo biti preko 1000

⁶³⁶ Novak, *Povijest Splita*, 78. – 84.

⁶³⁷ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 53. – 57.

⁶³⁸ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 53. – 57.

⁶³⁹ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 53. – 57.

⁶⁴⁰ Kečkemet, *Stari Split*, 275.

natovarenih konja, a roba je stizala iz Sarajeva, Banje Luke, Travnika, Visokog, Livna, Mostara, Beograda, Požege i Budima, redom izuzev Budima, stalnih žarišta kužnih epidemija. Iz Bosne se donosilo vosak, vunu, krzno, kožu, bakar, željezo, šljive i dr., a u Bosnu se izvozila riba, vino, rakija, ulje, smokve i masline. Već na početku stoljeća se uočava da najviše robe dolazi iz kugi omiljenog Sarajeva, a nešto manje iz Skoplja i Travnika, najviše trguju katolici iz Splita kao i Židovi koji u 18. st. preuzimaju glavnu ulogu u trgovini s Osmanskim Carstvom, a najviše se donosi kože, voska, čizmi, papuča i svile.⁶⁴¹ Židovi su bili ugledni i na Apeninskom poluotoku te su osim za trgovinu s Istokom bili važni i za dopremanje roba sa Zapada. Često je njihov uspjeh dovodio do zavisti kršćanske strane pa optužbe za prenošenje kuge mogu poslužiti kao ogledalo ovog trgovačkog sukoba. Kao posljedica u Splitu se početkom 1778. započinje s osnivanjem geta u kojem će Židovi živjeti i imati trgovine.⁶⁴² U samom Splitu kroz 18. st. uočava se intenzivna trgovina konjima koji se na godišnjoj razini broje do gotovo dvije tisuće, a analizom se može zaključiti kako je period najintenzivnije trgovine ljetom kada broj konja mjesečno prelazi brojku od pet stotina, period kada su putovi najprohodniji.⁶⁴³ U knjizi Nataše Bajić – Žarko donosi niz prikaze uvoza vrste i količine robe za desetljeća 18. stoljeća, izuzev zadnja dva. Iz navedenih podataka vidi se su kordovanska koža, vosak i suhe šljive roba koja se u najvećim količinama donosi iz Bosne u Split. Koža je u velikim količinama stizala u Split koji je po pitanju obrta s kožom kao sirovinom bio rano razvijen.⁶⁴⁴ Primjer zakona donošenih u svrhu monopoliziranja trgovine u korist Venecije jest odluka Magistrata iz 1739. koji se odnosi na pristajanje brodova te izvozu robe u Dalmaciju te iz nje. Kao primjer može se navesti točka koja je branila prodaju robe u Dalmaciji osim ako ona nije ukrcana u Veneciji iz čega se izuzimalo jedino drvo za gradnju. Za aspekt zdravstva važne su točke koje propisuju strogo popisivanje i provjeravanje robe, ali i osoblja pri usputnom stajanju, kretanju iz luke i pri dolasku u Veneciju gdje bi se davale propusnice i dozvole ureda za zdravstvo. Isto je vrijedilo za podaničke brodove koji bi prevozili robu iz stranih luka zbog čega se roba morala prijaviti kao i njezino porijeklo ako bi bilo sumnjivo. Split je značajne prihode dobivao od izvoza konja kao i pristojbe zvane *commercio*. Ova pristojba značila je porez na promet trgovačke robe od 120 novčanih jedinica, a tom pristojbom se trguje na mjeru na ulasku i izlasku iz grada. Bilo da su trgovci prodavali ili kupovali, pristojba se plaćala, a u tu svrhu radio je mjerač koji je vagao robu. Zbog malverzacija po tom pitanju u bilježnicu se moralo upisivati

⁶⁴¹ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 91.-109.

⁶⁴² Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 173. – 174.

⁶⁴³ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 87. – 91.

⁶⁴⁴ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 91.-109.

vrstu i količinu robe, a ona je jednom ili dva puta godišnje bila prikazana u uredu komune gdje se i pohranjivala. Iz odredbe generalnog providura Francesca Grimanija 1756. godine znamo koja je roba bila podvrgnuta pristojbi *commercio* iz čega možemo vidjeti čime se trgovalo u to doba. U tu robu se ubrajala koža, katran, čelik, željezo, lan, konoplja, bakalar, stipsa, riža, papar, šećer, sir, ulje vosak, bakar, loj, svijeće, rakija i dr. Bitnim se za temu i period rada, kao i ostali zakonu doneseni ranije ili mijenjani kasnije, nameće proglas iz 1762. godine gdje se navodi kako prior (osoba koja je na čelu lazareta) skrbi o karavanama i robi te bilježi učestalost dolazaka karavana i podatke o robi te također vodi evidenciju robe koja se otprema.⁶⁴⁵ Donošenje takvih odluka na čudi jer upravo te godine providur za Dalmaciju komunicira s omiškim providurom upozoravajući ga na pojavu kuge s one strane Drine kako bi ju ovaj dočekao spreman.⁶⁴⁶ Sva roba koja je išla prema Veneciji oporezivala se *vareom*, koji se ubirao kao naknada za čuvanje i nadzor robe. Pristojba se manipulirala i ignorirala pa se naknadno objavljivala, ali je važna jer se također fokusirala na zadovoljavanje propisa koji su između ostalog imali i preventivnu svrhu, a također je i pokazatelj jer se izdaje 1783. ponovljeni proglas o njenom poštivanju što govori o tome kako se trgovina odvijala u nekoj mjeri za vrijeme kuge ili bar straha od njene pojave. Navedeni pojmovi dokaz su međusobnog utjecaja i ovisnosti trgovine i epidemije jedne na drugu kao i dokaz kako su međusobno ova dva fenomena neodvojiva te se isprepliću što se osobito odnosi na trgovinsko pravo i kontrolu koja je zbog straha od epidemija bila sve detaljnija i uspješnija. Kao važan aspekt trgovine nameće se trgovina ribom na koju je Venecija bila osobito usmjerena, a dalmatinsko stanovništvu je bila veliki prihod. Prodaja se znala vrlo često odvijati ilegalno pa se donosio niz zakona u svrhu kontrole prodaje. Primjer je naredba iz 1776. kojom se ona trebala direktno odvesti i prodati u Veneciji (*Recchio*) kao i ona tri godine kasnije kojom se riba trebala deklarirati imenom carinika koju ju pregledava, označava kvalitetom, ambalažom te imenom ribara i broda koji će ju dopremiti. Isto je vrijedilo i za ulje čija otkupna cijena je bila manja naspram prodajne pa se krijumčarilo. Još jedan od glavnih proizvoda i na glasu po kvaliteti bilo je vino koje se usmjeravalo u Veneciju, a poseban proizvod po pitanju mletačke brige bilo je žito. Ono je kronično manjkalo pa se uvozilo s Istoka te još od 15. stoljeća se donose zabrane dalmatinskim gradovima da se opskrbljuju žitom brodovima koji plove za Veneciju. U Splitu se zbog nedostatka osniva 1624. fontik kako bi proizvodilo se žito kojeg je i s ovime bilo dovoljno tek

⁶⁴⁵ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 15. – 30.

⁶⁴⁶ Uz to, s obzirom na to da se tada kuga javlja u Lici, predstavnici dalmatinskih gradova su upozoreni da svatko tko dolazi s habsburškog ili osmanskog prostora bez odgovarajuće potvrde ne smije ući. (Kovačić, „Omiški kraj u borbi od širenja epidemije kuge“, 132.-133.)

za 3 mjeseca pa se i tamo uvozilo žita s Istoka, naročito iz Bosne. Izvoz se ograničavao zbog gladi (u Zagori je bilo samo ječma i pšenice), a Venecija je 1765. pomogla Dalmaciji dekretom u kojem je odlučeno da pšenica, mahunarke, žito i riža iz Venecije koje se šalju u Dalmaciju i na otoke se uvoze bez carine. Dalmacija je Veneciji bila važna i zbog soli, a sam Split tradicionalno je bio poznat po preradi voska koja se nabavljala s Istoka. Interesantno je činjenica kako je Dalmacija obilovala sirovom kožom, ali se ona nije gotovo uopće obrađivala, već se na dalmatinskom tržištu pojavljivala preko Venecije. U kontekstu kuge možemo se zapitati je li odbojnost prema obradi kože potjecala iz straha od moguće zaraze. Interes Mlečana budili su i rudnici, a u okolici Splita nalazio se rudnik željeza koji je 1760. posjedovala obitelj Lovrić iz Sinja (kasnije u vlasništvu poznate obitelj Garagnin), a posredstvom agenata rudača se preko Splita odvozila u Veneciju. Rudnik se ipak do kraja 18. stoljeća pomalo ispraznio unatoč pogodnostima da se on oslobodi carina i sl. Kako bilo, Venecija se trudila generalno nadzirati trgovinu dalmatinskih gardova i spriječiti konkurenciji što je dovodilo do stagnacije prometa te se Venecija često odricala nametnutih zabrana. U ovom kontekstu tako treba spomenuti proglas iz 1761. godine kad Magistrat Pet mudrih za trgovinu daje slobodu osmanlijskim i dalmatinskim trgovcima da svoju robu donose nakon raskuženja u splitskom lazaretu i u druge luke, a ne samo u venetsku čime se potaknuo napredak trgovine. Treba naglasiti da je trgovina postala pristupačnija domaćim ljudima te je izvoz bio veću od uvoza zadovoljavajući tako merkantilističku politiku 17. i 18. stoljeća.⁶⁴⁷

Mletačka uprava u Splitu

U Splitu je svu vlast obnašao knez postavljen od strane Mletačke Republike, nazivajući se do 1467. knezom i kapetanom. Predstavljao je upravnu, sudsku i vojnu vlast, a s obzirom na to da mu je služba proizlazila od mletačke vlade on je poštivao njene odredbe i naredbe u ulozi posrednika. Biran je na period od dvije godine od strane dužda po prijedlogu mletačkog vijeća. Plaćala ga je splitska komuna (uz neformalne darove i povlastice), a osim njega u gradu se nalazi i kamerlengo koji brine o državnome novcu, dok je dužnost blagajnika (*cassiere*) kojeg je biralo Veliko vijeće bila vođenje prihoda i rashoda. Kamerlengo je i kaštelan pa tako upravlja gradskim kaštelom i mijenja odsutnog kneza i preuzima gradsku upravu u slučaju nj smrti. Ostatak predstavnika autonomije predstavljalo je Veliko i Malo vijeće sastavljeno od plemića. Osim plemića u Vijeću splitske komune tzv. *signora*, postojali su plemići s titulom konte (*conte*) dobivenom od venetske uprave kao i oni koju su ju dobili zaslugama u ratu protiv Osmanlija. Većinu stanovništva predstavljao je puk iz kojeg se još početkom 16. stoljeća

⁶⁴⁷ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 15. – 30.

izdvaja građanstvo. Odnos ovog stanovništva često je bio meta mletačke uprave koja je podržavala građanstvo nauštrb plemstva kojeg je držala nepouzdanim i sklonim ugarsko-hrvatskom kralju. Trideset najsposobnijih pučana koje bi dobilo pravo građanstva birao je knez s određenim zakonitostima koje su se mijenjale od 15. do 18. stoljeća što je često rezultiralo nezadovoljstvom plemića, ali se spor riješio dogovorom 1765. godine.⁶⁴⁸

Što se tiče samog grada, on je u prošlosti bio podijeljen na stari dio unutar Dioklecijanove palače i novi koji se širio od starog dijela na zapad. Predgrađe grada činili su Veli varoš, Lučac, Dobri i Manuš koji se potpuno formiraju u 18. stoljeću. Predstavnici predgrađa (iako su prije svega bili zaduženi za mobilizaciju i obuku varošana u sklopu teritorijalne obrane) bila su dva kapetana od 1750. (do tada jedan s titulom kapetana Varošana), a uz njega postoje po jedan poručnik, harambaša i gubernatur. Samo gospodarsko stanje grada bilo je bolje nego u selima koja su ovisila o poljoprivredi koja je polako napredovala. O blagostanju u gradu svjedoči L. F. Cassas krajem 18. stoljeća sljedećim riječima *Ugladenost, pristojnost i izobilje u Splitu, a ljudi su uslužni, umiljati i gostoljubivi prema strancima*.⁶⁴⁹ Za ovakav društveni i gospodarski razvoj bila je zaslužna trgovina koja se intenzivira nakon izgradnje lazareta pa stoga ne čudi što je kuga izazivala najstrašnju ugrozu kod svih slojeva s obzirom na prekide trgovine za vrijeme zaraze. Naravno, na trgovinu su utjecale i političke promjene te posljedično i promjene granica pa je tako Karlovačkim mirom 1699. godine proširena vlast na istočnoj jadranskoj obali te Mletačka Republika osniva nove skele u Dalmaciji i Herceg Novom kako bi konkurirala Dubrovniku. Razvoj grada počinje se sve intenzivnije osjećati pa se tako 1703. u gradu osniva Ilirska akademija, a 1768. godine grad obilazi agronom Arduin kako bi ispitao prirodne mogućnosti čemu se pripisuje napredak u vinogradarstvu, voćarstvu i pčelarstvu. Godinu ranije, u duhu fiziokratske misli osniva se Ekonomsko društvo za poljoprivredu, ribolov, zanatstvo i trgovinu što je Split činilo jedinim gradom u Dalmaciji s ovakvom poljodjelskom akademijom.⁶⁵⁰ Institucija oko koje je Split „izrastao“ kao grad prije svega bila je ona lazareta nastala krajem 16. stoljeća.

Gradnja lazareta u Splitu

Splitski je lazaret još prije svog utemeljenja ovisio o trgovini na mediteranskom prostoru. Trgovina je pak diljem svijeta itekako ovisila o epidemiološkoj situaciji koja je često bila nepovoljna u tranzitnim točkama poput Splita. Štoviše, moglo bi se reći kako je vjerna sjenka

⁶⁴⁸ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 9. – 11.

⁶⁴⁹ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 11.

⁶⁵⁰ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 11.-14.

trgovine upravo bila epidemija. Stoga, osim što je lazaret trebao biti institucija koja će razvijati trgovinu, on je prije svega morao biti i protuepidemijski osiguran. Za takvo što, njegova gradnja bila je bitno uvjetovana okolišem u kojem se nalazio.⁶⁵¹ Taj položaj bit će na istočnom dijelu splitske luke, s istočne strane Dioklecijanove palače. Lazaret je bio je dug 210, a širok 50 metara. Sastojao se od šest zgrada s dvorištima, skladištima i stanovima, a uloga mu je bila i pomorska i kopnena kao što je bio slučaj i s dubrovačkim lazaretom.⁶⁵² O lazaretu svjedoče i neki njegovi suvremenici pa ga tako nepoznati pisac iz 16. st. ubraja među najljepše lazarete, a liječnik i putopisac J. Spon ga naziva krajem 17. st. *lijepim i velikim*. Već sam spomenuo L. F. Cassasa koji je govorio o bogatstvu koje je lazaret donio, a krajem 18. st. on i J. Lavallee ga opisuju kao *jednog od najbolje osiguranih među lazaretima europskih pomorskih gradova*, a prema riječima danskog prirodoslovca M. T. Bruennicha *bio je objekt koji je uz Dioklecijanovu palaču najviše zanimao putnike* čime se nametao kao svojevrsna „turistička atrakcija“ grada toga doba.⁶⁵³ Joseph de Lavallee rekao je da *prve građevine što privlače pogled visoke su i duge zidine koje zatvaraju lazaret*.⁶⁵⁴ O impozantnosti lazareta svjedoči i zapis Roberta Adamsa iz sredine 18. stoljeća *The lazaretto and Towers within Walls with one of the Ancient Temples Immediately present themselves to you View all which group so perfectly with the Hills and Country around that they form a most agreeable Landscape*.⁶⁵⁵ Na Adamsa se nastavlja i Fortis riječima *O velikim rimskim ostacima, koji tvore najpoznatiji ponos ovog uglednoga grada, neću reći ni riječi. Ljubiteljima graditeljstva i starina dovoljno je poznato djelo gospodina Adamsa*.⁶⁵⁶ S vremenom se lazaret toliko nametnuo i bio pun da je zbog preopterećenosti bio proširen u vrijeme splitskog kneza i kapetana Leonarda Bollanija koji je gradnju započetu 1597. završio 1600. godine.⁶⁵⁷ Važan čimbenik u nadogradnjama lazareta bila je i kuga. Ona je u grad dolazila s kopna i mora, a posebno snažna bila je ona 1607. kada u gradu umire gotovo 3 tisuće ljudi o čemu 1611. govori Cesare Dolfin kao splitski knez i kapetan, navodeći kao grad zatiče opustošen. Nakon te kuge lazaret se u zdravstvenom aspektu unaprjeđuje zbog čega i trgovina prosperira sve do Kandijskog rata.⁶⁵⁸ Za vrijeme Kandijskog rata lazaret biva oštećen te se

⁶⁵¹ Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 31.

⁶⁵² Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 31.-51.

⁶⁵³ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 31.-51.

⁶⁵⁴ Monnesland, *Dalmacija u očima stranaca*, 109.

⁶⁵⁵ Sonia Wild Bičanić, *British Travellers In Dalmatia (1757-1935)*, (Zagreb: Fraktura, 2006.), 25.

⁶⁵⁶ Kečkemet, *Stari Split*, 275.

⁶⁵⁷ Novak, *Povijest Splita*, 138.

⁶⁵⁸ Nataša Bajić-Žarko, „Splitski antroponimi krajem XVI do 30-ih godina XVII stoljeća“ *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi* 14 (1986): 29., U istom članku nalazimo dokaz kako se radi o kugi 1607. što potvrđuje analiza broja krštenih između 1570. i 1630. u Splitu. Upravo je 1606./1607. rođeno najmanje djece. (Bajić- Žarko, „Splitski antroponimi“, 30.) U istom članku nalazimo sporadične slučajeve kuge u gradu (*mori di peste*) u prikazu mortaliteta 1617.-1635. godine (Bajić- Žarko, „Splitski antroponimi“, 100.-102.; 110.)

obnavlja 1671. godine.⁶⁵⁹ Split je služio kao svojevrsna početna točka gdje je roba s Istoka putovala dalje po Europi. Zahvaljujući trgovini grad je izgradio dobre trgovačke veze s grčkim otočjem, Egiptom i Levantom, a trgovački zamah grada prelazio je okvire Jadrana i bio je poznat na području Mediterana. U splitsku luku nije dolazila samo Venecija, već i druge talijanske republike, berberske zemlje pa čak i Španjolska i Francuska. Splitski lazaret tako je pomalo postao ponos zdravstvene i trgovačke kulture te izvor privredne moći grada.⁶⁶⁰ Splitski lazaret primjer je imponantne građevine trgovačkog i medicinsko-preventivnog značaja. Dolaskom austrijske vlasti lazaret počinje gubiti značaj jer se trgovina fokusirala na Rijeku i Trst.⁶⁶¹ Štoviše, ukidanje karavanskog prometa (izum parobroda) „ubilo“ je lazaret koji će postati zatvor (u njemu je boravio i Ivo Andrić) te kao takav biti uništen 1946., a na mjestu lazareta sagrađena je „Palača turizma“ koja će do svog rušenja biti zadnji spomen slavnog lazareta.⁶⁶²

Arhitektonske karakteristike splitskog lazareta

Lazaret je gradio Vicko Brugadel, u istočnom dijelu luke, s jugoistočne strane Dioklecijanove palače, između nekadašnje palače providura, jugoistočnog bastiona, zidina i mora. U vrijeme gradnje nalazio se van zidina srednjovjekovnog grada, a u 17. stoljeću će dospjeti unutar njih. U sklopu građevine nalazilo se niz skladišta i građevina za raskušivanje, smještaj trgovaca i putnika karavana kao i štala za konje i mazge. Prostrana skladišta bila su namijenjena za brojnu robu koja je najviše dolazila s Istoka poput željeza, bakrenog posuđa, pokrivača, vune, kože, pamuka, pšenice, svile, arsenovog sulfata, voska, sušenog voća i dr. Prema zamisli, lazaret je bio renesansno-barokna zgrada, a oblikom je bio izvoran razlikujući se od venecijanskih lazareta iz 15. stoljeća. Mogao je primiti znatnu količinu robe i velik broj putnika, a u njemu se brzo i koliko je to bilo moguće efikasno, obavljala kontumacija robe i putnika. Bio je prostraniji i uredniji od dubrovačkog, a izgrađen je radi poticanja trgovine i radi raskušivanja, odnosno sprečavanja širenja zaraze. Najstariji dio bila je carinarnica, a kompleks je bio podijeljen na šest međusobno povezanih dijelova, vratima i prolazima, a ujedno odijeljenih u građevinskoj kompoziciji prema različitoj namjeni. Najzapadniji dio se zvao Generalat, a tamo su stanovali visoki službenici. U prvom zapadnom dijelu bila je carinarnica s dvorištem i posebnim ulazom uz koju se nalazila prostorija za stražu i štala kojom se koristio prior. U sjevernom dijelu prvog dvorišta, turski carski predstavnik, emin, imao je stan s vratima i otvorima prema ulici kako bi

⁶⁵⁹ Novak, *Povijest Splita*, 163.

⁶⁶⁰ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 31.-51.

⁶⁶¹ Bakić, „Sedam stoljeća borbe protiv unosa zaraza u Hrvatske“, 6.

⁶⁶² Duško Kečkemet, *Stari Split*, 171.-172.; Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 31.-51.

mogao biti u slobodnom dodiru s gradom. On je stalno živio u gradu, ubirao porez i bio na raspolaganju trgovcima s osmanske strane. Kasnije je njegov stan pretvoren u skladište za drva koja su se palila za raskuživanje, a uz njegov stan bio je stan čuvara (gvardijana), s prostorijom na katu i vratima na ulici. U tom dijelu boravili su otpremači robe, odnosno konzuli (*spedizioneri*). Nakon kontumacije tu bi stanovali osmanski trgovci koji bi se pridružili karavanama, a na zapadnoj strani uz dvorište bila su skladišta gdje se spremala hrana i sijeno za opskrbu putnika i konja. Dvije prostorije carinskog ureda sa širokim vratima bile su otvorene izravno na gat odakle se roba krcala na brodove. U četvrtom krilu, uz dvorište, nalazilo se prostrano skladište za sol. Taj dio imao je trgovačko značenje i bio je u slobodnom dodiru s gradom jer su se osobe koje su tu stanovale slobodno kretale. U drugom dijelu bio je priorov i čuvarov stan s dvorištem odakle se dolazilo na kat, a prostor se nazivao čistim predstavljajući branu pred nečistim prostorom. U njemu su stanovali prior i čuvar radi nadzora. Angelo Frari, liječnik te ujedno i jedan od upravitelja lazareta, govori kako se na desnoj strani u *čistom* dijelu nalazilo 5 skladišta od kojih je prvo bilo za stražu, a ostala 4 zauzimao je dobavljač hrane za osobe u kontumaciji. Na gornjem katu bilo je 7 soba za čuvare, a ponekad su služile kao smještaj za trgovce. Izvještaj iz 18. st. nam govori kako je tamo bila i kapela sv. Roka što ne čudi s obzirom na relativno česte pojave kužnih epidemija od kojih je on bio zaštitnik.⁶⁶³ U sklopu lazareta u jugoistočnoj kuli nalazio se kapucinski hospicij. Stan kapucina bio je također zahvaćen kugom pa je 1784. prilikom raskuživanja velik dio inventara uništen.⁶⁶⁴ U blizini je bila trokatna zgrada kojom se koristio liječnik-fizik. Treći prostor nazivao se nečistim, a dijelio se na dva pravilna dvorišta okružena skladištima za robu za raskuživanje. Nad skladištem su bile sobe za putnike koji su bili u procesu kontumacije. Dvorišta nisu bila dostupna s ulice, a između njih se po sredini protezao prolaz iz kojega se ulazilo kroz dvojna vrata iz dvorišta. U okviru dvorišta bile su dvije sobe za posjete osobama u kontumaciji, a osobe u kontumaciji su ulazile na posebna vrata i stajale su u vrijeme posjeta u ograđenim prostorijama kako im se posjeta ne bi mogla približiti. Dvorišta su imala bunare s izvorskom vodom za ljude u kontumaciji, a neki bunari su vjerojatno bili povezani s morem pa nisu imali pitku vodu. Roba i putnici pod kontumacijom dobro su čuvani od ostalih dijelova lazareta. Kroz posebnu prostoriju imali su direktan izlaz na more. U četvrti dio stizale su karavane s natovarenom robom gdje je bio glavni ulaz s dvostrukim vratima koja su se otvarala samo za karavane zbog

⁶⁶³ Petar Strunje, *Splitska skala (1566.-1700.)*, (Diplomski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2018), 24.; Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 57.-66.

⁶⁶⁴ Arsen Duplančić, „Prvi boravak kapucina u Splitu (1682 – 1875)“, *Croatica Christiana periodica* 17/73 (1993), 133.

čega su se zvala „Vrata karavana“. Kroz njih su karavane s ulice pristupale u dvorište natkrito strehom za sklanjanje konja dok je uz vrata bila široka kamenica za napajanje konja. Četvrti dio također je imao izlaz na more za ukrcavanje robe na brodove. Lazaret je imao troja glavna vrata prema moru, a 1600. godine luka je produbljena kako bi lađe mogle pristati uz zidine lazareta. Nedaleko od odjela za kontumaciju bile su dvije sobe za sklapanje ugovora, a uz taj odjel bio je prostor s bazenom zvanim *cavana* gdje se umakanjem čistila roba. Nasuprot bazena postojala su dva skladišta za odlaganje, raskuživanje i razvrstavanje robe s natkrivenom galerijom za provjetravanje. Pri kraju lazareta bio je zadnji odjel podijeljen u dva dvorišna prostora s nizom soba i skladištima naokolo. Sjeverno od dvorišta bio je veliki bunar. Svaki odjel imao je svoje dvorište, a gotovo su svi imali bunare s izvorskom vodom za osoblje u kontumaciji. Između lazareta i bastiona bili su kula i vrt kapucinskog samostana. Pretpostavka jest da je kula sagrađena 1600. u svrhu obrane lazareta. Lazaret je bio prostran i izoliran od grada. S kopna se moglo ući na dvojna vrata, spomenuta Vrata karavana i Vrata carinarnice koja su se otvarala dva puta tjedno. Nekoliko je vrata sprječavalo pristup putnicima zatvorenim u kontumaciji pa se do njih nije moglo izravno, a putnici, roba i konji bili su odijeljeni, dok su poslovi čišćenja robe, stražarenja i nadzora uprave bili povezani što je olakšavalo rad u lazaretu. Osim prizemlja postojale su i prostorije na katu kojih je bilo više od dvadeset. Problem lazareta bio je njegova blizina gradu zbog čega su karavane prolazile kroz predgrađa što je stalno predstavljalo potencijal za širenje kužne zaraze. Sama Venecija imala je golemu dobit s obzirom na to da su prihodi skele bilo oko 200000 dukata godišnje. Na svu uvezenu robu plaćala se carina kao i na onu koja je iz Splita preko Mletaka odlazila u zaleđe Venecije, a na robu se plaćala i pristojba za osiguranje. Unatoč tome, Mletačka je vlada trošila tek 4000 dukata godišnje na održavanje lazareta o čemu nas obavještava već spomenuti prior A. Frari. Nedaleko od lazareta, nalazio se Zdravstveni ured na zapadnoj strani luke uz mletački kaštel kako bi nadzirao putnike i robu. Prema propisu iz 1784. naređeno je da svi brodovi i barke prijave svoj teret Zdravstvenom uredu, a ribari su morali pristajati radi plaćanja carina jer niti jedan brod nije mogao isploviti iz luke ako nije imao potvrdu Ureda i sakupljača carine, odnosno bio bi pod sumnjom krijumčarenja. Lazaret je također za vrijeme mletačko-turskih ratova služio kao smještaj za vojnike.⁶⁶⁵

Tko se nalazi i što se odvija unutar splitskog lazareta

Na čelu lazareta bio je prior uz tri podređena čuvara i nosača tzv. bastaša (*bastazzi*). Skladištio je robu, zaključavao skladište, oduzimao oružje i nadzirao utovar robe uz izdavanje dozvola.

⁶⁶⁵ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 57.-66.

Brinuo se za stanje i opskrbu lazareta, evidentirao robu, prosljeđivao je na raskuživanje preko nosača te nakon toga upućivao turskim konzulima-*spedizionerima*. *Spedizioneri* su bili venecijanski podanici u Splitu, izabrani od osmanskih trgovaca da njihovu robu šalju u Veneciju, a plaćeni su bili polovicom tereta svakog konja, a kasnije plaćom od 25 dukata na mjesec. Prior je također ubirao porez (*varee*) na robu koja se slala u Veneciju, a često se događalo zloupotreba funkcije unatoč stalnoj plaći i prihodima sa strane. U lazaretu se nalazio ugostitelj kojeg je biralo mletačko zdravstveno poglavarstvo, a njegova zadaća je bila opskrba putnika hranom u kontumaciji, a konje karavana sijenom. Liječnika je biralo isto poglavarstvo, a liječio je one koji bi se razboljeli za vrijeme kontumacije. Za to nisu bili plaćeni i bili su komunalni liječnici. U lazaretu se nalazio i kapelan koji je služio misu u svečanim danima za priora i one u kontumaciji. Zdravstveni red čuvala su tri gvardijana, a osim plaće dobivali su 44 novčića od svakog putnika. Nosači, kasnije bastaši (*fachino*) rukovali su robom za raskuživanje, a radili su privremeno.⁶⁶⁶ Unutar lazareta nalazio se i poslužitelj (*fante*).⁶⁶⁷ Ne postoje točni podaci, no 1784. se navodi kako je u sklopu lazareta bila zaposlena i služavka.⁶⁶⁸ Osim priora, poslužitelja (*fante*), nadzornika (*guardian*), nosača (bastaši, *fachino*) nalazio se raskužitelj (*sbrador*). U matičnoj knjizi iz 1613. primjera radi možemo naći ljude koji su obnašali ova zaduženja.⁶⁶⁹ Iako su ovisile o materijalu i robi, sve što je prolazilo kroz lazaret raskuživalo se na tri načina, prozračivanjem, uronjavanjem i iskuhavanjem.⁶⁷⁰ Raskuživanje je u prosjeku trajalo 21-42 dana, kraće za one iz sigurnih krajeva, mada često fleksibilno, nekad kraće, a nekad, uz burno negodovanje, duže ako bi se pojavila zaraza za vrijeme kontumacije. Naravno, dolaskom u lazaret putnici se odvajaju od robe, a svaka vrsta robe se drugačije tretirala. Vuna, pokrivači i kože koje nisu skrojene te ostale opasne stvari bile su izložene 42 dana na zraku. Fine ustrojene kože i duhan bili su na zraku 21 dan, a ako bi dolazili iz potencijalno opasnih krajeva onda i duže. Neke stvari kojima voda nije štetila poput voska i kože, vune u vrećama i sl. bacali su se u bazene gdje su se čistili 48 sati. Žitarice, šljive, i sl. istresali su se iz vreće i bastaši bi ih čistili. Papiri su se raskuživali dezinfekcijskim mirisima, a željezo kroz plamen.⁶⁷¹ O metodama raskuživanja možemo saznati iz odredbe generalnog providura Antonija Barbara od 4.11.1670. godine u kojem se opisuju načini kontumacije različitih materijala. Iz svega navedenog vrijedi istaknuti par zanimljivih primjera. Uočava se da roba koja dolazi iz sumnjivih

⁶⁶⁶ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 57. – 69.

⁶⁶⁷ Bajić-Žarko, „Splitski antroponimi“, 96. - 97.

⁶⁶⁸ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 57. – 69.

⁶⁶⁹ Bajić-Žarko, „Splitski antroponimi“, 96. – 97.

⁶⁷⁰ Perojević, „Izgradnja lazareta u Splitu“, 121.

⁶⁷¹ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 57. – 69.

krajeva se uvijek izlaže dužem kontumacijskom periodu, a kontumacijske mjere slične su onima u venecijanskim lazaretima. Zanimljiva je točka 15. koja nalaže kako se nigdje osim u Splitu ne smije utovariti roba turskih, židovskih, armenskih, perzijskih ili drugih trgovaca osmanskih podanika. Kao važna točka za grad i njegov razvoj nameće se ona pod brojem 18 koja govori kako lokalno brodovlje uvijek ima prednost pri utovaru u odnosu na strane brodove. Također, vrijedi napomenuti i obaveznu četvrtinu brodarine koja se obavezno isplaćivala splitskoj komori od strane brodova. Iako se ne navodi u ovom proglasu, nepisano pravilo među brodovima je bilo da se u slučaju prisutnosti zaraze istakne žuta zastava koja je označavala da na brodu vlada zaraza što je običaj koji potiče još iz 14. stoljeća.⁶⁷² Kao metode prevencije i pokušaja sprečavanja širenja zaraze možemo uzeti kugu 1783./1784. kao primjer. U gradu su se provodile sve moguće mjere toga vremena kako bi se epidemija lokalizirala. Tako je generalni providur Francesco Falier izdao 3. travnja stroge odredbe kojima je regulirao sav život grada i građana što je zasigurno ostavilo posljedica i na ekonomiju grada. Strogo je bilo određeno koliko i kojih ljudi, kada i gdje može izaći te koliko god mjera izgledala rigorozna, bila je jedna od uspješnijih mjera prevencije i sprečavanja daljnjeg širenja bolesti.⁶⁷³ U nekim primjerima rigoroznih mjera izvještava i sam Falier u korespondenciji s Magistratom za zdravlje u Veneciji gdje spominje egzekucije ljudi u okolici Klisa koji su izlazili iz kuća bez dozvole.⁶⁷⁴ Spominje kako je smjestio talijanske vojnike u ograđeni dio polja kod Sustipana.⁶⁷⁵ Također spominje i ideju da građane i plemiće preseli na poluotok Vranjic, no stanovnici poluotoka su to onemogućili.⁶⁷⁶ Ove uvjete detaljno opisuje otac Fedele u svojim zapisima gdje se osvrće kako su građani prekinuli međusobne odnose te kako su postavljane male kućice od dasaka za smještaj sumnjivih osoba. Prije nego što su te kućice izgrađene, privremeno su se koristile velike bačve postavljene u vodoravnom položaju s otvorom prema zemlji te se od njih napravilo sklonište na mjestu *Breccia* (tal. otvor stvoren rušenjem zidova, naziv za ulicu Obrov u Splitu) pored gradskih zidina.⁶⁷⁷ Falier se također posebno osvrnuo na Židove, naredivši im da se između njih izaberu posebni, savjesni ljudi koji će na sebe preuzeti brigu nadzora nad svim Židovima u Splitu. Tako je samo nekim osobama bilo dopušteno izlaziti iz Geta kako bi kupili hranu i obavili svoje poslove i poslove drugih, dok je ostalima kretanje bilo strogo zabranjeno što je zasigurno utjecalo na trgovinu grada čiji su Židovi bili krucijalan dio. Sva su

⁶⁷² Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 69.-74.

⁶⁷³ Novak, *Povijest Splita*, 180. – 182.

⁶⁷⁴ Danica Božić - Buzančić. „Pisma generalnog providura za Dalmaciju Francesca Faliera o kugi u Splitu i okolici, upućena Magistratu za zdravlje u Veneciji 1783 – 1784.“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 6 (2000): 163.

⁶⁷⁵ Božić - Buzančić. „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 326. – 327.

⁶⁷⁶ Božić - Buzančić. „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 334. - 341.

⁶⁷⁷ Donadini, „Otac Fedele“, 72-73.

vrata Geta, osim onih glavnih, bila uvijek zatvorena, a glavna vrata je čuvala posebna straža, a poslije ponoći apsolutno nitko nije smio izlaziti iz Geta. Još jedna u nizu takvih naredbi bila je i ta da se sve crkve zatvore do daljnjeg te da se zabranjuje svako okupljanje masa bilo gdje i u bilo koju svrhu.⁶⁷⁸ Budući da je otac Fedele bio u kontaktu s bolesnim osobama saznajemo da je u vidu zaštitnih mjera morao napustiti okuženi stan i smjestiti se na drugo mjesto, odložiti odjeću u koju je bio odjeven, okupati se „od glave do pete“ morskom vodom, uzeti drugu odjeću koja je bila dostupna i pripremljena čistim rukama.⁶⁷⁹ Raskuživanje kuće provodilo se tako da su sve stvari iz nje bile uzete i podvrgnute vrenju u kipućoj vodi, umakanju u vodu ili provjetravanju, a u zapisima nalazimo kakva vrsta raskuživanja se primjenjivala kod određenih stvari i materijala. Gradu su prijetili požari zbog stalnog paljenja greda i dimljenja prostorija što je mogla biti kontraefektivna metoda.⁶⁸⁰

Koliko je lazaret bio efektivan, govore i pohvale kako se roba u njemu raskuživala bolje nego igdje drugdje, ali je znalo biti slučajeva podmićivanja od strane trgovaca koji bi željeli ubrzati postupak raskuživanja i provjera kako bi što prije robu izbacili iz lazareta za daljnji promet. Na takvo podmićivanje i pristup žalili su se građani Splita, ali i providuri pa tako i knez i kapetan Cesare Dolfin naglašava kako upravo treba najviše paziti na ljude koji tamo rade jer je uzrok prošloj epidemiji bio upravo raskužitelj koji je pohlepno ukrao neraskužene stvari za svoju ženu. Tako se i za kugu 1784. koja se obrađuje u nastavku smatralo da ju je donio neoprezni židovski trgovac, ali je zasigurno i jedan od razloga bila preopterećenost lazareta u kojem se roba konstantno gomilala.⁶⁸¹ U svakom slučaju, lazaret je predstavljao vrlo efikasnu protuepidemijsku instituciju, pogotovo u kontroli prijetnji koje dolaze s mora, dok je pozadinski prostor tj. kopnena granica, kao i na habsburškom dijelu, bila teža za kontrolu.

⁶⁷⁸ Novak, *Povijest Splita*, 180 – 182.

⁶⁷⁹ Donadini, „Otac Fedele“, 76.

⁶⁸⁰ Donadini, „Otac Fedele“, 78 – 79.

⁶⁸¹ Novak, *Povijest Splita*, 140 - 141.

PROTUEPIDEMIJSKA BORBA NA KOPNENOJ GRANICI: SANITARNO-KORDONSKI SUSTAV I NJEGOVA PROTUEPIDEMIJSKA I TRGOVAČKA SVRHA

Kontekst nastanka kordona

Prisutnost granice i burna svakodnevnica oko nje utjecali su na kvalitetu zdravstvenog položaja stanovništva Dalmacije, primjerice oko Zadra. Zbog specifičnog vojno-strateškog odnosa u zadarskom zaleđu u 17. i 18. stoljeću, nemoguće je bilo ograničiti kretanja vojske u vrijeme ratnih zbivanja što je doprinosilo širenju bolesti.⁶⁸² Tek će početkom 18. stoljeća nakon završetka ratova biti moguće stabilizirati odnose na granicama i pokušati ih urediti.⁶⁸³ Lagani demografski porast u osvit 18. stoljeća kada prestaju ratovi, zbijanje ljudi na vlažnim i toplim krškim poljima stvaraju uvjete za prijenos patogena. Država će stoga organizirati karantene i kordone te podržavati melioraciju iako je to prvotno uzrokovalo poremećaj transfera robe i ljudi, kao i poremećaj agrarne iskoristivost terena (u logističkom i kratkoročnom smislu).⁶⁸⁴ Ustroj kordona i melioracija reflektirali su brigu za narod od strane vlasti, ali i vlastitu ekonomiju, dok su u isto vrijeme oštetile protok na granicama.⁶⁸⁵ Još i prije 18. stoljeća postojala je ideja da se osim lazareta u svrhu pomorske trgovine, osnuje i „lazaret“ na kopnu s osmanskom granicom. U ranije vremena granica je bila na rijeci Jadro, a Solin pod osmankom upravom. Tad je vojnička pratnja karavane pratila od Solina do Splita, ali pomicanjem granice na dinarske visove (Dinara- Proložac) put do Splita trajao je oko dva dana.⁶⁸⁶ Granica mletačke Dalmacije i osmanske Bosne utvrđena je još *Mocenigovom linijom* koja se proteže Dinarom. Upravo je planinski karakter Dinare bio otegotna okolnost što se tiče nadzora granice zbog čega su kliconoše često neopaženi ulazili na područje mletačke Dalmacije šireći epidemiju. Ovaj prostor koliko je bio određen dinarskim planinama, toliko je bio određen Jadranskim morem, ali i Panonskoj nizini. Planinski lanac koji odjeljuje obalu od kontinentalne unutrašnjosti isprepliće se sa Zrmanjom koja o svog izvora nedaleko Nadvrela utiče u Jadransko more. Na ušću Zrmanje taj lanac mijenja svoj smjer tokom rijeke Une sve do Save. Na pravcu sjeverozapad-jugoistok do ušća Zrmanje nalaze se šumovite planine, a dalje prema jugoistoku one su ogoljene. Taj dio bogat je vodotocima – sjeverno otječe Una, južno Zrmanja, Krka i Cetina i dr. Upravo tamo planinski masiv bio je najprohodniji. Tamo je očigledno bio najbolji ulaz u unutrašnjost Bosne. Upravo je područje Knina kao dodirna točka *Triplex Confiniuma*

⁶⁸² Mlinarić, „*Mala aria*“, 103.-104.

⁶⁸³ Danica Božić-Bužančić, „Liječnici, kirurzi, ljekarnici, lijekovi“, 155.-156.

⁶⁸⁴ Mlinarić, „*Mala aria*“, 42.-43.

⁶⁸⁵ Mlinarić, „*Mala aria*“, 103.-104.

⁶⁸⁶ Bakić, „Sedam stoljeća borbe protiv unosa zaraza u Hrvatske krajeve“, 6.

vrlo bitna u dinarskom kontekstu. Kroz njega je vodio put do Splita, a dolazak u njega bio je uvjetovan prirodnom granicom tj. planinskim lancem i izvorištem rijeka. Knin tako predstavlja političke, riječna i planinska razgraničenja. Dalmacija je otvorena prema moru, ali je zatvorena prema kontinentu planinskim lancem koji se prema jugu postupno spušta manjim pobrđima na morsku obalu, a upravo taj dio predstavlja najopasniji dio za nekontrolirani prelazak kliconoša. Dinara je prirodno i političko razgraničenje značila još više nakon Karlovačkog mira 1699. što se odrazilo i na kartografiju kroz 18. stoljeće. Tamo će ona biti prikazivana kao točka razgraničenja mletačkog i osmanskog posjeda. Zrmanja kao rijeka dijeli dinarski od velebitskog masiva.⁶⁸⁷ Upravo udaljenost granice, njezine prirodne karakteristike (npr. planina u ovom slučaju) i put koji su trgovci od tamo morali proći, jasan su faktor pojavnosti epidemije na području gdje ljudi prolaze. Baš zato, sustav kordona trebao je ove probleme olakšati koliko je mogao te se prilagoditi okolišu u kojem će se naći. Pratlja je smetala vlastima zbog krijumčarenja i prijenosa bolesti kako bi se raskužena dobra kretala po mletačkom teritoriju bez čuvanja, a Osmanlije bi robu dovozili do graničnog lazareta otkuda bi se slala, no prijedlog nije zaživio.⁶⁸⁸ Prostorna situacija na istočnojadranskoj obali mijenja se nakon Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog mira (1718.) kada se ona pomiče prema unutrašnjosti, zaleđu, te postaje sve zapuštenija. Dugotrajni prekid obale sa zaleđem s kojim je organski bila povezana, kao i potenciranje te odvojenosti monopolističkom i sanitarno-higijenskom politikom dovelo je do stagnacije prosperitetnog prostora Dalmacije.⁶⁸⁹ Nakon Mira u Požarevcu uspostavlja se tako kordon koji se protezao uz granicu tromeđe na dalmatinsko-bosanskoj-ličkoj granici sve do Dubrovnika.⁶⁹⁰ Državno-vojne granice bile su relativno propusne za komercijalne poslove, ali mletačkim osvajanjem prostora i uvođenjem ekonomsko-pravnih sistema i organizacijom karantensko-sanitarnih točaka kao i monopolističkih ekonomskih sankcija u 18. stoljeću, krško primorje i zaleđe osjetit će socijalni i ekološki pad.⁶⁹¹ Ovim pomicanjem, put karavana trajao je do deset dana ne bi li stigle do dalmatinskih gradova na obali gdje su se smještale u lazarete. Time se područje potencijalnih zaraza proširilo. Zbog toga lazareti postaju nedostatan sustav protuepidemijske zaštite, a potreba prilagodbe novim okolnostima dovela je od uvođenja

⁶⁸⁷ Drago Roksandić, „Dinara kao ekohistorijski problem – ranonovovjekovni kartografski aspekti“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 32-33 (1999.-2000.), 333.- 338.

⁶⁸⁸ Novak, *Povijest Splita*, 182.

⁶⁸⁹ Mlinarić, „*Mala aria*“, 82.

⁶⁹⁰ Biserka Belicza, „Dalmacija i Istra“ u: *Četiri stoljeća javnog zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. stoljeća*, ur. Branko Vitale et al., (Zagreb: Medicinska naklada, 2007.), 17 - 18.; Biserka Belicza, „Sanitarni kordon“ u: *Četiri stoljeća javnog zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. stoljeća*, ur. Branko Vitale et al., (Zagreb: Medicinska naklada, 2007.), 19.

⁶⁹¹ Mlinarić, „*Mala aria*“, 347.

sanitarnog kordona duž mletačko-osmanske granice. Kako za Split, tako i Dubrovnik, gdje se prije granica neposredno uz gradske zidina tj. ceste koje vode u lazaret, prateći Grimanijevu i Mocenigovu liniju udaljila od lazareta. Stoga su Mlečani kordon morali „povući“ do granice s Dubrovnikom kod Neuma i Kleka.⁶⁹² Postavljanje kordona bilo je podređeno prirodnim uvjetima tj. prelazima iz Bosne u Dalmaciju gdje su uspostavljane vojne stanice.⁶⁹³ Uvođenje kordona poboljšalo je sustav zaštite zbog obavljanja prve kontrole dovoljno daleko od gradova, kod granice gdje su bile stražarnice kao početna točka koju su karavane uz niz mjera morale proći od prelaženja granice do ulaska u gradove.⁶⁹⁴ Ograničenje prelaska granice doći će do izražaja već 1743. kada kuga pogađa Dobropoljice blizu Bukovice nakon čega se mobilizira granično područje, a obližnji Skradin će kao trgovačka točka koristiti higijensku *bazanu* (badžanu) za držanje sumnjive robe jer je u blizini bila skela za izvoz volova u Veneciju kao i za uvoz materijala iz Bosne.⁶⁹⁵ Upravo će ovakvi trgovački imperativi otežavati funkciju kordona jer su trgovci često više marili za robu i dobit nego li za zdravlje. Teško da ih se može kriviti jer kada su napokon dočekali mirno razdoblje, pomicanje granice poremetilo je trgovinu. Naravno, postojale su i zloupotrebe s druge strane od onih koji su provodili kontumacijske mjere. U svrhu bržeg protoka robe postojale su tri vrste isprava za robu i putnike kao i specijalni priručnici *Instrukcije o lazaretima*.⁶⁹⁶

Protuepidemijske mjere nisu mogle funkcionirati samo na temelju postojanja institucija u tu svrhu, već je u provođenju svih tih mjera trebao biti uključen i narod. Veliki problem predstavljalo je nepovjerenje u medicinu što je svećenstvo ponekad i ponegdje poticalo (poput franjevac i pravoslavnog svećenstva u Srijemu) ili pak suprotno (kultovima). Dio poput dalmatinske Zagore često je bio prepušten ljekarušama i tradicionalnim vjerovanjima koja su odbijala ljude u vjeru u institucije poput kordona. Personifikacija kuge i ritualni običaji i prakse tema su za sebe, no valja naglasiti kako unatoč translaciji medicinskih teorija i praksi venetskog područja u dalmatinske gradove, mjesta u zaleđu predstavljala su i dalje bijedu i tradicijsku seosku kulturu koja se teško prilagođavala novim mjerama.⁶⁹⁷ Devetnaesto stoljeće polako će označiti napuštanje institucije karantene, a uvodi se cijepljenje, dezinfekcije i liječenje zaraznih bolesti.⁶⁹⁸

⁶⁹² Dugački, Regan, „Povijest zdravstvene skrbi“, 48.

⁶⁹³ Belicza, „Dalmacija i Istra“, 17 - 18.; Belicza, „Sanitarni kordon“, 19.

⁶⁹⁴ Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona“, 55.-56.

⁶⁹⁵ Mlinarić, „*Mala aria*“, 185.-188.

⁶⁹⁶ *Idem*. 185.-188.

⁶⁹⁷ Božić-Bužančić, „Liječnici, kirurzi, ljekarnici, lijekovi“, 155.-156.

⁶⁹⁸ Mlinarić, „*Mala aria*“, 185.-188.

Odnos obale sa zaleđem

Komunikacija priobalja s osmanskim zaleđem nije prekidana niti za ratova, ali je povremeno prekidana zbog epidemija kuge i kolere. Kako bi komunikacija sa zaleđem i osmanskom granicom bila moguća u doba epidemija, preduvjet je bila izgradnja sanitarnog kordona. S obzirom na to da se kordon nalazio na granici imperija, značajno su ga uvjetovale teritorijalne promjene, ali i okoliš koji je bio faktor određivanja granica (rijeka, planina i sl.) te je svojom fizičkom opstrukcijom prostora bio ujedno i potencijalna protuepidemijska membrana. Putnici bi na kopnoj granici prolazili kroz sanitarne kordone gdje se kontroliralo njihovo stanje. Pozicija ovih kordona prije svega uvjetovana je bila okolišem u kojem se nalaze, ali isto tako i vojnostrateškim, poštanskim i sanitarnim uvjetima. Najveću epidemiološku opasnost predstavljali su prebjezi koji bi noću bježali preko granice kao potencijalni kliconoše. Vojnici su na granici tako osim državne, čuvali i granicu zdravstvenih interesa. Blizina osmanske granice tako je potencirala širenje zaraza, ali i legalnu i ilegalnu nekontroliranu trgovinu (kontrabanda). Granica Mletačke Dalmacije s Osmanskim Carstvom protezala se od *Triplex Confiniuma* kod Knina, preko Sinja, Imotskog, Vrgorca do utoka Neretve u dužini od 160 milja.⁶⁹⁹ Inženjer Giovanni Francesco Rossini, poznat po fortifikacijskoj djelatnosti, 1. rujna 1749. piše izvještaj nakon višemjesečnog obilaska Dalmacije. Ovaj izvještaj obrađen je u članku Mirele Slukan Altić, a značajan je zbog popisa mjesta kroz koje kordon prolazi.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ Mlinarić, „*Mala aria*“, 185.-191.

⁷⁰⁰ Obilazak je započeo kod tromeđe u zaleđu Knina krećući prema Istoku do Neretve. Tako Rossini navodi da u zaleđu kninske utvrde prema Lici postoji 6 graničnih postaja (Kečlević, Prevjes, Oton, Kobilice, Bender i Plavno) u kojima se čuvao prilaz iz smjera Like. Prema osmanskoj strani, zbog intenzivnijeg prometa iz tog smjera, bile su jače vojne posade. Najveća mjesta u zaleđu Knina prema Bosni bila su Strmica, Bosanski hrt i Raškovići gdje su boravile najveće posade. U Strmici su bili jedan kapetan, časnik, kaplar, bubnjar i osam vojnika, u Bosanskom hrtu časnik, kaplar i šest vojnika te Raškovićima odred od 24 osobe s časnicima. Strmica i Bosanski hrt čuvali prilaze putova iz Vakufa, Glamoča i Livna. Uz Raškoviće bila je i badžana/bazana, kao i mjesto za raskušivanje stoke koja se skupljala sa svih strana Bosne odakle je pod pratnjom kretala u tovarište na Brodaricu u Zadru. U Raškovićima su se formirale karavane s ostalom robom koje su išle prema Šibeniku i Skradinu. Posada iz Raškovića pratila je karavane sa stokom prema Zadru do Ostrovice, gdje je daljnju pratnju do Zadra preuzimao konjički odred te postaje. Karavane prema Šibeniku pratili su do Drniša, a prema Skradinu do samog mjesta. Vojnu i sanitarnu kontrolu putova i prometa u unutrašnjosti na području Knina obavljala je posada na mostu Roškog slapa. Na teritoriju Vrljike nalazile su se dvije posade, ona u Uništima i ona u Glavcu. One su čuvale prilaze s cesta koje su dolazile iz Glamoča i Livna. Posada u Uništima sastojala se od časnika, kaplara i šest vojnika. Glavac, iako je bio na mjestu mnogih prilaza iz Bosne, bio je u to vrijeme bez redovite posade, a dobivao bi ju samo tijekom rata i u vrijeme sumnjiva zdravstvenog stanja preko granice. Što se tiče područja Sinja, posade su bile smještene u Bilom Brigu, Trilju i Čačini. Bili Brig i Čačina bili su na cestama koje su iz Bosne ulazile na teritorij Republike, a Trilj na prijelazu preko rijeke Cetine na putu iz Zadvarja i Imotskog prema splitskoj skeli. U Čačini i Trilju bile su male posade, u Trilju tri oltamarina, a u Čačini nekoliko pandura. Bili Brig na južnim strminama Prologa, 6 milja iznad Sinja, bio je na jednom od najvažnijih mjesta na teritoriju mletačke Dalmacije, na ulazu ceste iz Osmanskog Carstva kojom se odvijao najveći dio prometa između Istoka i Venecije, kao i Istoka sa zapadnom obalom Jadranskog mora, preko skele u Splitu. Tamošnja posada bila je sačinjena od časnika, kaplara i 12 oltamarinaca. Bili Brig bio je mjesto gdje su se formulirale i karavane iz Osmanskog Carstva za splitsku skelu. Bile su na tom području baždane/bazane u Sinju i Klisu s posadama i odredima konjice. U sinjskoj baždani nalazila se posada od jednog službenika, nižeg časnika i 14 oltmarina te jednog odreda konjice, a u kliškoj baždani su posadu činili panduri, a za pratnju karavana bio je jedan odred konjice. Odred konjice bio je i u Hanu, a u Solinu

Mletačku su granicu na Velebitu krajem 18. stoljeća, točnije 1783. kada se javlja kuga u Splitu, čuvala 72 kontrolna čardaka i 33 kordona, dok je na kninskom graničnom području s Osmanlijama bilo 74 stražarnica. Dio tih kordona predstavlja karantene s konacima za trgovce, stajama za stoku i skladištima za robu u gradovima za što su se na prostoru Bosne koristili hanovi i karavansaraji. Zbog opsega pokrajine, Dalmacija je bila podijeljena na 5 sanitarno-medicinskih dijelova: kninski, sinjski, vrgorački, imotski i neretvanski, a u svakom od njih skrb su osiguravale *Guardie Terriere*. Zbog bolje pripremljenosti lokalni činovnici (*colloneli*) bili su angažirani kako bi nadzirali granice i pribavljali informacije. Karantenske mjere smanjivale su se i povećavale ovisno o opasnosti iz susjednih krajeva kao što je bio slučaj i kod habsburškog kordona. Mletački zdravstveni magistrat propisivao je razdoblje kontumacije od 14 dana za putnike iz Bosne u Dubrovnik i Bosnu. Mletačka Vlada zbog pojave kuge na Levantu podiže mjere karantene za došljake na 28 dana. Zbog pojava prvih smrti u okolici Splita, preporučena je i karantena od 40 dana za cijelu Dalmaciju, osobito Knina. Godine 1765. karantena se smanjuje na 28 dana na sinjskom teritoriju, 21 u Boki Kotorskoj i na Kvarnerskim otocima, a u rujnu je smanjena tek na 14 dana. Zbog promjene situacije u listopadu se period karantene diže na 21 dan jer se kuga širila po Bosni, a u ožujku se 1766. karantena stabilizirala na period od 14 dana. Kao što je vidljivo, period izdržavanja karantene ovisio je o prisutnosti i raširenosti kužne epidemije.⁷⁰¹ Mletački je kordon u Dalmaciji 1796. činio niz gusto poredanih stražarnica, točnije njih 297 raspoređenih na područje Knina (74), Imotskog (69), Sinja (65), Vrgorca (41) i Neretve (48).⁷⁰² Upravo je te godine generalni providur Querini uveo nove 53

posada od jednog vršitelja dužnosti, nižeg službenika i 16 facionera. Kretanje karavana bilo je utvrđeno do pojedinosti. Nakon što su formirane u Bilom Brigu, spuštale su se s pratnjom na Cetinu s prijelazom na Hanu. Nakon prijelaza Cetine kod Hana karavanu je preuzimao odred konjice Hana i vodio u baždanu u Sinju, gdje bi karavana prenočila. U sinjskoj baždani bila je izmjena pratnje, nju bi preuzimala konjica baždane i vodila do sljedeće baždane u Klisu, u kojoj bi u zimsko vrijeme prenočila, a kad nije bila zima, kratko odmorila i izmijenivši pratnju krenula prema Solinu. Na mostu u Solinu karavanu bi preuzela posada iz Solina te je propisanim ceremonijalom provela kroz Split u lazaret splitske skele. Na teritoriju Imotskog posade su bile u Aržanu, Sklopini i Obišenjaku. Posade u Sklopini i Obišenjaku bile su neznatne, sastavljene od po nekoliko pandura, a posada u Aržanu bila je veća jer je tamo međugranična komunikacija i trgovina bila dosta intenzivna. Redovita posada sastojala se od jednog kaplara i šest oltramarina, a u razdobljima opasnosti od epidemija bila je pojačavana jednim službenikom i drugim personalom. Prelaze iz Hercegovine uz gornje posade nadzirale su posade na teritoriju Posušja, Runovića i Gorice. U Posušju su to bila dva oltramarinca i četiri pandura, u Gorici jedan oltramarinca i četiri pandura, a u Runoviću tek nekoliko pandura. Odredi konjice nalazili su se u Zemunik, Benkovcu, Ostrovici, Drnišu, Kosovu, Kninu, Vrlici, Hanu, Sinju, Klisu, Vrbi i Imotskom. U sanitarnoj zaštiti, uz već spomenute granične postaje, djelovali su i odredi konjice u Benkovcu i Ostrovici. Od Vrgorca prema Neretvi je bilo manje graničnih kordona jer je promet bio slabiji. Tamo nisu bile stalne posade, već prema potrebi kada se javljala epidemija u Bosni. Rossini s opisanom stanjem nije bio zadovoljan te je predlagao reorganizaciju, osobito kod područja Knina i Vrlike, kao i kod posade koje su pratile karavane u gradove. Sljedećih godina broj kordona će se povećati. (Mirela Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“ *Ekonomika i ekohistorija* 2/2 (2006): 55.-64.

⁷⁰¹ Mlinarić, „*Mala aria*“, 185.-191.

⁷⁰² Dugački, Regan, „Povijest zdravstvene skrbi“, 48.

stražarnice čime ih je tada bilo 297.⁷⁰³ Kordonski sustav te godine također je prikazan u članku Mirele Slukan Altić, a kao takav će ga preuzeti habsburška vlast.⁷⁰⁴ Državne je granice između Osmanlija s jedne i Venecije ili Habsburške Monarhije s druge strane, razlikovao i specifičan kulturni pejzaž, sanitarne postaje. Iako se navodi kako je osmanski pristup epidemiji bio pasivan, novija istraživanja to opovrgavaju. Prvi pravilnik s osmanske strane o obaveznoj prevenciji donesen je tek 1840. godine kada će porasti općenito stupanj javnog zdravstva na ovom prostoru, ali moderne medicinske teorije bile su znane i na osmanskom teritoriju. Štoviše,

⁷⁰³ Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona“, 56. – 61.

⁷⁰⁴ Generalni providur Dalmacije Andrija Querini 1796. obilazi sanitarne kordone i zahtjeva uspostavu dodatnih kordona. Nakon uspostave ovih kordona, kartograf Antonio d'Adda sastavlja 5 karata s prikazima tih kordona po teritorijima. Te nam karte prikazuju broj i prostorni raspored sanitarnih kordona pred sam kraj Republike, pri čemu su posebno označeni novi kordoni osnovani 1796. godine. U spomenutom članku Mirele Slukan Altić oni su nabrojani, a zvjezdicom (*) su označeni oni osnovani 1796. godine. Radi se o sljedećim kordonima: Tromeđa, Bobia,* Čosina draga,* Kamberova poljana,* Krstača, Jasikovac,* Krpušina, Bajamovac,* Okrugla luka, Cerov kuk, Cerova glavica, Cerovac, Dragaševa ograda, Raduljkova kuća, Trivunova kuća, Oskoruša, Krnetin gaj, Kurbalija kuća, Grab, Gradska luka, Mazaj, Šušnjata glavica, Pločati klanac, Bjelića selište, Bosanski hrt, Miždrakova njiva,* druga Miždrakova njiva, Čardačište, Kosinovac, Kortina draga, Aćimovac, Kosica,* Smudina poljana,* Klanac, Mandića krčevina, Zaloševac, Anića dolac, Vrigilaj, Rahi dol, Razvala, Brestovac, Kuja,* Crnac bunar, Točak,* Garnipiza, Zekin dulcer,* Samar,* Pršut Buja, Klenova draga, Tergulin grob, Klepešin bunar, Atlić, Unište, Lazareti, Gardanova peć, Gruda, Kamen,* Mikurilja, Kosmača, Lelasova torina, Modrival, Perilo, Vodena draga, Babin grad, Kozja jama, Modraš Lupoglav, Mašina bukva, Ognjenica, Korito, Marjanovića bunar* i Klapavica. Na području sinjskog teritorija nalazili su se sanitarni kordoni na sljedećim lokacijama: Liska, između Vagna i Liske,* vojarna Vagan, Mali Vagan, Rokunovac, Čelinka, Vukasuša, ispod Sv. Jakova Vrdovačkog, Crniković, Krš, Vučja Glavica, Erića, Radovac,* Kadina Bukva,* Kasarna Kadina Bukva, Bogovac, Pod Bogovac,* Kabanovac, Veliki Vranovac, Mali Vranovac, Mali Vranovac, pred Debelom vlakom, Debeli vlak, Klenovac, između Klenovca i Kašica, Kašić, Bili Brig, vojarna Bili Brig, između Bilog Briga i Bilog puta,* Bili put, Velika Griza,* Tanka draga, Bila vlaka, Golo brdo, preko Golog brda,* pred Garištima,* Garišta, između Garišta i Čatrnje,* Čatrnja, Sinjske Soline,* Klementina draga, Drežnik, Kriva draga, Prosik, Ravna glavica, Krušćica, između Krušćice i Tolića kuće,* Tolića kuća, Marića kuća, između Marića kuća i Voštana,* vojarna Voštana, između Voštana i Gladine,* Gladina, Parotina, Krstin bunar, Razvale, između Razvale i Ripišća,* Ripišće, Matica draga, između Matica drage i Lokve,* Matica lokva, Krnišeb, Krolin dolac, vojarna Kamensko i Karnensko. Sanitarni kordoni na području imotskog teritorija bili su Kamensko, Brlog, Kraljev kolač, Razbojište, Malovan, Osmanova draga, Jasikovac, Polje, Aržano, Bandalovac, Vinica, Rudine, Orlovac prvi, Orlovac drugi, Vitrenik, Tatinci, Lokvica, Košutina stopa, Kolac,* Gološija, Trčenjak, Stražbenica, Krstača, Manemica, Cera, Brdo, Gromila,* Sklotpine, Grabić,* Balašina torina, Pojatina, Kapljun, Dubravke, Arusinovac, Obišenjak, Vrebčeva lazina, Kapljun, Kadim, Suri Dolac, Kučerak, Cvitića most, Mlinica, Bili Brig, Obsinjak, Posušje, Gradina Mala, Doci Mali,* Doci veliki, Grobenica, Kruševača, Pirovac, Čulinove njive, Kučerak, Gradina velika, Gorica, Mačja draga, Kućetine, Vir, Draga, Hala, Šibešina, Tomašica, Stoci, Babljače, Vlake, Zmijjinac prvi, Zmijjinac drugi, Buronja i Humac. Godine 1796. na području vrgoračkog teritorija djelovali su sljedeći sanitarni kordoni: Ažanovac, Krpuševac, Karansovica, Aptovac, Bunozovac,* Čevrtaljka, Miaci, Pećina,* Golubinka, Medvide ploče, Kućenica, Sokolac, Brist, Košće, Fundokovac, Zelinkovac,* Široka vlaka, Četvrtaljka, Zorina peć, Maljkovac, Sridnja glavica,* Kućetine, Šipavača,* Pećina, Brlog, Turukova draga, Bunarina, Rudnik, Ljutarje, Podić, Maovac, Lazan grad, Tobola, Zavelin, Vasnik, Šantarova gomila, Križanov put, Prolog, Cveć, Lušin, Sokolovac. Na neretvanskom teritoriju bili su ovi sanitarni kordoni: Stup,* Sver, Kamen,* Pisana stina, Panj,* Barčeva lazina, Dub, Grašina patrola, Naslon,* Ava Gila, Bunar, Zečica, Zvon,* Živanj, Plandište,* Plitvina, Počitelj,* Jedinica, Stolac,* Kotlina, Pazar,* Ratni dolac, Prozor,* Kapelanovica, Kuk, Prut dolina, Blato,* Glibuša, Vilinac,* Metković, Predarski put, sred Šibanice, van Šibanice, Luka, Vradolac, Glušci, Vrulje,* Burut klanac,* Golubinka, Dobranje, Meteriz, Vinogradac, Sienik, Ploča, Čatrnja, Tresbanik, Progled* i Moračno. Kada pogledamo koliko je označenih novih kordona 1796. jasno se može zaključiti kako je sustav unaprijeđen s 53 nove stražarnice, najviše u sinjskom i neretvanskom teritoriju (po 15 u svakom), nešto manje na kninskom (14), a najmanje na vrgoračkom teritoriju (5) i imotskom (4). Godine 1796. tako je na području osmansko-mletačke granice bilo 297 stražarnica raspoređenih na pet područja. Pod kninski je spadalo njih 74, sinjski 65, imotski 6, vrgorački 41 i neretvanski 48. (Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona“, 59. – 60.)

ne treba smesti s uma i to da je u kršćanskom krugu uočeno izbjegavanje sanitarnih propisa, osobito na habsburško-osmanskoj granici gdje bi s obje strane se ilegalno prelazilo granicu zbog čega je stvar ležala više u regulativama te posljedično priučenosti, nego li u vjerskim načelima. Na kršćanskoj je strani zamjetna društveno-staleška pristranost, selektivnost i dvostruki standardi u provođenju medicinsko-sanitarnih odredi. Kraj 18. stoljeća u Dalmaciji označit će slom mletačke uprave te francusko, odnosno habsburško preuzimanje brige o karanteni i kordonu. Francuska uprava nastavila je medicinsku skrb dijeleći Iliriju na tri sanitarna dijela: Istru i Hrvatsku, obalu Dalmacije i posebno Dubrovnik.⁷⁰⁵ Nakon preuzimanja vlasti u Dalmaciji, Habsburgovci su sistem sanitarnog kordona iz 1796. zadržali uz ukidanje nekih starih i uvođenje nekih novih točaka. Najveća izmjena bila je produženje na područje bivše Dubrovačke Republike i Kotora tj. Mletačke Albanije. Zdravstvene deputacije ustanovile su karantenu na granici s Osmanlijama od 21 dana, u slučajevima sumnje 28 dana, a kad je sumnja bila opravdana na 42 dana.⁷⁰⁶ Kasnije će se reorganizirati 1820.-1821. na čak 505 stražarskih položaja u 4 okruga: splitski, zadarski, dubrovački i kotorski.⁷⁰⁷ Na čelu sanitarnog povjerenstva tih godina bio je bojnič Taborović za kojeg mjere jačaju zbog čega je broj postaja dosegnuo njih 505. Sve su bile podijeljene prema stupnju opasnosti. Prvog stupnja njih 76 kao one bez velike opasnosti, 215 drugog stupnja i 214 trećeg tj. vrlo opasnog stupnja. U sklopu postaja djelovalo je 3279 vojnika.⁷⁰⁸ Osim onih iz spomenutog članka Mirele Slukan Altić, što se tiče karti koje bi mogle pokazati sistem kordona ne postoje koncizne verzije, ali postoji mapa u verziji 223x130 mm u 1:200000 s jugom na vrhu. Pokazuje istočnu obalu Jadranskog mora od Šibenika to Rijeke, između 220 kilometara te prostor Hrvatske, Bosne, Slavonije i Srijema te Beograda uz naznake planina, rijeka i nekih gradova. Osim što ukazuje na neke puteve, prikazana su dva kužna kordona određena planinskim vrhovima kao i par lazareta. U lijevom kutu napisana je vremenska udaljenost. Vidimo planine uzete kao temelj izolacije, a prikazane su ceste i geografska povezanost kordona. Na točkama presijecanja ucrtane su male kuće, vjerojatno neke vrste čeka/mjesta za ulazak, ali na karti nema jasnog objašnjenja. Također, navodi se kako izolacija nije jedina vrsta „sukoba“ s epidemijom, već da se provode procesi evakuacije i uništavanja (vjerojatno misleći se na okužene stvari).⁷⁰⁹

⁷⁰⁵ Mlinarić, „*Mala aria*“, 185.-191.

⁷⁰⁶ Dugački, Regan, „Povijest zdravstvene skrbi“, 48.

⁷⁰⁷ Dugački, Regan, „Povijest zdravstvene skrbi“, 48.

⁷⁰⁸ Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona“, 60.-61.

⁷⁰⁹ Saul Jarcho, „Some Early Italian Epidemiological Maps“ *Imago mundi* 35 (1983): 11.

Prostor poput Ravnih kotara, i tamošnje stanovništvo, u Sjevernoj Dalmaciji izuzetno je ovisio o ekogeografskom kontekstu u kojem je smješten. Ne samo da je ekonomija (većinom agrarna proizvodnja) ovisila o okolišu ovog kraja, već je i kordonski protuepidemijski sustav bio njime uvjetovan. Pejzaž je bio sačinjen od krških i vapnenačkih pobrđa te plodnim udolinama, ispresijecan brojnim nadzemnim i podzemnim vodotokovima. Mediteranska i submediteranska klima tako je uvjetovala, između ostalog, gospodarsku svakodnevicu ovog kraja koji je bio povezan s kordonskim sustavom. Stoga se može reći kako kordonski sustav predstavlja simbol geografskih elemenata i kulturnog pejzaža (granice) ovog prostora – elemente koji su često rezultirali pojavom bolesti. Osim zaraza poput kuge koje su bile posljedica fluidnosti granica i razmjena ideja, ljudi i dobara, okoliš ovog kraja (obilje vode u niskim poljima u kombinaciji sa siromaštvom i gladi) bio je „pogodan“ za razvoj bolesti poput malarije, tifusa i sl. zbog čega je država morala intervenirati u okoliš ne bi li prevenirala, ili barem smanjila, pojavu takvih bolesti.⁷¹⁰ Takva „patocenoza“ Ravnih kotara mogla je biti ublažena tek državnom intervencijom. Osobito zato što su ruralni predjeli bili prepušteni obitelji i pučkoj medicini, za razliku od urbanih centara s organiziranom i institucionaliziranom brigom za bolesne. Stoga se započelo s preventivnim asaniranjem i melioracijom tla, ali i financiranjem liječnika u sklopu komunalne medicinske skrbi (hospitoli, lazareti, sanitarni kordon i dr.).⁷¹¹ Sama uspostava kordona osigurala je prostor dalmatinske obale, ali i zaleđa od epidemija ili ih bar svela na nižu razinu pojavnosti čime je pridonijela osjećaju sigurnosti te očuvanju demografske slike što je u 18. stoljeću zbog ideja kameralista i merkantilista još samo dobilo važnosti u ekonomskom i političkom smislu. Iako je u kratkoročnom pogledu došlo do stagnacije trgovine, ona se još uvijek održala u određenim uvjetima i utjecala na razvoj gradova, održavajući ekonomiju i trgovačku razmjenu, ali ponajviše svijest o higijeni, javnom zdravstvu i sam razvoj medicine i javnog zdravstva.⁷¹² Fokus je najviše bio na glavnim trgovačkim putovima i pravcima pa su putnici i trgovci mogli zaobići kontrole ako su išli sporednim putovima što na slavonskom sanitarnom kordonu primjerice nije bilo moguće zbog intenzivne kontrole. Stoga se s vremenom počelo intenzivnije posvećivati unutrašnjosti prema granici što je dovelo do paralize trgovine koje se pokušala riješiti bržim kontrolama putnika i trgovaca.⁷¹³

⁷¹⁰ Dubravka Mlinarić, „Uloga države u prevenciji i sanaciji lošeg utjecaja bolesti“ *Ekonomska i ekohistorija* 2/2 (2006): 39.-43.

⁷¹¹ *Idem.* 43. – 47.

⁷¹² Grga Novak, *Povijest Splita*. 61.

⁷¹³ Mlinarić; Lazanin, „Zarazne bolesti, prostorna mobilnost i prevencija u ranome novom vijeku“, 9.-43.

Kako je izgledao put karavane od osmanske granice do Splita

O utjecaju okoliša na širenje i prevenciju bolesti možda i najbolje svjedoči put koji je uvjetovao oboje. Najvažniji karavanski put vodio je iz Osmanskog Carstva preko Bosne u Bili Brig na planini Prolog, zatim preko Cetine u Han, Sinj, Dicmo, Klis, Solin i Split, dok je drugi išao u Trilj gdje se *tragetom* prelazilo Cetinu, a treći put je išao preko Panja. Od Bilog Briga karavane su bile pod pratnjom vojnika koje se smjenjuju u Hanu, Sinju, Klisu do Splita. Uz oružanu pratnju išle su i od Livna do Prologa, a odatle na Bili Brig prema Splitu. Pratnja je imala dvojaku funkciju, onu zdravstvene naravi kao i onu zaštitnu. Oružana pratnja ih prati od Omiša do skele u Makarskoj, iz Vrlike se pratnja pak kretala do Drniša za skelu u Šibeniku, a u Kninu za skelu u Šibeniku i Zadru.⁷¹⁴ Iako iz 16. stoljeća, o tome svjedoči i izvještaj Daniela Molina iz kojeg doznajemo kako se promet odvija preko Sarajeva i Banja Luke. Iz Sarajeva je put trajao sedam dana, četiri do Duvna i tri do Splita, a iz Banja Luke deset dana po brzini 20 milja dnevno. Duvno je bilo bitna postaja gdje se vršio pretovar robe gdje su često nastajali i neredi, a ovaj kraj često je znao biti i pogođen kugom što je također bila kritična točka susreta ne samo trgovine, već i bolesti.⁷¹⁵ Put koji je osmanska roba prolazila predstavlja zonu koja nije mogla poslužiti za prevenciju s obzirom na to da je zaleđe Splita bio opustošeni dio Mletačke Dalmacije zbog čega se nije moglo znati je li roba kužna i koja roba uopće dolazi preko takvih puteva. Taj put za davnih dana nije bio dugačak, ali kako su Mlečani proširili svoje granice preko Klisa i Sinja ujedno su i produžili put osmanske robe, a taj put je za razliku od prijašnjeg prolazio kroz mletačka zemljišta i sela u kojima bi se karavane s robom zaustavljale. Radi toga, Mlečani su, tada već vrlo dobro svjesni da kuga nije strana pojava na osmanskoj strani, naredili da se učvrste pogranične linije što je u praksi izgledalo tako da bi stražari u relativno gusto poredanim kućicama uz granične prijelaze pazili da nitko bez pregleda ne uspije proći kroz klance na područje Dalmacije. Ova vrsta prevencije dijelila se na pet odijela: Knin, Sinj, Imotski, Vrgorac i Neretva. Na čelu svakog odijela stajao je časnik (*soprintendente*). Krijumčarenja preko granice bila su najučestalija upravo za vrijeme najintenzivnijih epidemija kuge na osmanskom teritoriju.⁷¹⁶ Prikaz ekonomskih zbivanja tih godina bio je takav da se iz Bosne redovito gonilo mnogo stoke za klanje. Dio te robe trošio se u Dalmaciji, a ostatak se odvezio u Veneciju. Isto vrijedi i za tegleću marvu i sl., a tu stoku gonili su ljudi s područja Bosne i dalmatinski trgovci tj. njihove sluge koji bi osobno išli u Bosnu otkuda bi gonili stoku u Split i druga dalmatinska mjesta otkuda bi se teret tajno ukrcao na lađe i izvezio. Takav

⁷¹⁴ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 91.-109.

⁷¹⁵ Strunje, *Splitska skala*, 15.

⁷¹⁶ Novak, *Povijest Splita*, 178- 180.

„posao“ obavljao se javno u vrijeme mirnih razdoblja, a za vrijeme kuge zbog novih odredbi se radilo potajno zbog sve veće svjesnosti da među tim ljudima se nalaze potencijalni kliconoše pa se straža na sve načine izbjegavala. Prelazak granice iz koristi bio je u istoj mjeri kao i onaj iz užitka. Naime mnogi su ljudi s područja Bosne bez ikakvih zapreka prelazili u Dalmaciju gdje bi se nesmetano družili s lokalnim stanovništvom isto kako bi se i dalmatinski Zagorci odlazili družiti ili pak raditi sa stanovništvom na području Bosne. Tako bi se potajno vraćali svojim kućama te nehotimično prenosili klice kuge. Održavanje trgovine bio je glavni interes stoga se trgovalo gdje se stiglo. Tako je primjerice na stotine konja prenosilo najraznovrsniju robu u mjesta duž obale koja nisu imale lazareta niti bilo kakvih karantena ili preventivnih ustanova. Sva ta roba slagala bez poštivanja sanitarnih propisa u magazine odakle bi bila proslijeđena u Veneciju ili prevožena još dalje. Nažalost, od spomenutog splitskog lazareta bilo je malo koristi, barem na kopnu, s obzirom na to da su karavane trebale dva dana putovanja od bosanske granice do Splita. Stoga su pojedinci predlagali izgradnju lazareta s fokusom na karavansku trgovinu u blizini osmanske granice, a onaj postojeći da se ostavi za robu koja dolazi morskim putem. Nažalost, ovaj prijedlog je bio odbačen. Karavane su i dalje redovito prolazilo dva puta tjedno noseći sa sobom robu i zarazu.⁷¹⁷ Odredba Simona Contrarija, izvanredno postavljenog providura za zdravstvo za vrijeme haranja kuge 1732. opisuje običaje zdravstvene kontrole vezane uz trgovinu s Bosnom. Ovaj ukaz može se smatrati relevantnim za gotovo cijelo 18. stoljeće pa ću tako navesti neke bitne dijelove istog. Iz njega saznajemo kako karavane imaju prvi ulaz na Bili Brigu na Prologu te se stoga tamo nalazio časnik s pratnjom koji je dočekaio karavanu i zapisao sve što se uvozi kako bi predao drugom časniku koji preuzima pratnju nad karavanama. Također je bio zadužen za pravilno pakiranje robe kako se ona ne bi izgubila, a ako bi putem pala ona bi se ili raskuživala ili spalila. Časnik koji je dočekaio karavanu na granici, izolirao ju je od svih i pratio ju je do hana s trubačem/bubnjarom koji upozorava na prolazak. Karavanu bi pratili vojnici podijeljeni ispred, iza i usporedno s njom, a ako bi došlo do kontakta s ljudima iz karavane osumnjičena osoba bi bila stavljena u dvotjednu izolaciju u pričuvu, ali izolirana od nje. Ako su vojnici namjerno u bilo kakvoj vrsti kontakta s trgovcima iz osmanskih krajeva, mogli su podlijegati čak i smrtnoj kazni. Oni u kontaktu bi se mijenjali u Hanu gdje se slala u tu svrhu četa svaki ponedjeljak i četvrtak u Sinj. Pri preuzimanju u Han obavezno je bilo pregledavanje i usporedba zabilježenih podataka pri preuzimanju s granice. Dalje se kreće do Dicma gdje se mijenja pratnja do kliške tvrđave gdje se vrši popit koji ide državnom predstavniku na provjeru. Ako bi karavana došla poslije 18 sati tamo, bila bi

⁷¹⁷ Novak, *Povijest Splita*, 180.

obavezna prespavati. Pri svakom napuštanju usputnih stanica, prethodno su morala biti obaviještena sela hicem iz manjeg topa u tvrđavama Sinja i Klisa, kako bi harambaša, suci ili već netko zadužen imao podložnike na raspolaganju te zatvorili vrata i prozore kuća koje su smješteni niz put karavane. Između stanica nalazila se osoba koja je bila zadužena za opskrbu Osmanlija kako ovi ne bi odlazili van ograda karavana. Predstavnicima Klisa i Sinja naređeno je povremeno čišćenje karavanskih skloništa te čuvanje izloženih službenika dva tjedna ako je bilo moguće. Ta mjesta morala su biti pod stalnom stražom. S Klisa se nastavljeno do Solina gdje se mijenjaju pješaci s onima tamo raspoređenim, dok drugi nastavljaju na konjima sve do grada pod zapovjedništvom časnika kojem se pridružuje izaslanik za zdravstvo. Časnik u Solinu s časnikom-izaslanikom koji dolazi iz Klisa preuzima nadzor nad karavanama te s vojnicima i dvadeset konjanika iz Klisa odlazi do lazareta. Časnik iz Klisa bio je na čelu, a onaj iz Solina na začelju karavane te je nosio zapaljen stijenj kako bi odmah spalio robu koja se rasula po putu. Prilikom predaje trebale su se provjeriti osobe, konji i roba na temelju popisa časnika iz Klisa te se u slučaju greške pokušalo stvar srediti. Ako se naveden događaj odvija van službe izaslanika za zdravstvo, dužnost je Zdravstvenog vijeća poslati u utorak i petak neku osobu da preuzme karavane. Predstavnici Vijeća bili su zaduženi s gradskih zidina nadgledati put karavana kako bi bio uredan te da ne dođe do kontakta karavane i ostatka stanovništva. Pri dolasku pred vrata grada odmah se obavještava prior. U točki XXIII. se navodi da ako se ovo dogodi noću da se treba postupak što prije obaviti što aludira to da se i promet unatoč propisu odvijao i po mraku što je predstavljalo osobitu opasnost zbog manje mogućnosti kontrole.⁷¹⁸ Promet se odvijao pod nadzorom stražara uz koje su bili trubač i bubnjar koji su upozoravali prolaznike, a zdravstveni činovnici su karavane provodili gradom.⁷¹⁹ Ulasku su prisustvovali kancelar za zdravstvo i zapovjednik gradske straže. Provjeravala se sukladnost informacija vezana uz robu, ljude te samu karavanu sa situacijom na terenu te se izoliralo vojnike na vratima od karavane. Propisano je jednom ili dva puta godišnje zamjena pješačke i konjičke pratnje kako bi se izbjegla prisnost i navika aludirajući se na veću mogućnost kontakata i razmjene između vojnika i karavana što je bilo kažnjivo, ali iz priloženog spisa očito i teško za kontrolirati. U slučaju prevelikog broja karavana koje bi nadmašile broj od prosječno 25-30 ljudi u pratnji, pratnji bi se pridružili i panduri pod vodstvom harambaše. Najidealniji prikaz pruža sam kraj odredbe koji zaključuje sljedeće. Na Bilom Brigu je tako bilo 14 konjanika s časnikom brodice, nižim časnikom s bubnjarem i konjima, pješacima i trubačem. Šesnaest pješaka smatrano je određenim za gore navedenu pratnju. Na prijelazu Han nalazilo se 18

⁷¹⁸ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 110. – 119.

⁷¹⁹ Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona“, 55.-56.

konjanika, dva časnika i bubnjar i dvanaest pješaka. U Sinju se nalazilo 30 konjanika s dva časnika i bubnjarem kao i u Dicmu gdje je 30 konjanika. U Solinu se nalazilo 26 prekomorskih pješaka s časnikom. U splitskim predgrađima bilo je 12 konjanika s nižim časnikom te 20 pješaka s dva časnika. Contarini u svojoj odredbi donosi i opis poretka pratnje koji je opisan otprilike ovako. Od Bilog Briga do Hana putuje 14 konjanika i 16 pješaka, a kada su manje karavane onda je broj i manji. Sinjski vod svakog jutra od ponedjeljka do petka odlazi u Han s 30 konja da prihvati karavane i odvodi ih u postaju pod Sinjom. Iz Dicma do Klisa bilo je 30 konjanika, odnosno od Klisa do Splita njih 12. Do Solina i Splita je bilo 18 pješaka. Što se pak tiče njihovog povratka navodi se 12 konjanika iz predgrada koji odlaze do Klisa. Prije toga odlaze do Solina, a časnik je tamo napravio otpis osoba, konja i robe nego odlaska iz grada. Zajedno vojnicima i 12 konjanika odlaze do Klisa. Osamnaest pješaka s časnicima ide do Solina, a isto toliko i do Klisa. Od Klisa do Dicma vod vojnika te isti taj odlazi do Sinja. Od Sinja do Hana vodio je drugi vodi, a do granice osamnaest konjanika s 12 pješaka.⁷²⁰ Za vrijeme Jakova Boldua polovicom 18. stoljeća uvedena je plaćenička vojska sastavljena od 1026 talijanskih pješaka, 830 prekomorskih vojnika i 134 dragona uz postojeću seljačku stražu i pandure te odred vojske uz granicu. Split je kao tranzitna točka bio zanimljiv i Osmanlijama i Mlečanima tako da su obje strane ulagale u obnovu putova u svrhu putovanja karavana. Osmanlije su krčili šume i brda za brzi prolaz o čemu svjedoči činjenica da su to učinili u Sarajevu, Sofiji, Edirni i Skopju da bi roba dolazila iz današnje Rumunjske u Split što je prije bilo nemoguće. Mlečani su pak nadzirali putove i od 1750. tražili uređivanje seoskih putova za što skrbe seoski glavari po cijenu kazne od 5 lira. Još jedan primjer ove isprepletenosti jest problem opskrbe konja i ljudi koji su putovali hranom zbog čega se odredilo da sinjski, kliški i splitski predstavnici moraju brinuti za sijeno radi održavanja dvanaest konja koji moraju biti u predgrađu te o načinu opskrbe karavana su morali obavještavati. Zbog karavana je stoga svo sijeno pokošeno na livadama trebalo tamo ostati, a država bi ga platila. Problem su predstavljali i lokalni razbojnici zbog kojih je turski emin 1783. plaćao pristojbu pandurima koji bi pratili bosanske karavane. Krajem stoljeća, Mletačka je Republika zbog učestalih napada organizirala pet letećih četa pandura (*corpivolanti*) koji su nadzirali ove putove i obilazili teritorij Dalmacije. Nakon povlačenja linije granice početkom 18. stoljeća prema unutrašnjosti putovanje je trajalo nešto duže pa je tako primjerice iz Livna do Splita putovanje trajalo barem 2 dana zbog čega se moralo prenoćiti, a najčešće se to radilo u *bazanama* (badžanama). U početku, tridesetih godina 18. stoljeća, to su bili četvrtasti ograđeni prostori unutar kojih su bile podignute zgrade za

⁷²⁰ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 110. – 119.

odmor trgovaca i konja. Većina je imala kvartir za vojnu posadu tj. kućicu za predstavnike zdravstvene vlasti u kojima se i trgovalo. Splitska *bazana* (badžana) imala je 3 kamenice za mjerene žita u unutrašnjem dvorištu, a nalazile su se još u Zemuniku, Benkovcu, Šibeniku, Klisu, Obrovcu i Trogiru. *Bazana* (badžana) u Splitu nalazila se sjeveroistočno od bastiona Priuli, u predgrađu Dobri, a prema nacrtu iz 18. st. sastojala se od zgrade s dva ulaza i bila je u trošnom stanju. Navedene *bazane* (badžane) su bile važan dio puteva gdje su karavane stajale prije dolaska u lazaret. Zbog sigurnosti kretanja karavana, ljudi, robe i trgovine, postavljale su se pregrade (*stagnate*) koje su branile izravan pristup gradu, a sastojale su se od dva reda paralelno postavljenoga kolja rastavljenog međusobno najmanje dvjema potkama. Postavljane su uz građevine izvan grada i na lučkim obalama. Na nekim pograničnim mjestima postavljanje su i ograde zvane *raštele* (različite od raštela u habsburškom kordonu) radi kontrole putnika. Trgovina se odvijala tako da bi karavane pratila vlastita oružana pratnja, a dolazile su u Solin kroz kliški klanac gdje su ih čekali Poljičani u službi Venecije i pratili ih do grada. Na ulazu u predgrađu je bila zdravstvena straža koja bi preko vojničke postaje u gradu javljala knezu dolazak karavane pa bi ju uz kneževo dopuštenje puštala dalje. Nakon toga karavane se kreću prema eminovoj kući gdje su mu morale platiti daću, a zatim bi došle na Vrata sv. Dominika gdje bi predale oružje straži i ušle u lazaret.⁷²¹ Ono što se uočava jest da za razliku od početka stoljeća kada se najviše spominju muslimanski trgovci kako donose robu iz Bosne u lazaret, u razdoblju od 1752. do 1786. većina trgovaca su Židovi pa tako priče o tome kako je židovski trgovac prenio kugu čisto iz statističkih razloga mogu imati uporište s obzirom na to da su Židovi uistinu najviše sudjelovali u trgovini s kugom zaraženom Bosnom. U samom gradu bilo je prisutno mnoštvo obrtničkih bratovština, a trgovačka djelatnost se osobito razvija u drugoj polovici 18. stoljeća kada dolazi do uvoza i izvoza ne više prema Veneciji, već prema ostatku Zapada s naglaskom na Ankonu i Senigalliju.⁷²²

Cijena splitskog trgovačkog značaja: *Trajno zaraženi grad 1783./1784.*

1) Smjer širenja epidemije

Split je svojim preuzimanjem primata u trgovini kao posrednik Istoka i Zapada ujedno zauzeo i primat kao potencijalno žarište epidemija zbog čega je osim lazareta u gradu, postojao i sanitarni kordon u blizini granice.⁷²³ Kao što je već spomenuto, stalne epidemije prisutne u Osmanskom Carstvu redovito su se prenosile u Dalmaciju preko Bosne. Zbog pokazatelja kako

⁷²¹ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 91.-109.

⁷²² Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 91.-109.

⁷²³ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

trgovina s Bosnom nije jenjavala koliko bi trebala, generalni providur Jakov Boldu 1784. u svom izvještaju navodi kako se Dalmacija može smatrati *trajno zaraženom*.⁷²⁴ Eufemizam bi bilo reći da je kuga bila poznat gost u Splitu s obzirom na položaj u blizini granice, a trgovački razvoj otvorio je mogućnost dolaska zaraze i iz drugih dijelova svijeta.⁷²⁵ Primjer paralelnih pojava kuge možemo vidjeti 1606. godine kada se ova bolest pojavljuje u Sarajevu otkuda dolazi sve do Dalmacije kroz narednu godinu, najprije u Zagoru pa u Split. Spomenuta kuga, 1607. godine u Splitu smatra se najpogubnijom kugom u gradu. Gradsko je vijeće odmah odabralo četiri providura za zdravstvo i potrebne im pomoćnike. Primjer ove kuge ogledan je primjer očaja koji se pojavio kod građana koji su što je brže moguće počeli graditi crkvu Gospe od Poišana, a vlast je na poluotoku Sustipanu podigla poseban lazaret od dasaka. Već tada liječnici su uspijevali raditi distinkciju između kuge u doslovnom i „kuge“ u figurativnom smislu, ali nisu znali tko i što su kliconoše. Znali su bolest nastupa s vrlo jakim glavoboljom, mlohavošću cijelog tijela, vrućicom, halucinacijama, povraćanjem i najspecifičnijim znakom, čirevima, bubonskim oznakama. U svega 8 mjeseci kuga je odnijela oko 2700 života što predstavlja visok mortalitet (pogotovo ako se uzme u obzir da je grad imao nešto manje od 9000 stanovnika), ali se to nije toliko primijetilo s obzirom na to da se 2500 ljudi vratilo u grad što se uklapa u pravilo repopulacije kao česte postepidemijske pojave. Već četiri godine nakon kuga se opet pojavila u gradu, ali je zbog efektnog djelovanja lazareta iščezla. Bitna je činjenica da se ova kuga pojavila u doba kada se najintenzivnije trgovalo s Banja Lukom, Duvnom, Livnom i drugim gradovima u kojima je kuga bila gotovo bez prestanka prisutna.⁷²⁶ Još jedan od dokaza paralelne pojave kuge u Dalmaciji i Bosni jest 1731. kada se ona javlja u Sarajevu i Jajce te nešto kasnije u Dalmaciji. Isti slučaj bit će i 1782. kada prema fra Jaki Baltiću se kuga javlja u Sarajevu i ubrzo stiže u Split.⁷²⁷ Isti autor govori kako se ta kuga tajila kako se ne bi poremetila trgovina (*Miseca travnja ukaza se kuga u Sarajevu, ali da se ne bi trgovina pomela i svit odbigo, krilo se dugo*).⁷²⁸ Vrijedi istaknuti i korelaciju između gladi u Dalmaciji s pojavom kuge ne samo tamo, već i krajevima gdje dalmatinsko stanovništvo odlazi kako bi opstalo.⁷²⁹ Kuga se 1783. javila i u Livnu,⁷³⁰ a ubrzo nakon toga u Omišu otkuda će se nastaviti širiti.⁷³¹

⁷²⁴ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 110. – 119.

⁷²⁵ Novak, *Povijest Splita*, 179.

⁷²⁶ Novak, *Povijest Splita*, 115 – 117.

⁷²⁷ Robert Jolić, „Zarazne bolesti u Hercegovini“, 192.

⁷²⁸ Šušnjara, „Izvori bosanskih franjevac“, 118.

⁷²⁹ Dubravka Mlinarić, „Uloga države u prevenciji“, 42.

⁷³⁰ Jolić, „Zarazne bolesti u Hercegovini“, 191.

⁷³¹ Krešimir Kužić, „Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija na Hrvatsku 1783. godine“, *Geoadria*11 (2006): 3.

Prvo se javlja u Dolcu (selo u poljičkom distriktu), a zatim se proširila na Sinj i Split.⁷³² Primjer epidemije iz 1606. samo je primjer jedne od brojnih kuga u gradu koja se uz kugu 1784. i onu 1526. (čije se izvorištem smatra Ancona) kada umire prema nekim izvorima između 6000 i 8000 ljudi i uništava se preko 250 kuća, smatra jednom od najpogubnijih za grad.⁷³³ O prisutnosti kužne epidemije u Splitu svjedoče i obližnja naselja poput Muća, Neorića i Vučevice gdje je kuga primjerice zabilježena 1763./1764. godine.⁷³⁴

2) Izbijanje kuge i posljedice

Vijesti o bolesti širile su se brže od nje same pa tako već 1782. iz osmanske Bosne dolaze najave o kugi.⁷³⁵ Iako su često osmanski teritoriji prejudicirani kao „krivi“ za izbijanje zaraze, u slučaju Splita i okolice 1783.-1784. osmanska je Bosna zaista bila prošarana kugom (*perche confinanti collo Stato Ottomano, dove non sono ancora cessate le desolazioni e le straggi*).⁷³⁶ Ipak, za izbijanje ove kuge jedan od suvremenika, otac Fedele, krivi vojnike iz Venecije koji su u Split došli s prvim simptomom kuge, vrućicom. Vojnici su prebačeni u bolnicu, a o njima su se brinuli kapucini, a Fedele je kao jedan od njih, ostavio vrijedne zapise iz toga razdoblja.⁷³⁷ Splitski liječnik Julije Bajamonti navodi kako su česti prijenosnici kuge bili i seljaci koji su prelazili granicu bez obzira na pošast. Hajduci su svakako najpoznatiji kliconoše kuge jer koliko god su uspješno, toliko su i nepromišljeno navaljivali na Osmanlije te su unatoč mnogim pobjedama, vraćajući se s plijenom, izazivali gubitke zbog donošenja klica kuge kući. Zarazama je kumovala i ilegalna trgovina kao i običaj da vodiči i putnici iako pod stražom lazareta, izlaze u grad i miješaju se sa stanovništvom. Naravno, trgovina se nije odvijala isključivo u Splitu pa su tako mjesta bez lazareta i sličnih ustanova uvijek bila pod prijetnjom izbijanja zaraze. Roba se je često tajno prodavala prije raskuživanja što je također bio faktor prijenosa zaraze.⁷³⁸ Stanovništvo u blizini granice često je zbog kontakata, bilo ekonomskim, bilo obiteljskim, prenosilo bolesti, a nekada bi razlog tome bile krađe, pljačke i ilegalna trgovina (*che quei villici addetti come gli altri, singolarmente del distretto di Verlicca, al furto ed alle rapine, si possano esser clandestinamente introdotti in contraffazione di linea nella non lontana campagna di Glamož dell'Ottomano, ed ivi esercitando le solite rubberie abbiano po tuto introdur di tal modo la infezione nella loro villa*).⁷³⁹ Država je proglasila htjela suzbiti širenje, tolerirala je

⁷³² Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

⁷³³ Hrabak, „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima“, 25. – 33.

⁷³⁴ Zoraida Demori-Staničić, „Spomenici 17. I 18. Stoljeća u splitskoj Zagori“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 28 (1989): 185.

⁷³⁵ Ivan Milčetić, *Dr. Julije Bajamonti i njegova djela* (Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1912.), 201.

⁷³⁶ Božić-Buzančić, „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 185.

⁷³⁷ Donadini, „Otac Fedele“, 68 - 70.

⁷³⁸ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

⁷³⁹ Božić-Buzančić, „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 190.-191.

čak kašnjenje desetine zbog ekonomskih šteta, no to neće spriječiti kugu da 1784. pohara Split, okolice Knina i Klisa do Sinja i Imotskog, čak i Brač. Upravo je ova zaraza jedan od dokaza ljudske pogreške u kordonskom sustavu jer je zaražena karavana uspjela proći bez propisanog pregleda.⁷⁴⁰ Kao prva žrtva kuge 1784. godine navodi se gradski činovnik Ivan Krstitelj Fullonio. Nakon njega ubrzo je umrla i njegova služavka. Ženu pokojnog činovnika upozorili su da će u slučaju smrti ukućana, do koje je i došlo, morati sve stvari u kući dati oprati i raskužiti. Žena je skupila sve stvari pokojnika u jednoj škrinji koju je potajno prenijela u kuću svog susjeda, doktora Josipa Kevičevića koji je nedugo nakon toga također umro. Legenda iz toga doba kaže kako je među stvarima u škrinji bio bijeli veo kojeg je neki Židov iznio iz lazareta, a on sam je par dana nakon svog dolaska u siječnju umro u lazaretu, najvjerojatnije od kuge. Stanovnici su bili uvjereni kako je uzrok epidemiji bio upravo taj veo.⁷⁴¹ Tu legendu spominju i zapisi oca Fedele koji također govori kako je izvorište zaraze bilo u lazaretu. Govori kako je kugu donio *bastazii*, osoba koja je bila zadužena da raskužuje i provjetrava sumnjivu robu, kada je jednom Židovu koji je bio u karanteni i tamo umro od kuge, ukrao *talet*, veo kojim Židovi pokrivaju glavu i leđa tijekom molitve. Navodi kako je taj veo prodao „Turčinu“, nećaku emina tj. cariniku koji je naplaćivao carinu bosanskih karavana koje su dolazile u grad dva puta tjedno. Od zaraze su umrli raskužitelj, carinik i njegovi podvornici. Zarazu su dalje prenosili tapetar i pralja u službi carinika koji su svoj posao nastavili raditi za druge.⁷⁴² Ljude iz lazareta kao opasnost su vidjeli građani Splita te službenici poput kneza i kapetana Cesare Dolfina koji je upozoravao kako treba paziti na ljude koji rade u lazaretu jer je uzrok tadašnjih zaraza upravo bio raskužitelj koji je ukrao neraskužene stvari za svoju ženu.⁷⁴³ Prema francuskim vojnim izvještajima iz 1806., kuga 1783./84. je unesena vunanim pokrivačem potajno ubačenim u kuću u predgrađu da bi se izbjegla platiti izvozna pristojba.⁷⁴⁴ U istom razdoblju se kuga javila i na jednoj lađi u Rovinju kojom je zapovijedao *paron* Gregorij Tozi. Upravo je ta lađa 23. siječnja ukrcala vune, kožu, stare vreće i ostalu robu spremnu za nastavak puta do odredišta, Venecije. Spomenuta roba došla je iz Turske i već je bila obavila propisanu karantenu u lazaretu. Kao što je već i prije bio slučaj, čim se gradom proširila vijest o kugi, nastala je opća panika te su mnogi ljudi pobjegli iz grada (radi još uvijek prisutnog vjerovanja u mijazmatsku etimologiju bolesti), tu se poglavito misli na plemiće i bogatije građane. Seljaci su se pak razbježali po poljima, a u gradu su ostali samo oni koji se nisu imali gdje skloniti. Ovo je samo jedan od brojnih primjera

⁷⁴⁰ Mlinarić, „*Mala aria*“, 174. – 180.

⁷⁴¹ Novak, *Povijest Splita*, 180.

⁷⁴² Donadini, „Otac Fedele“, 70 – 72.

⁷⁴³ Novak, *Povijest Splita*, 140. – 141.

⁷⁴⁴ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

kako je kuga gotovo prepolovila broj stanovnika Splita, ne samo svojim djelovanjem na zdravlje, već i panikom raselila lokalno stanovništvo.⁷⁴⁵ Zbog vijesti o kugi na rovinjskoj lađi, neko vrijeme brodovi nisu htjeli ukrcati robu iz lazareta što je doprinosilo gomilanju robe u lazaretu i obustavi trgovine. Angelo Diedo, novouspostavljeni providur, govori kako je Split imao 3000 stanovnika, a za vrijeme kuge je spao na 400, a gradom je vladalo bezakonje i pustoš. Mrtve su prenosili grobari i brodićima prevozili zaraženo. Cijeli grad je bio kontaminiran kao i sva tri predgrađa (Veli varoš, Lučac i Dobri). U luci je bilo 30 brodova koju su služili suzbijanju epidemije. Za kontumaciju se koristila poljana Sustipan, a u bolnici u kašteletu Capogrosso i na Lučcu su bili zaraženi. Zbog zaštite svi gradovi i područja Dalmacije su se razdvojili koliko je to bilo moguće. Stanovništvo se počinje grupirati prema stanju pojedinaca i popisuju se članovi institucija i obitelji koje su ostale živjeti u gradu, a Diedova zadaća bila je raseliti preostalih 360 osoba van grada. Stanovnike obližnjeg Vranjica privremeno je iselio kako bi tamo smjestio Splitskane 40 dana radi ponovne kontumacije. Po lokalizaciji kuge, Diedo ukida privremenu podjelu Dalmacije, a posljednji bolesnik umire 30. srpnja 1784. godine, a stanovništvo se u grad moglo vratiti tek 21. studenog iste godine. Od kuge je u Sumartinu umrlo 169 ljudi, na području Klisa, Knina i Sinja 1834 osobe, a u Splitu 1264 osobe od 29. ožujka do 30. srpnja. Mletačke vlasti su zbog kužnih epidemija uvele funkciju izvanrednog providura za zdravstvo za vrijeme haranja kuge u blizini granice ili bliže te se navodi kako je roba utovarena u mjestima moguće zaraze potpadala pod pravila ureda za zdravstvo. Uz sve navedeno treba spomenuti i važnost stočne kuge koja se pojavljivala simultano s kugom od koje oblijevaju ljudi.⁷⁴⁶ Bolest je do početka lipnja gotovo nestala s obzirom na to da je od izdavanja odredbi i izolacije luke sve manje i manje ljudi obolijevalo. Kako god bilo, ne smije se zanemariti činjenica da je kuga od svoje prve žrtve 29. ožujka pa do 3. lipnja (u gradu) odnijela skoro 1100 života, a dobar dio ljudi trajno „protjerala“ iz grada.⁷⁴⁷ Otac Fedele bilježi 5. srpanj kao zadnji dan kuge koja se od tada više nije pojavljivala u Splitu (i predgrađu) te godine.⁷⁴⁸ Ta brojka za današnje omjere ne izgleda toliko velika koliko je izgledala tada jer je Split prema procjenama imao oko 4000 stanovnika bez predgrađa⁷⁴⁹, a s predgrađima oko 8000.⁷⁵⁰ Ljetopisac koji između 1782. i 1783. godine putuje Dalmacijom govori kako je na području umrlo oko 20000 stanovnika. Za brojku se ne može reći sa sigurnošću koliko je precizna, no zanimljiv detalj je da se kao i za vrijeme

⁷⁴⁵ Novak, *Povijest Splita*, 180.

⁷⁴⁶ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

⁷⁴⁷ Novak, *Povijest Splita*, 180 – 182.

⁷⁴⁸ Donadini, „Otac Fedele“, 83.

⁷⁴⁹ Božić - Buzančić, *Privatni život*, 9.

⁷⁵⁰ Donadini, „Otac Fedele“, 82.

prethodnih epidemija kuge u istom razdoblju povećava broj stanovnika, porasta cijena hrane, javlja se glad te zanimljivo velike vrućine. Teško je reći u kolikoj su korelaciji svi nabrojani elementi, ali da je bilo ispreplitanja i uzročno – posljedičnih odnosa, to možemo reći s velikom dozom sigurnosti. Između 400 i 600 ljudi u Splitu umrlo je od gladi te izvori govore o zadržavanju prosjaka u gradu što negativno utječe na zdravlje Splitskana, a gotovo svi siromasi bili su stranci koji su također kao novopridošlice mogli biti potencijalni kliconoše.⁷⁵¹ Što se ekonomije tiče, u francuskom izvještaju iz 1806. se navodi kako je svaka takva pošast stajala više od 1,5 milijuna franaka (3 mil. venecijanskih lira). Korist su od ove trgovine imali Osmanlije, dok se Dalmacija više izlagala opasnosti nego li profitirala kako bi bar zadržala trgovačke veze.⁷⁵²

3) Protuepidemijske mjere

Kuga u Splitu i okolici grada, izbija još u jesen 1783., a svoj vrhunac doseže između ožujka i srpnja 1784. što je rezultiralo time da grad bude djelomično izoliran od 25. rujna 1783. pa sve do 15. siječnja 1785. godine. Godine 1782., prije nego što je kuga došla u grad suša je uništila žitarice i ostale proizvode što je rezultiralo glađu.⁷⁵³ U pismu 12. listopada 1783. Falier govori o slučaju bjegunca (*Blas Babich*) za kojim je, zbog prelaska na osmanski teritorij, izdao okružnicu za njegovo uhićenje, mrtvog ili živog (*vivo o morto*). *Blas Babich* bio je kriv zbog napuštanja hana, a slučajevi poput onog *Andrea Pergliavaz* dokaz su napuštanja karantene (*Da quei lazzaretti per altro si sottrasse colla fuga Andrea Pergliavaz da Podi di detto distretto, posto allo sconto di contumacia per imputatagli comurucazione di sospetto*).⁷⁵⁴ Trajanje epidemije kuge smješta se u razdoblje između ožujka i srpnja jer su se tek u ožujku formalno počele primjenjivati zaštitne mjere i prisutnost kuge bila je javno obznanjena, no samo trajanje kuge u Splitu počinje još krajem 1783.⁷⁵⁵ Donošene mjere ovisile su o položaju gradova pa su tako stanovnici *d'Immoschi, Vergoraz e Narenta* (Imotski, Vrgorac i Neretva tj. Metković) bili obavezni izdržavati karantenu od 40 kao pogranični teritorij s osmanskim posjedima (*come territori di frontiera colle tenute Ottomane*).⁷⁵⁶ Već 24. lipnja bolesti podliježe nepoznati dječak, a do sljedećeg jutra broj raste na 7 osoba. Ubrzo se uvodi obavezna kontumacija od 40 dana na području Dalmacije, Albanije, Dubrovnika te otocima i Kvarneru. Kuga se ubrzo širi na Imotsku krajinu, Klis, Knin pa i Sumartin na Braču.⁷⁵⁷ Pri pojavi epidemije mletačke bi vlasti

⁷⁵¹Božić - Buzančić, *Privatni život*, 10 – 11.

⁷⁵²Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

⁷⁵³Donadini, „Otac Fedele“, 68 - 70.

⁷⁵⁴Božić-Buzančić, „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 176. – 177.

⁷⁵⁵Donadini, „Otac Fedele“, 82.

⁷⁵⁶Božić-Buzančić, „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 167.-168.

⁷⁵⁷Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

imenovale posebnog providura za zdravstvo i slale ga na teren u svrhu provedbi mjera.⁷⁵⁸ U gradu su se provodile sve moguće mjere toga vremena kako bi se epidemija lokalizirala. Tako je generalni providur Francesco Falier izdao 3. travnja stroge odredbe kojima je regulirao sav život grada i građana. Strogo je bilo određeno koliko i kojih ljudi, kada i gdje može izaći te koliko god mjera izgledala rigorozna, bila je jedna od uspješnijih mjera prevencije i sprečavanja daljnjeg širenja bolesti.⁷⁵⁹ Žrtve u Splitu brojile su se na dnevnoj bazi, ali čak ni stihija takvih razmjera u gradu i prisutnost kuge u Bosni nije spriječila to da karavane u Split dolaze redovito, prelazeći nesmetano preko dalmatinskog teritorija od Bilibriga do Splita kao potencijalni kliconoše šireći ne samo bolesti(i), već i paniku. Svakodnevno su prolazili ljudi iz grada u bolnicu predgrađa Lučac, noseći bolesne u bolnicu, a mrtve pak na groblje. Iako je to Osmanlijama smetalo, nije poremetilo i bitno utjecalo na promet.⁷⁶⁰ S obzirom na to da karavanska trgovina unatoč epidemiji nije jenjavala, generalni providur Francesco Falier 12. svibnja 1784. zabranio je dolazak karavana u lazaret.⁷⁶¹ Falier je pismeno zamolio bosanskog vezira da obustavi sve karavane sve dok kuga hara Splitom, a ako se sjetimo da brodovi nakon slučaja kuge na rovinjskoj lađi nisu htjeli ukrcavati robu iz lazareta, ova obustava prometa rezultirala je prenapučenim magazinima te nedostatkom mjesta za robu koja se neprestance gomilala. Posljedično su sva obližnja mjesta obustavila svaku vezu s gradom pa tako splitske lađe nisu bile dobrodošle u Hvar, Brač, Trogir i brojna okolna mjesta. Lađe spomenutih gradova i obližnjih sela, ako bi bile u Splitu, nisu smjele po povratku u svoja mjesta prići obali, nego su morale obaviti prethodnu kontamaciju. Da bi to izbjegle, lađe nisu htjele pristajati uz splitsku luku što je rezultiralo privremenom izolacijom kompletne splitske obale.⁷⁶² O nekim primjerima rigoroznih mjera izvještava i sam Falier u korespondenciji s Magistratom za zdravlje u Veneciji gdje spominje egzekucije ljudi u okolici Klisa koji su izlazili iz kuća bez dozvole.⁷⁶³ Primjer je Petrica Galeost koja je zbog prelaska na osmanski teritorij bez dozvole ustrijeljena za primjer.⁷⁶⁴ Spominje kako je smjestio talijanske vojnike u ograđeni dio polja kod Sustipana.⁷⁶⁵ Također spominje i ideju da građane i plemiće preseli na poluotok Vranjic, no stanovnici poluotoka su to onemogućili.⁷⁶⁶ Iz pisma poput onog 3. travnja 1784. vidi se kako

⁷⁵⁸ Belicza, „Dalmacija i Istra“, 17 - 18.; Belicza, „Sanitarni kordon“, 19.

⁷⁵⁹ Novak, *Povijest Splita*, 180 -182.

⁷⁶⁰ Novak, *Povijest Splita*, 178- 180.

⁷⁶¹ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

⁷⁶² Novak, *Povijest Splita*, 180 -182.

⁷⁶³ Božić - Buzančić. „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 163.

⁷⁶⁴ Danica Božić – Buzančić, „Pisma generalnog providura za Dalmaciju Paolo Boluda o kugi u Splitu i okolici, upućena Magistratu za zdravlje u Veneciji 1783.“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 6 (2000): 70.

⁷⁶⁵ Božić - Buzančić. „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 326 – 327.

⁷⁶⁶ Božić - Buzančić. „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 334-341.

su gradovi i područja u pokrajini bili međusobno odijeljeni.⁷⁶⁷ Još je 1. srpnja 1783. generalni providur Paolo Boldu putem okružnica upozorio stanovnike uz granicu da se pridržavaju preventivnih mjera kako bi se spriječilo širenje, a spominje da se pogranična naselja odijele i učvrste.⁷⁶⁸ U pismima Paolo Boldua ističu se naredbe podijeljene u sedam točaka, a sve su na neki način povezane uz nadzor i mjere na granici što govori o važnosti prevencije na kopnu u slučaju 1783.-1784. godine.⁷⁶⁹ Ove uvjete detaljno opisuje otac Fedele u svojim zapisima gdje se osvrće kako su građani prekinuli međusobne odnose te kako su postavljane male kućice od dasaka za smještaj sumnjivih osoba. Prije nego što su te kućice izgrađene, privremeno su se koristile velike bačve postavljene u vodoravnom položaju s otvorom prema zemlji te se od njih napravilo sklonište na mjestu *Breccia* (tal. otvor stvoren rušenjem zidova, naziv za ulicu Obrov u Splitu) pored gradskih zidina.⁷⁷⁰ Za kuga prije one 1784. ljudi su najčešće nakon glasina o zarazi počeli bježati u planine, organizirati vlastite straže ili se zatvoriti u gradove i probati spriječiti pristup istima. Za vrijeme prijašnjih epidemija donosili su se zakoni kako se iz zaraženih mjesta ne smije apsolutno ništa primati inače je kazna mogla biti i smrt.⁷⁷¹ Falier se također posebno osvrnuo na Židove, naredivši im da se između njih izaberu posebni, savjesni ljudi koji će na sebe preuzeti brigu nadzora nad svim Židovima u Splitu. Tako je samo nekim osobama bilo dopušteno izlaziti iz Geta kako bi kupili hranu i obavili svoje poslove i poslove drugih, dok je ostalima kretanje bilo strogo zabranjeno. Sva su vrata Geta, osim onih glavnih, bila uvijek zatvorena, a glavna vrata je čuvala posebna straža, a poslije ponoći apsolutno nitko nije mogao izlaziti iz Geta. Još jedna u nizu takvih naredbi bila je i ta da se sve crkve zatvore do daljnjeg te da se zabranjuje svako okupljanje masa bilo gdje i u bilo koju svrhu.⁷⁷² Iako je Split bio glavna luka na istočnojadranskoj obali, nije imao ni približno dovoljno zdravstvenih institucija u slučaju pojave kuge pa su tako mletačke vlasti osnivale vojne bolnice, a postojali su i manji gradski hospitali s karitativnom funkcijom.⁷⁷³ O istom svjedoče i zapisi oca Fedelea koji jasno ukazuje da su se kasarne zbog nedostatka prostora pretvarale u bolnice.⁷⁷⁴ O mjerama poduzetih za vrijeme i nakon kuga, kao i relevantnosti ekohistorije i kartografije, svjedoče dva tlocrta Splita nastalih za vrijeme, odnosno nakon epidemije. Primjerice, Angelo Diedo je dio starog zida koji formira prvi pojas grada naredio djelomično rušenje zbog protoka zraka kao i

⁷⁶⁷ Božić - Buzančić. „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 168.

⁷⁶⁸ Božić – Buzančić, „Pisma generalnog providura Paolo Boluda“, 19.

⁷⁶⁹ Božić – Buzančić, „Pisma generalnog providura Paolo Boluda“, 156.-158.

⁷⁷⁰ Donadini, „Otac Fedele“, 72-73.

⁷⁷¹ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

⁷⁷² Novak, *Povijest Splita*, 180 – 182.

⁷⁷³ Belicza, „Dalmacija i Istra“, 17.-18.

⁷⁷⁴ Donadini, „Otac Fedele“, 73.

vrata sv. Rainerija i sv. Dominika. Diedo općenito smatra uskost ulica kao problem zbog strujanja zraka što vidi kao uzrok širenja epidemija. Diedo se osvrnuo čak i na lazaret tj. problem gdje ga smjestiti zbog ilegalne trgovine karavana. Problem je bio dolazak karavana s kojih su Osmanlije odlazili u grad i mogli širiti zarazu. Zbog toga je lazaret htio preseliti u han kod Sinja ili na poluotok Vranjic zbog ulaska karavana u Split u sumrak što je olakšavalo ilegalnu trgovinu te posljedično širenje epidemije i zaražene robe. Za Dieda se postavljaju *stangate* (pregrada koja blokira ulaz u grad, često i od dva reda paralelno postavljenog kolja rastavljenog s najmanje dvije pertike uz građevine) na tri točke, uz građevine van grada i na obalama luka. Najveće su bile između bastona Priuli i Contarini (u sklopu njih je bila i *bazana*), a manje su bile pred istočnom kortinom grada, na lijevoj strani vrata Cornera, a treće na Šperunu, lijevoj strani samostana sv. Franje. Stangate su bile postavljene i u Trogiru na kopnenoj strani otkuda je dolazila roba, a službu u sklopu protuepidemijske borbe obavljali su plemići i građani. Izgrađene *cavane* i *tezzoni* služili su za raskuživanje. *Cavane* su bile podignute u moru pred poljanom i vratima od Breče, a *tezzoni* koji su služili za odlaganje raskuženih predmeta i sušenje onih uranjanih u *cavane*.⁷⁷⁵ *Cavane* su bile ograđene palisadama, a s vanjske strane omotane mrežama namazanim katranom.⁷⁷⁶ Što se stangata tiče Danica Božić – Buzančić se na njih osvrće u članku o pravilnicima iz vremena kužnih epidemija u Splitu 1732. i 1764. godine. S obzirom na to da su se mjere bavile postupanju s robom, važno je istaknuti stangate koje su ograničavale trgovinu i kretanje stanovništva. Postavljane uz građevine izvan grada i uz obale luke, stangate su se sastojale od dva dijela, unutrašnje gdje su građani mogli ulaziti i vanjske gdje su bile podijeljene kako bi se roba različite klasifikacije mogla posebno primati.⁷⁷⁷

Kuga van trgovačkog središta: Makarska 1815. godine i nasljeđe mletačkog sanitarnog kordona

Na Bečkom je kongresu Habsburška Monarhija, između ostalog, dobila Dalmaciju nakon francuske uprave u gotovo nepromijenjenom stanju nakon one mletačke. Ukinuti su francuski zakoni, a pokrajina se podijelila po uzoru na one austrijske. Koliko je nasljeđe mletačke vlasti ostalo prisutno svjedoči to da su liječnici u Dalmaciji redovito završavali medicinski studij u Padovi. Na čelu svake od pokrajina stajao je namjesnik, a uz njega zemaljska vlada. Pokrajinska

⁷⁷⁵ Danica Božić - Buzančić, „Još jedan tlocrt Splita iz 1784. godine“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 28 (1989): 223.-226.

⁷⁷⁶ Bajić-Žarko, *Split kao središte*, 75.-86.

⁷⁷⁷ Danica Božić – Buzančić, „Dva pravilnika iz doba kužnih epidemija u Dalmaciji XVIII. stoljeća“, *Kulturna baština* 19/26-27 (1995): 95.-97.

je vlada izravno bila podložna Beču, a namjesnik je bio civilni i vojni upravitelj pokrajine podijeljene na 4 okružja (Zadar, Split, Kotor i Dubrovnik) i pripadajuće im kotare. Makarska se definirala kao kotar splitskog okružja zbog čega ne čudi da je protuepidemijska borba u Makarskoj 1815. nalikovala na onu u Splitu 1783./84. godine. Kotari su se dijelili na općine s upravom i vijećem (općinska kongregacija), a na čelu općine bio je načelnik. Zanimljivo je da je Monarhija htjela preusmjeriti fokus trgovine sjevernije pa je sukladno tome planirala ukinuti splitski lazaret. Ipak, nisu mogli zaustaviti stalnu trgovinu i migracije iz dalmatinskog zaleđa, Bosne i ostalih smjerova kako kontinentalne tako i morske trgovine. Roba iz zaleđa često bi dolazila iz okuženih krajeva te bi se podvrgavala kontumaciji i dezinfekciji pa se tako funkcija splitskog i zadarskog lazareta očuvala.⁷⁷⁸ Najvažniji i najsigurniji posao bila je već spomenuta kopnena trgovina s Osmanskim Carstvom i Crnom Gorom, ali stalna zapreka bila je upravo kuga na području pod osmanskom upravom. Karavane su stizale u Dubrovnik, Split i druge gradove među kojima je i Makarska pa tako pojava epidemija ne čudi.⁷⁷⁹ Iako se ne radi o Makarskom, jedna od ključnih točaka primjerice Omiša koji je trgovao, između ostalog, s Makarskom bila je tvrđava Dvari gdje se vršila kontrola putnika s osmanskog područja na mletački jer je jedini karavanski put išao upravo kraj te tvrđave koja je predstavljala kontrolnu točku tako da je zapovjednik te tvrđave uz druge obveze morao nadzirati kontrolu putnika. Osim što je ovaj put bio uvjetovan ovim planinskim obronkom, drugi trgovački putevi, ali i mjere prevencije također su ovisili o okolišu ovog kraja. Stanovništvo je od providura često radi lakše trgovine molilo da proces izolacije i raskuživanja obavlja uz rijeke (Cetinu, Neretvu) koje osim što su trgovački povezivale ovaj kraj su bile alternativa zatvaranju u objekte poput utvrde Mirabella. Ipak, za vrijeme epidemija poput 1763. prelasci rijeka poput Cetine su bili zabranjeni. Kao poveznicu okoliša i preventivno-epidemioloških mjera treba navesti i mjesta poput Viseća. Utvrda na izbočini Dinare iznad Cetine prvotno je bila vojna izvidnica, a u doba epidemije i nakon pomicanja granice 1718. godine zbog svoje pozicije bila je odlična nadzorna točka između omiškog i imotskog kraja na koju su postavljani panduri.⁷⁸⁰ Dizane su i ograde za karavane u nekim selima prema Splitu, a u iste se zatvaralo sumnjive karavane.⁷⁸¹ Sanitarni

⁷⁷⁸ Grga Novak, *Prošlost Dalmacije: Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora* (Split: Marjan tisak, 2004), 315.

⁷⁷⁹ Bernard Stulli, „Građa o stanju u Dalmaciji 1818. god.“, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti i umjetnosti* 13 (1984): 125.

⁷⁸⁰ Iako se radi o omiškom kraju, treba reći kako je 1763./1764. mletački način prevencije epidemija koordiniran među providurama i lokalnim upravama bio sličan i u makarskom kraju. Izolacija je bila glavna preventivna metoda uz ograničenu trgovinu i kretanje koji su doveli do gladi te čuvanje reda u selima od lokalnih pandura pod vodstvom arambaša. Spomenuti Viseć bio je samo jedno od mjesta gdje su panduri morali nadzirati kretanje, a ističe se zbog odlične strateške, ali teške pozicije za boravak sluzbenika. (Kovačić, „Omiški kraj u borbi od širenja epidemije kuge“, 135.-143.)

⁷⁸¹ Novak, *Prošlost*, 315. – 321.

kordon funkcionirao je po mletačkom modelu, a granica je bila definirana još od Požarevačkog mira, uz francusko proširenje do Dubrovnika. Habsburška uprava je teritorij proširila na bivšu mletačku Albaniju tj. Boku i Crnogorsko primorje.⁷⁸²

Pod pojmom kuga u Makarskoj podrazumijeva se epidemija u većini priobalnih naselja u susjedstvu i donjoneeretvanskim mjestima za vrijeme Druge austrijske uprave (1813. – 1918.). Sam grad upravo 18. lipnja kada Napoleon gubi kod Waterlooa bilježi vrhunac epidemije koja je najintenzivnije trajala od svibnja do kolovoza. Makarska je već izgubila dio stanovništva i infrastrukture 1807. za vrijeme ruskog bombardiranja, a 1815. pogodit će ju posljednja kužna zaraza koja je vladala sve do 1818. u zaleđu i južnom priobalju.⁷⁸³ Zanimljiva je jedna od teorija kako je kuga došla u Makarsku, odnosno prvotno u Bosnu. Krešimir Kužić navodi kako je razlog tome vulkanska aktivnost 1808./1809. godine za koju se ne zna točno gdje je smještena i aktivnost vulkana 1815. na poluotoku Sanggar Sumbawa u Indoneziji.⁷⁸⁴ Autor se poziva na zapise Viktora Pavišića iz 1851. koji govori kako je od početka epidemije vrijeme konstantno maglovito i oblačno: *u takvim uvjetima, dva mjeseca su prošla od početka kuge (17. svibnja) bez dva dobra dana zaredom*. Kao glavni krivci, odnosno kliconoše, navode se trupe bosanskog guvernera ali-paše Derendelija koje su nakon ratovanja s ustanicima prenijele klice ih po cijeloj Bosni. Kako je navedena kuga u Bosni trajala od 1814. do 1818., autor vjeruje da je kuga još 1813. čekala pred Balkanom došavši iz Konstantinopola, što nije nemoguće s obzirom na period od tri do četiri godine nakon erupcije što ne isključuje mogućnost da se kuga proširila s Bliskog Istoka do ovih prostora. Čim se pročula vijest o pojavi epidemije, u Slavoniji i Dalmaciji su postavljene blokade i izolirani su sumnjivi slučajevi, ali migracije nisu mogle biti kontrolirane. Migracije su bile izazvane velikom gladi koja je bila sveprisutna pojava 19. stoljeća u Dalmaciji uz lošu žetvu pa se tako bolest prenijela sve do Makarske koja je pod karantenom bila od svibnja do rujna 1815. godine.⁷⁸⁵ Lošu žetvu i kontinuitet gladi navodi i Peričić kao razlog pojave epidemije, ali i posljedično uzrokovan slabiji imunitet zbog kojeg su ljudi bili izloženiji epidemiji.⁷⁸⁶ Najveća kuga u Bosni zabilježena je upravo u ovo vrijeme, a osim službenog početka 1814., ona godinu ranije hara u Travniku, Jajcu, Kotor Varoši i Bosanskoj krajini da bi

⁷⁸² Duško Kečkemet, „Zaštita od epidemije u Splitu i okolici u prošlosti“, u *Sanitarni kordon nekad i danas*, ur. Janko Vodopija (Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske i Zavod za zaštitu zdravlja Grada Zagreb, 1978), 86. – 88.

⁷⁸³ Marinko Tomasović, „Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.“, u *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.* ur. Marinko Tomasović (Makarska: Gradski muzej Makarska, 2017), 5. - 7.

⁷⁸⁴ Krešimir Kužić, „Utjecaj dviju vulkanskih erupcija na hrvatske zemlje početkom 19. stoljeća“, *Hrvatski meteorološki časopis* 42 (2007): 15.

⁷⁸⁵ Kužić, „Utjecaj dviju vulkanskih erupcija“, 27. – 33.

⁷⁸⁶ Šime Peričić, „Oskudica i glad u Dalmaciji u 19. i početkom 20. stoljeća“, *RADOVI: Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 13 (1980): 30.

se 1814. javila u Hercegovini (Mostar, Brotanj, desna strana Neretve, Međugorje i dr.) te otuda vjerojatno dolazi u Makarsku.⁷⁸⁷ Osim Makarske, kuga je pogodila i neretvansko ušće i harala donjoneretvanskim hercegovačkim krajem pa je tako u obližnjoj Gabeli život izgubilo 77 stanovnika u trajanju epidemije od godine i tri mjeseca. U Makarskoj ona prestaje 1815., ali nastavlja harati donjoneretvanskim prostorima poput Dobranja, Vidonja i Glušaca.⁷⁸⁸ Toponimi koju upućuju na prisutnost kuge u ovim područjima su rijetki, ali nalazimo Gubavicu koja govori o starijim epidemijama kuge te je izolirani primjer topografskog upućivanja na prisutnost kuge u ovom području. Naselje koje je nakon Makarske pretrpjelo najviše žrtava, oko 360, jesu Tučepi, a počeci tamošnje kuge datiraju se 25. ili 17. svibnja. Stradalo je i selo Podogra (46 stanovnika), Živogošće gdje je kuga uz Makarsku najduže trajala, do 15. kolovoza uz 47 žrtvi. Gradac je mjesto koje je pretrpjelo štetu od 105 stanovnika, a s obzirom na broj stanovnika ono je uz Tučepe i Makarsku najviše pretrpjelo, gotovo jednu četvrtinu. Unatoč velikom broju žrtvi, Gradac i Makarska su, prema analizi katastarskog ucrtavanja 1835., provodili najbolje zaštitne mjere. Jedan od pokazatelja jest iznimno rijetko stihijsko ukopavanje, odnosno u pravilu su ljudi organizirano pokapani van naselja. Tučepi ukazuju na više manjih groblja tj. neorganizirano ukopavanje i pojedinačne grobnice što može upućivati da je zaraza se brže širila i zato odnijela toliko života. Pronalazimo i natpise žrtvi koji se kasnije javljaju nakon naredbe ministra zdravlja Klobuchitzkog 1816.⁷⁸⁹ Strah od epidemije uzrokovan kugom nije nestao do kraja 19. stoljeća što se vidi po protokolarnim upozorenjima i odredbama upravne vlasti poput zahtjeva od makarskog Kotarskog povjerenstva 1894. i 1896. Župnog ureda Baška voda da se dostavi popis eventualno oboljelih.⁷⁹⁰ Broj žrtava Pavišića, Frarija i matica se ne poklapaju iako se prednost daje maticama kao bližim povijesnim izvorima za razliku od dva autora koji tek kasnije pišu svoja zapažanja o epidemiji.⁷⁹¹ Kugu su medijski popratile i novine 30. kolovoza 1815. kada *Notizio nel Mondo* izvještava javnost o stanju u Makarskoj kao i *Giornale italiano* i *Giornale di Venezia* u listopadu.⁷⁹² Izvori o zarazi su djela *Uspomena povistnoj kugi makarskoj god. 1815* don Viktora Cezara Pavišića i *Sulle presenti questioniris guardantiil contagio* (1847.) šibenskog liječnika u Makarskoj za vrijeme zaraze, Antonija Angela Frarija.⁷⁹³

⁷⁸⁷ Jolić, „Zarazne bolesti u Hercegovini“, 193. - 196.

⁷⁸⁸ Marinko Tomasović, „Makarska kuga 1815. kroz mentalnu i stvarnu topografiju: groblja, vjerski i memorijalni objekti, zavjeti, predaja i njena folkloristička razrada, motiv u umjetnosti i književnosti“, u *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.*, ur. Marinko Tomasović (Makarska: Gradski muzej Makarska, 2017), 18. – 27.

⁷⁸⁹ Tomasović, „Makarska kuga“, 28. – 59.

⁷⁹⁰ Tomasović, „Makarska kuga“, 18. – 27.

⁷⁹¹ Šime Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke republike* (Zagreb: Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1980), 223. – 231.

⁷⁹² Antonia Vodanović, „Liječnik Luigi Tonoli i gradsko – ladanjski sklop Ivičević iz 18. stoljeća u Makarskoj“, u *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.*, ur. Marinko Tomasović (Makarska: Gradski muzej Makarska, 2017), 351.

⁷⁹³ Tomasović, „Kuga u Makarskoj“, 5. - 7.

Znamo da je broj ljudi u Makarskoj s 1575 pao na 1025, a u Bosni je slučaj bio još puno veći zbog nepoduzimanja ikakvih mjera (vjerski faktor) što je produžilo trajanje epidemije.⁷⁹⁴ Autori variraju u procjeni žrtava pa tako pronalazimo podatke o smrti trećine ljudi, odnosno njih 555 od 1575 i izumiranje 40 - 42 obitelji.⁷⁹⁵ Pronalazimo i podatke da je ostalo samo 820 živih stanovnika što je ipak malo vjerojatno.⁷⁹⁶ Nakon kuge, ponovno je u prvom planu velika glad, a deset godina kasnije javljaju se kolera i boginje.⁷⁹⁷ Frari je sudjelovao u suzbijanju kuge, a navodi 569 žrtava na 1646 stanovnika dok već spomenute brojke od 555 od 1575 navodi Pavišić. Autori se ne slažu u svojim zapisima, a o netočnosti izvora govori činjenica da se obojica slažu kako je u selu Dobranja umrla samo jedna osoba iako matica župe navodi 14 žrtava što se uzima kao vjerojatnija brojka.⁷⁹⁸

Što se tiče primjene mjera, Pavišić piše kako su se ljudi izolirali u kućama, mrtve bi ostavljali nepokopane više dana što bi mamilo strvinare, a oni živi bi se zatvarali do kada ih glad ne bi istjerala van.⁷⁹⁹ U vezi pokapanja kao vrste prevencije, koja je ujedno na ovu temu i najviše obrađena, znamo da je do pojedinačnog i stihijskog pokapanja dolazilo za vrijeme prvih dana epidemija dok se prava priroda uzroka smrti nije niti znala, a primjer je crkva sv. Petra u Makarskoj gdje se pokapalo na ovaj način. Vođenih podataka o ukopima nema zbog zabrane francuskih vlasti iz 1808. o ukopavanjima u crkvama i središtima naselja, iako je u praksi ovaj zakon primjenjivan tek od 1826. godine. Mrtve su ukopavali, osim u masovnim jamama, u blizini kuća, puteva, na samom mjestu smrti i gdje god su ljudi mislili da je manji rizik zaraze. Sanitetski propisi iz 1814. nalagali su ukopavanje mrtvih daleko od kuća uz zasipanje tjelesa vapnom na dubini od 10 stopa (3,2 m). Dubina jame često je bilo ispoštovana mada se često javljaju i stihijska/panična pokapanja o čemu svjedoče preplitke i pojedinačne jame. Istraživanja pokazuju da su mrtvi pokapani i u starim zapuštenim grobljima što je slučaj na lokalitetu sv. Juraj u Tučepima. Okolna mjesta poput Velikog Brda, Makara i Kotišine ukazuje na preventivne mjere gdje Veliko Brdo s više ljudi ima manje smrtnih slučajeva (7) nego Kotišine dvostruko većim brojem žrtava na manje stanovnika. Navode se ukopi u još par okolnih lokaliteta poput Dubovina, Budošičiće i dr. Za sva sela postoje dokazi kužnih oboljenja bar prema sporadičnim ukopima, a nalazimo i živo vapno kojim su posipane žrtve i gotovo

⁷⁹⁴ Kužić, „Utjecaj dviju vulkanskih erupcija“, 18.

⁷⁹⁵ Nikola Anušić, „Socijalna obilježja smrtnosti u Makarskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, *RADOVI: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 40 (2008): 123.

⁷⁹⁶ Nevenka Bezić – Božanić, „Muzičko – scenski i društveni život u Makarskoj u 19. Stoljeću“, *Dani Hrvatskoga kazališta: Građa i rasprava o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 6 (1979): 499.

⁷⁹⁷ Josip Anić, „Tradicija migracija u imotskoj krajini“, *Migracijske teme* 5 (1989): 276. – 277.

⁷⁹⁸ Tomasović, „Makarska kuga“, 18. – 27.

⁷⁹⁹ Vodanović, „Liječnik Luigi Tonoli“, 351.

hermetički zatvorene što ukazuje na strah od i vjerovanje u vampire što primjećujemo i u Srijemu.⁸⁰⁰ O načinima suočavanja se kugom saznajemo brojne kontraefektivne metode kojima bi se samo rastjerivalo štakore s buhama i bolest bi se još više prenosila. Liječnik u vrijeme kuge, Angelo Frari, navodi kako je nužno prekomjerno znojenje, a kao preventivna sredstva navodi solnu i sumpornu kiselinu, pranje u vodi, provjetravanja zadimljenih prostorija te čišćenje i paljenje pojedinih predmeta. Mjesta Gradac, Živogošće i Tučepi svjedoče o improviziranim lazaretima u sedrastim pećinicama uz more i potok gdje se provodila karantena što upućuje na lokalni stupanj zaštite/prevencije koji je zahtijevao vodu kako bi se održavala osnovna higijena. Lazareti su ipak više služili kao skrovište uplašanih nego karantena. Ljudi bi se nerijetko sklanjali i u velike bačve, o čemu svjedoče i brojne legende. Jedna od naprednijih mjera bilo je korištenje pribora za dovlačenje mrtvih tijela, takozvani *ganičici*, naprave koje su konstruirane od kuka na lancima i poprečnim drvenim letvama na kojima su položena tijela vukli konji, a osim toga za dovlačenje bi se koristile još plahte i pokrivači.⁸⁰¹ Popularna metoda prevencije bila je korištenje vatre, spaljivanje kuća pokrivenih slamom pa je tako u Brelima spaljena i preminula osoba s kućom. U Tučepima je prema Pavišiću provedena ovakva mjera u 90 od 113 okuženih slučajeva.⁸⁰² Još krajem 18. st. dio medicinske struke je smatrao kao pokvareni zrak uzrokuje kugu pa su se ulice počele intenzivnije uređivati, primjer je Trogir čije su ulice popločene 1796.⁸⁰³ U Makarskoj, kao i u cijeloj Dalmaciji sve do kraja Mletačke republike, za javno zdravstvo, prevenciju i liječenje bolesti bio je zadužen središnji Kolegij za poslove zdravstva u Veneciji, a u gradovima zdravstvena vijeća. Veća središta poput Splita *upijala* su saznanja o bolestima iz Venecije te su mogla biti jedini izvor novih spoznaja bližoj okolini, u ovom slučaju Makarske, mada je to bilo više iznimka nego pravilo. Sam geografski položaj Makarske osim što je odredio na koji način će se grad boriti s epidemijom, odredio je i broj žrtava jer teže dostupna sela poput Podgore bilježe manji broj žrtava za vrijeme 1815. za razliku od Tučepa koje bilježi ogromne gubitke, a ima manje stanovnika od Podgore. Velik faktor prevencije bili su lazareti od kojih je najbliži Makarskoj bio onaj u Splitu, ujedno i najveći na jadranskoj obali. Tamo gdje lazareta nije bilo, pregled osmansko-mletačke granice vršio bi soprintendant na granicama pokrajine, najvjerojatnije smješten u Kninu. Od kada je uvedena ova zdravstvena funkcija također je započeta i veterinarska služba jer je navedeni pregledavao životinje. Brojne epidemije na ovome području itekako su osvijestile stanovništvo i nagnale ih

⁸⁰⁰ Tomasović, „Makarska kuga“, 28. – 59.

⁸⁰¹ Tomasović, „Makarska kuga“, 60. – 65.

⁸⁰² Vodanović, „Liječnik Luigi Tonoli“, 352.

⁸⁰³ Peričić, *Dalmacija*, 223. – 231.

na prihvaćanje preventivnih mjera. Kao primjer tome navodi se da je narod od 60-ih godina 18. stoljeća izbjegavao pokapanje mrtvih u gradskim crkvama.⁸⁰⁴ Običaj koji je ostao iz Mletačke republike bio je da veći gradovi imaju po dva liječnika, a oni manji, poput Makarske, jednog. Izvor zdravstvenog osoblja, ali i institucija, bili su i samostani i vjerske općine što je bilo uobičajeno u ovom djelu Europe. Praksa koja je bila uobičajena gotovo do kraja 18. stoljeća, da ljudi bez struke liječe i bez ikakvog pribora operiraju počela je biti kažnjavana pa je ubrzo i iskorijenjena na ovim područjima. Nadzor nad zdravstvom pokrajina u Dalmaciji od tada obavljaju protomedici koji su redovito bili iz Zadra. Iako su veći gradovi imali osoblje i institucije (u tome apsolutno prednjači Zadar), manja mjesta oslanjala su se na improvizaciju i na poslane liječnike.⁸⁰⁵ Iako Julije Bajamonti nije liječio kugu u Makarskoj, bio je aktivan u obližnjem Splitu i u Dalmaciji za vrijeme prijašnjih kuga kada je promovirao nove poglede struke na epidemije te je ujedno osuđivao praznovjerve i neznanje, odnosno nestručan pristup bolesti(ma).⁸⁰⁶ Jedan od liječnika bio je Luigi Tonoli porijeklom iz Valeggia, studij je završio 1804., a u Makarskoj je od 1807. boravio kao kirurg i liječnik. Istakao se radeći u sklopu bolnice na otvorenom koja je bila smještena u vrtu barokne palače Ivanišević. Za nabavku hrane saznajemo kako je dolazila iz Splita, Trogira i Omiša, a raspodjeljvao ju je otac V. Pavišića kojem je glavni zapovjednik sanitetskog kordona u Dalmaciji, pukovnik Widamyer prijetio ubojstvom.⁸⁰⁷ U svim gradovima su kako se navodi postojale ljekarne, ali van većih središta ljudi su se oslanjali na *ljekaruše* koje su sadržavale recepte za narodne lijekove i empirijske metode liječenja. To se održalo i za vremena druge austrijske uprave u Dalmaciji kada je vladala kuga u Dalmaciji s obzirom na to da Habsburška monarhija nije posvećivala pažnju Dalmaciji u istoj razini kao kontinentalnom dijelu Monarhije. Sam primjer toga je *Chenotov patent* koji nije obuhvatio Dalmaciju kao što je Srijem i druge geografski bliže cjeline središtu Monarhije. Lijekovi i ljekarnici još od srednjeg vijeka često su se nalazili u samostanima (koji su također znali koristiti *ljekaruše*), a narod je češće išao tamo jer su lijekovi bili jeftiniji. Općenito su seljaci izbjegavali lijekove iz ljekarne i grada te su se koristili prirodnim lijekovima što potvrđuju i izvori, a isti fenomen primjećujemo i na područje Srijema.⁸⁰⁸ Ljekaruše su bile izvor narodne medicine, ali ne i kvalitetne medicine kako naglašava Thaller, a navodi se često pogrešno. Liječnika je bilo malo pa su operirali i ljudi bez izobrazbe tzv. barbiri, baderi, padari

⁸⁰⁴ *Ibid.*

⁸⁰⁵ Peričić, *Dalmacija*, 223. – 231.

⁸⁰⁶ Biserka Belicza, „Julije Bajamonti (Split, 1744. – 1800.)“, u *Četiri stoljeća javnoga zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. stoljeća* (Zagreb: Medicinska naklada, 2007), 40. – 43.

⁸⁰⁷ Vodanović, „Liječnik Luigi Tonoli“, 352.

⁸⁰⁸ Peričić, *Dalmacija*, 223. – 231.

i sl. Thaller u ljekarušama nailazi na opise kuge kao žene što samo dodatno potvrđuje prisutnost ovakvog vjerovanja u narodima ovih područja.⁸⁰⁹ Kuga koja se javila u Makarskoj 1815. zabilježena je i u Splitu. O tome svjedoče nacrti lazareta koje je projektirao Pecot prema nalogu glavnog komesara za zdravstvo Danesesa. Na ovim nacrtima osim splitskog lazareta nalazimo i prikaz lazareta s okolicom Makarske što ukazuje na preuzimanje mletačke protuepidemijske baštine za vrijeme austrijske uprave. Temelje organizirane borbe putem kordona, kontumacije, karantene, dezinfekcije i liječenja postavljao je upravo Split. Umrle se pokapalo u izolirane zajedničke jame i dezinficiralo posipanjem leševa vapnom. Projekti austrijske uprave, tj. planovi izgradnje lazareta rade se povodom pojave kuge u splitskom predgrađu Lučcu i u Makarskoj. Vlasti su pod vodstvom generala i komesara za zdravstvo Franje Denesea odmah poduzele sve načine mjere zaštite, naročito izoliranja bolesnih i prekida svake komunikacije zaraženih i sumnjivih gradova. Takvi planovi prikazuju *naselja* za bolesne sadržavajući po 6 kućica s posebnom i zajedničkom ogradom, a u blizini kuće za grobare, stražare i sl. Grobari su osim pokapanja morali vapnom dezinficirati mrtve, ali i put kojim se vozilo mrtve.⁸¹⁰

Između praznovjerja i znanosti: liječenje kuge u Splitu i okolici

O korištenim lijekovima za vrijeme kuge ne zna se mnogo, izuzev *terijake*,⁸¹¹ univerzalnog lijeka korištenog za prijašnjih epidemija. Ovaj lijek pripremao se u Veneciji od više elemenata, a vjeruje se kako je osnovni element bilo zmijsko meso. O korištenju spomenutog lijeka svjedoče narudžbe lijekova u kojima su zabilježeni prah od zmije. U narodnoj medicini lijek se pripremao od smrekovih bobica u kombinaciji s vodom ili vinom koji su se kao i *terijaka* (*triacca veneta antica*) smatrali protuotrovom. Iz zapisa liječnika Papottija saznajemo kako je narod koristio mnoge obloge sastavljene od biljaka, crvenog luka, soli, masnoće i sl. Također se kod kužnih epidemija propisivala lagana dijeta, a ocat je bio univerzalno sredstvo na ovim prostorima (npr. za čišćenje tijela i odjeće na koju se pazilo da se mijenja pa je čak i vlast narodu davala odjeću pa bar i onu galeota).⁸¹² Kao preventivno sredstvo koristilo se ružmarinovo ulje destilirano na Hvaru, Visu i Braču.⁸¹³ Sve do 19. stoljeća univerzalno liječenje kuge zasnivalo se najviše na kiseloj hrani, fumigaciji sumporom, octu kao dezinficijensu, esencijalnim uljima i morskoj vodi.⁸¹⁴ U velikim količinama se upotrebljavao i ocat u kojem su „osumnjičeni“

⁸⁰⁹ Thaller, *Povijest medicine*, 16. – 17.

⁸¹⁰ Kečkemet, „Zaštita od epidemije“, 86. – 88.

⁸¹¹ Nicoletta Cabassi, „Alessandro Benedetti i Frederik Grisogono: svjedoci kuge“ *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 1/1 (2013): 79. – 103.

⁸¹² Božić - Bužančić, „Liječenje kuge u Dalmaciji“, 247 - 252.

⁸¹³ Jukić; Katušić, „Svakodnevlje“, 234. – 238.

⁸¹⁴ Gregurović; Gregurović; Kumpes; Kuti, Lazanin; Mlinarić, „Pandemic Managment“, 197. - 228.

morali oprati cijelo tijelo. Drugi način skidanja sumnje sa sebe bio je polazak s oružanom pratnjom na morsku obalu gdje bi se odbacila odjeća i ljudi bi se okupali u moru. Nova, čista odjeća, nabavljala se od susjeda ili od vlasti. Većina ljudi bi bila u odjeći vojnika ili osumnjičenih na galiju.⁸¹⁵ Budući da je otac Fedele bio u kontaktu s bolesnim osobama saznajemo da je u vidu zaštitnih mjera morao napustiti okuženi stan i smjestiti se na drugo mjesto, odložiti odjeću u koju je bio odjeven, okupati se „od glave do pete“ morskom vodom, uzeti drugu odjeću koja je bila dostupna i pripremljena čistim rukama.⁸¹⁶ Za proces kađenja, fumigacije, koristio se sumpor kao najsigurniji element za raskuživanje materijala, ali bi se nanosio i na udove životinja. Raskuživanje kuće provodilo se tako da su sve stvari iz nje bile uzete i podvrgnute vrenju u kipućoj vodi, umakanju u vodu ili provjetravanju, a u zapisima nalazimo kakva vrsta raskuživanja se primjenjivala kod određenih stvari i materijala. Gradu su konstantno prijeli požari zbog stalnog potpaljivanja greda i dimljenja prostorija.⁸¹⁷ Lijekovi su se mogli nabaviti samo u gradu tako da je selo najčešće se oslanjalo na improvizaciju i empiriju iz naroda. Lijekovi su dolazili su iz Mletačke Republike, ali su često bili spravljani u domaćinstvima.⁸¹⁸ Na selu se održala tradicijska kultura koja ne vjeruje liječniku niti lijekovima pripremljenim u ljekarnama (doduše, teško da je tko na selu mogao i priuštiti liječnika). Narod na selu vjerovao je empiriji, *babama travarušama* i franjevcima, ali su ljudi u velikoj mjeri pomagali sami sebi. Gotovo svi ljudi na selu znali su koja biljka je potrebna za liječenje nekog problema pa iz tog razloga ne treba čuditi velik broj zbirki uputa za liječenje.⁸¹⁹ Ljekaruše su najčešće pisali franjevci na osnovu vlastitih iskustava i nešto stručne literature i znanja za vrijeme studija. Najvećim dijelom ipak ljekaruše bilježe iskustvo naroda i recepte koje su franjevci vrlo dobro znali jer su bili u stalnom kontaktu s narodom. Jedno od takvih znanja bila je svjesnost o tome da se malarija prenosi ugrizom komarca, na što se Alberto Fortis (1741. – 1803.), poznati putopisac i prirodoslovac nasmijao u nevjerici. Jedna od ljekaruša upravo govori i o liječenju kuge te preporučuje kao efektivan lijek kožu od zmije koja je sigurno osušena i samljevena. U drugim se ljekarušama najčešće spominje napitke koji potenciraju pražnjenje crijeva, znojenje ili povraćanje, ali se također ističe i važnost smirenosti čovjeka jer kuga često za sobom ostavljala psihičke poremećaje, čak i kod onih zdravih. Kao preventivni lijek u ljekarušama se spominje kadulja koja sprječava pojavu kuge (i čira). Postoje zapisi i lijekova

⁸¹⁵ Božić - Bužančić, „Liječenje kuge u Dalmaciji“, 247 - 252.

⁸¹⁶ Donadini, „Otac Fedele“, 76.

⁸¹⁷ Donadini, „Otac Fedele“, 78 – 79.

⁸¹⁸ Jukić; Katušić, „Svakodnevlje“, 234. – 238.

⁸¹⁹ Ivana Krnjak, „Hrvatske ljekaruše u svjetlu antičke medicine i suvremene fitoterapije“ (Zagreb: Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilištu u Zagrebu, 2019.), 17.

za vanjsku primjenu koji su se stavljali na bubone pa su se na njih često stavljale zelene barske žabe ili oblog, a taj oblog se sastojao od korijena bijelog sljeza, smrekove smole i starog sala. Spomenuti lijek za povraćanje i pražnjenje sastojao se od soka oguljenih žila stare zovine, meda i octa. Na Murteru je pak zabilježen slučaj prehrane organima zaraženog u svrhu liječenja i prevencije.⁸²⁰ Zanimljivo je da se iz praznovjerja (po kojem su prema Fortisu Morlaci prednjačili) u medicinske svrhe koristilo žabe koje su Morlaci apsolutno izbjegavali, ali ipak koristili u medicinske svrhe.⁸²¹ Vjerovanje u ljekaruše održalo se i za vremena druge austrijske uprave u Dalmaciji koja nije bila u fokusu Monarhije kao kontinentalni dio.⁸²² Za vrijeme kuge u Splitu Juraj Pavao, sin Horacija Castellija koji je bio gradski fizik u Šibeniku, rukovodio je 1784. godine suzbijanje kuge te je o tome 1785. u Veneciji objavio raspravu *Ragionamento medico sopra il principio della peste citta di Spalato scoppiata il 28. Marzo 1784*. Na njegovom će ga mjestu protomedika pet godina kasnije zamijeniti sin Horacije.⁸²³ Što se tiče ljudi koji su brinuli o bolesnima, ali i zdravima, tu je mletačka vlast također imala velik utjecaj. Njezin interes bio je presudan za kontinuitet ili pak diskontinuitet održavanja i uvođenja privatne i javne prakse zdravstvenih djelatnika, statusa i dužnosti liječnika, kirurga, ljekarnika, ranarnika i drugih zdravstvenih djelatnika.⁸²⁴ Radnici su morali osobno si plaćati liječnika i lijekove, a to je često bilo nemoguće zbog čega se pribjegavalo alternativama.⁸²⁵ U Splitu i okolici zdravstvenog osoblja je manjkalo. Razina edukacije bila je na zavidnoj razini kod one nekolicine ljudi koja je djelovala u zdravstvenoj sferi. Liječnici – fizici, doktori medicine kako ih danas poznajemo, bili su angažirani samo povremene u privatne svrhe velikaša mada često zbog straha ni to nije bio slučaj.⁸²⁶ Često su operirali ljudi bez izobrazbe, tzv. barbiri, baderi, padari i sl.⁸²⁷ Ljudi su se pokapali u osam crkava, na grobovima bi pisalo PESTEN (kuga) te bi bili zapečaćeni željeznim klamfama.⁸²⁸ Splitski liječnik Juraj Bajamonti je o teškoj kugi koja je pokosila svakog četvrtog stanovnika Splita objavio 1786. godine knjigu u kojima govori o prevenciji i nemogućnosti da se spriječi dolazak kuge iz osmanskog zaleđa. Navodi kako je lazaret bio predaleko od granica jer je građen kada je osmansko – mletačka granica bila bliže gradu, zaštitne mjere nisu bili provođeno dovoljno strogo, ponajviše od strane stanovništva.

⁸²⁰ Božić - Bužančić, „Liječenje kuge u Dalmaciji“, 247 - 252.

⁸²¹ Svein Monnesland, *Dalmacija očima stranaca*, (Zagreb: fidipid;syppress, 2011.), 92.

⁸²² Peričić, *Dalmacija*, 223. – 231.

⁸²³ Mirko Dojmi Jamnicki, „Dvije medikohistorijske teme u radovima dr. Romana Jelića“ *Medica Jadertina* 35 (2006), 23.

⁸²⁴ Belicza, „Dalmacija i Istra; Sanitarni kordon“, 17 - 19.

⁸²⁵ Božić - Buzančić, *Privatni život*, 16.

⁸²⁶ Vitale et al., *Četiri stoljeća*, 26 – 27.

⁸²⁷ Thaller, *Povijest medicine*, 16. – 17.

⁸²⁸ Stanko Piplović, „Arhitektonski razvoj sakralnog sklopa sv. Duha u Splitu“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 19 (2000), 24.

Bajamonti kao najveći problem navodi već spomenute hajduke „koji najdrskije preziru oprez po javno zdravlje“. Između ostalog kao problem navodi homogenost u vidu sličnosti stanovnika s obje granice pa tako Bajamonti govori kako je lako bilo zamijeniti na temelju izgleda lica, odjeće i sličnosti jezika bosanske „brđane i pučane“ za stanovnike splitskog zaleđa ili kako ih Bajamonti naziva - Vlasima. Mirko Dražen Grmek se na to osvrće te vidi jasnu distinkciju između splitskih stanovnika koji nisu zdravstvene i higijenske navike kao stanovnici Dubrovnika gdje se kuga puno lakše lokalizirala.⁸²⁹ Urbana i ruralna sredina u odnosu prema bolesti i bolesnima pokazivale su značajne razlike. Urbani centri skrb za zdravlje iskazivali su organiziranom i institucionaliziranom brigom za bolesne u sklopu socijalno-karitativnih ustanova koje bi najčešće osnivale i vodile Crkva ili lokalne uprave (lazareti, hospitali, nahodišta, karantene, sanitarni kordon), dok je na selu skrb o bolesnom bila brige obitelji. Tradicijska vjerovanja i narodna medicina osobitu su imale udjela u liječenju u dalmatinskim ruralnim prostorima. Izvori poput putopisa i službenih dokumenata otkrivaju kako je odnos prema bolesnom bio, između ostalih odrednica, jedan od aspekata koji ga je svrstavao u neki drugi svijet, kategoriju „Drugoga“. Najjasniji primjer jest odnos i strah od osmanskih putnika i trgovaca koji su percipirani gotovo uvijek kao kliconoše zbog dosljednog praćenja islamskog običaja koji čovjeku priječi intervenciju kako u prirodne, tako i cikluse bolesti.⁸³⁰

Dubrovački sanitarni kordon: uvjet kopnene trgovine

S obzirom na nasljeđe Dubrovnika u kontekstu preventivno-epidemijskih praksi, ali i pravnih okvira u kojima se nalazi krajem 17. te kroz 18. stoljeće smatram kako je bitno spomenuti nešto o tamošnjem sanitarnom kordonu. Godine 1684. obnovljen je nekadašnji višegradski ugovor iz 1358. kojim je Leopold I. uzeo Dubrovnik pod svoju zaštitu.⁸³¹ Također, kao Habsburška Monarhija i Mletačka Republika, Dubrovnik je granicu dijelio s Osmanskim Carstvom te je s njim intenzivno trgovao kao i spomenuti imperiji. Sanitarni kordon prema Osmanskom Carstvu se uvodi već u 16. stoljeću kada je u pitanju Dubrovnik.⁸³² O kontinuitetu dobre protuepidemijske i javnozdravstvene prakse svjedoče srednjovjekovni statuti gradova poput Dubrovnika, Trogira ili Korčule koja je još u 13. stoljeću uvela zabrane primanja okuženih ljudi, odlaska na okužena mjesta.⁸³³ Vjerojatno su zato istraživanja Jorja Tadića i Riste Jeremića

⁸²⁹ Kralj - Brassard, „Grad i kuga“, 127 – 128.

⁸³⁰ Dubravka Mlinarić, „Uloga države u prevenciji“, 43. - 44.

⁸³¹ Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. Od 1526. do 1808.* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.), 175.

⁸³² Čar, „Jedna bujuruldija“, 283.-286.

⁸³³ Josip Bakić, „Sedam stoljeća borbe protiv unosa zaraza“, 2.

o povijesti epidemija i bila vezana uz Dubrovnik.⁸³⁴ Jurica Bačić smatra kako je Dubrovnik, unatoč tome što će tek krajem 19. stoljeća jasnije biti definirana ispravna borba protiv epidemija, već krajem 15. stoljeća provoditi niz ispravnih postupaka i mjera.⁸³⁵ Veliko vijeće 27. srpnja 1377. donosi odredbu o karanteni tj. zabrani ulasku zaraženih ljudi u grad. Ta karantena provodila se na Mrkanu, Cavtatu i susjednim otocima Bobari i Supetru. Godine 1430. karantena se seli u lazaret na Dančama bliže gradu. Novi se lazaret 1534. gradi na Lokrumu, no nikad nije završen.⁸³⁶ Tema dubrovačkih lazareta predstavlja zasebnu temu, no postojanje lazareta imalo je važnu ulogu u dubrovačkoj kopnenoj strategiji protuepidemijske borbe zbog čega je potrebno osvrnuto se i na njih.⁸³⁷ O tome kako je protuepidemijska zaštita bila potreba na kopnu svjedoči izgradnja novog lazareta na Pločama za što Senat donosi odluku 1590. godine. Ono je bilo mjesto glavnog sjecišta morskog i kopnenog trgovačkog pravca, strateški lako branjivog u blizini grada, a počinje se graditi 1627. i završava 1642. godine te je do danas očuvan. On je bio važniji i potrebniji zbog smještaja trgovačkih karavana s kopna nego za brodove koji su u karantenu izdržavali usidreni ispred lazareta ili uz Lokrum. Ovakva promjena u pristupu izolaciji svjedoči o tome kako je opasnost s mora prešla na kopno zbog čega se i javlja potreba za sanitarnim kordon.⁸³⁸ Ovaj lazaret spominje i Evlija Čelebija te navodi kako je bio rezerviran za ljude iz *Carigrada, Hercegovine i Bosne*.⁸³⁹ Za Dubrovačku Republiku najveću opasnost po pitanju epidemija predstavljao je prostor Hercegovine i Albanije.⁸⁴⁰ Štoviše, jedan od glavnih osmanskih trgovačkih puteva, konkretno Hercegovačkog sandžaka, bio je upravo „Dubrovački drum“ gdje se roba posredništvom odvozila u centre poput Ancone. Ovo posredništvo osobito je bilo bitno u 18. stoljeću kad osmanska sila na moru opada. Split je trebao biti konkurent Dubrovniku, no ovisnost o Veneciji to je ograničavala.⁸⁴¹ Kordon na kopnenoj granici značio je osnovni preduvjet za održavanje važne kopnene trgovine s

⁸³⁴ Stipetić; Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, 63.-69.

⁸³⁵ Jurica Bačić, *Nekad u Dubrovniku*, (Dubrovnik: Edicija Dubrovnik zdravi grad, 1990.), 79.

⁸³⁶ Marinko Marić, „Epidemije kuge u dubrovačkom zaleđu tijekom 17., 18. i 19. stoljeća i protuepidemijske mjere na dubrovačkoj granici“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 62 (2020), 182.

⁸³⁷ Lazaretima o Dubrovniku detaljno se bavi zbornik radova *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*.

⁸³⁸ Josip Bakić, „Dubrovnik – grad najvrjednije higijensko sanitarne hrvatske i svjetske baštine“ *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/2 (2006): 7.

⁸³⁹ Uz to Čelebija govori kako je i na dubrovačkom prostoru ocat bio smatran kao univerzalno dezinfekcijsko sredstvo. (Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev. Hazim Šabanović, (Sarajevo: Svjetlost, 1967.), 419.)

⁸⁴⁰ Ana Bakija-Konsuo, „Kuga – smrtonosna zarazna bolest koja je više puta opustošila čovječanstvo“ u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*, ur. Ante Milošević, (Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.), 72.

⁸⁴¹ Faruk Taslidža, „Trgovina hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama XVII stoljeća“ *Prilozi* 40 (2011): 55.-76.

dubrovačkim zaleđem.⁸⁴² Lazaret se gradio na Dančama 1465., no zbog povećanja kopnene trgovine on postaje nedostatan zbog čega se grade lazareti na Pločama. U sklopu lazareta nalazilo se deset lađa (dvorana) i pet većih unutarnjih tročlanih dvorišta tzv. badžafera,⁸⁴³ s dvije kućice na kat na početku i kraju lazareta. Dvorišta su bila odvojena, ulazilo se kroz posebne ulaze, osigurana rešetkama, a s obje strane nalazile su se lađe tj. dvorane s drvenim policama u svrhu raskuživanja robe u prijevozu i provožu. Ove lađe tj. dvorane otvarane su arkadama prema dvorištima s unutarnje strane, a svako je od dvorišta imalo otvor prema morskoj strani za ukrcaj i iskrcaj robe na usidrene trgovačke brodove pred lazaretom. Spomenute kućice na kat na početku i kraja lazareta služile su za nadzor robe i putnika. Naknadno lazaret dobiva ogradu, a pred njim se 1784. diže raštel. Za provođenje mjera bio je zadužen prior te zapovjednik grupe sastavljene od 50 vojnika. Puno je veći izvor zaraze postao kopneni od morskog puta zbog čega se morao uspostaviti sanitarni kordon na kopnenoj granici koji će se održati i nakon propasti Republike.⁸⁴⁴ Svakako treba spomenuti kako je Dubrovnik dijelio slične obrasce sa sjevernotalijanskim protuepidemijskim iskustvima. Naime, svi veći sjevernotalijanski gradovi sredinom 16. stoljeća imali su zdravstvene magistrate/kolegije kojima bi se ovisno o nužnosti situacije pridružili zdravstveni uredi manjih gradova i oni na ruralnom području pod izravnom kontrolom središnjih zdravstvenih magistrata/kolegija. Iznimna sličnost Dubrovnika i talijanskih gradova na sjeveru vidi se u principu suradnje i razmjenjivanju informacija o potencijalnim zarazama. U svrhu zaštite od epidemija države uspostavljaju sanitarni kordon sačinjen od objekata poput tvrđava, kula i promatračnica uz vojnu posadu na strateškim, potencijalno opasnim mjestima uz kopnenu granicu i obalu. Temelj uspješne zaštite bilo je prenošenje informacija iz susjednih zemalja kako bi se zaraza preduhitrla, a u ovom aspektu Dubrovnik se posebno isticao čiji je sustav informiranja se temeljio na izvrsnoj mreži doušnika u susjednim zemljama i onima s kojima je Grad trgovao.⁸⁴⁵ Kako bi se grad lakše nosio s prijetnjom epidemija, Dubrovačka se Republika podijelila na 8 okruga (Mrcine, Stravča, Brgat, Kliševo, Čepikuće, Ošalj, Ston i Ploče). U svakom je bio po jedan *kacamort*, a službenici saniteta su nadgledali puteve i pastire.⁸⁴⁶ Ono po čemu je

⁸⁴² Jesse Howell, „Balkanske karavane“, u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*, ur. Ante Milošević, (Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.), 51.- 64.

⁸⁴³ Pretpostavlja se da naziv potječe od Baba Džafera, zloglasnog istanbulskog zatvora koji je bio smješten na obali i imao dvorište. (Vesna Miović, „Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike“, u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*, ur. Ante Milošević, (Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.), 16. – 17.)

⁸⁴⁴ Josip Bakić, „Sedam stoljeća borbe protiv unosa“, 3.-6.

⁸⁴⁵ Kralj-Brassard, „Grad i kuga“, 119.-122.

⁸⁴⁶ Marić, „Epidemije u dubrovačkom zaleđu“, 182.-183.

Dubrovnik prednjačio nad dalmatinskim gradovima jest što je samostalno mogao regulirati epidemiološke mjere, dok su dalmatinski gradovi ovisili o Veneciji.⁸⁴⁷

O dobrim protuepidemijskim praksama u Dubrovniku svjedoči slučaj još iz 16. stoljeća. Krajem 1556. na dubrovačkoj granici postoji kordon stražara koji blokira slobodan dodir s ljudima iz osmanskih krajeva. Uskoro, 15. prosinca dolazi zaključka da se samo „Vlahe“ iz zdravih i nezaraženih sela može prihvatiti te odvoditi do Slanog gdje bi se prodavalo žito koje su donosili. Kako bi kontrola bila još uspješnija 25. veljače 1557. odlučeno je da se „Vlasi“ ne sprovedu u Slano, nego da stražari dobiju novac te otkupljuju i prodaju žitarice Vlaha. Isto tako, službenici zdravstvene službe su u proljeće iste godine postavili stražu na barki koja je sa žitom prispjela iz Valone na koju se sumnjalo da je zaražena. Jedan zapis iz 1559. govori kako je svuda došlo do strašnog pomora te je ovom godinom započeo val zaraze koji je prošao osmanskim zemljama početkom 1560-ih. Pretpostavka je da je od jeseni 1573. cijeli kraj oko Uskoplja bio zaražen. U Popovu, dubrovačkom zaleđu, bjesnila je kuga te su postavljene straže na granici i svi okuženi predmeti su spaljivani. Još 1571. Neretvom je harala kuga što saznajemo iz javljanja Pelješčana koji su se morali javljati pri dolasku i odlasku posebnom zdravstvenom službeniku iz Dubrovnika kada bi u Neretvu uvozili vino.⁸⁴⁸ O mjerama poduzimanim kada se kuga već javlja u gradu, kada prevencija ne uspijeva svjedoči slučaj iz 1691. godine kojim se bavila Rina Kralj-Brassard. Primjerice u Hospitalu milosrđa svi u kontaktu s preminulim morali su u lazarete na Pločama. Ta kuga u okolici grada javlja se u lipnju 1690., a u grad ulazi početkom 1691. godine. Naziva se „kugom sluškinjom“ jer se pretpostavlja da su ju unijele sluškinje putem odjeće dobivene iz Hercegovine te se zbog nahodišta s kojim su sluškinje bile povezane proširila gradom.⁸⁴⁹ Koncept kordona u dubrovačkom kraju smatrao se kao reakcija obustavljanja veza s osmanskim stranom, s naglaskom na trgovinu koliko je bilo moguće.⁸⁵⁰ Primjerice, nakon pojave kuge u Sarajevu 1747. godine na granici mletačke i osmanske Albanije Dubrovčani poduzimaju mjere. Postavljen je sanitarni kordon te se donosi odluka o obaveznom upućivanju u lazarete i zabrani trgovine s Perastom, Herceg Novim i komburskim kanalom.⁸⁵¹ Isto se događa i 1742. kada se organizira sanitarni kordon te se karavane i trgovce

⁸⁴⁷ Mlinarić; Lazanin, „Zarazne bolesti, prostorna mobilnost i prevencija u ranome novom vijeku“, 9.-43.

⁸⁴⁸ Bogumil Hrabak, „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima“, 25. – 33.

⁸⁴⁹ Rina Kralj Brassard, „Pozornice milosrđa: smještaj zgrada dubrovačkog nahodišta (1432.-1927.)“ *Analiti Dubrovnik* 50 (2012): 53.-54.

⁸⁵⁰ Miro Murvar, „Sanitarni kordon za vrijeme Dubrovačke Republike i poslije njenog pada“, *Naše more* 17/6 (1980): 344. – 346.

⁸⁵¹ Ruža Radoš, *Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-Paša Hekimoglu (1736-1748) i Dubrovačka Republika*, (Doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2017.), 148.

usmjerava na točno određene prijelaze.⁸⁵² Kordon je potpadao po upravu vrhovne zdravstvene vlasti i *Magistrato sulla sanita* sačinjene od 5 senatora, a u vrijeme epidemije još dodatne dvojice. Između ostalog, posebno se pazilo na opskrbljenost sela kako bi se s njima lakše surađivalo ne bi li izbjegavala kontakte s osmanskim stranom. Kordon od Kleka do Sutorine bio je sastavljen od 8 područja sa sjedištima u Stonu, Ošlju, Slanom, Kliševu, Pločama, Brgatu, Stravči i Mrcinama. U svako mjesto Magistrat je slao jednog glavnog pomoćnika (*assistente in capo*) iz reda vlastele, člana Velikog vijeća, kao opunomoćenog rukovodioca za sela područja dok se u svakom područnom selu nalazio po jedan asistent-pučanin s nadređenim glavnim asistentom sjedišta. Glavni asistenti ophodili su se prema uputama Magistrata. Ipak, potpuna blokada osmanske strane nije bila moguća te kako bi se onemogućila ilegalna trgovina uspostavila se neka vrsta sajma koji se održavao dva puta tjedno u tzv. „taboru“ tj. sjedištu područja. Oni su osnivani nedaleko od sela na pogodnima mjestima gdje je bilo vode radi higijenskih uvjeta. Raspolagao je ograđenim prostorom za marvu i njene pratioce koji su neko vrijeme morali biti odvojeni do provođenja formalnosti oko pregleda. Takva trgovina odvijala se u strogo određenim danima i točkama teritorija pod rigoroznim mjerama uz prisustvo glavnog kontrolora i podčinjenih asistenata uz prisustvo seoske straže i dvojice naoružanih ljudi tzv. „upsnika“. Na raspolaganju je asistentu stajao glavar sela – kaznak i kurir- teklić, koji bi raznosio poštu. Pregled namirnica vršen je prema pravilima raskuživanja, a osobita strogost posvećena je kontrabandu. Putovanje iz sela u selo bilo je moguće samo uz pismenu propusnicu. Nedisциплиnirani mještani bili su odvođeni u grad gdje bi bili zadržavani za vrijeme trajanja karantena/aktivnog kordona. Prekršitelje bi asistent javljao glavnog pomoćnika, a ovaj Magistratu kako bi donio odluku o kazni. Glavni asistent mijenjao se svakog mjeseca, a podčinjeni svakog drugog. Plaćani su bili u novcu te djelomično u naturi. U momentu uspostave Kordona, Republika je putem proglašenja pozivala odsutne zločince i optužene (koji bi svojim bježanjem bili potencijalni kliconoše) da se sklone u Grad gdje bi ih čuvala sanitarna policija, primajući od države novčanu potporu za svoje izdržavanje. Sanitarni asistenti su preko proglašenja javljali narodu kako bi za ubojstvo takvog zločinca koji se odbija smiriti bili nagrađeni 300 do 400 dukata. Mjesec dana prije rasformiranja Kordona, Vlada je novim proglasom dozvoljavala u Gradu sklonjenim zločincima da si nađu azil izvan granica Države. Ova amnestija za zločince vrlo je zanimljiva protuepidemijska mjera koja se uspješno provodila. Asistenti su u djelokrugu obveza morali preko osmanskih pouzdanika biti upućeni u zdravstveno stanje na osmanskim teritoriju. Kasnije, za austrijske uprave, Kordon će funkcionirati gotovo identično, osim što će

⁸⁵² Marić, „Epidemije u dubrovačkom zaleđu“, 184.

sanitarna organizacija Kordona objediniti se i stajati pod vojnim licem, komandantom kordona čije je sjedište u Dubrovniku. O funkciji Kordona svjedoče pisma majora Rankovića koji se suočavao s epidemijom kuge 1815. godine.⁸⁵³ Dolazak austrijske vlasti uspostaviti će čvrsti sanitarni kordon prema Osmanskom Carstvu te razdvojiti kopnenu od pomorske karantene pa je tako lazaret na Pločama služio samo za trgovinu s kopna, a onaj u Gružu osnovan 1832. bio je pomorski lazaret.⁸⁵⁴ Iako su kordoni na kopnu kao i pomorske protuepidemijske institucije uspijevali se nositi s kugom, porast o suradnji među državama u 19. stoljeću dovest će to međunarodne konferencije u Parizu 1851. te tri konferencije nakon toga sve do 1951. kada je sastavljen Međunarodni sanitarni pravilnik.⁸⁵⁵

Dubrovački sustav informiranja u svrhu prevencije epidemija

Jedan od najvažnijih načina dubrovačke borbe protiv epidemija bio je onaj putem informiranja o stanju u okolici i preko granice. Povezanost Dubrovnika sa zaleđem i trgovačkim partnerima bila je od velike važnosti, a za održati tu povezanost osim kordonskog sustava, intenzivno se radilo na prikupljanju informacija.⁸⁵⁶ Državu su lokalni intelektualci izvještavali o stanju. Magistrati poput dubrovačkog su se preko svojih povjerenika informirali o zdravlju susjednih zemalja, primali dojave o bolesnima i izdavali zdravstvene listove. Vođena je stalna komunikacija sa sanitetima jadranskih gradova i Republikom Đenovom.⁸⁵⁷ Osim o informiranju o stanju u okolici, Dubrovnik je bio dobro informiran i povezan i s druge strane Jadrana. Dubrovački povjerenici u Rimu tako su Senatu javljali o kugi u Napulju i Rimu 1656. godine. Ova komunikacija bila je bitna ne samo u smislu prevencije epidemije, već i održavanja trgovačkih veza s partnerima poput Venecija koje bi u slučaju sumnje mogla obustaviti trgovinu. U svrhu informiranja Dubrovnik je slao i brodove prema Anconi i Veneciji u kojima se uz informiranje o zdravstvenom stanju, prikupljalo i informacije bitne za trgovinu. Provođenje sanitarnih mjera, kontrola civilnih vlasti i obavještajna mreža bili su važan element prevencije epidemija, ali nepostojanje sanitarno-kordonskog sustava s osmanske strane, važan preduvjet zaštite od epidemija bila je koordinacija Dubrovnika i Mletačke Republike u tom djelovanju.⁸⁵⁸ Kuga je u dubrovačkom zaleđu bila prisutna gotovo bez prestanka, a često je

⁸⁵³ Murvar, „Sanitarni kordon za vrijeme Dubrovačke Republike“ 344. – 346.

⁸⁵⁴ A. Baće; I. Viđen, „Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.)“ *Prostor* 21/2 (2013): 326.-339.

⁸⁵⁵ Ante Milošević, „O robama i o načinu poslovanja u Lazaretima, u 18. stoljeću“ u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*, ur. Ante Milošević, (Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.), 200.

⁸⁵⁶ Goran Cvjetinović, *Karika obavještajne mreže Dubrovačke Republike; kultura samozaštite – denuncijacije Malom vijeću (1740-1799)* (Doktorski rad, Zagreb, 2015.), 142.

⁸⁵⁷ Mlinarić, „Mala aria“, 180-185.

⁸⁵⁸ Varezić, „*In rugaro di buon governo et della preservatione di questo stato*“, 81.-84.; 100.

probijala u grad kao primjerice 1795. i 1815. zbog održavanja veza. Dolazak u Dubrovnik bio je putem karavanskih puteva zbog čega se nastojalo znati što više o krajevima iz kojih dolaze, no upravo u tim krajevima nije bilo organizirane protuepidemijske borbe zbog čega sustav nije mogao savršeno funkcionirati.⁸⁵⁹ Umrle se pokapalo na izoliranim mjestima, često po više ljudi, posipalo ih se živim vapnom, a do mjesta pokapanja ih se vuklo kukom kako bi se izbjegao kontakt.⁸⁶⁰ Prostor van granica Dubrovnika oslanjao se upravo na revnost dubrovačkog provođenja mjera zanemarujući time svoj “udio u protuepidemijskoj borbi”. Potencijalna pojava zaraze za Dubrovnik bi značila ne samo opasnost za bitak stanovništva, već prekid sa zaleđem, ali i “morskim” dijelom tj. trgovinom koja bi se oštetila svakom pojavom kuge. Sakupljanje informacija predstavljao je u preventivnom smislu korak prije kordona. U obavještajnoj službi sudjelovali su različiti ljudi (svećenici, kuriri, trgovci, vojnici, straža, povjerljivi građani i dr.).⁸⁶¹ Primjera radi, javljanje o svakoj epidemiji u mjestima kroz koja se prolazilo do Carigrada bila je jedna od dužnosti poklisara harača. Sličnu su, gotovo jednaku službu imali dubrovački agenti i konzuli. Ovaj sustav vrijedio je i na moru pa su tako pomorski kapetani javljali o potencijalnim zarazama na područjima otkuda su dolazili trgovački brodovi i sl.⁸⁶² Osim ljudi van formalnih protuepidemijskih institucija, u Dubrovniku su sudjelovala nahodišta, crkve, informanti, trgovci tj. svi oni koji su na neki način mogli doprinijeti borbi. Nahodište je primjerice imalo "palijativnu" vrstu borbe, dok su trgovci bili "preventiva" po pitanju informiranja o stanju u okolici.⁸⁶³ Iako su pojedinci i institucije u Dubrovniku surađivali, ponekad je dolazilo i do sukoba. Primjer je odbijanje nadbiskupa da osumnjičene za izbjegavanje karantene izruči vlastima.⁸⁶⁴ Prikupljanje i analiza prenesenih podataka potpadala je pod dubrovački Zdravstveni ured. Taj ured osnovan je još 1390., službenike se nazivalo *kacamorti*, a birani su među vlastelom na godinu dana.⁸⁶⁵ Nadzor nad zaleđem bio je zadatak posebnog sanitetskog ureda koji je provodio protuepidemijske mjere te je imao ovlast prekršitelje novčano kažnjavati (fizički ako prekršitelji nisu plaćali). Novčana je kazna bila najblaža s obzirom na to da je moguće bilo završiti u višegodišnjem pritvoru, galijama i sl. Trgovina između graničnih sila omogućavala se dva puta tjedno, ali na posebnim, ograničenim

⁸⁵⁹ Marinko Marić, „Epidemije u dubrovačkom“, 175. – 177.

⁸⁶⁰ Marić, „Epidemije kuge u dubrovačkom zaleđu“, 178.

⁸⁶¹ Vojnici su često provjeravali informacije o mjestima pogođenim kugom pa su primjerice Pavo Šarilo i Boško Kalinić poslani u Korjenice da provjere glasine o kugi. (Cvjetinović, *Dubrovačka obavještajna mreža*, 144.)

⁸⁶² *Idem.* 179.

⁸⁶³ Rina Kralj Brassard, *Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća*, (Zagreb; Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2013.), 53.

⁸⁶⁴ Seferović, „Crkva iza dvora“, 96.; Relja Seferović, „*Dubia et Consulta*: mišljenja državnih teologa Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću“ *Anali Dubrovnik* 48 (2010): 263.

⁸⁶⁵ *Idem.* 181.

mjestima što također govori o podređenosti mjera okolišu u kojem su one mogle biti efektivno provedene. Dubrovčani su najčešće (npr. 1742. i 1765. vjerojatno zbog trgovačke konkurencije nisu) surađivali i razmjenjivali informacije sa sredozemnim Zdravstvenim uredima tako što je Tajništvo Republike zapisivalo informacije na zdravstvene listove koje se davalo kapetanima brodova. Ako bi kuga prijetila gradu, sanitetski bi ured ako je bilo potrebno sumnjivu kući ili čak selo izolirao 80 dana.⁸⁶⁶ Primjer Dubrovnika jedan je od onih koji potvrđuje kako je osmanska strana pokušavala sudjelovati u suzbijanju mjera. Mjere su provodili Dubrovčani, no osmanska strana surađivala je u informiranju i budnosti u praćenju epidemija. U Gradu je neslužbeni konzularni osmanski predstavnik (tzv. *emin dubrovačke skale*) sudjelovao u protuepidemijskoj borbi Dubrovčana. Stolovao je na Pločama, a putnici iz potencijalno zaraznih, rizičnih krajeva njemu su morali potpisivati potvrdu o tome kako prihvaćaju i neće djelovati suprotno protuepidemijskih mjera. Stoga, može se reći kako se u ovom periodu Osmansko Carstvo oslanjalo na mjere van svog teritorija, dok će unutar njega tek aktivno početi reagirati u 19. stoljeću.⁸⁶⁷ Osim pomno uređenog sustava zaduženog za stanje van grada, postojao je i onaj u gradu. Primjer jest onaj iz 1783. kada Malo vijeće zbog prijetnje kuge iz Bosne i crijevnje zaraze u Dubrovniku naređuje obavezne sastanke krajem mjeseca između gradskih liječnika i fizika.⁸⁶⁸ O izvještajima ljudi koji su činili dubrovačku obavještajnu mrežu rad je pisao Goran Cvjetinović te se u njima može vidjeti da su o stanju izvještavali različiti ljudi. Vidljivo je kako je najintenzivnija komunikacija bila s ljudima iz okolnih mjesta i na osmanskom teritoriju, no isto tako može se vidjeti kako je Dubrovnik imao ljude koji su prenosili informacije o zdravstvenom stanju u Livornu, Gibraltaru, Marseilleu, Đenovi, Malti i drugim sredozemnim lukama.⁸⁶⁹

Mletačka Istra i sanitarni kordon

Iako je Istra bila blizu, čak u okviru područja gdje je medicina bila moderna, ona je tamo bila ipak ispod te razine.⁸⁷⁰ Osim što je imala granicu na kopnu gdje se odvijala trgovina, Istra je bila i trgovačka točka s Dalmacijom zbog čega je nužno bilo slijediti protuepidemijsku regulativu.⁸⁷¹ Topao i vlažan krški prostor Istre bio je pogodan za kohabitaciji niza bolesti.⁸⁷²

⁸⁶⁶ *Idem.* 183.-185.

⁸⁶⁷ *Idem.* 183.-185.

⁸⁶⁸ Nada Kovačić, *Medicinska vještačenja u postupcima kaznenog suda u Dubrovniku u 18. stoljeću* (Doktorska disertacija, Zagreb, 2018.), 51.

⁸⁶⁹ Goran Cvjetinović, *Karika obavještajne mreže Dubrovačke Republike*, 147.

⁸⁷⁰ Ivan Erceg, „Struktura stanovništva i njegova zdravstvena zaštita potkraj XVIII. i početkom XIX. stoljeća u bivšoj mletačkoj Istri“ *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 27 (1986), 43.

⁸⁷¹ Šime Peričić, „Prilog upoznavanju pomorsko-trgovinskih veza Dalmacije i Istre u XVII. i XVIII. stoljeću“ *VIA* 2-3 (1992-1993), 65.-68.

⁸⁷² Mlinarić, „Ekohistorijski prostor istarskog pograničja“, 168.

O stanju krajem 18. stoljeća saznajemo iz izvještaja habsburške uprave u kojem se navodi kako u 21 mjestu postoje (doduše većinom u lošem stanju) ustanove za liječenje ljudi i zbrinjavanje siromašnih. U 22 mjesta je smješteno medicinsko osoblje.⁸⁷³ Od 15. stoljeća medicinska djelatnost potpada pod nadzor Senata koji odlučuje o radu liječničkog osoblja. Na području Mletačke Republike oni koji su diplomirali medicinu van nje nisu mogli biti liječnici ni u jednom gradu unutar imperija.⁸⁷⁴ Što se tiče istarske kopnene granice u protuepidemijskom smislu, ona je zaživjela nakon teških epidemija u 16. i 17. stoljeću, osobito 1630-ih kada Venecija postavlja strogu kontrolu duž cijele istarske obale koju od Milja do Plomina nadziru naoružani vojnici.⁸⁷⁵ Između 1507. i 1632. hara mletačkom Istrom, kod Kopra ju ne sprječavaju ni kordoni.⁸⁷⁶ Reakcija države na području iste uočava se uvođenjem sanitarnih regulativa i institucija nalik sanitarnom kordonu sastavljenom od *caselli di sanita*. Naime, još 1601. Senat je uveo *provveditore alla sanita* u Istru, a providura je obvezao da izvještava o zdravstvenom stanju. Primjer je izvještaj Francesca Basadonne, istarskog providura, 1625. godine koji izvještava o stanju i broju stanovnika u istarskim gradovima zbog malarije ili slične epidemije.⁸⁷⁷ Upravo je zato kao i sjevernoj Dalmaciji zbog specifičnog okoliša država morala intervenirati ne bi li pokušala spriječiti ili barem smanjiti pojavu epidemija. Ranonovovjekovni pejzaž iste često se destruirao i mijenjao te je teško rekonstruirati ga, no ono s čime se znanstvenici slažu jest to da se radilo o pogodnom kraju za razvoj bolesti, osobito malarije. Zapadna obala istarska obala, njeno zaleđe i jug poluotoka dominirao je kršom za razliku od krških uzvisina i brdovitog terena u unutrašnjosti.⁸⁷⁸ S druge strane, kopnena se granica sastojala od vojnih ispostava, odnosno stražarskih kula (*castelli*) i raštela (*rastelli*). U svakom trenutku - uobičajeno mjesto, selo, citadela ili bilo koji drugi utvrđeni položaj – imao je prema potrebi prisutan broj vojnika. U tu svrhu bile su naoružane šarde i postavljene prepreke, bilo privremeni drvene ili kamene, gdje je položaj već bio utvrđen iz obrambenih razloga. Vlasti su zatvorile pokrajinske granice i gradska područja vojnim kordonima na inicijativu zdravstvenih radnika (*prov al provitori alla sanità* – služba osnovana u drugoj polovici 15. st.) koji su brinuli

⁸⁷³ Erceg, „Struktura stanovništva“, 48.

⁸⁷⁴ Slaven Bertoša, *Život i smrt u Puli. Starosjedioci i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, (Pazin: Matica Hrvatska, 2002.), 260.

⁸⁷⁵ Urška Železnik, „Zamejevanje epidemij kuge v pristaniških mestih severnega Jadrana: primerjava med beneško Istro in Avstrijskim primorjem v 18. stoletju“ *Povijesni prilozi* 45 (2013): 322. – 330.

⁸⁷⁶ Mlinarić, „Ekohistorijski prostor istarskog pograničja“, 169.

⁸⁷⁷ Dubravka Mlinarić, „Ekohistorijski prostor istarskog pograničja“, 171.

⁸⁷⁸ *Idem.* 157. – 158.; U obzir kako za Istru, tako i za druga područja gdje je ono bilo prisutno, treba uzeti transhumantno stočarstvo koje je također bilo uvjetovano okolišem te je predstavljalo potencijalno kliconoštvo, a u isto vrijeme je moglo biti otežano zbog mjera i sustava te predstavlja zanimljivu temu istraživanja u ovom kontekstu. (Grga Frangeš, „Transhumancija – transnacionalizam: šarplaninski ovčari na Učki“, *Studia ethnologica Croatica* 22 (2010): 139. – 163.)

o granici i suzbijanju epidemijских bolesti. To je spriječilo promet sporednim rutama, pa su tako stranci mogli doći samo na glavne rute usmjereni na utvrđene kontrolne točke u čemu se uočava sličnost s kasnije osnovanim kordonom u sklopu Habsburške Monarhije (čak i u pojmu raštela). To su na dolasku potencijalnih nosioca bolesti palili vatru ("dezinficiranje" putnika, a isto tako i robe obavljalo se smrekovim dimom ili octom), ispitali pridošlice o njihovom i stanju kraja iz kojeg dolaze uz predočenje zdravstvena dozvola (feds), a ako su došli sa zaraženih mjesta, bilo im je zabranjeno da nastave rutu i poslani su u kontumac, a ako bi pokazivali znakove bolesti odmah su odvedeni u lazaret.⁸⁷⁹ Za potencijalno ugrožavanje zdravlja, pa samim tim i pod nadzorom medicinskog aparata, bili su svi koji su došli sa sumnjivih ili kontaminiranih teritorija (mobilne grupe, poput trgovaca, itd.), a još više, naravno, ljudi bez zdravstvene licence, marginalne društvene skupine ili delinkventi (krijumčari, bjegunci i slično. - kao npr. tri galije koje su 1761. pobjegle od galerije usidrene blizu Vrsara i stigle do tržačkog teritorija gdje su stigle morali su u karantenu). Slučaj iz 1713. međutim svjedoči da su u kontumac bili poslani i sezonski radnici na mletačkom području kada su se vraćali svojih domova na tršćanskom (tj. habsburškom) teritoriju. Kad je 1713. kuga ponovno zaprijetila gornjem Jadranu, bio je to primjer suočavanja s epidemijama kao jedan od prvih ispravnih preventivnih odgovora u vidu formiranja medicinskog kordona koji bi kao fizička i nepropusna prepreka ograničio protok pridošlica iz zaštićenih područja. Za potrebe mletačke službene zahtjev providura Pietra Grimanija 1713. godine stvoren je plan hitnog kordona uz habsburško-mletačku granicu na području Istre. Takvi su planovi uglavnom rađeni po narudžbi, podestima kapetana, na primjer, prilagodili su ih svojim izvještajima o Veneciji Dona, Senatu ili druga tijela, itd. Na karti su precizno navedene sve točke ovog obrambenog i sanitarnog lanca sastavljenog od 'castella' (kule za čuvanje) i 'rastella' (prijelazi u kordonu), uključujući potreban broj izaslanika (npr. župljana), stražara, časnika i vojnika (plaćenici, stada, konjica) u svakoj točki - gradu, selu, citadeli ili slično drugi utvrđeni položaj. Ukupni broj ljudi angažiranih na taj način vodio je od Milja na sjeverozapadu do Plomina na jugoistoku Istarskog poluotoka i obuhvaćao je 93 (kontrolne) točke, a broj osoblja iznosio je 441. Od njih je bilo izaslanika ili župnika 25, 12 časnika i 236 vojnika, 17 časnika i 70 vojnika plaćenika (*ufficiali oltramarines, soldati oltramarines*) i 10 časnika konjice s pridruženim 71 konjanikom. U slučaju pojačane granične straže ili medicinskog ukrcaja na primjeru iz 1743. vidimo da je bilo više tih osoba; vojna pojačanja na mletačko-habsburškoj granici. Na teritoriju je bilo 649 ljudi, 185 u obalnoj regiji i 266 više na oružanim brodovima. Na kopnenom području Kopra, Milja, Buzeta, Motovuna,

⁸⁷⁹ Železnik, „Zamejevanje epidemij kuge v pristaniških mestih severnega Jadrana“, 322. – 330.

Svetog Lovreča, Dvigrad, Labin, Plomin i, za razliku od kordona 1713, dio Pule. Ukupno je angažirano 479 pješaka, 170 konjanika i 50 zapovjednika (u koje su uključeni i čerjniški vojnici, u kazalarima i postrojenjima, prometne prepreke...). Promatračke i kontrolne točke postavljene su ili u selima, udaljenim crkvama, na malim nakupinama kuća, mlinova itd. Gdje god je to bilo moguće, rašteli su postavljeni najmanje 40 koraka od granice, kako bi se izbjegle nesuglasice s granicama. Središnje ispostave - seoske citadele služile su kao prebivalište gotovo cijelo vrijeme ili vojne ispostave gradskim zapovjednicima, kapetanima pa i koparskim plemićima; bilo je i graničara (oltramarina) i černidskih vojnika (zemljoradnika). Potonji su vršili službu stražara kontumaca. Najbolje pojačano područje bilo je sporno područje (*confine controverso*) na granici između teritorija Motovuna i Svetog Lovre, gdje je bilo 12 pješaka i 14 konjanika. Tamo gdje je moguće pouzdano utvrditi točne lokacije kontrolnih točaka na temelju spomenutog topografskog materijala vidljivo je da je kordon bio manje-više duž linije utvrđene granice između mletačke i habsburške Istre, što je stoljećima služio za obranu mletačkog teritorija od habsburškog uznemiravanja, osmanskih upada i drugih opasnosti. Među mjestima na gdje su postavljeni *castelli* i *rastelli* bili su Mačkopolje, Žavlje, Gabrovica, Osp, Rožar, Loka, Bezovica, Podpeč, Fontana, Zid, Rakitovec, Dane, Brest, Raspor, Trstenik, Račja ves, Lanišče, Verpinac, Brgudac, Roč, Hum, Paz, Marčenigla, Draguc, Vrh, Novakov Motovunski, Motovun, Žamask, Bados, Kaldir, Trviz, Škropeti, Muntrilj, Kanfanar, Barat, Sv. Nedelja, Štabljevac na putu prema Kozljaku, Zagori, Plominu i niz lokalnih zastoja duž ove linije. Prekrivao je granicu koja dijeli mletačko područje (teritorij Kopra, Buzeta, Motovuna, Sv. Lovreča, Dvigrad, Labin, Plomin, dok su područja Svetvinčenat i Barbane predstavljala zasebnu jurisdikciju pod *Serenissimom*) od habsburškog dijela (Socerbova dominacija i grofovi Pazinski). Sanitarni kordon na venecijansko-habsburškoj granici u Istri primjer je lokalnih kordoni manjih razmjera, što je bilo od presudne važnosti za generalnu sigurnost. Usvojile su ga mletačke vlasti na postojećim utvrđenim mjestima koja su zbog strateških lokacija predstavljale i povoljan položaj za kontrolne točke u slučajevima koji se tiču javnog zdravlja. Državna tijela imaju svoj razvijeni sustav javne zaštite u prošlom stoljeću vlasti na tom području učinkovito su uspostavile pojačani nadzor, koji se, u nedostatku glavnih venecijanskih luka na ovom dijelu Jadrana, više fokusirao na kopnene prometne rute u zaleđu.⁸⁸⁰

⁸⁸⁰ *Ibid.*

HISTORIJSKOIMAGOLOŠKI POTENCIJAL EPIDEMIJA U POVIJESTI: SOCIJALNE PREDODŽBE O IZVJEŠĆU O SPLITSKOJ KUGI OCA FEDELEA

Osim historijskoantropološkog potencijala historijskoepidemioloških tema prikazanoj na primjer kuge u Vukovaru 1795., ovaj dio rada ukazat će i na historijskoimagoLOŠKI potencijal ove teme na primjer kuge u Splitu 1783./84. godine. Grad Split je zahvaljujući skeli izgrađenoj krajem 16. stoljeća postao značajna trgovačka luka na Sredozemlju. Trgovački kontakti sa zaleđem putem karavana i obalni s pomorskim trgovcima izložili su Split čestim epidemijama kuge, a jedna takva zahvatila je grad 1783./84. godine. Zapise o toj kugi ostavili su, između ostalih, generalni providuri Angelo Diedo i Francesco Falier te kapucin i teolog splitskog nadbiskupa⁸⁸¹ Fedele (Nikola Busotti/otac Fedele/ (Fidelis a Jadera/Fedele de Zara). Originalni spis naziva *Epistola conscripta Spalati tempore pestis urbem depopulantis anno 1784* koristio je Grga Novak u knjizi *Povijest Splita*, a s talijanskog ga je preveo Ivo Donadini. Fedele je u Splitu boravio od 1781. kao kapelan kapucinskog samostana i dušobrižnik mletačke posade u gradu do 1801. kada umire. Osim crkvene djelatnosti, bavio se književnošću i proučavanjem privrede. Kugu 1783./84. ne samo da je zabilježio, već ju je i prebolio (te proveo u izolaciji 80 dana),⁸⁸² no o samoj bolesti nije pisao koliko o njezinim posljedicama na Split i stanovništvo zbog čega ovaj izvor predstavlja izvor vrijedan historijskoimagoLOŠKE analize.⁸⁸³ Izvor pruža Fedeleov pogled na epidemiju te ukazuje na pojave poput privremenog dokidanja socijalnih razlika u društvu. Ovaj će rad pokušati ponuditi pogled na socijalnu karakterologiju sukladno heteropredodžbama i autopredodžbama oca Fedele pri opisu stanovništva i nj reakcije na epidemiju i posljedice koje je izazvala. Kao i drugi zapisi crkvenih predstavnika, ljetopisi i ovakvi dnevници nemaju toliku književnu vrijednost koliko komunikacijsku u prijenosu „neke informacije“ kojoj je nužno otkriti odgovor na pitanje kako i zašto nastaje tj. smjestiti tekst u društvenopolitički kontekst vremena u kojem nastaje, institucionalno okruženje, žanr te političku funkciju koju obnaša ili koja podupire autora.⁸⁸⁴ Društvenopolitički kontekst vrlo je jasan s obzirom na to da kapucin pokušava zabilježiti stanje u Splitu 1783./1784. za vrijeme

⁸⁸¹ Kapucini su u Splitu od druge polovice 17. stoljeća, a 1684. osnovan je hospicij kod crkve sv. Mihaela gdje je bilo 2-4 kapucina. Njihova služba primarno je značila njegu ranjenih i oboljelih te duhovnu obnovu. Pitanje smještaja privremeno je riješeno 1700. kada je odlučeno da se kapucini smjeste kod crkve Gospe od Pojišana. Za vrijeme kuge u Splitu kapucinski se hospicij nalazio u jugoistočnoj kuli lazareta. Za vrijeme ove kuge kapucinski stan bio je pogođen te je u raskuživanju oštećen. (Duplančić, „Prvi boravak kapucina u Splitu“, 129.-133.)

⁸⁸² Donadini, „Otac Fedele“, 80.-81.

⁸⁸³ Ivo Donadini, „Otac Fedele iz Zadra i njegove uspomene vezane uz Split u vrijeme pada Venecije 1797.“, *Kulturna baština 17* (1987): 143.-144., Donadini je na hrvatskom zapis naslovio „Neke uspomene na događaje nastale prije, za vrijeme i neposredno poslije kuge u Splitu 1784. uz poseban osvrt na događaje u vezi sa hospicijem otaca kapucina, a koje sam zabilježio osobno ja, o. Fedele iz Zadra, kapucin, koji sam u to vrijeme boravio u spomenutom hospiciju“. (Donadini, „Otac Fedele“, 67.-68.)

⁸⁸⁴ Pejčinović, „Slika drugog“, 175. - 176.

kuge u tekstu opisne žanrovske konvencije, dnevniku koji predstavlja zanimljiv uvid u autorovu ličnost s obzirom na to da se radi o žanru kojem nije primarni cilj dospjeti u javnost. Sama točnost podataka u ovom smislu nije toliko važna koliko ono što oni predstavljaju i čemu služe. Uostalom, sama svrha imagologije prema Joepu Leerssensu nije, između ostalog, razumijevanje društva, već diskursa reprezentacije društva u izvoru. Imaginarni diskurs koji Fedele iznosi u ovom slučaju ne odnosi se na etničke ili vjerske karakteristike, već se radi o uočavanju Fedeleovog imaginarnog unutar splitskog stanovništva te spomen referentnih grupa koje uspoređuje ili spominje uz to stanovništvo.⁸⁸⁵ Stoga će ovaj dio rada izdvojiti i protumačiti konstrukcije i značenje predodžbi kao kulturno formiranih i kulturno posredovanih konstrukata kod Fedelea. Pokušati doći do ovog cilja znači kritički i historijski analizirati diskurs. Svrha će biti izdvojiti vidljive individualne i kolektivne identitete kod Fedelea te što oni predstavljaju i uočiti kako klasna pripadnost koja konstrukciju i reprezentaciju identiteta i ponašanja u društvu uočljivu u opisima autora.

Socijalna stratifikacija u gradu Splitu

Split, kao i ostatak Dalmacije pod Mletačkom upravom, u 18. st. živi u uvjetima komunalnog društva s kolonatom kao osnovnim odnosom u agraru. Osim pojave kuge koja u ovom periodu snažno utječe na svakodnevicu, treba spomenuti i specifičan društvenopolitički kontekst kada djelo nastaje. Mletačka Dalmacija i unutar nje Split predstavlja svojevrsnu polukoloniju Mletačke Republike tj. izvor sirovina i tržište za dio mletačkih proizvoda, ekonomski i politički ograničen u svrhu jačanja Venecije. Dominantnu ekonomsku misao Venecije predstavlja merkantilizam koji se održao do propasti Mletačke Republike, dok je fiziokratizam dominantna ekonomska misao područja van Venecije koja su većinski bila agrarna.⁸⁸⁶ Društvene grupe usvajale su kulturne obrasce dominantne u određenom kulturnom okružju, a Fedele kao netko tko piše iz pozicije znanstveno-intelektualne elite predodžbama o Splitu i splitskom stanovništvu odražava prosvjetiteljski duh vremena uočljiv kako kod crkvenih predstavnika, tako i laika koji pripadaju elitnim slojevima.⁸⁸⁷ Stoga ne treba čuditi interes za ekonomiju vidljiv kod autora jer je ona kao jedna od „dobrih i korisnih nauka“ takvom postala zahvaljujući prosvjetiteljskim idejama, ponajviše fiziokratizmu dominantnom na istočnojadranskoj obali.⁸⁸⁸ S obzirom na to da se radi o kraju 18. stoljeća, treba reći kako se počinje događati prodor pučana

⁸⁸⁵ Joep Leerssen, „Imagologija: povijest i metoda“ u: *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju* ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, 179. - 180., (Zagreb: Srednja Europa, 2009.)

⁸⁸⁶ Anja Grgurinović, *Aporije prosvjećenog diskursa: (anti)morlakizam u djelima Alberta Fortisa i Ivana Lovrića*, diplomski rad, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017.), 65.

⁸⁸⁷ Shek Brnardić, *Krčelić*, 46.

⁸⁸⁸ Grgurinović, *Aporije*, 53.

na društvenu scenu što Fedele komentira i u svom drugom djelu koje se tiče Splita, ali u vrijeme pada Mletačke Republike što vrijedi tek spomenuti jer se 1783./1784. kada hara kuga, Francuska revolucija (*opća i grčevita pomutnja u Europi*) još nije dogodila.⁸⁸⁹ Kao što je već spomenuto, u gradu je vlast obnašao knez postavljen od Mletačke Republike na period od dvije godine. Bio je predstavnik upravne, sudske i vojne vlasti, a s obzirom na to da mu je služba proizlazila od mletačke vlade on je poštivao njene odredbe i naredbe u ulozi posrednika. Zu kneza, u gradu se nalazio kamerlengo koji je brinuo o državnome novcu (te kaštelom kao kaštelan i mijenja kneza u odsutnosti), dok je blagajnik (*cassiere*) vodio prihode i rashode. Već je spomenuto da je u gradu predstavnik autonomije bilo Veliko i Malo vijeće sastavljeno od plemića. Osim plemića u Vijeću splitske komune nalazili su se konti (*conte*), plemići koji su titulu dobili nakon rata protiv Osmanlija. Nakon povlačenja Osmanlija u 18. stoljeću novoosvojena zemlja išla je u posjed novim podanicima „Morlacima“ te upravo spomenutim kontima. Plemići u gradu bavili su se raznim zanimanjima od čega se dobar dio fokusirao na trgovinu sa Židovima. Ovdje treba naglasiti činjenicu da se plemstvo bavi poslovima i službama važnim za grad čime ono Fedeleu predstavlja pojedince zadužene za ispunjavanja prosvjetiteljskog ideala – „općeg dobra“ što će bitno uvjetovati Fedeleovu predodžbu ovih ljudi. Uz to, najistaknutiji službenici u gradu dolazili su s druge strane Jadranskog mora te se Fedele s njima i u tom smislu mogao poistovjetiti. Ostatak stanovništva predstavljao je puk.⁸⁹⁰ Iako je činio većinu stanovništva, iz Fedeleovog izvješća to se ne da naslutiti. Fedele se usredotočuje samo na grad i predgrađe, ne govori o zaleđu što može biti odraz pozicioniranja samog sebe u neku superiorniju, elitističku poziciju te ignoriranje ikoga i ičega van grada („Civilizacije“) tj. interes samo za grad i ono što je Veneciji od značaja. Pogotovo ako uzmemo u obzir da u 18. stoljeću u Dalmaciji u gradovima živi tek 10-12% stanovništva.⁸⁹¹ Međuodnosi stanovništva često su bili meta mletačke uprave koja je podržavala građanstvo nauštrb plemstva kojeg je držala nepouzdanim i sklonim ugarsko-hrvatskom kralju. Trideset najsposobnijih pučana koje bi dobilo pravo građanstva birao je knez s određenim zakonitostima koje su se mijenjale od 15. do 18. stoljeća što je često rezultiralo nezadovoljstvom plemića, ali se spor riješio dogovorom 1765. godine.⁸⁹² Grad se dijelio na stari (unutar Dioklecijanove palače) i novi dio koji se širio od tamo na zapad. Veli varoš, Lučac, Dobri i Manuš činili su predgrađe. Njih su predstavljala dva kapetana od 1750., a zu njih poručnik, gubernatur i harambaša. U gospodarskom smislu

⁸⁸⁹ Ivo Donadini, „Split u vrijeme pada Venecije“, 144. - 146.

⁸⁹⁰ Bajić – Žarko, *Split kao središte*, 9. – 11.

⁸⁹¹ Grgurinović, *Aporije*, 66.

⁸⁹² Bajić – Žarko, *Split kao središte*, 9. – 11.

grad je prosperirao te je u usporedbi sa selom bio bolji, no i poljoprivreda dominantna na selu je polako napredovala. O dobrom gospodarskom stanju grada svjedoče brojni izvori (npr. Cassas), a zasluga za društveni i gospodarski razvoj jest lazaret koji je intenzivirao trgovinu.⁸⁹³

Kuga kao čimbenik socijalne transformacije prema Fedeleovu izvješću

1) Dokidanje društvene nejednakosti

Građane Splita se za vrijeme gladi, suše i kuge Fedele opisuje kao dobrotvore (*svesrdna dobrotvornost splitskih građana*), iako se u drugim izvorima (još od antičkih autora poput Tukidida) koji svjedoče o ponašanju zajednice u doba katastrofe vrlo često navodi kako takva razdoblja bude najgore karakteristike kod ljudi.⁸⁹⁴ U isto vrijeme, autor samog sebe opovrgava jer navodi kako su osim žalosti tugujućih obitelji, emociju bijesa izazivale pljačke lopova koji su krali u doba stihije.⁸⁹⁵ Samo pozicioniranje pljačkaša kao nekog van zajednice, govori o prisutnosti ideje „općeg dobra“, dominantne egide prosvjetiteljstva, kod Fedelea koju oni narušavaju jer se iz opisa ne može naslutiti tko su i otkuda dolaze. Već je u početku stoga vidljivo kako se radi o generalizaciji te da Fedele naglašava pozitivne osobine stanovništva. U literaturi se često navodi zanemarivanje protuepidemijskih mjera zbog rodbinskih, trgovačkih i drugih motiva zbog čega su kazne često bile smrtne, no Fedele ovo ne spominje, vjerojatno kako ne bi narušio sliku o zajedništvu pri postizanju „općeg dobra“. ⁸⁹⁶ Kao zanimljivost ističe vrlo brzu odluku udovaca i udovica na ženidbu te ju ne propituje, već ju vidi kao nešto dojmljivo (*divim se tako živom i žarkom nastojanju i brizi, a ne osuđujem ga*).⁸⁹⁷ Fedele se čini kao pragmatična ličnost pa i sam navodi *kad se čitava stvar provodi na zakonit način, nek se samo čini*.⁸⁹⁸ Upravo ta pragmatičnost i izostanak propitivanja ispravnosti ovakvih odluka predstavlja odraz prosvjetiteljske tj. kameralističke utilitarističke misli kao jedne od temeljnih vrijednosti i dominaciju realizma nad verbalizmom u svrhu društvene i ekonomske ravnoteže. Štoviše, u duhu „katoličkog prosvjetiteljstva“ u kojem je kršćanstvo umjereno i praktično, Fedele pragmatično gleda na ovu, ali i slične dvojbene situacije.⁸⁹⁹ U izvješću se bijes ne spominje kao niti druge negativne emocije i osobine, već se naglašava sloga tj. univerzalna prisutnost emocija tuge i stihije. Stoga je za zaključiti kako Fedele ističe pozitivno ponašanje kao svojevrsni autostereotip u psihohigijenskoj funkciji „zaštite“ od kuge tj. straha od bolesti (*strah je*

⁸⁹³ *Idem.* 11. - 14.

⁸⁹⁴ Donadini, „Otac Fedele“, 69.

⁸⁹⁵ *Idem.* 87.

⁸⁹⁶ Shek Brnardić, *Krčelić*, 23. - 28.

⁸⁹⁷ Donadini, „Otac Fedele“, 83.

⁸⁹⁸ *Ibid.*

⁸⁹⁹ Shek Brnardić, *Krčelić*, 23. - 28.

ispunjavao naša srca)⁹⁰⁰ i svakodnevice kakvu je prouzrokovala. Kao što stanovništvo pod egidom „javne sreće“ djeluje zajedno, tako kod Fedele stanovništvo zajednički proživljava „opće zlo“ koje predstavlja kuga. Što se tiče autopredodžbe Fedelea o splitskom stanovništvu, Fedele neobjektivno disperzira krivicu na sve, bez isticanja nekog sloja, jer govori kako je greška kolektiva bila nevjerica i sumnja da se uopće radi o bolesti poput kuge. Fedele čak spominje da *nije bila prepoznata odmah na početku* ali ne govori čija je dužnost bilo to prepoznavanje.⁹⁰¹ Već ovdje vidi se kako „zaboravlja“ spomenuti pa čak i kritizirati, službu zaduženu za prevenciju bolesti („javnu sreću“) koju je obavljao dio plemstva što se može pripisati neobjektivnoj, pozitivnoj predodžbi plemstva tj. službenika što je vidljivo i kroz ostatak izvješća.

U izvoru se jasno uočava univerzalistička predodžba sudbine i psihološke reakcije splitskog stanovništva pred pojavom kuge. Navodi se kako je u gradu zavladao pustoš (*nepoznata i užasna slika*), a malobrojno ljudstvo van kuća međusobno se izbjegavalo hodajući *gradom svi bez razlike* čime se naglašava ne samo univerzalna sudbina i psihološka reakcija, već i izgled stanovništva.⁹⁰² Fedele pri opisu nesreće stanovništva zahvaćenog kuge navodi kako niti jedan sloj nije ostao pošteđen te je osjećaj straha prouzrokovan epidemijom bio glavni faktor dokidanja socijalnih (i rodnih) nejednakosti tj. ukazivanja na jednakost ljudi pred potencijalnim oboljenjem.⁹⁰³ Sam opis psihološke karakteristike kao kolektivne, u ovom slučaju straha, ukazuje na univerzalističku predodžbu Fedelea o psihološkoj reakciji na kugu jer takva vrsta karakteristika prije svega je individualna, a tek onda grupna.⁹⁰⁴ Uz spomenuti strah, zajednička emocija stanovnika bila je opća panika koja je prema Fedeleu zavladao u gradu zbog koje je grad ostao gotovo pust zbog međusobnog distanciranja ljudi čak na razini kućanstva.⁹⁰⁵ Strah nije bio samo od bolesti, već i od mjera i naredbi jer je malotko bio siguran kako se ponašati. Ljudi su izbjegavali prijavljivati ikakvu bolest kako ne bi slučajno završili u blizini zaraženih ljudi koji su već bili smješteni na liječenje.⁹⁰⁶ O tome kako je kuga i simbolično dovela do prolazne jednakosti svjedoči zanimljivost kako su sumnjivi ljudi morali oblačiti drugu odjeću koja je u jednom trenu zbog previše zaraženih dolazila od kažnjenika (*vidio sam kako su plemići i pučani, svećenici i svjetovnjaci, muškarci i žene bili odjeveni svi na isti način, kao*

⁹⁰⁰ Donadini, „Otac Fedele“, 70.

⁹⁰¹ *Idem.* 71.

⁹⁰² *Idem.* 72.

⁹⁰³ *Idem.* 70.

⁹⁰⁴ Muhamed Šestanović, „Karakterologija Bošnjaka“, *Znakovi vremena-Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 22-23 (2004): 220.

⁹⁰⁵ Donadini, „Otac Fedele“, 72.

⁹⁰⁶ *Idem.* 75.

kažnjenici).⁹⁰⁷ Posebno je istaknuta bizarna scena plemićke obitelji među kojom se nije moglo razlikovati tko je tko zbog odjeće.⁹⁰⁸ Očigledno je Fedeleu nošenje iste odjeće različitih staleža bilo neobično jer je odjeća bila predstavljala distinkciju između plemića, građana, puka i posluge.⁹⁰⁹ Ovu jednakost ljudi koju je kuga „izazvala“ Fedele naglašava isticanjem zajedničkih osobina, ali u ovom slučaju i simbolikom proizašlom iz jednakosti prema odijevanju tj. odjećom kao imagemom, vrlo vizualnim koji predstavlja „opipljivo“ dokidanje socijalne nejednakosti. Ipak, u samom opisu uočava se raspoznavanje plemića među pukom iako su bili jednako odjeveni (*zanimljivo je da su prve kugom zahvaćene osobe po svom staležu pripadale posluzi*) u čemu se ogleda Fedeleova podsvjesna hijerarhizacija društva.⁹¹⁰ S navedenim opisom možemo povući analogiju s najpoznatijom likovnim izvorom koji ukazuje na dokidanje socijalnih nejednakosti pred kugom, *Totentanzom*, u kojem je jednakost prikazana plesom svih staleža u času smrti, dok je kod Fedelea ta jednakost prezentirana putem priče o jednakoj odjeći pučana i plemića. Osim dokidanja socijalnih nejednakosti zanimljivo je Fedeleovo zapažanje kako ljudi više nisu toliko brinuli za materijalno jer su bez previše razmišljanja palili sve sumnjive stvari samo kako bi bili sigurni da se kuga neće opet pojaviti.⁹¹¹ Isticanje ovakvog detalja kod Fedelea predstavlja pojedinačno žrtvovanje imovine u svrhu „općeg dobra“ tj. ideala prosvjetiteljske misli.⁹¹² Pri kraju izvješća, Fedele se osvrće na simptomatiku kuge, no ovom kontekstu valja tek reći kako i tamo ne propušta naglasiti kako kuga nije birala svoje žrtve putem ikakvih kriterija.⁹¹³ Stoga, Fedele prema emocionalnoj reakciji na bolest ne pravi razlike, ali već se i u takvim opisima može uočiti podsvjesna hijerarhizacija žrtava i sklonost određenom društvenom sloju (plemstvu, službenicima) i ideji („općeg dobra“) koju on predstavlja.

2) Društvena hijerarhizacija žrtava kuge

Iako Fedele ističe zajedništvo i dokidanje socijalnih nejednakosti zbog prisutnosti kuge, kao posebnu žalost ističe smrt (njemu) „bitnih“ ljudi u gradu, onih u *plemićkim i građanskim redovima*, a nesreća je bila veća zato što su joj podlegle osobe na visokim položajima i glavari obitelji. U nastavku ove pojedince oslovljava (*Capogrosso, Benedetti, Moller* i dr.) dok među nižim slojevima ne spominje imena niti naglašava žalost.⁹¹⁴ Tropi koje Fedele koristi pri

⁹⁰⁷ *Idem.* 77. - 78.

⁹⁰⁸ *Idem.* 77. - 78.

⁹⁰⁹ Danica Božić – Bužančić, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1982.), 64. - 107.

⁹¹⁰ Donadini, „Otac Fedele“, 73.

⁹¹¹ *Idem.* 79.

⁹¹² Shek Brnardić, *Krčelić*, 23. - 28.

⁹¹³ Donadini, „Otac Fedele“, 86.

⁹¹⁴ *Idem.* 70.

naglašavanju žalosti za smrću plemstva jasno konstruiraju ovakvu predodžbu plemstva.⁹¹⁵ Fedele je kao crkveni predstavnik i pripadnik znanstveno-intelektualne elite koji djeluje u duhu „katoličkog prosvjetiteljstva“ bio zainteresiran za privredu.⁹¹⁶ Stoga sklonost prema ljudima koji su utjecali na ekonomiju (pojedincima zaduženim za „javnu sreću“) grada treba pripisati upravo tome. Autorova pretjerana empatija za smrt plemića i službenika, odnosno premala empatija zbog smrti svih drugih, odraz je i autopredodžbe Fedelea koji se identificira s eminentnim ljudima u gradu ne samo prema društvenoj pripadnosti, nego i kao s nekim tko kao i on dolazi s Terraferme.⁹¹⁷ Kao primjer može poslužiti žaljenje zbog smrti Ivana Mollera jer *njemu pripada zasluga što je u Splitu bilo osnovano Gospodarsko društvo za poljoprivredu, obrt i trgovinu.*⁹¹⁸ Osim žalosti koju Fedele izražava, uočava se i društvenopolitički kontekst tj. poznavanje fiziokratskih mjera i načela poput osnivanja agrarnih akademija.⁹¹⁹ Očito je autor upoznat s agrarnom akademijom osnovanom 1767. i Ivanom Mollerom koji je bio inicijator ove ekonomske politike Venecije. Sama akademija bila je fokusirana na veleposjednike, ali i seosko stanovništvo koje Fedele uopće ne spominje što može potvrditi tezu o njegovom interesu za grad Split, ali ne i okolicu.⁹²⁰ Smatram kako se radi o pretjerano sklonoj predodžbi plemstva što, uz navedeno naglašavanje hijerarhizacije žrtava, potvrđuje i izostanak spomena da je plemstvo snosilo krivicu za širenje bolesti jer je dio plemstva obavljao službu u svrhu prevencije epidemija. Fedele čak i uočava kako je *kuga počela dva ili tri mjeseca prije formalne izolacije grada*, no nigdje ne ističe odgovornost gradskih službenika.⁹²¹ Iako Fedele naglašava jednakost svih u emocionalnom odnosu, čini se da podsvjesno hijerarhizira žrtve. Osim plemstva, Fedele kao crkveni predstavnik najveću tragediju vidi u smrti monsinjora Ivana Luke Garagnina (*vrhunac nesreće ovog grada*) zbog njegove dužnosti splitskog nadbiskupa.⁹²² Ovdje se doduše ne radi o pretjeranom divljenju i naglašavanju kao pri opisu „važnosti“ i „štete“ smrti plemstva, već o subjektivnosti Fedelea i njegovoj tuži zbog smrti osobe koja predstavlja njega i njegovu službu što će još više istaknuti kada umire jedan od kapucina (*osjećajući svaki put iznova tugu i žalost*).⁹²³ S obzirom na naglašavanje važnosti plemstva u gradu, logično je da Fedele kao najzaslužniju osobu u borbi protiv epidemije navodi generalnog providura Francesca Faliera.⁹²⁴

⁹¹⁵ Grgurinović, *Aporije*, 13. - 18.

⁹¹⁶ Shek Brnardić, *Krčelić*, 44.

⁹¹⁷ Shek Brnardić, *Krčelić*, 23. - 28.

⁹¹⁸ Donadini, „Otac Fedele“, 70.

⁹¹⁹ Grgurinović, *Aporije*, 13. - 18.

⁹²⁰ Grgurinović, *Aporije*, 69.

⁹²¹ Fedele, „Otac Fedele“, 82.

⁹²² *Idem.* 70.

⁹²³ *Idem.* 78.

⁹²⁴ *Idem.* 71.

Providur je zbog oboljenja posluge napustio grad i otišao u Kaštel-Lukšič izolirajući se od stanovništva.⁹²⁵ Izostanak kritike ovakvog poteza providura, ali i vojske za koju navodi da je potencijalni izvor zaraze idu tome u prilog. Uostalom, percipirajući ih kao najodgovornije za provođenje „općeg dobra“, Fedele ne kritizira niti jedan potez predstavnika vlasti što je moralno upitno, ali i očekivano jer je bilo gotovo nemoguće da netko kritizira predstavnike vlasti. Tim više što se pretpostavlja da je ova zaraza jedan od dokaza ljudske pogreške u kordonskom sustavu jer je zaražena karavana uspjela proći bez propisanog pregleda.⁹²⁶ Tezu može podržati i manjak Fedeleove empatije za ljude stradale zbog rigoroznosti mjera s obzirom na to da se ne spominju egzekucije u okolici Klisa zbog izlaženja iz kuća bez dozvola.⁹²⁷ Primjerice Paolo Boldu spominje Petricu Galeost koja je zbog prelaska na osmanski teritorij bez dozvole, po povratku ustrijeljena.⁹²⁸ Ovakvih slučajeva zasigurno je bilo još, no Fedele ne govori o njima niti o rigoroznosti mjera koje su bile efikasne, ali i moralno dvojbene.⁹²⁹ Fedele je bio upoznat s njima (*stroge, neoprostive kazne*), no s neke moralne točke gledišta ih ne osuđuje vjerojatno ih smatrajući nužnima (*neoprostivima*).⁹³⁰ Izostanak kritike rigoroznosti mjera odraz su prosvjetiteljske pragmatične misli tj. nužnosti takvih mjera za „opće dobro“ i imperativ dužnosti podanika prema vladaru i obrnuto u svrhu ostvarenja tog dobra. Doduše, kritizira kršćanski odnos kao krajnost u odnosu na muslimanski prema bolesti (*ne bi bilo naodmet zbog toga da se naša revnost nešto ublaži*) što predstavlja tek općenito zapažanje vezano uz stanovništvo, a ne upravu i ne umanjuje indiferentnost prema moralno dvojbena mjera i odlukama koje donose Boldu i Falier.⁹³¹ Zaključujem kako se radi o kulturnom imaginariju o plemstvu i službenicima kao „najbitnijem kolektivnom dobru“ čime se slika i opis koje Fedele stvara o splitskom stanovništvu jasno podudaraju s prosvjetiteljskim načelima.⁹³² U isto vrijeme pretpostavka je da je u takvom istom kulturnom imaginariju Fedele grad Split vidio kao „minijaturnu Veneciju“ što potvrđuje drugi izvor gdje se pad Venecije i utjecaj Francuske revolucije prikazuje na primjeru Splita. Sam Fedele dolazi s Terraferme zbog čega ova privrženost ne treba čuditi i može objasniti njegovu predodžbu službenika i plemstva kao

⁹²⁵ *Idem.* 77.

⁹²⁶ Mlinarić, „*Mala aria*“, 174. – 180.

⁹²⁷ Božić - Bužančić. „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 163.

⁹²⁸ Božić – Bužančić, „Pisma generalnog providura Paolo Boluda“, 70.

⁹²⁹ Rigoroznost mjera ovisila je o blizini gdje se epidemija javlja, što je bila bliže to su mjere bile rigoroznije. Bez obzira na rigoroznost, uvijek se inzistiralo na poštivanju mjera, a prekršitelji su bili nerijetko kažnjavani smrću o čemu ne nalazimo dokaze samo krajem 18. stoljeća u Splitu, već i u omiškom kraju 1733. godine. (Kovačić, „Omiški kraj u borbi od širenja epidemije kuge“, 132.)

⁹³⁰ Donadini, „Otac Fedele“, 83.

⁹³¹ *Idem.* 84.

⁹³² Grgurinović, *Aporije*, 13. - 18.

predstavnik Venecije. Ta privrženost se uočava u kritici francuske vlasti i noviteta koje donosi ta uprava nakon propasti Mletačke Republike.

3) Kuga kao identifikacijski marker (plemstvo, svećenstvo, politička elita, dobročinitelji)

Kao skupinu ljudi koji su bili prvi zaraženi jer su bili *više od drugih izloženi međusobnom dodiru i vezi* Fedele ističe poslugu.⁹³³ Kao primjer kliconoša navodi pralju i tapetara koji su radili u kući osmanskog službenika bez obzira na njegovu sumnjivu smrt.⁹³⁴ Kao drugu najkritičniju skupinu Fedele ističe vojsku koja je boravila u četama zbog čega je bila potencijalni rasadnik bolesti.⁹³⁵ Uz njih, Fedele sebe i red kapucina ističe kao ugrožene jer su morali pomagati bolesnima zbog čega traže upute od službenika.⁹³⁶ Nakon faze gdje je napadala vojsku i najniže slojeve, Fedele govori kako je kasnije ona ušla i u redove plemstva.⁹³⁷ Ovdje se doduše ne radi o predodžbi plemstva kao „superiornog“, već o tome da se ono doista lakše moglo izolirati ili čak napustiti grad. Iako se ne može uočiti neki poseban odnos prema nižim društvenim slojevima, činjenica je da se Fedele pri opisu zaraženih vodi „društvenom ljestvicom“ tj. preuzima ustaljene društvene obrasce. Kao identifikacijski marker kuga će u Fedeleovim očima odigrati ulogu kao motivacija nekih društvenih praksi koje će izazvati među određenim društvenim skupinama, dok zaraženost nema takvu funkciju. Plemstvo primjerice spada u zaslužni dio stanovništva zbog službe općenito, puk spada u kategoriju dobrotvora koji pomažu crkvenim predstavnicima, a crkveni predstavnici njeguju zaražene. Konkretno, redovnici su bili zaduženi za zaražene vojnike pa je tako i sam Fedele došao u Split po želji kneza da pomogne pri liječenju vojnika.⁹³⁸ Kao stalež istaknut po dobročinstvu Fedele navodi puk. Zbog kaosa u gradu svećenici se obraćaju ljudima u predgrađu s uspjehom jer su *s toliko pažnje preuzeli brigu za nas*.⁹³⁹ Najniži slojevi očito su pomagali svećenstvu jer se navodi kako je prilikom širenja bolesti došlo do pomutnje među njima te je pomoć prestala dolaziti. Tada su im pomagali trgovci sve do trena kada i oni obolijevaju.⁹⁴⁰ O „drugom sloju“ Fedele se izražava pomalo patronizirajuće, ističući njihovu dobrotu kao svojevrsnu karakteristiku poniznog nižeg sloja. Osim dobrote puka, Fedele navodi kako je puk bio osobito privrženim svecima tj. svecu zaštitniku, u ovom slučaju sv. Roku. Povorka se čak i smjela održati, ali uz prisutnost 6-7 ljudi kako bi se držala distanca i zadovoljile druge protuepidemijske mjere. Pri održavanju procesije

⁹³³ *Idem.* 73.

⁹³⁴ *Idem.* 72.

⁹³⁵ *Idem.* 73.

⁹³⁶ *Idem.* 73.

⁹³⁷ *Idem.* 74.

⁹³⁸ *Idem.* 69.

⁹³⁹ *Idem.* 77.

⁹⁴⁰ *Idem.* 76.

Fedele naglašava tugu i nemoć stanovništva koje je na prozorima jecalo gledajući povorku.⁹⁴¹ Vjera puka u borbu protiv kuge uzdanjem u vjeru i „anti-peste“ svece poput svetog Roka predstavlja uobičajen odnos puka prema kugi koji je poticao iz providencijalističkog objašnjenja etimologije epidemija zbog čega je u narodu nastala poznata uzrečica *Od pošasti sačuvaj nas*.⁹⁴² U ovakvim opisima uočava se naglašavanje staleške hijerarhije. Kod jednog (plemstva) se ističe važnost pri normalnom funkcioniranju zajednice, dok drugo (neplemičko) stanovništvo je prikazano kao poslušno, suradljivo i pogođeno bolešću kao da preuzima grijehe za druge. Možda baš zbog te nenaglašene krivice posluge se stječe dojam tog preuzimanja krivice na sebe što potencira pomoć iz puka, a možda to može objasniti i isticanje kako su žene među pukom najglasnije jecale (*kao vrsne umjetnice u naricanju na sprovodima obavljaju dužnost starih narikuša, zaglušivale uši i umarala srca svojom neprestanom vikom*), no nedovoljno je materijala za neku ozbiljniju procjenu ove problematike.⁹⁴³ U Fedeleovom tekstu uočljivo je stvaranje individualnih (plemići) i kolektivnih (seljaci) identiteta te hijerarhizacija niže i više kulture (jedni se bave „bitnim stvarima“, a drugi nekim za „obične ljude“).⁹⁴⁴

4) Kuga kao čimbenik „odrugovljenja“

Fedele direktno ne iskazuje fobiju prema nikome u gradu. Jedino koga ističe jest *bastazzi* tj. nosač u lazaretu kojeg naziva *lupeškim* čovjekom zbog krađe taleta od Židova za koji se smatralo da je bio zaražen. Krivica za narušavanje „općeg dobra“ očito je službenika lazareta kod Fedelea označila vrlo negativno. Iako je nemoguće znati točan izvor zaraze, sumnja na Židove kao kliconoše jedna je od čestih predodžbi među kršćanskim stanovništvom još od srednjeg vijeka.⁹⁴⁵ Zbog trgovačke aktivnosti Židovi su bili jedna od skupina „izloženih“ mogućoj zarazi pa se ova pretpostavka ne može smatrati motivirana vjerskom mržnjom, osobito jer je kroz rani novi vijek običaj okrivljavanja židovskog stanovništva za kugu jenjavao.⁹⁴⁶ Vrlo vjerojatno je zbog trgovačke aktivnosti Židova generalni providur Falier pri donošenju mjera posebno se osvrnuo na njih ograničivši im kretanje unutar Geta i namećući im niz restrikcija vezanih prije svega uz kretanje i trgovinu.⁹⁴⁷ Fedele ipak njihovu „krivicu“ ne naglašava već ih samo usput spominje bez nekog pretjeranog fokusa što je mogao s obzirom na to da su prema Grgi Novaku stanovnici bili uvjereni da je židovski veo bio rasadnik kuge.⁹⁴⁸ Štoviše ono što

⁹⁴¹ *Idem.* 75.

⁹⁴² Meri Kuničić, *Od pošasti sačuvaj nas: utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika: primjeri Splita i Trogira u XV. i XVI. stoljeću* (Zagreb: Srednja Europa, 2008), 11.

⁹⁴³ Donadini, „Otac Fedele“, 78.

⁹⁴⁴ Mlinarić; Gregurović, „Kartografska vizualizacija i slika Drugog“, 347.

⁹⁴⁵ Cantor, *In The Wake of The Plague*, 147. - 167.

⁹⁴⁶ Donadini, „Otac Fedele“, 71.

⁹⁴⁷ Novak, *Povijest Splita*, 180. – 182.

⁹⁴⁸ *Idem.* 180.

naglašava jest kako je taj veo prodao „Turčinu“, no niti njega Fedele ne ističe posebno u cijeloj priči. Uz to treba istaknuti kako Fedele i u zapisu o stanju u Splitu u vrijeme pada Mletačke Republike ističe Židove kada govori o Francuskoj revoluciji (*Vijeće municipalista, sakupljeno od najprostijih i najdrskijih ljudi raznog porijekla, uključujući tu čak i Židove iz gradskog geta*).⁹⁴⁹ Ipak, zanimljivo je kako se ne radi o ksenofobijskoj predodžbi, već ih Fedele bez nekih ružnih epiteta spominje te čak na neki način sažalijeva. Primjerice za vrijeme nemira 1797. se sažalijeva nad njihovom sudbinom kada je geto bio *na osobit način uzet na nišan kod ovih pljački i pokolja*.⁹⁵⁰ Ovakva predodžba Fedelea, uz interes za privredu, odražava još jednu misao prosvjetiteljstva – vjersku toleranciju koja se javlja nakon Vestfalskog mira 1648., a u 18. se stoljeću kroz utilitarističku prizmu prosvjetiteljstva intenzivira. Stoga se čini kako je Fedeleova predodžba Židova pomalo ksenofilična, ali ne kao prema vjerskom Drugom, već kao stanovništvu važnom zbog trgovine (trgovci i obrtnici su uz seljaka i plemića jedan od tri „sloja“ u merkantilizmu) za koju je Fedele iskazivao interes u čemu vjerojatno leži objašnjenje ovakve predodžbe.

Nakon što je kuga prošla Fedele govori o raskušivanju kuća te se osvrće na jedan zanimljiv detalj. Govori kako ljudi koji se nisu držali propisa nisu niti oboljeli, u čemu vidi dokaz osmanskog vjerovanja, da kada bolest prestane u tijelu, „prestane biti“ i u stvarima. Uopće tolerancija da se razmotri ovakav pristup bolesti kao pozitivan napredak je u odnosu na prijašnje predodžbe Osmanlija prema bolesti što govori o vjerskoj toleranciji kao ideji koju je Fedele očigledno prihvatio. Ipak u tekstu se uočava jedan od najreprezentativnijih primjera predodžbe o Drugom i mitu koji se održao do danas. Radi se o predodžbi kako Osmanlije po pitanju epidemije ne poduzimaju ništa, dok splitsko stanovništvo pak poduzima previše.⁹⁵¹ Može se reći kako se u ovoj misli uočava blaga ksenofobijska predodžba odnosa prema epidemiji u Osmanlija. Pojednostavljuje se i generalizira i kršćanski i muslimanski odnos prema bolesti te se on spominje komparacije krajnosti radi, bez isticanja boljeg i lošijeg (crno-bijelog prikaza) što je dokaz utjecaja ideje vjerske tolerancije kod Fedele. Fedele zamjera i jednoj i drugoj strani odnos prema bolesti. Spomen „pasivnosti“ tek je stereotip bez empirijske osnove, preuzimanje onodobnog „kršćanskog mainstreama“ o toj tematici iz čega se formirao mit o pretjeranoj pasivnosti Osmanlija koji se prenio do današnjih dana. Svrha ovog rada nije opovrgavanje ovog mita, no ovim putem treba upozoriti na istraživanja poput onih Birsena Bulmusa, Nukhet Varlik ili Yarona Ayalona koja ukazuju kako nepostojanje „trajne“ institucije karantene nije nužno

⁹⁴⁹ Donadini, „Split u vrijeme pada Venecije“, 147.

⁹⁵⁰ *Idem.* 151.

⁹⁵¹ Donadini, „Otac Fedele“, 84.

značilo i pasivan odnos prema bolesti, slijepo poštivanje vjerskih interpretacija (problematika „bijega od bolesti“) i sl.⁹⁵² Fedele čak za samog sebe navodi kako se nije držao zdravstvenih propisa jer to nije bilo moguće s obzirom na okolnosti i dužnost.⁹⁵³ I sam govori kako kuga nije birala one „poslušne“ i „neposlušne“ što se tiče mjera jer su umirali ljudi koji su pratili naredbe, a živi su ostali oni koji to nisu radili.⁹⁵⁴ Za razliku od franjevaca čija je ideologija anti-osmanska te ne zaboravljaju naglasiti poroke i loše osobine Osmanlija, Fedele tek spominje ovaj mit o pasivnosti i fatalizmu Osmanlija u odnosu prema bolestima te je daleko od ksenofobijske predodžbe, a osim vjerske tolerancije, na ovakvu predodžbu zasigurno utječe i prestanak ratovanja s Osmanlijama.⁹⁵⁵ Štoviše, Fedele ne navodi ništa što bi upućivalo na klasičnu ondašnju predodžbu „trajno zaražene Bosne“ jer iako se znalo da kuga hara osmanskom Bosnom još početkom 1783., Fedele ne kritizira i ne okrivljuje Osmanlije za zarazu, već smatra kako je kuga došla s mletačkim vojnicima (*Izgleda da su je sobom donijeli vojnici novaci upućeni brodom iz Mletaka*).⁹⁵⁶ Iako su često osmanski teritoriji prejudicirani kao „krivi“ za izbijanje zaraze, u slučaju Splita i okolice 1783.-1784. osmanska je Bosna zaista bila prošarana kugom (*perche confinanti collo Stato Ottomano, dove non sono ancora cessate le desolazioni e le straggi*).⁹⁵⁷ Habsburška je Monarhija primjerice, između ostalog, stereotip o pasivnosti prema epidemiji u osmanskoj Bosni iskoristila kao jedan od glavnih motiva za podizanje Sanitarnog kordona.⁹⁵⁸ Osim što je imao epidemiološku i trgovačku svrhu, on je predstavljao i potrebu za ne samo redom i sigurnosti, već i razlikovanjem *nas* i *njih* tj. isključivanjem od Drugih.⁹⁵⁹ Osim navedenog primjera, u tekstu se zamjećuje još jedan detalj koji bi mogao navesti na pogrešan zaključak o ksenofobijskoj predodžbi Osmanlija kod Fedelea. Naime, Fedele osmanskom poslaniku, nećaku emina, ne posvećuje previše pažnje osim spomena da poslanik umire. Osim dojma indiferentnosti autora prema smrti bitnog službenika (što također nije naglašeno), nema naglaska da se radi o nekoj šteti kao za druge (mletačke) službenike u gradu. Iako ne koristi nikakve negativne konotacije o osmanskom poslaniku, izostanak empatije

⁹⁵² Birsan Bulmus. *The Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.); Nukhet Varlik, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World* (New York: Cambridge University Press, 2015.); Yaron Ayalon, *Neutral Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and the Other Mistfortunes* (New York: Cambridge University Press, 2015.)

⁹⁵³ Donadini, „Otac Fedele“, 74.

⁹⁵⁴ *Idem*. 86.

⁹⁵⁵ Pejčinović, „Slika drugog“, 6.

⁹⁵⁶ Donadini, „Otac Fedele“, 69.

⁹⁵⁷ Božić-Bužančić, „Pisma generalnog providura Francesca Faliera“, 185.

⁹⁵⁸ Habsburška vlast percipirala je osmanski teritorij trajno zaraženim pa je tako u Pravilniku 1770. naglašeno kako i u sumnjiva i u zdrava vremena za sve osobe, stoku i robu koji dolaze iz Turske ostaje zauvijek određeno stalno razdoblje karantene od 21 dan. (Horbec, *Zdravlje naroda*, 272.)

⁹⁵⁹ Dubravka Mlinarić; Snježana Gregurović, „Prilog promišljanju oblikovanja hrvatskih granica“, 155.

za njegovu smrt te hiperbole kod opisivanja stradanja lokalnih plemića svjedoče o smještanju poslanika na marginu Fedeleove društvene percepcije.⁹⁶⁰ U ovom slučaju može se reći kako Fedele svojom indiferentnošću odražava blagu ksenofobiju prema osmanskom poslaniku iako smatram kako je ona ista kao i prema svima drugima koji nisu predstavnici mletačke ekonomske politike ili vlasti. Stoga, smatram kako se ne radi o ksenofobijskoj predodžbi osmanskog službenika, već jednostavno zaslijepljenosti Fedelea bitnošću plemstva i službenika. Kuriozitet je da za razliku od klasičnih apokaliptičnih prikaza pri pojavi epidemije, kod Fedelea ne nalazimo providencijalističko tumačenje pojave kuge (kao „Božja kazna“) ili biblijske primjere kako bi prikazao stanje u gradu. Napuštanje providencijalističkog objašnjenja etimologije epidemije odraz je dominacije znanstveno-filozofskih ideja naspram teologije. Autor ne ulazi u prijetore etimologije kuge, ali je vidljivo kako je informiran o mjerama te smatra kako se zaraza širi dodirima (*velik broj njih živi zajedno u četi, što je vrlo opasno; razlog tome mogla bi biti činjenica što su ti ljudi više od drugih izloženi međusobnom dodiru i vezi*).⁹⁶¹ Upoznatost s mjerama osobito se vidi pri opisima raskušivanja gdje Fedele u potankosti opisuje mjere i upute.⁹⁶² S obzirom na to da je poznavanje znanstvenih dostignuća, uključujući i one medicinske, značilo biti aktivan i bitan dionik svakodnevice, upućenost Fedelea u postojanje mjera, simptomatiku kuge i kontagionističku teoriju dokazuju da je on to uistinu i bio.

Ovaj rad pokušao je ukazati na vrijednost Fedeleova izvješća kroz imagološku analizu. U njemu se jasno može uočiti Fedeleova generalizacija i univerzalnost emocije kao i naglasak na pozitivne osobine splitskog stanovništva što predstavlja autostereotip u psihohigijenskoj zaštiti od kuge i svakodnevice kakvu je stvorila u gradu. Kroz cijelo izvješće vidljive su predodžbe nastale pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja, najviše kameralizma i „katoličkog prosvjetiteljstva“ kroz koje djeluje autor. U samom početku to se uočava isticanjem skupine (pljačkaša) koja narušava „opće dobro“, utilitarističkom predodžbom ženidbe udovaca kao i neisticanjem prekršaja koje se protive toj egidi. Uz to izostaje i kritika smrtne kazne kao moralno dvojbene mjere što je također odraz utilitarističke predodžbe mjera kao nužnih u svrhu ostvarivanja „općeg dobra“. Disperzija krivice tj. odgovornosti za pojavu kuge blagi je primjer pretjerano pozitivne predodžbe koja se uočava kroz cijeli tekst prema plemstvu. Uočljiva je i univerzalistička predodžba sudbine i psihološke reakcije stanovništva, a ovu jednakost tj. dokidanje socijalne nejednakosti Fedele pokušava jasnije ukazati navođenjem konkretnih i simboličnih situacija poput jednake odjeće plemstva i puka (ono što je *Totentanz* slikaru, to je

⁹⁶⁰ Donadini, „Otac Fedele“, 72.

⁹⁶¹ Donadini, „Otac Fedele“, 73.

⁹⁶² *Idem.* 78.

priča o istoj odjeći Fedeleu pri pokušaju vizualizacije dokidanja socijalne nejednakosti). Iako je pri takvim opisima uočljiva podsvjesna staleška hijerarhizacija od strane autora koja odražava tek kontekst vremena kada nastaje djelo, neki primjeri ukazuju i na primjere svjesne hijerarhizacije među splitskim stanovništvom. Najočitiiji primjer, uz izostanak kritike mjera i odgovornosti, jest isticanje žalosti za smrću pojedinaca iz staleža plemstva te prema ljudima vezanih uz Fedeleov poziv (svećenike) i interese (privrednike). Jasan je to primjer utjecaja prosvjetiteljske struje koja oblikuje takvu predodžbu jer Fedele piše iz elitističke i prosvjetiteljske pozicije. Smatram kako se radi o kulturnom imaginariju o plemstvu i službenicima kao „najbitnijem kolektivnom dobru“ tj. Fedeleu najbitnijim predstavnicima prosvjetiteljskih ideja i ključnih pojedinaca za ostvarivanje „općeg dobra“. Privrženost predstavnicima mletačke vlasti također bi se mogla objasniti predodžbom Splita kao „minijature Venecije“ jer smrt onih koji predstavljaju mletačku ekonomsku politiku i vlast ostavila je puno veći dojam na Fedelea od one osmanskog službenika koji je također imao važnu funkciju za grad i nj stanovništvo. Ovo ujedno objašnjava ne samo staleška tj. znanstveno-intelektualna pripadnost eliti Fedelea, već i poistovjećivanje sa službenicima koji su kao i on s Apeninskog poluotoka. Podsvjesna staleška hijerarhizacija kod Fedelea se uočava i u kategorizaciji ljudi izloženih zarazi, no osim suviše pozitivne predodžbe plemstva koja ukazuje na ovu socijalnu hijerarhizaciju, praksa je jedna od kategorija koja odražava isto. Jasno se vidi kako Fedele praksu puka i plemstva vidi kao nešto što ih definira, a najviše se ovo ogleda u stvaranju kolektivnog identiteta kod prvih, odnosno individualnog identiteta kod drugih. Kod stvaranja slike o Židovima i muslimanima, mora se reći kako se nema ksenofobijske predodžbe. U slučaju Židova Fedele ih ni na koji način ne isključuje (iako su kao „Drugi“ bili odvojeni u getu), već ih pomalo sažalijeva što je mogući odraz ksenofilijске predodžbe židovskog stanovništva što se može objasniti osobnim interesom Fedelea za privredu, ali i utjecajem ideje vjerske tolerancije na njega kao pripadnika znanstveno-intelektualne elite. Što se pak Osmanlija tiče Fedele preuzima misao o pasivnom odnosu Osmanlija prema bolesti, ali koliko kritizira muslimansku, toliko kritizira i kršćansku stranu što također odražava ideju vjerske tolerancije kod autora. Glavna prizma njegove predodžbe obje skupine jest prije svega vjerska tolerancija, koju kao predstavnik elite i prosvjetiteljskog katoličanstva autor predstavlja, jedna od dominantnih ideja prosvjetiteljstva koje su očigledno utjecale na autora pri stvaranju predodžbi kroz izvješće.

KUŽNA BAŠTINA U MLETAČKOJ DALMACIJI I DUBROVNIKU

Religijska ostavština protukužne borbe

U Dubrovniku je zavladała velika kuga. Nije to bila kuga, već Božji gnjev. Prethodni citat opis je *Crne smrti* koja je harala Europom sredinom 14. stoljeća, a sam citat potječe iz 16. stoljeća te govori o percepciji ovakve epidemije među ljudima.⁹⁶³ Korijen ovakve percepcije kuge potječe još iz Starog zavjeta gdje se može uočiti kako je Bog kažnjavao ljude zbog njihovih grijeha, za razliku od Novog zavjeta gdje on miri i prašta.⁹⁶⁴ U svrhu zaštite od kuge lokalno stanovništvo je u nemoći i očaju počelo se okretati mnogim svecima, ali se u isto vrijeme često okretalo praznovjerju i praksama koje proizlaze iz njega.⁹⁶⁵ Upravo u nadi da će nešto sačuvati narod od kuge dolazi do fenomena zavjetovanja tj. darivanja ili izrada materijalnog artefakta u čast Boga ili sveca smatranog kao zaštitnika od nepogode, u ovom slučaju od kuge. Ovdje treba razlikovati osnovne tipove zavjetovanja poput *ex-voto* zavjetovanja koja su nerijetko nastala individualnom inicijativom i bili su darivani crkvi ili nekom posebnom mjestu, zavjetnih slika i skulptura koje su korištene u privatnom prostoru ili u sakralnom prostoru ako se radilo o značajnijem umjetničkom djelu te konačno valja razlikovati i zavjetne građevine koje su najčešće izraz kolektivnog zavjeta neke zajednice.⁹⁶⁶ O potonjem svjedoče i brojne narudžbe i darivanja slika malih i velikih dimenzija u svrhu privatne pobožnosti, ali i darivanje crkvama.⁹⁶⁷ Crkve i artefakte posvećene „anti-pesti“ svecima tako nalazimo diljem današnje Hrvatske.⁹⁶⁸ Unatoč tome što je medicina u 18. stoljeću doživjela pravu renesansu (tzv. *stoljeće znanosti*), natprirodna zaštita unatoč tome što nije bila efektivna, bila je možda i najveća utjeha građanima pa tako zapažamo da su kultovi Djevice Marije, sv. Roka i sv. Sebastijana bili još uvijek vrlo prisutni u gradovima poput Splita i Trogira.⁹⁶⁹ Kult svetog Roka možda i najviše izražen u Splitu koji je bio središte epidemija i borbe protiv kuge. Prva crkva posvećena sv. Roku u Split podignuta je još 1516. na Peristilu za čiju je gradnju prilog dao i Marko Marulić.⁹⁷⁰ Ne samo da su protukužni sveci bili vezani uz obranu od kuge, već su crkveni predstavnici također igrali bitnu ulogu. Franjevački su samostani (visovački, sinjski, kninski) i dalje bili kulturni centri dalmatinskog zaleđa, a fratri su kao obrazovani i moralni autoritet bili jedni od nositelja preventivno-medicinskih mjera. Prosvjećivanje je za cilj imalo udaljavanje vjernika od pučkog

⁹⁶³ Laginja, *Kuga u Londonu*, 38. - 39.

⁹⁶⁴ Oakes, „The wrath of God“, 130. - 134.

⁹⁶⁵ Kuničić, *Od pošasti sačuvaj nas*, 73.

⁹⁶⁶ Kušter, *Od bolesti i vatre*, 7. - 14.

⁹⁶⁷ Kuničić, *Od pošasti sačuvaj nas*, 65.

⁹⁶⁸ Kušter, *Od bolesti i vatre*, 150. - 151.

⁹⁶⁹ Kuničić, *Od pošasti sačuvaj nas*, 72 - 73.

⁹⁷⁰ Božić - Bužančić, „Liječenje kuge u Dalmaciji u XVIII. st“, *Radovi* 23 (1990): 247 - 252.

praznovjerja i uliti im povjerenje u državne i crkvene institucije što zamjećujemo i na primjeru u Vukovaru.⁹⁷¹ Kult sv. Roka bio je daleko najpopularniji zaštitnik od kuge pa ne treba ni čuditi da su ,otkada je između 1414. i 1418. proglašen svetim nakon koncila u Konstanzi, za vrijeme epidemija kuge diljem Europe izgrađivane kapelice koje nose njegovo ime.⁹⁷² Jedan od brojnih primjera jest Drniš gdje je utemeljena crkva-kapelica u čast sv. Roku 1731.-1732. kada tamo hara kuga.⁹⁷³ Isto zamjećujemo i u Šibeniku nakon pogubne kuge 1649. godine koja je značajno utjecala na demografiju grada.⁹⁷⁴ Ta crkva je porušena, ali se glava sv. Roka sa slike glavnog oltara čuva u gradskom muzeju.⁹⁷⁵ Usput valja i spomenuti jedan od šibenskih običaja koji je ostao do današnjih dana, a tiče se kuge. Naime, u svibnju 1649. kuga je harala najintenzivnije te se zbog toga do danas u svibnju ne održavaju vjenčanja. Što se Makarske i okolice tiče, svetom su Roku posvećene crkve u Bastu i Podgori za prijašnjih epidemija, a na Gornjem Kričku sagrađena je i zavjetna kapelica sv. Roka 1816. po prestanku kuge, uz drvene kipove.⁹⁷⁶ U Tučepima pogođenim kugom 1815. pronalazimo crkvu sv. Jelene kao zaštitnice od demonskih sila pa tako i jedne od jahačica apokalipse, kuge. Makarani su nakon kuge, 1818. godine skupili srebrno stolno posuđe te srebrni i zlatni nakit i dali pretopiti kao zavjet protiv kuge da bi Luigi Merlo iz Vincenze skovao od njega srebrni oltari koji se danas čuva u crkvi sv. Marka.⁹⁷⁷ Osim procesija i gradnji crkvi posvećenih sv. roku, ono što upućuje na prisutnost epidemije su zavjetovanja sv. Kuzmi i Damjanu kao liječnicima i zaštitnicima od bolesti, ali i vojnika.⁹⁷⁸ Zavjet je upućen Gospi od Ružarija na čijem oltaru je tabernakul uz sliku Gospe s Djetetom što pokazuje uloge Gospe Zaštitnice u obrani od kuge. Osim ovog tabernakula kojeg je financiralo lokalno stanovništvo kao što već navedeno, tradicija u narodu koja je bila posljedica kuge su procesije u zahvalu sprečavanju kuge nalik na one splitsku iz 1783./4. Također se štuje i čašćenje Presvetog Srca Isusova kao zahvala na prestanku kuge iz 1815. kada je 2. lipnja za najintenzivnijeg očitovanja bolesti narod se zavjetovao na svetkovanje ovog blagdana pa je tako i sama slika Srca Isusovog dobila simboliku zaštite od bolesti. Ovaj običaj se održao i do danas kada se ne Veliki četvrtak pjeva napjev da se sačuva od svega pa i kuge, a običaj potječe i ranije od 1815.⁹⁷⁹ Danas spomen kuge možemo naći u vjerskim obredima poput

⁹⁷¹ Mlinarić, „*Mala aria*“, 238. -243.

⁹⁷² Kuničić, „*Od pošasti sačuvaj nas*“, 120.

⁹⁷³ Joško Zaninović, „Sv. Roko – zaštitnik grada Drniša“ *Ethnologica Dalmatica* 3 (1994): 67.

⁹⁷⁴ Šime Pilić, „Socijalna eko-historija krajeva uz rijeku Krku (1500-1800) u suvremenim putopisima“, u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*, ur. Nenad Cambi, (Split; Zagreb: Književni krug; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.), 317. - 321.

⁹⁷⁵ Slavka T. Petric, „Bratovštine u Šibeniku“ *CCP* 39 (1997): 113.

⁹⁷⁶ Tomasović, „Makarska kuga“, 65.

⁹⁷⁷ Bezić – Božanić, „Društveni život“, 500.

⁹⁷⁸ Tomasović, „Makarska kuga“, 28. – 59.

⁹⁷⁹ Tomasović, „Makarska kuga“, 74. – 79.

Himan Srcu Isusovu Marina Srzića i Umberta Kostanića gdje u trećoj strofi vidimo spomen kuge 1815. godine.⁹⁸⁰ Kuga je utjecala na sve aspekte svakodnevice pa je tako u Dubrovniku 1690.-91. poremetila proslavu zaštitnika grada i premjestila svečanost s veljače na 5. srpnja, blagdan Ruke sv. Vlaha.⁹⁸¹ U vrijeme ove kuge, tjedan dana nakon prve smrti Senat je tako intenzivirao pokoru, molitvu i zavjete ne bi li se kuga utišala. Odlučeno je uspostavljanje svečane zavjetne procesije 9. siječnja kada je mladi sjemeništarc podlijegao posljedicama kuge. Prvo se slavila sveta misa, a potom se održala procesija u kojoj se nosilo relikvije sv. Vlaha, Drvo sv. Križa, a sve je pratio knez s maloviječnicima noseći *duplijere* u rukama. Po uzoru na „duhovnu protukužnu obranu“ iz 1527. trebalo je slaviti dvije mise u crkvi sv. Vlaha i jednu u onoj sv. Roka za vrijeme trajanja zaraze. Senat je odredio i pravila za period nakon kuge. Predviđeno je slavlje u trajanju tri dana koje će započeti molitvama, dvodnevni klanjanjem pred Presvetim i održavanjem procesije. Službeni prestanak proslavljen je 10., 11. i 12. lipnja 1691. godine. Zanimljiv prikaz raznih aspekata svakodnevice pa tako i vjerskih običaja za vrijeme kuge, donosi Rina Kralj Brassard u članku *Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine*.⁹⁸² U samom gradu, osim poznatih lazareta, kao uspomena na kužna razdoblje stoje brojni zavjetni objekti. Jedan od takvih je crkva Gospe od Milosti na Dančama koja svjedoči o utjecaju marijanske pobožnosti iz 15. stoljeća kada se gradi.⁹⁸³ U istom stoljeću gradi se i crkva sv. Sebastijana 1466. godine.⁹⁸⁴ O dizanju crkava i štovanju svetaca u borbi protiv kuge svjedoči i Serafin Marija Cerva koji nabroja niz objekata i običaja vezanih uz epidemije kuge.⁹⁸⁵ Suvišno bi bilo nabrajati sve građevine i umjetnička djela posvećena kugi u Dubrovniku, no svakako je važno spomenuti da brojnost ovih djela svjedoči koliko je kuga utjecala na grad, bilo u duhovnom, bilo u arhitektonskom smislu. Kao specifičnu ostavštinu u ovom smislu treba spomenuti gradnju zavjetnih crkava Anuncijate na ulazima u grad što je osim duhovne, slalo poruke i fizičke barijere dolasku epidemije u grad.⁹⁸⁶ Što se tiče okolice Dubrovnika, primjer gradnje zavjetne kapele podupire slučaj otoka Korčule na kojem je zbog epidemije kuge 1573. zabilježena gradnja zavjetne kapele.⁹⁸⁷ O zanimljivoj religijskoj ostavštini kuge saznajemo iz primjera u gradu Dubrovniku. Naime, nakon što je pretpostavljeno kako je kužna zaraza na

⁹⁸⁰ Tomasović, „Makarska kuga“, 90. – 99.

⁹⁸¹ Rina Kralj Brassard, „Grad i kuga“, 136.

⁹⁸² Rina Kralj Brassard, „Grad i kuga“, 115. - 170.

⁹⁸³ Nada Benić, *Zavjetni spomenici i štovanje svetaca zaštitnika od kuge u Dubrovniku od XIV. do XVII. stoljeća* (Diplomski rad, Zagreb, 2017.), 11.

⁹⁸⁴ Benić, *Zavjetni spomenici*, 19.

⁹⁸⁵ Serafin Marija Cerva, *Prolegomena za svetu dubrovačku metropoliju*, prir. Relja Seferović, (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2012.), 465. - 468.

⁹⁸⁶ *Idem*. 39.

⁹⁸⁷ Nikola Bačić, „Epidemije kuge na otoku Korčuli“ *Časopis za javno zdravstvo* 3/10 (2007): 3.

području Dubrovnika završila početkom 1743., Senat donosi odluku da se na misi u katedrali te tijekom procesije sv. Vlaha laudom *Te Deum* zahvali djelovanju Božanskog Veličanstva što je spasio Grad od biča kuge.⁹⁸⁸ Sličan podatak pronalazimo i 1795. kada su Senat i Zdravstveni ured nakon kuge ukidali mjere te organizirali vjersku procesiju nakon kužne epidemije.⁹⁸⁹ O povezanosti kuge i religije svjedoči i sama institucija hospitala, smještenih uz crkve i samostane. Oni kao institucije (kao i ljekarne, improvizirane bolnice i sl.) ipak predstavljaju zasebnu temu koja nadilazi okvire ovog rada. Tako je primjerice 1678. godine kada je s osmanskog teritorija kuga prenesena preko Skradina u Prevlaku i Zadar samostan na Galovcu pretvoren u lazaret.⁹⁹⁰ Sam naziv lazareta u sebi nosi vjersku komponentu jer su ime nosili po sv. Lazaru, također zaštitniku od kuge. Primjere sakralnih građevina, artefakata i procesija nalazimo diljem istočnojadranske obale, a svaki grad i njegova okolice predstavljaju temu posebnog rada.

Nematerijalna ostavština kuge i kužnog folklor

Bolesti poput kuge teško su u ranonovovjekovnom društvu mogli biti objašnjeni putem znanstvenog tumačenja. Zato se često pribjegavalo magičnoj patogenezi, nadnaravnim bićima i sl. Jedna od popularnih personifikacija kuge bila je ona u liku žene pa se tako na ovim prostorima kugu znalo označavalo sestrom ili *kumom kugom*. Slavenski narodi imali su generalno simbolične nazive za bolesti pa je primjerice poljska riječ *gosiec* označavala reumu, a doslovno je značila gost. Ovakvi običaji vuku svoje korijene još iz ranog srednjovjekovlja.⁹⁹¹ U nastavku rada *kuma kuga* koja poistovjećuje kugu sa starijom ženom potvrdit će se sveprisutnost ovakve predodžbe od Srijema do Dubrovnika. S obzirom na slabe kontakte s modernim tumačenjima medicine, stanovništvo dalmatinskog zaleđa ostalo je vjerno tradiciji i pučkoj medicini. Isprepletenost vjerskog i praznovjernog po pitanju etimologije epidemija moguće je vidjeti na brojnim primjerima. Simboličan je ono za kuge u Šibeniku 1649. kada umire težak, a njegove su stvari ljudi raznijeli po kućama, a u slavlje Presvetog Trojstva održali i sajam te se bolest rapidno proširila, a ljudi su smatrali da krivica leži u tome što je umrli težak vukodlak koji ubija ljude. Stoga su pojurili ka crkvi gdje je on pokopan u namjeri da ga probodu kolcem, no naišli su na raspadnuto tijelo. Zanimljivo je praznovjerje kolalo među Splićanima 1780-ih koji su smatrali da osušeni gnjurac u sobama štiti od svih zaraza. Na otoku Murteru

⁹⁸⁸ Radoš, *Namjesnik Bosanskog ejaleta*, 264.

⁹⁸⁹ Vesna Miović, „Okruženi brodovi“ u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*, ur. Ante Milošević, (Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.), 39.

⁹⁹⁰ R. Feri, „Historijski podaci o kugi u našim krajevima“ *Liječnički vjesnik* 68 (1946): 263.

⁹⁹¹ Mirko Dražen Grmek, „Ancient Slavic Medicine“ *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 14/1 (1959): 28.

također pronalazimo zanimljivo praznovjerje. Tamo je nekolicina ljudi davalo za jelo srce i jetru okuženog smatrajući to protuotrovom.⁹⁹² O kugi u narodnoj predaji svjedoče tekstovi sa Supetra i Nerežešića, Bogomolje i Vodica i Sobljave na Pelješcu. Prvi govori o svetom Roku kako je kugu štapom otjerao iz Nerežišća nazad u Supetar otkuda je krenula tamo. Druga, vezana uz Bogomolje govori o kugi utjelovljenoj u ženi koja je sijala smrt gdje je prošla te je htjela da se preveze na Pelješa, iz Bogomolja, ali je slomivši nogu na Velikoj stini zaklela se kako više nikada neće u Bogomolju. Treća priča vezana uz Vodice i Sobljave na Pelješcu. Kuge su se stanovnici htjeli riješiti ukrcavši ju na brod i prevesti ju u Pelješac u mjesto Sobljavu. U sva tri slučaja personifikacije kuge je žena.⁹⁹³ U narodnoj predaji, za vrijeme epidemije kuge stradalo je cijelo stanovništvo Neuma, osim dvije babe Plindave što također može korijene vući u personifikaciji kuge u liku starije žene.⁹⁹⁴ Na području Dubrovnika, konkretno u ruralnom dijelu u 18. stoljeću nalazimo vrlo zanimljivo vjerovanje uz kugu. Još od antike pojam vampira i vukodlak prisutan je na ovim prostorima, no od vremena kada je kuga poharala Šibenik 1649. on se opet javlja.⁹⁹⁵ U lastovskom sudskom procesu iz 1738. svjedoci su tvrdili kako su vukodlaci krivi za širenje kužne zaraze što je vjerojatno proizlazilo iz straha od prethodnih kuga u Dubrovniku 1691. godine.⁹⁹⁶ Kada već spominjemo pravni proces valja spomenuti kako se kuga spominje i u mnogim statutima dalmatinskih gradova. Pojava poput kuge utjecala je na svaki aspekt svakodnevice pa tako i religijske prakse koje su potencijalno predstavljale aktivnosti pogodne prenošenju bolesti te su stoga bile i ograničavane. Reprezentativan primjer je statut poput Korčulanskog s početka 13. stoljeća koji je, između ostalog, preminule od bolesti naređivao da se spale, a ne pokopaju po običajima.⁹⁹⁷ O tome svjedoči i Šibenski statut iz 15. stoljeća koji brani uobičajeno ljubljenje leševa ili pak odredba koja naređuje uklanjanje i premještanje grobišta iz grada ispred crkve sv. Kuzme i Damjana što je čak propisivala i crkva, a Statut je njezin prijedlog i potvrdio.⁹⁹⁸ U današnjoj predaji malo je toga ostalo sačuvano od kuge iz 1815., ali postoji zanimljiva priča u Tučepima koja govori kako su kugu pamukom prenijeli Židovi iz Španjolske po čemu bolest i zvala *španjolica* iako je ovakva priča malo vjerojatna (s obzirom na to da je ovakva priča česta i drugdje) jer je izgledan prenositelj bolesti

⁹⁹² Božić-Bužančić, „Liječnici i kirurzi“, 149. - 151.

⁹⁹³ *Idem.* 155. - 156.

⁹⁹⁴ Antun Koncul, *Stanovništvo župe Gradac 1709-1918 godine*, (Doktorska disertacija, Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2016.), 2.

⁹⁹⁵ Irena Benkovsky, „Vampiri u dubrovačkim selima 18. Stoljeća“ *Otium* 4 (1996): 5.

⁹⁹⁶ *Idem.* 9.

⁹⁹⁷ Đorđe Milović, Grozdana Milović-Karić, „Tragovi zdravstvene kulture u starome Korčulanskom statutu“ *Acta medico-historia Adriatica* 7/1 (2009): 18.

⁹⁹⁸ Đorđe Milović, Grozdana Milović-Karić, „Srednjovjekovni Šibenski statut i briga za probleme zdravstvene kulture“ *Acta medico-historia Adriatica* 11/1 (2013): 71.

bio stanoviti Bušelić iz Tučepa s vrećom pamuka. Zanimljiva je poveznica između Makarske i Srijema gdje se u oba slučaja kuga personificirala kao žena, iako opisi te žene variraju pa se tako u Makarskoj ona opisuje kao visoka žena, zelenih očiju kao mačka dugog oštrog nosa. Ova tradicija potječe iz Hercegovine, sjeveroistočne Bosne i od rumunjskih Hrvata, a s obzirom na pravac prijenos kuge u Srijem i Dalmaciju ne čudi prisutnost ovakvih tumačenja. Na Pelješcu, ali zasigurno i u drugim mjestima, se vjerovalo kako je kuga vukodlak ili vampir koji noću doziva ljude i ubija one koji se odazovu. U Dalmaciji postoji i predaja o prijevozu kuge brodom koja u Makarskoj nije toliko prisutna. Postoje i legende u ovom kraju koje se nadovezuju na priču o sv. Roku koji se prikazuje s granom lovorike pa je bilje u narodu postalo zaštitno sredstvo od kuge. Tako pronalazimo legendu u ovim krajevima kako se neodređeni čovjek dračom branio u bačvu što se direktno povezuje s biljem/lovorom kao zaštitom od zla, u ovom slučaju kuge.⁹⁹⁹ I ovako uplašenom stanovništvu koje je pojavu kuge tumačilo astrološkim, praznovjernim i religijskim tumačenjima, dodatni strah utjerivale su promjene u okolišu kao kada je dio Dalmacije zbog erupcije vulkana Lakija baš u doba izbijanja kuge bio prekriven vulkanskom prašinom određeno vrijeme.¹⁰⁰⁰ O vjerovanjima u astrološke aspekte svjedoče i zapisi splitskog učitelja Jakova Gaudenzia koji u svojem dnevniku uz pojedine podlegle pojedince kužnoj zarazi, za pojedine navodi i njihove zodiacalne znakove u vrijeme smrti. Čini se kako je kao glavne uzročnike vidio znakove Venere, Marsa i Mjeseca.¹⁰⁰¹ Već sam spomenuo kako su i crkveni predstavnici poput bosanskih franjevca nebeske pojave tumačili kao predznake kuge (zvijezde repatice, crveno svjetlo i sl.)¹⁰⁰² Na području današnje Hrvatske, susjednih zemalja, ali i udaljenih područja, lako bismo pronašli različita astrološka objašnjenja vezana uz pojavu epidemije, no nekolicina primjera dovoljna je kao reprezentativan uzorak. Sam Bajamonti kritizira narod u okolici Splita zbog praznovjerja pa tako za Morlake navodi da tvrde kako kugu šalje sam Bog, a nikome od njih ne pada na um, da se je dokopao kuge krađući okužene predmete ili družeći se s okuženim ljudima. Isto tvrdi i za gradsko stanovništvo.¹⁰⁰³

Kuga je osim smrti i pustoši, iza sebe ostavljala i uspomene na nju u kulturi, a najpoznatiji su oni mrtvačkoga plesa (*totentanz*, *danse macabre* i sl.).¹⁰⁰⁴ Što se tiče direktnog utjecaja na kulturu, kuga je otkazala i nastup Makarina Felicea Šarića koji je trebao sa svojom kazališnom

⁹⁹⁹ Tomasović, „Makarska kuga“, 84. – 89.

¹⁰⁰⁰ Kužić, „Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija“, 7.

¹⁰⁰¹ Pera, „Kuga u Splitu.“, 78. - 80.

¹⁰⁰² Šušnjara, „Izvori bosanskih franjevac“, 111.

¹⁰⁰³ Milčetić, *Julije Bajamonti*, 201.

¹⁰⁰⁴ Kuničić, *Od pošasti sačuvaj nas*, 65.

družinom gostovati na Hvaru.¹⁰⁰⁵ Isto tako je osakatila društveni život „zatvorivši“ Casino.¹⁰⁰⁶ O kugi u Makarskoj 1815. postoje i dvije pjesme Nikole Ivelija i Stjepana Ivičevića.¹⁰⁰⁷ Kao najpoznatije djelo u umjetnosti vezano uz makarsku kugu nameće se slika Salghetti-Driollija koja je motivirana Pavišićevim djelom, konkretnije motiv djeteta i majke. U književnosti spomen na ovu kugu prvenstveno pripada Splićaninu Nikoli Iveliju koji je 1828. u Zadru tiskao spjev *Il bardo del Biocov (Biokovski bard)*. U njemu *pozdravlja* Biokovo opisivajući događaje u njegovoj blizini pa tako spominje i Makarsku, a spjev je darovan kralju i caru jer je podmirio štete izazvane epidemijom. Spjev se ne odnosi samo na Makarsku pa se tako spomen kuge odnosi i na druge lokalitete, a opisuje obiteljsku epizodu kuge te njezin nagovještaj i početak. Još jedan od književnih izričaja je pjesma Krunoslava Stipana Ivičevića, *Pjesma pučka*, u kojoj ne govori previše o epidemiji, ali ju opisuje kao ženu.¹⁰⁰⁸ Motive kuge u izvornim periodima kada ona hara pronalazimo u 13-om pjevanju *Osmana* Ivana Gundulića i poslanici Mavra Vetranovića Petru Hektoroviću gdje govori o stradanju Dubrovnika za vrijeme kuge. Od same kuge stradali su mnoge povijesne ličnosti, a u ovom kontekstu valja spomenuti Šiška Menčetića koji je umro za poznate dubrovačke kuge 1526./27. godine.¹⁰⁰⁹ Ova kuga smatra se najsmrtonosnijom od svih u Dubrovniku, s obzirom na to da je okviran broj umrlih oko 20 tisuća što je tada bila trećina stanovništva.¹⁰¹⁰ O prisutnosti kuge u dalmatinskom zaleđu svjedoče mnoga umjetnička i književna djela čak i u moderno doba, a kao jedan od primjera može se spomenuti ekranizacija Raosovog romana *Prosjaci i sinovi* gdje se kuga spominje u par navrata među pukom. Konkretno, u jednom od slučajeva gdje jedan od glavnih likova, Kikaš, prelazi most i ulazi u mjesta biva dočekan od lokalnog stanovnika koji ga tjera pod optužbom da *kugu raznosi jer je tri sela okužio*. Naravno, ne radi se o konkretnom slučaju kuge, ali sam pojam kuge govori koliko je privržen on ostao u puku koji je često stradavao od ove bolesti.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁵ Bezić – Božanić, „Društveni život“, 499.

¹⁰⁰⁶ Bezić – Božanić, „Društveni život“, 500.

¹⁰⁰⁷ Tomasović, „Kuga u Makarskoj“, 5. - 7.

¹⁰⁰⁸ Tomasović, „Makarska kuga“, 90. – 99.

¹⁰⁰⁹ Čolević, „Motiv kuge“, 19.

¹⁰¹⁰ Stipetić; Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, 63. - 69.

¹⁰¹¹ Antun Vrdoljak, *Prosjaci i sinovi*. Serija, adaptacija romana. Televizija Zagreb, 1971./1984.

ZAKLJUČAK

Prije svega, smatram kako proučavanje epidemija i protuepidemijskih reakcija u povijesti prirodno spadaju u okrilje ekohistorije. Razlog tome vidim u tumačenju etimologije bolesti koja se gotovo uvijek povezivala s okolišem, samom pojavom bolesti iz okoliša, ljudskom reakcijom i pokušajem ograđivanja sebe od mikroorganizama tj. okoliša nekom vrste intervencije, prilagođenosti funkcioniranja protuepidemijskih mjera i institucija okolišu i dr. Osim što je očigledno kako proučavanje slučaja pojave kuge spada u ekohistoriju, u njeno okrilje spada i proučavanje institucija poput Sanitarnog kordona ili lazareta. Ekohistorija pruža dovoljno široko utočište humanističkim, prirodnim i društvenim znanostima koje su nužne za proučavanje ovakve teme i stoga sam mišljenja da svaki spomen protuepidemijskih borbi barem djelomično mora „kročiti“ na ekohistorijsko tlo. Ovaj rad pokušaj je da se ukaže na to kako je epidemija utjecala na ljude, čovjek na nju i kako ju je čovjek percipirao. Prisutnost bolesti (uz rat i glad s kojima je često „dolazila“ u isto vrijeme) među stanovništvom je od najranije povijesti sijala strah i iziskivala neku vrstu reakcije. Neupitno je kako su epidemije poput kuge značajno izmijenile povijest do današnjice, a primjer ovoj tvrdnji možemo naći posebno u epohi ranog novog vijeka kada dolazi do revolucije u znanosti i prihvaćanju novih metoda i teorija. Prostor i vrijeme kojim se ovaj rad bavi postavlja određene okvire. Radi se o prostoru u kojem kroz cijeli rani novi vijek dolazi do brojnih kontakata različitih naroda i ideja, a između svega ostalog i bolesti, bilo ratovanjem, putovanjem, trgovinom ili druženjem. Srednji vijek je ranom novom vijeku u nasljeđe ostavio značajna protuepidemijska iskustva te ideje i institucije karantene, no u istu ruku i zastarjele misli i shvaćanje bolesti i njezinog širenja zbog čega će biti teško nositi se s epidemijama kuge, malarije i sl. Ipak, već početkom ranog novog vijeka medicina se oslobađa okova crkvene dominacije, stagnacije i plagiranja starih teorija te počinje propitivati dotadašnja znanja što će uskoro izroditi revolucionarne teorije Williama Harveyja (novo shvaćanje krvotoka) i Girolama Fracastora (teorija zaraze) koje će bitno oblikovati ideju i praksu suočavanja ranonovovjekovnih država s epidemijama. Habsburški i mletački pogranični prostor prema Osmanskom Carstvu predstavlja područje sruza različitih ideja, kultura i naroda, a u ovom smislu i različite pristupe u suočavanju s epidemijom. Stoga, ne treba čuditi na razlike, ali i sličnosti, između graničnih protuepidemijskih sustava u sklopu mletačkog i habsburškog imperija, ali i osmanskog koji je, iako je zaživio kasnije, značajno oblikovao sve aspekte života pograničnog društva pa tako i one epidemiološke. Prostor pod mletačkom upravom još je iz srednjeg vijeka naslijedio „zdrave temelje“ što se tiče protuepidemijskih mjera, dok je onaj pod habsburškom vlasti konkretne mjere u suočavanju s epidemijama poput kuge uspješno organizirao tek u periodu prosvjetiteljstva kada rase svijest o socijalnoj i zdravstvenoj skrbi.

Oba sustava imala su zajedničku karakteristiku da su mjere ovisile o lokalnim uvjetima koji su mogli značiti preventivno-epidemiološku neefikasnost ili efikasnost. Zdravstveni magistrat propisivao je mjere koje je provodio lokalni zdravstveni kolegij na području Dalmacije, a unutrašnjoaustrijske vlasti propisivale su mjere koje su provodile lokalne vlasti uz habsburško-osmansku granicu. Specifikum područja pod mletačkom upravom jest da su gradovi na obali uvelike ovisili o trgovini na moru, ali i zaleđu, smjerova iz kojih je epidemija prijetila gotovo neprestano zbog čega se po uzoru na Veneciju i sjevernotalijanske gradove uvode mjere koje su balansirale između strogog ograničavanja kretanja i omogućavanja trgovine kako bi mletačka sila mogla ekonomski prosperirati, a gradovi na istočnojadranskoj obali se mogli razvijati. Primjer u ovom slučaju predstavlja grad Split koji krajem 16. stoljeća gradi lazaret koji će grad pretvoriti u važnu trgovačku točku, ali i područje koje je bilo izloženo potencijalnim zarazama. Preduvjet za opstanak trgovine, razvoj grada, ali i normalan život žitelja grada bilo je prilagođavanje prijetnji u vidu epidemije pa se tako s maritimne strane gradi lazaret, a na kopnenoj granici s Osmanskim carstvom se uvodi kordonska linija. Što se tiče prostora pod habsburškom upravom, oni će se s epidemijama nositi „u trenutku“, odnosno postavljanjem granica i straža u vrijeme kada epidemija prijete ili je već prisutna. Stalni sistem obrane protiv epidemija zaživjet će tek u 18. stoljeću, a institucija će biti izgrađena u okvirima prosvjetiteljstva što se tiče epidemiološke svrhe, ali i okvirima kamentalizma i merkantilizma jer se putem ove institucije pokušalo iskoristiti tj. pretvoriti pogranično područje i u gospodarsku samoodrživu cjelinu čime je i područje Vojne krajine dobilo dužnost sudjelovanja u sprečavanju epidemije uz već ustaljenu praksu ratovanja. Ipak, kada je Sanitarni kordon zaživio na kopnenoj granici bio je efikasniji i bolje kontroliran od onog mletačkog koji se fokusirao na glavne trgovačke putove i pravce pa su putnici i trgovci mogli zaobići kontrole ako su išli sporednim putovima. Kada pričamo o utjecaju okoliša, rijeka osim što je primjerice predstavljala političku granicu, prije uspostave Sanitarnog kordona, imala obrambenu ulogu, a s ovom vojnom će se ispreplitati nakon uspostave protuepidemijskog sustava i ona preventivna. Stoga se može reći da su efikasnost mjera i funkcija institucija bile uvjetovane okolišem u kojem se nalaze. Preventivno-epidemijska uloga rijeke tako je očigledno bila puno efikasnija od one primjerice planinske o čemu svjedoče povremene pojave kuge kako u sklopu Sanitarnog kordona na transilvanijskom području, tako i onom dinarskom području mletačkog protuepidemijskog sustava. Brodovi na moru predstavljali su svojevrsnu „predkarantenu“, imajući mogućnost biti nalik kontumacu i raštelu u nekim segmentima zbog čega je na moru protuepidemijska borba bila nešto lakše kontrolirana. Isto vrijedi i za pregledne rijeke poput Save gdje je grad poput Broda ostao pošteden iz istih razloga. Ono što svakako treba naglasiti jest nužnost daljnjeg

istraživanja ove teme, osobito što se tiče prostora pod osmanskom upravom koji se percipira kao pasivan po ovom pitanju što novija istraživanja ne potvrđuju. Nepostojanje institucija poput kordona i lazareta ne znači da su Osmanlije prema kugi bili ravnodušni, kao što i ostanak ne treba izjednačavati s pasivnim odnosom prema epidemiji. Osim kompleksnog konteksta u kojem se Osmansko Carstvo nalazi u 18. stoljeća kada primjerice Habsburška Monarhija organizira Sanitarni Kordon, u obzir treba uzeti i to kako takva vrsta institucije još uvijek nije bila provjerena „metoda“ suočavanja s epidemijom te je bila osporavana i u Europi. Stoga osmanski imperij nije poduzeo takvu vrstu metode čime bi riskirao protok robe i oslabio trgovinu. Uz to, Osmansko Carstvo bilo je svjesno postojana protuepidemijskih institucija na kopnu s mletačkim i habsburškim imperijem s kojim je razmjenjivao informacije te se očito djelomično oslanjao i na njega. Uostalom, činjenica da su kordonski sustavi od Transilvanije do Jadrana (bilo u sklopu habsburškog, bilo u sklopu mletačkog imperija) bili smješteni uz samu granicu zbog čega bi bilo neodgovorno u sklopu proučavanja ovakve tematike ne uzeti u obzir osmanski prostor koji je u ovom sustavu sudjelovao trgovinom, pridržavanjem propisa, komunikacijom sa suprotnom stranom i na brojne druge načine. Stavljajući na stranu prihvaćanje novih ideja i praksi, ono što je neupitno jest da su protuepidemijski sustavi predstavljali modernu instituciju tada još predmodernog doba. Uočljivo je kako su lazareti, badžane i promatračnice u sklopu mletačkog protuepidemijskog sustava bili pandan habsburških kontumacima, raštelima i čardacima. Lazareti i kontumaci bili su središta protuepidemijske borbe i trgovine, badžane i rašteli od manjeg značaja, a čardaci i promatračnice vršile služili su u nadzorne svrhe.

BIBLIOGRAFIJA

Objavljeni izvori

- Baltić, Jako. *Godišnjak od događaja i promine vremena u Bosni 1754.-1882.*. Sarajevo: Synopsis, 2003.
- Benić, Bono. *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1979.
- Bogdanović, Marijan. *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.
- Božić – Bužančić, Danica. „Dva pravilnika iz doba kužnih epidemija u Dalmaciji XVIII. stoljeća“. *Kulturna baština* 26/27 (1995): 95.-100.
- Božić – Bužančić, Danica. „Pisma generalnog providura za Dalmaciju Paolo Boluda o kugi u Splitu i okolici, upućena Magistratu za zdravlje u Veneciji 1783.“ *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 6 (2000): 17.-160.
- Božić – Bužančić, Danica. „Pisma generalnog providura za Dalmaciju Francesca Faliera o kugi u Splitu i okolici, upućena Magistratu za zdravlje u Veneciji 1783 – 1784.“ *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 6 (2000): 161 – 364.
- Bugarski, Stevan. „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“. u: *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge* (Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996.), 19. - 38.
- Cerva, Serafin Marija. *Prolegomena za svetu dubrovačku mitropoliju*. Ur. Relja Seferović. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2012.
- Čelebi, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. prev. Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Donadini, Ivo. „Otac Fedele iz Zadra i njegove uspomene vezane uz Split u vrijeme pada Venecije 1797.“. *Kulturna baština* 17 (1987): 143.-144.
- Donadini, Ivo. „Otac Fedele iz Zadra: Kuga u Splitu 1783 – 1784.“. *Kulturna baština* 18 (1988): 67 – 89.
- Krčelić, Baltazar Adam. *Annuae ili Historija 1748.-1767.*, prev. Veljko Gortan. Zagreb: JAZU, 1952.

- Krstić, Vasa, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, u: *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva* (Beograd: Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, 1940.)
- Lašvanin, Nikola. *Ljetopis*. priredio i preveo Ignacije Gavran. Sarajevo; Zagreb: Synopsis, 2003.
- Linzbauer, Franz Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Budae: Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis, 1852.-1861.
- Milčetić, Ivan. *Dr. Julije Bajamonti i njegova djela*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1912.
- Obradović, Dositej, *Život i priključenja*, knj. I, Školska knjiga, Novi Sad 2004.
- Orfelin, Zaharije. *Iskusni podrumar. Uputstvo kako se podrum drži, nova i stara vina čuvaju, i kako treba da se prave razna veštačka vina, pića od razna bilja, korenja i plodova i druga delikatna vodena pića, madzurni radi rashlađenja, razne rakije, likeri i sirće*. Pančevo: Naklada Knjizare braće Jovanović, 1783.
- Pepys, Samuel. *The Diary of Samuel Pepys, Complete* (<https://www.gutenberg.org/files/4200/4200-h/4200-h.htm>)
- Peštalić, Grgur. *Utišenje ožalošćenih u sedam pokorni pisama kralja Davida*. Budim: Kraljevska mudroskopština peštanska, 1797.
- Peštalić, Grgur. "Bogoljubni shtiocse." U: *Utišenje ožalošćenih u sedam pokorni pisama kralja Davida, s.p.* Budim: Kraljevska mudroskopština peštanska, 1797.
- Schraud, Franciscus. *Historia Pestis Sirmiensis*. Budimpešta: Sumtibus Typographiae Regiae Universitatis Pesthiensis, 1802.
- Schraud, Franz von. *Istorija kuge u Sremu; 1795-1796*. Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1995.
- Шпрауд, Франц фон, Јозеф Пилхнер. Краткое поученіе како отЪ куги сачуватися моци, *s. l.* 1795.
(<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=560&m=2#page/1/mode/2up>, pristup 21. 11.)

Stojanović, Ljubomir. *Zbornik za Istoriju, Jezik i Književnost Srpskog Naroda. Prvo Odelene, Spomenici na Srpskom Jeziku ; Knjiga XVI. Stari srpski rodoslovi i letopisi*. Beograd; Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija; Srpska kraljevska akademija, 1927.

Taube, Friedrich Wilhelm von. *Historijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema: kako s obzirom na njihove prirodne osobine tako i na njihovo sadašnje i novo uređenje u crkvenim, građanskim i vojnim stvarima: iz sopstvenog posmatranja i zapažanja učinjenih u samoj zemlji*. Novi Sad: Matica Srpska, 1998.

Reljković, Antun Matija. *Satir iliti divji čovik*. Osijek: Glas Slavonije, 1974.

Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi: zapisnik ili knjiga bilješki Samostana Presvetog Trojstva u Brodu u Slavoniji, sv. 1 (1706 – 1787), pri. Josip Barbarić, ur. Egidije Stjepan Biber. Slavonski Brod: Matica Hrvatska Ogranak; Povijesni arhiv Slavonski Brod, Franjevački samostan u Slavonskom Brodu, 1995.

Knjige

Andrić, Ivo. *Na Drini ćuprija*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1961.

Ayalon, Yaron. *Natural Disasters in the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Bačić, Jurica. *Nekad u Dubrovniku*. Dubrovnik: Edicija Dubrovnik zdravi grad, 1990.

Bajić-Žarko, Nataša. *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada 18. stoljeća*. Split: Književni krug, 2004.

Barnett, Lydia. *After the Flood. Imagining the Global Environment in Early Modern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019.

Benedictow, Ole. *What Disease was Plague: On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past*. Leiden; Boston: Brill, 2010.

Bertoša, Slaven. *Život i smrt u Puli. Starosjedioci i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*. (Pazin: Matica Hrvatska, 2002.)

Božić – Bužančić, Danica. *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.

- Braudel, Fernand. *Strukture svakidašnjice – Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. Do XVIII. stoljeća*. Zagreb: August Cesarec, 1992.
- Buczynski, Alexander. *Gradovi Vojne krajine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
- Bulmus, Birsan. *Plague, Quarantines and Geopolitics in The Ottoman Empire*. Edinburgh: University Press, 2012.
- Byrne, Joseph. *Daily life during the Black Death*. London: Greenwood Press, 2006.
- Cantor, Norman. *In The Wake of The Plague*. New York: Free Press, 2001.
- Cartwright, Frederick; Biddis, Michael. *Bolest i povijest*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2006.
- Chiu, Remi. *Plague and Music in the Renaissance*. New York: Cambridge University Press, 2017.
- Crawford, Dorothy. *Deadly Companions: How Microbes Shaped Our History*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Ćosić, Ivan. „Cvelferija u sastavu Slavonske vojne granice 1701.-1808.“, Vlastita naklada, 2003.
- Cvetnić, Željko. *Bolesti koje su mijenjale svijet*. Zagreb: Medicinska naklada; Hrvatski Veterinarski institut, 2019.
- Delort, Robert; Walter, Francois, *Povijest europskog okoliša*. Zagreb: Barbat, 2002.
- Eco, Umberto. *Kako se piše diplomski rad*. Beograd: Alfa; Narodna knjiga, 2000.
- Foretić, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808. Od 1526. do 1808.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.
- Gavrilović, Slavko. *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu; Institut za istoriju, 1979.
- Horbec, Ivana. *Zdravlje naroda – bogatstvo države: Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnog zdravstva u Hrvatskoj*. Zagreb: Biblioteka Hrvatska povjesnica, 2015.
- Horvat, Rudolf. *Povijest grada Varaždina*. Varaždin: HAZU, 1993.
- Hughes, J. Donald. *Što je povijest okoliša?*. Zagreb: Disput, 2011.

- Grmek, Mirko Dražen. *Život, bolest i povijest*. Zagreb: HAZU, 2003.
- Jeremić, Risto. *Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama do kraja XIX veka*. Zagreb: Izdanje Škole narodnog zdravlja u Zagrebu, 1935.
- Jovin, Slavko. *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718.-1849*. Novi Sad: Matica srpska, 1998.
- Karač, Zlatko; Žunić, Alen. *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj: osmanska i suvremena baština*. Zagreb: Arhitektonski fakultet; UPI-2M plus, 2018.
- Kečkemet, Duško. *Židovi u povijesti Splita*. Split: Slobodna Dalmacija, 1971.
- Kečkemet, Duško. *Stari Split: od kantuna do kantuna*. Zagreb: Agram, 2009.
- Kostić, Veselin. *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima*. Rijeka: Adamić, 2006.
- Kralj-Brassard, Rina. *Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2013.
- Kuničić, Meri. *Od pošasti sačuvaj nas: utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika: primjeri Splita i Trogira u XV. i XVI. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Lučić, Ivica. *Vukovarska bolnica: svjetionik u povijesnim olujama hrvatskoga istoka*. Zagreb: Hrvatska liječnička komora, 2017.
- Mackenbach, Johan. *History of Population Health: Rise and Fall of Disease in Europe*. Leiden; Boston: Brill; Rodopi, 2020.
- Maksimović, Jovan. *Srem u vreme kuge*. Irig: Srpska čitaonica u Irigu, 2015.
- Martin, Sean. *The Black Death*. London: Pocket Essentials, 2007.
- Matanović, Damir. *Grad na granici – Slobodni vojni komunitet Brod na Savi od sredine 18. stoljeća do sredine 19. stoljeća*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijesti; Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008.
- Mažuran, Ive. *Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702.*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2005.

- McNeill, J. R. *Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Carribean, 160 – 1914*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- McNeill, William H., *Plagues and peoples*. New York: Anchor Books, 1976.
- Medicinska enciklopedija*, sv. 4. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1969, s. v. „Kuga“.
- Monnesland, Svein. *Dalmacija očima stranaca*. Zagreb: fidipid; sypress, 2011.
- Nash, Linda. *Inescapable Ecologies: A History of Environment, Disease, and Knowledge*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2006.
- Novak, Grga. *Povijest Splita, knjiga druga*. Split: Čakavski sabor, 1978.
- Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije: Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora*. Split: Marjan tisak, 2004.
- Oldstone, Michael. *Viruses, Plagues and History: Past, Present, and Future*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Peričić, Šime. *Dalmacija uoči pada Mletačke republike*. Zagreb: Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1980.
- Petrić, Hrvoje. *Pogranična društva i okoliš: Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*. Samobor; Zagreb: Izdavačka kuća Meridijani; Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2012.
- Preiser-Kapeller, Johannes. *Die erste Ernte und der grosse Hunger: Klima, Pandemien und der Wandel der Alten Welt bis 500 n. Chr.* Beč: Mandelbaum Verlag, 2021.
- Rothenberg, Gunther. *The Military Border in Croatia, 1741-1881: A Study of an Imperial Institution*. Chicago: The University of Chicago Press, 1966.
- Seferović, Relja. „Crkva iza dvora kroz povijest dubrovačke crkve 18. stoljeća u pratnju Serafina Marija Cerve“. u: *Serafin Marija Cerva. Prolegomena za svetu dubrovačku metropoliju*. 9.-254. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2012.

- Shek Brnardić, Teodora. *Svijet Baltazara Adama Krčelića. Obrazovanje na razmeđu tridentskog katolicizma i katoličkog prosvjetiteljstva*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Simonović, Radivoj. *Kuga u Sremu: godine 1795.-1796.*. Irig; Novi Sad: Srpska čitaonica; Budućnost, 1995.
- Stevens Crawshaw, Jane. „The Renaissance Invention of Quarantine“, u: *The Fifteenth Century XII: Society in an Age of Plague* ur. Linda Clark. Boydell & Brewer: Boydell Press, 2013.
- Stipetić, Vladimir; Vekarić, Nenad. *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2004.
- Thaller, Lujo. *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770 do 1850*. Karlovac: Dionička štamparija d. d., 1927.
- Tkalac, Krunoslav. *Babogredska kumpanija u sastavu brodske graničarske regimente*. Vinkovci: Privlačica, 1994.
- Travner, Vladimir. *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Valentić, Mirko et al. *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća – Brodska pukovnija*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 200.
- Varlik, Nukhet. *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Walnter-Toews, David. *On Pandemics: Deadly Diseases from Bubonic Plagues to Coronavirus*. Vancouver; Berkeley: Greystone Books, 2020.
- Wild Bičanić, Sonia. *British Travellers In Dalmatia (1757-1935)*. Zagreb: Fraktura, 2006.
- Wills, Christopher. *Yellow Fever Black Goddess: The Coevolution of People and Plagues*. New York et. al: Helix Books, 1996.
- Zadnikar, Marijan. *Znamenja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1964.
- Ziegler, Philip. *The Black Death*. New York: Harper Collins Publishers, 1969.

Članci i zbornici radova

- Alfani, Guido. „Pandemics and Asymmetric Shocks: Evidence from the History of Plague in Europe and the Mediterranean“. *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020): 197. – 209.
- Anić, Josip. „Tradicija migracija u imotskoj krajini“. *Migracijske teme* 5 (1989): 269. – 286.
- Anušić, Nikola. „Socijalna obilježja smrtnosti u Makarskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“. *RADOVI: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 40 (2008): 119. – 149.
- Ardestani, Mozghan; Rahimi, Roja; Esfahani, Mohammad; Habbal, Omar; Adollahi, Mohammad. „The Golden Age of Medieval Islamic Toxicology“. u: *Toxicology in the Middle Ages and Renaissance*. ur. Phillip Wrexler. 11.-30. London: Academic Press, 2017.
- Armagan, Latif; Ozden, Nese. „Procjena raznih epidemija kuge u balkanskim i zapadno-anadolskim krajevima osmanskog carstva u 18. stoljeću“. *Prilozi* 35 (2006): 31.-43.
- Atalić, Bruno. „Sveci zaštitnici protiv epidemija kuge – analiza primjera iz sakralnih baština Rijeke i Osijeka“. *Acta Med. Hist. Adriat.* 17/2 (2019): 213. – 232.
- Bačić, Nikola. „Epidemije kuge na otoku Korčuli“. *Hrvatska povijesti i zdravlje* 3/10 (2007): (<http://hcjz.hr/index.php/hcjz/article/view/2146>)
- Baće, Antun; Viđen, Ivan „Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.)“. *Prostor* 21/2 (2013): 326.-339.
- Bajić-Žarko, Nataša. „Splitski antroponimi krajem XVI do 30. godina XVII stoljeća“
- Bakić, Josip. „Dubrovnik – grad najvrjednije higijensko sanitarne hrvatske i svjetske baštine“. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/2 (2006): (<https://www.hzjz.hr/hrvatski-casopis-za-javno-zdravstvo/vol-2-broj-7-7-srpnja-2006/>)
- Bakić, Josip. „Sedam stoljeća borbe protiv unosa zaraza u hrvatske krajeve – Osvrt na 60. obljetnicu ustroja suvremene djelatnosti DDD u Hrvata“. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/28 (2011): (<http://hcjz.hr/index.php/hcjz/article/view/416>)

- Bakija-Konsuo, Ana. „Kuga – smrtonosna zarazna bolest koja je više puta opustošila čovječanstvo“ u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*. ur. Ante Milošević, 70.-72., Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.
- Balasz, Peter; Long Foley, Kristie. „The Austrian success of controlling plague in the 18th century: maritime quarantine methods applied to continental circumstances“. *Journal of History of Culture, Science and Medicine* 1 (2010): 73.-89.
- Balić, Juraj. „Zdravstveno stanje i borba protiv epidemija u Ličkoj pukovnji u 18. i 19. stoljeću“, *Narodna umjetnost: časopis za etnologiju i folkloristiku* 58 (2021): 165. – 190.
- Bartulović, Željka; Učur, Marinko. „Zaštita od „Pošasti“ u hrvatskoj povijesti u 18. i 19. stoljeću i nomotehničke pretpostavke za izrazu propisa *de lege ferenda*“ u: *Zbornik radova s trećeg međusobnog naučnog skupa: Katastrofe-prevenција i saniranje posljedica*. Ur. Mirko Kulić, 521.-531. (DE)
- Belicza, Biserka. „Uvod“. U *Četiri stoljeća javnoga zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini*, ur. Branko Vitale et al., 13. – 15. Zagreb: Medicinska naklada, 2007.
- Belicza, Biserka. „Dalmacija i Istra“ u: *Četiri stoljeća javnog zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. Stoljeća*. ur. Branko Vitale et al., 17.-18., Zagreb: Medicinska naklada, 2007.
- Belicza, Biserka. „Julije Bajamonti (Split, 1744.-1800.)“ u: *Četiri stoljeća javnog zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. Stoljeća*. ur. Branko Vitale et al., 40.-43., Zagreb: Medicinska naklada, 2007.
- Belicza, Biserka. „Vojna krajina – Sanitarni kordon“ u: *Četiri stoljeća javnog zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. Stoljeća*. ur. Branko Vitale et al., 19.-23., Zagreb: Medicinska naklada, 2007.
- Benedictow, Ole; Bianucci, Raffaella; Kacki, Sacha; Weichman, Ingrid. „History of the Plague“. u: *Sickness, Hunger, War, and Religion: Multidisciplinary Perspectives*. Ur: Michaela Harbeck et al. *RCC Perspectives* 3 (2012):
- Benkovsky, Irena. „Vampiri u dubrovačkim selima 18. stoljeća“. *Otium* 4 (1996): 1.-22.

- Bezić – Božanić, Nevenka. „Muzičko – scenski i društveni život u Makarskoj u 19. stoljeću“. *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprava o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 6 (1979): 496. – 505.
- Božić Bogović, Dubravka. „(Re)organizacija crkvenih struktura u istočnoj Hrvatskoj nakon oslobođenja od osmanske vlasti i tridentski katolicizam.“ u: *Tridentska baština: Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama*, ur. Zrinka Blažević, Lahorka Plejčić Poje, 211. – 228. Zagreb: MH, KBF, FFDI, 2016.
- Božić Bogović, Dubravka. „Discipliniranje katoličkog klera i vjernika u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća.“ *Croatia Christiana Periodica* 37/71 (2013): 79. – 101.
- Božić-Bužančić, Danica. „Još jedan tlocrt Splita iz 1784. godine“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 28 (1989): 221.-227.
- Božić-Bužančić, Danica. „Liječnici, kirurzi, ljekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“ *Povijesni prilozi* 16 (1998): 135.-157.
- Božić-Bužančić, Danica. „Liječenje kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“. *Radovi* 23 (1990): 247.-258.
- Buczynski, Alexander. „Trgovački pomorski grad Senj i Tršćanska trgovačka intendantca (1752.-1775.)“. *Senjski zbornik* 18 (1991): 205.-215.
- Buczynski, Alexander. „Kuga, kontumaci i karantena: epidemiološke mjere u Vojnoj krajini u 18. i 19. stoljeću“. *Narodna umjetnost* 58/1 (2021): 191.-208.
- Buda, Octavian. „Black Death at the outskirts of the Ottoman, Russian, and Habsburg Empires: The Plague epidemic in Phanariot Bucharest (1711-1821)“ u: *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires. 18th-19th Centuries* ur. Teodora Daniela Sechel, 109.-130., Bochum: Wikler Verlag, 2011.
- Buklijaš, Tatjana. „Kuga: nastajanje identiteta bolesti“. *Hrvatska revija* 2/2 (2002): 90. – 94.
- Buklijaš, Tatjana. „Strategies of Epidemic Control and Histories of Disease“. *RADOVI- Zavod za hrvatsku povijest* 53 (2021): 29.-45.

- Cabassi, Nicoletta. „Alessandro Benedetti i Federik Grisogono“ *Miscellanea Hadriatica et Meditteranea* 1/1 (2013): 79. – 107.
- Cliff, Andrew; Smallman-Raynor, Matthew; Stevens, Peta. „Controlling the geographical spread of infectious disease: Plague in Italy, 1347-1851“ *Acta med-hist Adriat* 7 (2009): 197.-236.
- Čar, Hatidža. „Jedna bujuruldija bosanskog namjesnika Jegen Mehmed-Paše iz 1743. godine“ *Prilozi za orijentalnu filologiju* 27 (1977): 283.-286.
- Čolević, Lidija. „Motiv kuge u srpskoj pripovednoj prozi“ *Romanoslavica* 4 (2017): 15.-29.
- Čelap, Lazar. „Arhivski fond Slavonsko-srijemska generalna komanda“. *Arhivski vjesnik* 4-5 (1962): 336.-350.
- Demori – Staničić, Zoraida. „Spomenici 17. I 18. Stoljeća u splitskoj Zagori“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 28 (1989): 183. – 220.
- De Munck, Bert. „The Human Body Must Be Defended: A Foucauldian and Latourian Take on COVID-19“. *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2010): 113. – 123.
- Dorn, Antun. „Razvoj zdravstvenih ustanova u Vukovaru“ u: *Medicinski centar Vukovar*, 99.-174.
- Dorn, Antun. „Vukovar u danima kuge 1795.-1796. godine“ *Ogledi* 5/8 (1963): 78.
- Dugački, Vlatka; Regan, Krešimir. „Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih institucija na hrvatskom prostoru“ *Studia lexicographica* 13 (2019): 35. – 74.
- Duplančić, Arsen. „Prvi boravak kapucina u Splitu (1682.-1875.)“. *Croatica Christiana periodica* 17/31 (1993): 129.-136.
- Đorđević, Miloš; Milojević, Milutin. „Prevenција habsburških vlasti od širenja zaraznih bolesti u Srbiji u prvoj polovini XVIII. veka“. *Teme – Časopis za društvene nauke* 4 (2014): 1611.- 1626.
- Erceg, Ivan. „Struktura stanovništva i njegova zdravstvena zaštita potkraj XVIII. i XIX. stoljeća u bivšoj mletačkoj Istri“. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* XXVII (1986), 35. – 50.

- Feletar, Dragutin. „Prinos povijesti ljekarništva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“ *Podravina* 12/23 (2013): 23.-51.
- Feri, Rafael. „Historijski podaci o kugi u našim krajevima“ *Liječnički vjesnik* 68 (1946): 262.-264.
- Filan, Kerima. „Iz svakodnevice osmanskog Sarajeva: druženja i razonode“ *Anali GHB* 39 (2010): 113.-138.
- Frangeš, Grga. „Transhumancija – transnacionalizam: šarplaninski ovčari na Učki“ *Studia ethnologica Croatica* 22 (2010): 139. – 163.
- Glaser, Edvard. „Kuga v dobi Andreja Perlacha“. *Časopis za zgodovino in narodno pisje* 62/2 (1991): 195. – 216.
- Golec, Boris. „Kužna epidemija v Črnomlju v letih 1691-92“ *Ekonomska i ekohistorija* 2/1 (2006): 22.-37.
- Grafenauer, Ivan. „Netek in „Ponočna potnica“ v ljudski pripovedki“. *Rasprave Razreda (II.) za filološke in literarne vede IV*. Ljubljana: SAZU, 1958., str. 157. – 201.
- Gregurović, Margareta et al., *Pandemija i migracije*, 2020. (doi:10.11567/zomdi.2020.1)
- Gregurović, Margareta; Gregurović, Snježana; Kumpes, Josip; Kuti, Simona; Lazanin, Sanja; Mlinarić, Dubravka. „Pandemic Management Systems and Migration“. *Migracijske i etničke teme* 36/2-3 (2020): 197.-228.
- Grijak, Zoran. „O političkim aspektima proglašenja epidemije u okolici Velehrada u Moravskoj uoči proslave tisućite obljetnice smrti sv. Metoda 1885. godine“. *Povijesni prilozi* 61 (2021): 91.-139.
- Grmek, Mirko Dražen. „Ancient Slavic Medicine“. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 14/1 (1959): 28.
- Gulin Zrnić, Valentina. „Čovjek i priroda poliptih 18. stoljeća“. u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*. ur. Nenad Cambi. 179.-199. Split; Zagreb: Književni krug; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.
- Hoško, Franjo Emanuel. „Ljetopis Klementa Orovčanina“ *Croatica Christiana Periodica* 4/5 12 (1980): 60.

- Howell, Jesse. „Balkanske karavane“. u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*. ur. Ante Milošević. Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018., 51.-64.
- Hrabak, Bogumil. „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine“. *Istorijski glasnik* 1-2 (1957): 19.-37.
- Hrabak, Bogumil. „Talasi kuge u bosanskohercegovačkom upravnom prostoru 1463.-1800.“ *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinae* 29 (1989): 19.-36.
- Hunniger, Dominik. „The „Normative Forces“ of Difference: Ecology, Economy and Society During Cattle Plagues in the Eighteenth Century“. *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020): 91. – 100.
- Izdebski, Adam et al. „Palaeoecological data indicates land-use changes across Europe linked to spatial heterogeneity in mortality during the Black Death pandemic“. *Nature Ecology and Evolution* 6/3 (2022): 297. – 306.
- Jamnicky Dojmi, Mirko. „Dvije medikohistorijske teme u radovima dr. Romana Jelića“. *Medicina Jadertina* 35 (2006): 21.-26.
- Jarcho, Saul. „Some Early Italian Epidemiological Maps“. *Imago mundi* 35 (1983): 9.-19.
- Jeren, Tatjana. „Povijest razvoja infektološke službe na tlu Hrvatske“. *Infektološki glasnik* 25/3 (2005): 125. – 130.
- Jolić, Robert. „Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine“. *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 26 (2015): 187 – 213.
- Jukić, Ivana; Katušić, Maja. „Svakodnevlje“ u: *U potrazi za mirom i blagostanje: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*. Ur. Lovorka Čoralić, 233.-256., Zagreb, Matica hrvatska, 2013.
- Jurković, Ivan. „Model uzročno-posljedičnih veza osmanske ugroze, klimatskih nepogoda, gladi i kuge na privredu hrvatskih i slavonskih vlastelinstava u zadnjim desetljećima 15. i tijekom 16. stoljeća“. *Tabula* 12 (2014): 139.-150.
- Jurković, Marija. „Razvoj zdravstvene zaštite u Vinkovcima“. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 14/4 (2008): (<http://hcjz.hr/index.php/hcjz/article/view/1019>)

- Kallionen, Mika. „Plagues and Governments. The prevention of the plague epidemics in early modern Finland“. *Scandinavian Journal of History* 31 (2006): 35.-51.
- Kečkemet, Duško. „Zaštita od epidemije u Splitu i okolici u prošlosti“. U: *Sanitarni kordon nekad i danas*. Ur. Janko Vodopija, 74.-90., Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske i Zavod za zaštitu zdravlja Grada Zagreba, 1978.
- Kiss, Andrea; Pribyl, Kathleen et al. *The Dance of Death in Late Medieval and Renaissance Europe. Environment Stress, Mortality and Social Response*. ur. Andrea Kiss i Kathleen Pribyl. London; New York: Routledge, 2020.)
- Kljajić, Josip. „Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću“. *Povijesni prilozi* 21/22 (2002): 130.-158.
- Kljajić, Josip. „Stara Gradiška u 18. stoljeću“. *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 46 (2003): 59.-83.
- Kocić, Marija; Dajč, Haris. „Mjere za suzbijanje epidemija na Apeninskom poluotoku uoči Drugog Morejskog rata (1713.-1714.): svjedočenje engleskih izvora“. *Radovi za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014): 145.-155.
- Kocić, Marija; Dajč, Haris. „Kuga u ranomodernom Beogradu: Uzroci, strahovi i posledice“. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 33 (2014): 152.-161.
- Kocić, Marija; Samardžić, Nikola. „Kuga u Istanbulu sredinom XVIII. veka prema izveštajima evropskih savremenika“. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae*. 38 (2019): 30.-80.
- Kovačić, Slavko. „Omiški kraj u obrani od širenja epidemije kuge u godinama 1762-1765“. *RADOVI-Zavod za hrvatsku povijest* 53 (2021): 131.-153.
- Kotsiou, Antonia; Michalaki, Vasiliki; Anagnostopoulou Helen, „Razarajuće epidemije grčke populacije u novije doba“. *Acta med-hist Adriat* 15/2 (2017): 284.)
- Kralj-Brassard, Rina. „Pozornice milosrđa: smještaj zgrada dubrovačkog nahodišta (1432-1927)“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 50 (2012): 39.-62.

- Kralj-Brassard, Rina. „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54 (2016): 115.-170.
- Kruhek, Milan. „Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskog kraljevstva“. *Povijesni prilozi* 21 (2001): 71.-97.
- Kužić, Krešimir. „Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija na Hrvatsku 1783. godine“. *Geoadria* 11 (2006): 3 – 15.
- Kužić, Krešimir. „Utjecaj dviju vulkanskih erupcija na hrvatske zemlje početkom 19. stoljeća“. *Hrvatski meteorološki časopis* 42 (2007): 15. – 39.
- Lazanin, Sanja. „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća“. *Migracijske i etničke teme* 23 (2007): 3: 225. – 249.
- Leerssen, Joep. „Imagologija: povijest i metoda“. u: *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. 179.-180. Zagreb: Srednja Europa, 2009.
- Maksić, Veljko. „Pravoslavno svećenstvo Slavonije i Srijema u borbi s kugom tijekom XVIII. stoljeća“. *Scrinia Slavonica* 19 (2019): 37.-64.
- Maksić, Veljko. „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga u Slavoniji i Srijemu tijekom XVIII. stoljeća“. *Scrinia Slavonica* 21 (2021): 117.-158.
- Maksimović, Jovan; Maksimović, Marko. „Physicians in Srem in XVIII and XIX Century: Distinguished Botanists“, *Zbornik Matice srpske za prirodne nauke* 131 (2016): 33. – 53.
- Marić, Marinko. „Epidemije kuge u dubrovačkom zaleđu tijekom 17., 18. i 19. stoljeća i protuepidemijske mjere na dubrovačkoj granici“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 62 (2020): 171. – 191.
- Marković, Živko. „Irižani o kugi“. U: *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*. Uredio: Vojislav Jovanović. Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1996, 107.-113.
- Matanović, Damir. „Načela funkcioniranja unutarnjeg tržišta Brodske pukovnije (1769.-1857.)“. *Povijesni prilozi* 22 (2002): 97.-108.

- Matanović, Damir. „O nekim aspektima sanitarnog kordona u Babogredskoj satnji“. *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja Matice hrvatske Vinkovci* 19 (2002): 113.-123.
- Matanović, Damir. „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva: Mikrokozmos Brodske pukovnije i Gradačke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća“. u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 31 (2002): 95.-109.
- Mauelshagen, Franz. „Leviathan in Crisis“. *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020): 125.-133.
- Menac-Mihalić, Marina. „O hrvatskim dijalektnim frazemima s toponimom kao sastavnicom“. *Folia onomastica Croatica* 19 (2010): 203.-222.
- Milošević, Ante. „O robama i načinu poslovanja u Lazaretima, u 18. stoljeću“. u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*. ur. Ante Milošević. 196.-200., Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.
- Milović, Đorđe; Milović-Karić, Grozdana. „Srednjovjekovni Šibenski statut i briga za probleme zdravstvene kulture“. *Acta medico-historia Adriatica* 11/1 (2013): 65.-74.
- Milović, Đorđe; Milović-Karić, Grozdana. „Tragovi zdravstvene kulture u starome Korčulanskom statutu“. *Acta medico-historia Adriatica* 7/1 (2009): 11.-18.
- Miović, Vesna. „Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike“. u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*. ur. Ante Milošević. Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018., 15.-19.
- Miović, Vesna. „Okuženi brodovi“. u: *Lazareti u Dubrovniku: Početak karantenske službe u Europi*. ur. Ante Milošević. Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018., 39.
- Mlinarić, Dubravka. „Diseased as „Other“ in the 18th Century northern Dalmatia“. u: *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*. ur. Egidio Ivetić. Padova: Università degli studi di Padova, 2007., 301.-314.
- Mlinarić, Dubravka. „Ekohistorijski prostor istarskog pograničja kao okvir razvoja endemičnih bolesti“. *Vjesnik Istarskog arhiva* 17 (2010): 155.-177.

- Mlinarić, Dubravka. „Uloga države u prevenciji i sanaciji lošeg utjecaja bolesti“ *Ekonomska i ekohistorija* 2 (2006): 39.-54.
- Mlinarić, Dubravka; Gregurović, Snježana. „Kartografska vizualizacija i slika Drugog na primjeru višestruko graničnih prostora“. *Migracijske i etničke teme* 27/3 (2011): 345.-373.
- Mlinarić, Dubravka; Gregurović, Snježana. „Prilog promišljanju oblikovanja hrvatskih granica u povijesnog i suvremenoj perspektivi“ *Geoadria* 23/2 (2018): 153.-175.
- Mlinarić, Dubravka; Lazanin, Sanja. „Zarazne bolesti, prostora mobilnost i prevencija u ranome novom vijeku: povijesna iskustva Dalmacije i Savonije“. *Povijesni prilozi* 61 (2021): 9.-43.
- Moačanin, Fedor. „Organizacijske strukture Vojne krajine do sredine 18. st.“. *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991-1992): 157.-163..
- Murvar, Miro. „Sanitarni kordon za vrijeme Dubrovačke Republike i poslije njenog pada“. *Naše more* 17/6 (1980): 344.-348.
- Novaković, Predrag. „Arheologija prostora i arheologija krajolika“. U: *Povijest u kršu*. Ur. Boris Olujić. Zagreb: KA-BI tisak, 2008., 15.-54.
- Oakes, Robert. „The Wrath of God“. *International Journal for Philosophy of Religion* 27/3 (1990): 129.-140.
- Pejčinović, Adnan. „Slika drugog u franjevačkim ljetopisima“. *Gradovrh – Časopis za književno-jezična, društvena i prirodnoznanstvena pitanja* 12 (2015): 175.-192.
- Pera, Miroslav. „Kuga u Splitu 1526.-1527.“. *Kulturna baština* 7-8 (1978): 78.-80.
- Peričić, Šime. „Oskudica i glad u Dalmaciji u 19. i početkom 20. stoljeća“. *RADOVI: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 13 (1980): 1. – 32.
- Peričić, Šime. „Prilog poznavanju pomorsko-trgovinskih veza Dalmacije i Istre u XVII. i XVIII. stoljeću“. *VIA* 2-3 (1992.-1993.): 65.-81.
- Perković, Željka. „Preventivno-zdravstvene građevine grada Slavonskog Broda – Pogled arhitekta s aspekta povijesnog razvoja i inkorporiranje u gradsko tkivo grada“ *Hrvatski*

- časopis za javno zdravstvo* 2/7 (2006): (<http://hcjz.hr/index.php/hcjz/article/view/1794>) –
kompenzacija za izlozbu Ivanke Bunčić do koje ne mogu nazalost doći
- Perojević, Snježana. „Izgradnja lazareta u Splitu“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 10/2 (2003): 119 – 132.
- Petric, Slavka. „Bratovštine u Šibeniku“. *Croatica Christiana periodica* 21/39 (1997): 97.-136.
- Petrić, Hrvoje. „Mikroorganizmi, epidemije i liječenje bolesti u Varaždinskom generalatu i Križevačkoj županiji u 17. stoljeću i početkom 18. stoljeća“. *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci* 14 (2012): 306.-319.
- Petrić, Hrvoje. „O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća“. u: *Rijeka Sava u povijesti*. Ur. Branko Ostmajer. 261.-279. Slavonski Brod: Hrvatski Institut za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.
- Piasek, Gustav. „Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI do XVIII stoljeća“. *Godišnjak gradskog muzeja* 5 (1975): 67.-75.
- Piasek, Gustav; Piasek, Martina. „Varaždinsko zdravstvo u 17. stoljeću“. *Arh. hig. Rada Toksikol* 55 (2004): 25.-34.
- Pilić, Šime. „Socijalna eko-historija krajeva uz rijeku Krku (1500-1800) u suvremenim putopisima“. u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*. ur. Nenad Cambi. 305. - 335. Split; Zagreb: Književni krug; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.
- Piplović, Stanko. „Arhitektonski razvoj sakralnog sklopa sv. Duha u Splitu“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 19 (2011): 19.-28.
- Radović, Ljubica. „Političke, gospodarske i kulturne prilike Varaždina u 17. Stoljeću“. *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 12-13 (2001): 87.-104.
- Ravančić, Gordan. „Epidemije kuge u Dubrovniku u drugoj polovici 14. stoljeća. Koliko su kroničarski zapisi pouzdan izvor za proučavanje epidemija?“. *Povijesni prilozi* 61 (2021): 45.-66.
- Roksandić, Drago. „Dinara kao ekohistorijski problem – ranonovovjekovni kartografski aspekti“. *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 32-33 (2000): 333.-343.

- Roksandić, Drago. „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“ *Ekonomska i ekohistorija* 3/1 (2007): 62.-82.
- Roksandić, Drago. „Drava u očima Jozefinista“. *Ekonomska i ekohistorija* 7 (2011): 18. – 37.
- Roksandić, Sunčana; Mamić, Krešimir. „Širenje zaraznih bolesti kao prijetnja ostvarivanju ljudske sigurnosti i kaznenopravni mehanizmi u sprječavanju širenja bolesti COVID-19“. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu* 27/2 (2020): 681.-713.
- Roosen, Joris; Curtis, Daniel R. „Dangers of Noncritical Use of Historical Plague Dana“. *Emerging Infectious Diseases* 24 (2018): 103.-110.
- Rothenberg, Gunther. „The Austrian Sanitary Cordon and the Control of the Bubonic Plague: 1710-1871“. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 28/1 (1973): 15.-23.
- Samaržija, Zdenko. „Slavonija i Srijem“. u: *Četiri stoljeća javnoga zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. stoljeća*, ur. Branko Vitale et al., 23. – 25. Zagreb: Medicinska naklada, 2007.
- Samaržija, Zdenko. „Habsburško vojno zdravstvo u Slavoniji i Srijemu do ukidanja Vojne krajine“. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinae* 32 (2013): 95.-119.
- Sechel, Teodora Daniela. „Contagion Theories in the Habsburg Monarchy (1770-1830)“ u: *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires. 18th-19th Centuries* ur. Teodora Daniela Sechel, 55.-78., Bochum: Wikler Verlag, 2011
- Sechel, Teodora Daniela. „Translations of Medical Texts of the Habsburg Monarchy in the Long Eighteenth Century“. u: *Translation In Times of Disruption*. ur. David Hook; Graciela Iglesias-Rogers, 147.-171., London: Palgrave Macmillan, 2017.
- Seferović, Relja. „*Dubia et consulta*: mišljenja državnih teologa Dubrovačke republike u 17. i 18. stoljeću“ *Anali Dubrovnik* 48 (2010): 243. – 300
- Sekulić, Ante. „Grgur Peštalić i njegova filozofska djela“ *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 6/11-12 (1980): 171.

- Shefer-Mossensohn, Miri „A Historiography of Epidemics in the Islamic Mediterranean“ u: *Plague and Conatgion in the Islamic Mediterranean*, ur. Nukhet Varlik (Kalamazoo; Bradfor: Arc Humanities Press, 2017.), 4. – 25.
- Sikirić Assouline, Zvezdana; Molnar, Branka. „Kuga na vratima Zagreba 1682-1683.“. *RADOVI-Zavod za hrvatsku povijest* 53 (2021): 107.-129.
- Skenderović, Robert. „Kobaš, Dubočac i Brod na Savi – povijest razvoja trojih susjednih „vrata Bosne““ u: *Historiae Patriaque Cultor: Zbornik u čast Mate Artukovića u prigodi njegova 65. rođendana*. Ur. Suzana Leček, 147.-162., Zagreb: Sveučilišna tiskara, 2019.
- Skenderović, Robert. „Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine“. *Scrinia slavonica* 3 (2003): 157.-170.
- Skenderović, Robert. „Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji“ u: *Rijeka Sava u povijesti*. Ur. Branko Ostajmer, 315.-327., Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.
- Skenderović, Robert. „Zdravstvene reforme Marije Terezije u Slavonskom provincijalu i *Generale Normativum Sanitatis* iz 1770.“. *Scrinia slavonica* 5 (2005): 115.-143.
- Slavin, Philip. „1310s Event“ u: *The Palgrave Handbook of Climate History*. ur. Sam White, Christian Pfister, Franz Mauelshagen, 495. – 515., London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Slukan Altić, Mirela. „Povijest sanitarnih kordona i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“ *Ekonomska i ekohistorija* 2 (2006): 55.-64.
- Steffen, Will et al., „Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet“. *Science* 347 (6223): 736. – 747.
- Stenseth, Nils et al. „Plague: Past, Present and Future“ *PLoS Medicine* 5/1 (2008):
- Stulli, Bernard. „Građa o stanju u Dalmaciji 1818. God.“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 13 (1984): 119. -190.
- Šahinović-Ekremov, Munir. „Kuga u narodnoj pjesmi“. *Kalendar „Napredak“* (1941): 158.-168.

- Šestanović, Muhamed. „Karakterologija Bošnjaka“, *Znakovi vremena-Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 22-23 (2004): 220.
- Škavić, Josip. „Književnost u Slavoniji u XVIII. stoljeću“ *Republika* 2-3 (1954): 247.-253.
- Šušnjara, Snježana. „Izvori bosanskih franjevaca o prirodnim nepogodama u Bosni na Tromeđi u 18. stoljeću“. u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*. ur. Nenad Cambi. 109.-124. Split; Zagreb: Književni krug; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.
- Taslidža, Faruk. „Trgovina hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama XVII stoljeća“ *Prilozi* 40 (2011): 55.-76.
- Tatarin, Milovan. „Kako su se u Slavoniji u 18. stoljeću prepjevali psalmi“, *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 22 (1996): 229. – 291.
- Monika Krojež Telban, „Pripovedi o kugi in zdravlilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu“, *Kronika* 70 (2022): 27. – 40.
- Tomasović, Marinko. „Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.“. U *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.*, ur. Marinko Tomasović, 5. – 12. Makarska: Gradski muzej Makarska, 2017.
- Tomasović, Marinko. „Makarska kuga 1815. kroz mentalnu i stvarnu topografiju: groblja, vjerski i memorijalni objekti, zavjeti, predaja i njena folkloristička razrada, motiv u umjetnosti i književnosti“. U *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.*, ur. Marinko Tomasović, 17. – 117., Makarska: Gradski muzej Makarska, 2017. (kod st)
- Tsiamis, Costas; Poulakou-Rebelakou, Effie; Marketos, Spyros. „Potresi i kuga u vrijeme Bizantskog Carstva: mogu li povijesne lekcije poboljšati pripremljenost za epidemije?“. *Acta med-hist Adriat* 11/1 (2013): 55.-64.
- Uekotter, Frank. „In Order to Understand COVID-19, Historians Need to Leave Their Academic Silos“. *Environmental History* 25 (2020): 595. – 686.
- Umek, Ema. „Kuga na Štajerskim v letih 1679 – 1683“. *Kronika* 6/2 (1958): 80. – 84.
- Umek, Ema. „Plovba po Savi u 18. stoletju“ *Zgodovinski časopis* 40/3 (1986): 233. – 268.

- Valentić, Mirko. „Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini“. u: *Sanitarni kordon nekad i danas: zbornik*. ur. Janko Vodopija. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske – Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 1978., 17.-26.
- Valentić, Mirko. „Hrvatsko-Slavonska vojna krajina 1790.-1881.“ U: *Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave*. Ur. Dragutin Pavličević, 57.-91., Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.
- Varezić, Nikša. „*In ruguardo di buon governo et della preservatione di questo stato: Dubrovačka Republika i kužne epidemije – slučaj iz sredine 17. stoljeća*“. *RADOVI-Zavod za hrvatsku povijest* 53 (2021): 79.-105.
- Vodanović, Antonia. „Liječnik Luigi Tonoli i gradsko-ladanjski sklop Ivičević iz 18. stoljeća u Makarskoj“. U: *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.*, ur. Marinko Tomasović, 349.-375., Makarska: Gradski muzej Makarska, 2017.
- Vodopija, Janko. „Sanitarni kordon nekad i danas“. u: *Sanitarni kordon nekad i danas*. Ur. Janko Vodopija, 9.-16., Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske i Zavod za zaštitu zdravlja Grada Zagreba, 1978.
- Vrbanus, Milan. „Zdravstvena skrb na valpovačkom vlastelinstvu na temelju vlastelinskih knjiga prihoda i rashoda (od 1724. do 1759.)“. *Povijesni prilozi* 61 (2021): 67.-89.
- Webb, James L. A. „Climate, Ecology, and Infectious Human Disease“. u: *The Palgrave Handbook of Climate History*. ur. Sam White, Christian Pfister, Franz Mauelshagen, 355. – 365., London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Zaninović, Joško. „Sv. Roko – zaštitnik grada Drniša“ *Ethnologica Dalmatica* 3 (1994): 67. – 76. (kod st)
- Zupanič Slavec, Zvonka i Milena Kocijančić. „Brief history of medicine in Slovenia“. *Vesalius* 3/2 (1997): 75. – 84.
- Železnik, Urška. „Zamejevanje epidemij kuge v pristaniških mestih severnega Jadrana: primerjava med beneško Istro in Avstrijskim primorjem v 18. stoletju“. *Povijesni prilozi* 45 (2013): 313.-330.
- Živaković-Kerže, Zlata. „Regulacija rijeke Save od Šamca do Rajevoga Sela u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća“. *Osječki zbornik* 24-25/10 (2001): 109.-113.

Završni i diplomski radovi/ Doktorske disertacije

- Benić, Nada. *Zavjetni spomenici i štovanje svetaca zaštitnika od kuge u Dubrovniku od XIV. do XVII. stoljeća*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017.
- Božič, Eva. *Kužno znamenje v Mariboru*. (Diplomski rad). Maribor: Filozofska fakulteta Univerza u Mariboru, 2014.
- Cvjetinović, Goran. *Karika obavještajne mreže Dubrovačke Republike; kultura samozaštite – denuncijacije Malom vijeću (1740. – 1799.)*. (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.
- Dročić, Josip. *Metode povijesne znanosti*. (Diplomski rad). Osijek: Sveučilište u Osijeku, 2013.
- Grgurinović, Anja. *Aporije prosvjećenog diskursa: (anti)morlakizam u djelima Alberta Fortisa i Ivana Lovrića*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017.
- Habdija, Tomislav. *Poplave i glad u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća u Civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
- Habek, Dubravko. *Prva vojna i građanska bolnica u Bjelovaru i njena uloga u organizaciji zdravstvene skrbi Varaždinskog generalata*. (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.
- Horvat, Dejan. *Posledice kužnih epidemij in požara v mariborski župniji sv. Janeza Krstnika med leti 1712 – 1725*. (Diplomski rad). Maribor: Filozofska fakulteta Univerza u Mariboru, 2011.
- Jakopčić, Luka. *Rijeka Sava i proturječja habsburške imperijalne periferije u 18. stoljeću*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
- Koncul, Antun. *Stanovništvo župe Gradac 1709-1918 godine*. (Doktorska disertacija). Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2016.
- Kovačić, Neda. *Medicinska vještačenja u postupcima kaznenog suda u Dubrovniku u 18. stoljeću*. (Doktorski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.
- Krnjak, Ivana. *Hrvatske ljekaruše u svjetlu antičke medicine i suvremene fitoterapije*. (Diplomski rad). Zagreb: Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

- Krnjeta, Igor. *Antoninska kuga – prva pandemija u europskoj povijesti*. (Diplomski rad). Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
- Kušter, Tihana. *Od bolesti i vatre: Zavjetne crkve Slobodnog kraljevskog grada Varaždina*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017.
- Laginja, Matea. *Kuga u Londonu 1665*. (Diplomski rad). Rijeka: Sveučilište u Rijeci, 2015.
- Maksić, Veljko. *Epidemije kuge u Srijemu u XVIII. stoljeću*. (Diplomski rad). Osijek: Sveučilište u Osijeku, 2017.
- Mlinarić, Dubravka. „*Mala aria*“ i socio-migracijska kretanja u sjevernoj Dalmaciji u 18. stoljeću. (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004.
- Pašić, Dina. *Glad u Bosanskom ejaletu od 17. početka 19. stoljeća*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
- Posel, Dora. *Prosvjetiteljske ideje i filozofske ideje u djelu Satir iliti divji čovik*. (Završni rad). Rijeka: Sveučilište u Rijeci, 2019.
- Radoš, Ruža. *Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-Paša Hekimoglu (1736-1748) i Dubrovačka Republika*. (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017.
- Radošević, Mislav. *Šume Brodske pukovnije u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.
- Skenderović, Robert. *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavonskog Provincijala*. (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- Spajić, Ramiza. *Migracijski tokovi; društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.-1718.)*. (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
- Stjepanović, Marta. *Promjene u kulturi stanovanja u brodskoj pukovnji u 18. stoljeću*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.
- Strunje, Petar. *Splitska skala (1566.-1700.)*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.

Ravančić, Gordan. *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije* (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.

Ravančić, Gordan. *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348.-1349.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.

Taradi, Dajana. *Bolest i njezino liječenje*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.

Vidić, Mirna. *Medicina u Osmanskom Carstvu*. (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.

Ostalo

Horbec, Ivana. *Sanitarni kordon i kontumac u Kostajnici*. Izložba. 2017.

Vrdoljak, Antun. *Prosjaci i sinovi*. Serija, adaptacija romana. Televizija Zagreb, 1971./1984.

Nükhet, Varlık. „New Questions for Studying Plague in Ottoman History“. *TRAFÖ – Blog for Transregional Research* 29.06.2021, (<https://trafo.hypotheses.org/29284>)